

ODLAR YURDU UNIVERSİTETİ

Prof. S. S. ALLAHVERDİYEV

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
KONSTITUSİYASININ
VƏ HÜQUQUNUN
ƏSASLARI**

Dərslik

(yeni də işlənmiş və əlavə olunmuş 6-cı nəşr)

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən bakalavr pilləsində qeyri-hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələri üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

«Digesta» nəşriyyatı
BAKİ - 2009

Elmi redaktor: Etibar Əliyev

hüquq elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: Nizami Əhmədov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
baş müəllimi;*

Bəhruz Kərimov

hüquq elmləri namizədi.

342c
A57

Dərsləyin 16-17-ci fəsilləri və «Nəqliyyat müqaviləsi» yarım-
başlığı (10-cu fəsil, 12-ci paraqraf) h.e.n., dos. **Etibar Əliyev**, 15-
ci fəsil h.e.n., dos. **Heydər Qəmbərov**, 14-cü fəsilin «Maliyyə
nəzarəti» paraqrafı Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Dövlət
və Hüquq İnstitutunun dissertantı **Axundov Arzu Teyyub oğlu**
tərəfindən yazılmışdır.

Sabir Salman oğlu Allahverdiyev.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun
əsasları. Dərslük. «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2009. 444 səh.

Odlar Yurdu Universitetinin professoru Sabir Salman oğlu Allahverdiye-
vin müəllifliyi ilə yazılan dərslük bakalavr pilləsində qeyri-hüquqsünaşlıq ixti-
sası üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bura-
da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsaslarına
aydınlıq gətirilmişdir. Müəllif dərsləyi mövcud proqrama uyğun olaraq hazır-
lamışdır. Dərslükdən tələbələr və müəllimlər istifadə edə bilərlər.

Lisenzia: A – 60

№ 022060

Kod: 102

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTAPXANA

© S. S. Allahverdiyev, 2009

© «Digesta» Nəşriyyatı, 2009

Dərsləyin 6-cı nəşrinə ön söz

Dərsləyin 6-cı nəşri 18 mart 2009-cu il tarixində həyata keçirilmiş ümumxalq səsverməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Bundan başqa, müasir şəraitdə və qloballaşma dövründə Azərbaycan dövlətinin, eləcə də onun fiziki və hüquqi şəxslərinin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi nəzərə alınaraq dərsləyə «Beynəlxalq hüququn əsasları» (XV fəsil), «Beynəlxalq xüsusi hüququn əsasları» (XVI fəsil) və «Beynəlxalq iqtisadi hüququn əsasları» (XVII fəsil) kimi 3 fəsil əlavə olunmuşdur.

Oxuculara təqdim olunan dərsləlik iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsaslarına, ikinci bölmə isə Azərbaycan Respublikası hüququnun əsaslarına həsr edilmişdir.

Buna görə də dərsləyin əsas məqsədi tələbələrə Konstitusiyanın əsaslarını, o cümlədən hüququn əsaslarını öyrətməkdən ibarətdir. Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya haqqında, habelə hüquq barədə biliklərə yiyələnmək və həmin bilikləri mənimsəmək olduqca vacib məsələdir. Bu cür biliklər müstəqil və sərbəst həyata qədəm qoymağa hazırlaşan hər bir gənc mütəxəssis üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sizin hər biriniz tezliklə təhsil aldığınız ali təhsil müəssisəsini başa vurub işləyəcək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olacaq, dövlət qulluğuna girəcək və ailə quracaqsınız. Bu zaman siz özünüz hər yerdə hüquq və vəzifələrinizi, cəmiyyətdəki davranışınızı müəyyən edən Konstitusiya və qanun (hüquq) normaları ilə rastlaşacaqsınız. Öz hüquqlarınızı müdafiə etmək, lazımsız mübahisəli vəziyyətlərin yaranmasının qarşısını almaq və hüquqi ixtilafın ədalətli həllinə nail olmaq üçün siz bu normaları bilməlisiniz.

Sizin hər birinizin vəzifəsidir ki, Konstitusiyanın, həmçinin hüququn konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ, mülki hüquq və ekologiya hüququ kimi əsas sahələrinin məzmununu mənimsəyə və öyrənsiniz. Oxuculara təqdim olunan dərsləlik bunun üçün Sizə kömək edəcəkdir. Güman edirik ki, dərsləlik hüquqi biliklərə yiyələnməkdə tələbələrə qismən də olsa yardımçı olacaqdır.

Söz yox ki, dərsləlik müəyyən qüsurlardan azad deyildir. Bu qüsurlar barədə öz haqlı iradlarını və təkliflərini bildiren oxuculara müəllif əvvəlcədən öz təşəkkürünü bildirir. Müəllif əmin olduğunu bildirir ki, həmin irad və təkliflər dərsləyin gələcək nəşrlərində hökmən nəzərə alınacaqdır.

***Müəllif**

İXTİSARLA VERİLMİŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

İXM – İnzibati Xətalar Məcəlləsi

CM – Cinayət Məcəlləsi

ƏM – Əmək Məcəlləsi

MM – Mülki Məcəllə

AM – Ailə Məcəlləsi

I bölmə

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
KONSTITUSİYASININ
ƏSASLARI**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
KONSTITUSİYASININ QƏBUL EDİLMƏSİ, ONUN
MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

**§ 1. Azərbaycan Respublikasının yeni
Konstitusiyasının qəbul edilməsi**

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
qəbul olunduğu
tarixi şərait**

Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Konstitusiyası **suveren və müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyasıdır**. Bu Konstitusiyaya qəbul olunana kimi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR-in) 1978-ci il Konstitusiyası ona edilmiş bir sıra düzəlişlərlə (məsələn, respublika prezidentinin vəzifəsinin təsis edilməsi barədə və digər düzəlişlərlə) qüvvədə olmuşdur. 1978-ci il Konstitusiyası Azərbaycan SSR-in sayca üçüncü Konstitusiyası idi.

Azərbaycan SSR-in ilk (birinci) Konstitusiyası isə 1921-ci il mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında qəbul edilmişdi. Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti qurmaq bu Konstitusiyanın əsas və başlıca vəzifəsi hesab edilirdi. Konstitusiyaya respublikada Sovet hakimiyyətinin qələbəsini, torpaq, sənaye, bank, nəqliyyat və digər sahələrin milliləşdirilməsini (əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə keçməsinə) qanuniləşdirirdi, habelə ölkə vətəndaşlarına hüquq və azadlıqlar verirdi. Proletar diktaturası (fəhlə sinfinin hakimiyyəti) Konstitusiyada ifadə olunan əsas ideya idi.

Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyası 1937-ci il martın 14-də 9-cu Fövqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında qəbul olunmuşdur. Bu Konstitusiyaya 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul edilmiş SSRİ-nin yeni Konstitusiyasına əsaslanırdı. 1937-ci ilin Konstitusiyası o dövrün ictimai quruluşunu və dövlət quruluşunu təsbit edir, dövlət quruculuğunu genişləndirir, Sovetlər seçki sistemini, habelə ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir, respublika vətəndaşları üçün geniş hüquq və azadlıqlar elan edirdi.

Azərbaycan SSR-in üçüncü Konstitusiyası 1978-ci il aprelin 21-də 9-cu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədən-kənar 7-ci sessiyasında qəbul edilmişdir. Bu Konstitusiyanın qə-

bul edilməsi 1937-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasını SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasına uyğunlaşdırmaq zərurətindən irəli gəlmişdi. Belə ki, SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasının qüvvədə olduğu müddət ərzində və dövrdə cəmiyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dəyişikliklər yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsinin vacibliyini və zərurliyini şərtləndirirdi. Buna görə də 1977-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin növbədənkenar 9-cu sessiyasında SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi.

1978-ci il Konstitusiyası Azərbaycan SSR-in ictimai və siyasi quruluşunun əsaslarını təsbit edir, vətəndaşların hüquqi vəziyyətini (hüquq və vəzifələrini), respublikanın milli-dövlət və inzibati-ərazi quruluşunu, Azərbaycan SSR-in ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının təşkili prinsiplərini müəyyən edirdi. 1978-ci il Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının təşkili qaydaları barədə normalar nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, Konstitusiya respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf planını, habelə Dövlət büdcəsini də müəyyən edirdi.

Azərbaycan Respublikasının sayca dördüncü, müstəqil və suveren dövlətimizin ilk (birinci) Konstitusiyası isə 1995-ci il noyabrın 12-də referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edilmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının və dövlətinin həyatında tarixi və əlamətdar hadisəyə çevrildi. Yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsinin səbəbini nə ilə izah etmək olar?

Bildiyimiz kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) adlı nəhəng dövlətin dağılma və parçalanması prosesi başladı. SSRİ 15 müttəfiq respublikanı birləşdirirdi. Azərbaycan SSR bu respublikalardan biri idi. 1991-ci ildə SSRİ parçalanana kimi Azərbaycan SSR onun tərkibində müttəfiq respublika kimi mövcud olmuşdur. Düzdür, hələ bundan əvvəl 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən **«Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında» Konstitusiya qanunu** qəbul edilmişdi. Bu qanun Azərbaycan SSR-ni öz statusuna görə SSRİ tərkibində suveren respublika (dövlət) kimi müəyyən edirdi.

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olmasına doğru ilk addımlar atıldı. Belə ki, 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti özünün növbədənkenar sessiyasında bəyannamə qəbul etdi. Bu

bəyannamə 1918-ci ildən 1920-ci ilədək müstəqil dövlət kimi mövcud olan, beynəlxalq birlik tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınan **Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunduğunu elan etdi**. Böyük əhəmiyyətə malik olan həmin sənəd Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı çoxillik mübarizənin yekunu oldu.

Bəyannamədən sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il oktyabr ayının 18-də «**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında**» **Konstitusiya Aktını** qəbul etdi. Bu akt əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun siyasi və iqtisadi əsasları təsis olundu. Azərbaycan Respublikası rəsmi surətdə müstəqil dövlət elan edildi.

SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulması və Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi son dərəcə vacib siyasi-sosial nəticələrə səbəb oldu. Kommünizm cəmiyyəti qurmaq məqsədinə nail olunmadı. Sovet sosialist quruluşu iflasa və müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Əmrə əsaslanan və komanda iqtisadiyyatı hesab edilən sovet iqtisadiyyatının yerinə iqtisadiyyatın bazar modeli yaranmağa başladı. İstehsal alət və vasitələri, habelə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətə icazə verildi. İstehsal alət və vasitələri üzərində sosialist mülkiyyətinə və sosialist təsərrüfat sisteminə son qoyuldu. İqtisadiyyat plan metodları üzrə yox, **bazar münasibətləri üzrə inkişaf etdi**. Mülkiyyətin müxtəlif formaları (dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti) tanındı.

İctimai inkişafın sosialist modelindən imtina olundu. İctimai inkişafın demokratik modeli tanındı və qəbul edildi. Ölkə **demokratik konstitusiya quruluşuna** keçdi. Respublikanın rəsmi adından «sovet», «sosialist» kimi ifadələr çıxarıldı.

Kommünist Partiyasının cəmiyyətin siyasi həyatında üstün (inhişarçı) mövqe tutmasına son qoyuldu. Marksizm - leninizm ideyası kimi rəsmi dövlət ideologiyasından imtina edildi. Plüralizm ideologiyası tanındı. Müxalifət partiyalarının leqal surətdə mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə icazə verildi. Siyasi plüralizm (fikir müxtəlifliyi, fikir çoxluğu) yoluna üstünlük verildi.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə əsaslanan dövlət hakimiyyəti təşkil edildi. Dövlət hakimiyyəti bu prinsip əsasında həyata keçirildi. **Prezident postu təsis edildi**. Dövlətin vahid (təkbəşinə) başçısı olan prezident xalq tərəfindən seçildi. Ölkədə qa-

nunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən **parlament yarandı**. Seçki sistemi demokratik əsaslar üzərində quruldu və təzələndi.

Vətəndaşlar geniş demokratik hüquq və azadlıqlardan istifadə etməyə başladılar. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi, şəxsiyyət və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti gücləndi. Vətəndaşların hüquqi vəziyyəti (statusu) demokratik xarakter aldı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında baş verən bu cür ciddi və köklü dəyişikliklər, onun beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması sovet dövrünün Konstitusiyasının yerinə yeni Konstitusiya qəbul edilməsini tarixi zərurətə çevirdi. Məhz həmin amillər yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsini və **konstitusiya islahatı** aparılmasını şərtləndirən başlıca amillər idi. Azərbaycan xalqı bu zərurəti nəzərə alaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasını qəbul etdi. Bu, müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasında formalaşan yeni cəmiyyətin hüquqi modeli, konstitusiya islahatı idi.

Bir qayda olaraq, yeni və müstəqil dövlət yarandıqda, ölkənin ictimai və dövlət quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş verdikdə, siyasi rejimlər dəyişdikdə yeni Konstitusiya qəbul edilir. Bu isə təbiidir. Belə ki, göstərilən hallar yarandıqda köhnə Konstitusiyanın mətninə düzəlişlər etmək yolu ilə onu baş verən mühüm dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq mümkün olmur.

Konstitusiyanın hazırlanması və qəbul edilməsi

Yeni Konstitusiyanın hazırlanması uzun müddətli və mürəkkəb bir proses oldu. Yeni Konstitusiyanın işlənilməsi və qəbul edilməsi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan

Respublikasının qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri sayılırdı. Bu, çox məsuliyyətli bir iş idi. Real olması üçün yeni Konstitusiyanın ölkənin faktiki şəraitini, ictimai həyatın əsas amillərini nəzərə alması tələb edilirdi. O, Azərbaycan xalqının iradəsini düzgün ifadə etməli idi.

1991-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti yeni Konstitusiyanın layihəsini işləyib hazırlamaq üçün müvafiq qərar qəbul etdi. Bu qərarla Konstitusiya layihəsinin hazırlanması işinin komissiyaya həvalə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu, habelə komissiya üzvləri təsdiq edilmişdi.

1993-cü il dekabrın 6-da respublika parlamenti (Milli Məclis) Konstitusiya layihəsini işləyib hazırlamaq üçün daha bir komissiya yaratdı. Həm əvvəl yaradılan komissiya, həm də bu komissiya

Konstitusiyaya layihəsini hazırlamaq üçün əməli bir iş görmədi.

Məsələni yoluna qoymaq üçün Milli Məclis 1995-ci il mayın 2-də yeni qərar qəbul etdi. Bu qərarla Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibi müəyyən olunurdu. Bu komissiyanın fəaliyyəti və gördüyü gərgin iş nəticəsində Konstitusiyanın layihəsi hazırlandı. Həmin layihə isə 1995-ci il oktyabrın 15-də ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı. **1995-ci il noyabrın 12-də respublikada referendum (ümumxalq səsverməsi) keçirildi. Bu yolla müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası qəbul edildi.** Ona görə də noyabrın 12-i hər il ölkəmizdə **Konstitusiya günü** kimi qeyd edilir.

§ 2. Konstitusiyanın anlayışı, mahiyyəti, məzmunu və əhəmiyyəti

Konstitusiyanın anlayışı

Konstitusiyaya nə deməkdir? Hər şeydən əvvəl, gəlin, «konstitusiyaya» ifadəsinin hərfi mənasını izah edək. «Konstitusiyaya» latınca «*constitutio*» ifadəsindən olub, *quruluş* (təsisat, qurma) mənasını bildirir. Bu ifadənin tarixi kökü qədim zamanlarla bağlıdır. Hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl antik dövrün mütəfəkkirləri «konstitusiyaya» terminindən istifadə edirdilər. Roma imperatorlarının verdikləri dekretlər və digər sərəncamlar məhz konstitusiyaya adlanırdı. Müasir mənada konstitusiyaya ilk dəfə olaraq ABŞ-da (1787), daha sonra isə Fransada və Polşada (1791) qəbul edilmişdi.

Müasir elmdə «konstitusiyaya» termini iki mənada işlədilir:

- faktiki konstitusiyaya mənasında;
- hüquqi konstitusiyaya mənasında.

Faktiki konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasında ictimai quruluşun faktiki (yəni, real surətdə mövcud olan) əsaslarını və şəxsiyyətin həqiqi (real) vəziyyətini ifadə edir. Bəzən faktiki konstitusiyaya **sosial konstitusiyaya** və **maddi mənada konstitusiyaya** da deyilir. Faktiki konstitusiyaya cəmiyyətdəki real (faktiki) münasibətləri əks etdirir. Bu münasibətlər hüquqi cəhətdən müəyyən sənəddə ifadə olunan normalarla tənzimlənir, qaydaya və nizama salınır. Həmin sənəd **hüquqi konstitusiyaya** adlanır. Bu baxımdan hüquqi konstitusiyaya **Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin əsas qanunudur.** Ona görə ki, hüquqi konstitusiyada ifadə olunan normalar real həyatda dövlət hakimiyyətinin həyata keçiril-

məsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin daha vacib və zəruri sahəsini qaydaya və nizama salır. Burada müəyyən edilir:

- sosial-iqtisadi quruluşun əsasları;
- siyasi sistemin əsasları;
- dövlət quruluşu və idarəetmə forması;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının sistemi və onların təşkil edilmə qaydaları;
- cəmiyyətin mənəvi həyatının əsasları;
- vətəndaşların hüquqi statusu (vəziyyəti).

Konstitusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının adı (sadə) qanunları dövlətin əsas qanunu sayılmır. Ona görə ki, adı (sadə) qanunlar (onlara cari qanunlar da deyilir) ictimai və dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən etmir, yalnız ölkənin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatının ayrı-ayrı, müxtəlif tərəflərini tənzimləyir. Onlar Konstitusiya əsasında və Konstitusiyanın icra edilməsi üçün qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi Konstitusiyası dövlətin əsas qanunu olduğuna görə **ali hüquqi qüvvəyə** malikdir. Qanunlar və qanunqüvvəli sənədlər (prezidentin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin, yeni hökumətin qərarları, nazirliklərin təlimatları) arasında o, öz hüquqi qüvvəsinə görə **ən yüksək yerdə durur**. Buna görə də həm qanunlar, həm də qanunqüvvəli sənədlər Konstitusiyaya uyğun gəlməli, ona zidd olmamalıdır. Əgər zidd olarsa, onlar tətbiq oluna bilməz.

Konstitusiya ictimai münasibətlərin daha vacib və mühüm sahəsini tənzimlədiyinə və ali hüquqi qüvvəyə malik olan əsas dövlət qanunu olduğuna görə onun sabitliyinin təmin olunması tələb edilir. Konstitusiyanın sabitliyini təmin etmək üçün o, xüsusi qaydada qəbul edilir və dəyişdirilir. Konstitusiyanı nə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, nə prezident, nə də hökumət qəbul edə və dəyişdirə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edilə və dəyişdirilə bilər. Adı (sadə) qanunlar isə bu cür xüsusi qaydada qəbul edilmir və dəyişdirilmir.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi Konstitusiyası dedikdə, Azərbaycan dövlətinin əsas qanunu sayılan, ali hüquqi qüvvəsi olan, xüsusi qaydada qəbul edilən və dəyişdirilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd sosial-iqtisadi quru-

luşun, siyasi sistemin və cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını, vətəndaşların (şəxsiyyətin) hüquqi vəziyyətini, dövlət quruluşunu və idarəetmə formasını, dövlət hakimiyyət orqanlarının sistemini və onların təşkili qaydalarını müəyyən edir.

Xarici ölkələrdə çox vaxt «hüquqi konstitusiya» termininin əvəzinə «**formal konstitusiya**» anlayışı işlədilir. ABŞ-da əksəriyyət halda «canlı Konstitusiya» terminindən istifadə olunur.

Azərbaycan xalqı 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə məhz özünün hüquqi Konstitusiyasını (Azərbaycan dövlətinin əsas qanunu) qəbul etmişdir. Dərslərdə işlədilən «konstitusiya» ifadəsi də məhz «hüquqi konstitusiya» mənasında başa düşülməlidir.

Totalitar və qeyri-demokratik siyasi rejim mövcud olan dövlətlərdə faktiki konstitusiya ilə hüquqi konstitusiya arasında xeyli uyğunsuzluq vardır. Həmin dövlətlərdə hüquqi konstitusiya (dövlətin əsas qanunu) bu rejimin əsl xarakterini, həqiqi mahiyyətini pərdələmək məqsədinə xidmət edir. **Əsl demokratik dövlətlərdə faktiki konstitusiya ilə hüquqi konstitusiya arasında ziddiyyət olmamalıdır.** Bəzi demokratik ölkələrdə göstərilən məsələdə az da olsa uyğunsuzluğa rast gəlmək mümkündür.

Konstitusiyanın əhəmiyyəti

Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikasının ictimai-iqtisadi, siyasi və hüquqi həyatında böyük əhəmiyyəti vardır. Onun vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) hüquqi təbiəti, idarəetmə forması, dövlət quruluşu müəyyən edilir, ölkənin ictimai quruluşu bərqərar edilir, dövlətin, regionların və bələdiyyə qurumlarının təşkilati cəhətdən vahidliyi təmin olunur, şəxsiyyət, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər qaydaya salınır. Məhz Konstitusiyanın köməyi ilə **Azərbaycan Respublikasında yeni ictimai quruluş formalaşır.**

Konstitusiya Azərbaycan xalqının iradəsinin düzgün nəzərə alınmasına və ifadə olunmasına, demokratik qaydaların möhkəmləndirilməsinə, vaxtı çatmış sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Konstitusiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinin normativ, hüquqi bazasıdır. Konstitusiya **mövcud qanunvericiliyin əsası kimi rol oynayır.** Qanunlar məhz onun əsasında inkişaf edir. Bu qanunlarda ifadə olunan normaların daxilən vahid olması Konstitusiya vasitəsi ilə təmin edilir.

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
mahiyəti**

Müasir elmdə Konstitusiya üç mənada nəzərdən keçirilir: hüquqi sənəd mənasında; siyasi sənəd mənasında; ideoloji sənəd mənasında.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə,

ali hüquqi qüvvəyə malik olan, xüsusi qaydada qəbul edilən və dəyişdirilən, ölkənin sosial-iqtisadi quruluşunun, siyasi sisteminin və s. əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyən edən sənəd başa düşülür. Göründüyü kimi, hüquqi sənəd mənasında Konstitusiya hüquqi konstitusiyaya verilən anlayışda nəzərdə tutulan mahiyyəti və keyfiyyətləri əks etdirir. Hüquqi sənəd kimi Konstitusiya elə özünün hüquqi mahiyyətini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə, cəmiyyətdə siyasi qüvvələrin nisbətini əks etdirən, sosial qüvvələrin bir-birinə münasibətini ifadə edən və siyasi prosesləri nizama salan sənəd başa düşülür. Siyasi sənəd kimi Konstitusiya hüquqi cəhətdən cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrin mənafe balansını möhkəmləndirir, cəmiyyətin inkişaf yolları haqqında proqram müddəaları müəyyənləşdirir. Siyasi sənəd kimi Konstitusiya elə onun siyasi-sosial mahiyyətini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının ideoloji sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə, plüralizm ideologiyasını tanıyan sənəd başa düşülür. İdeoloji sənəd kimi bizim Konstitusiya hər hansı rəsmi, dövlət ideologiyasını, sosial-siyasi doktrinanı qəbul etmir. Respublikamızda hər hansı ideologiyanın rəsmi dövlət ideologiyası kimi əhəmiyyəti yoxdur. Köhnə Sovet konstitusiyaları isə marksizm-leninizmi rəsmi dövlət ideologiyası hesab edirdi. Çin dövlətinin Konstitusiyasında (1982) da marksizm-leninizm rəsmi ideologiya kimi nəzərdə tutulur. Zair dövlətinin Konstitusiyasında (1980) prezident Mobutunun adından götürülmüş mobutizm ideologiyası rəsmi ideologiya kimi müəyyənləşdirilir. Bizim Konstitusiya isə hər hansı bir rəsmi dövlət ideologiyasını tanımır və qəbul etmir.

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
məzmunu**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının məzmunu bir qayda olaraq iki mənada başa düşülür: hüquqi mənada (**hüquqi məzmun**); siyasi-sosial mənada (**sosial məzmun**).

Konstitusiyanın hüquqi mənada məzmunu (hüquqi məzmunu) dedikdə, onun ibarət olduğu hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu normalar tənzim edir:

- ictimai-iqtisadi quruluşun əsaslarını (iqtisadiyyatın təşkilinin bazar iqtisadiyyatı adlı formasını, mülkiyyət formalarını və s.);
- dövlət quruluşunun əsaslarını (idarəetməyə və quruluşuna görə dövlətin formalarını, dövlətin təşkil olunma əsaslarını və s.);
- cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını (din, ailə, təhsil və s.);
- şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını, yəni vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrini (mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, vergi ödəmək vəzifəsi və s.).

Konstitusiyada ifadə olunan normalar şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizama salır. Bütün ictimai münasibətlər yox, yalnız mühüm və vacib əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlərin əsasları məhz bu normalarla tənzimlənir. Həmin normalar cəmiyyətdəki əsas ictimai-iqtisadi və siyasi proseslərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Konstitusiyanın siyasi-sosial mənada məzmunu (sosial məzmunu) dedikdə, cəmiyyət və dövlət quruluşunun prinsiplial məsələləri barəsində razılığa gəlmiş sosial qüvvələrin nisbətinin və bir-birinə münasibətinin, onların ictimai mənafe balansının Konstitusiyada ifadə olunması başa düşülür. Konstitusiyamız müəyyən sinfin və sosial qrupun siyasi hakimiyyətini əks etdirmir. Onda sinfi mənafeələr yox, xalq mənafeyi ifadə edilir. Bizim Konstitusiya Azərbaycan xalqının yüksək səviyyədə siyasi-hüquqi həmrəyliyini əks etdirən sənəddir.

**Azərbaycan
Respublikası
Konstitusiyasının
funksiyaları**

Konstitusiyanın rolu onun funksiyalarında təzahür edir. O, **əsasən dörd funksiya** həyata keçirir:

- hüquqi funksiya;
- sosial funksiya;
- siyasi funksiya;
- tərbiyəvi funksiya.

Konstitusiyanın hüquqi funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər şeydən əvvəl, ictimai iqtisadi quruluşun əsaslarını, dövlət quruluşunun əsaslarını, cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını, habelə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini tənzim (müəyyən) edir. Bu baxımdan Konstitusiya **tənzimləyici funksiya** yerinə yetirir. Digər tərəfdən Konstitusiyaya həmin əsasları mənfə haldan (cinayətdən, müxtəlif hüquq pozuntularından və s.) qoruyur, müdafiə edir. Bu baxımdan isə o, **qoruyucu funksiya** yerinə

yetirir.

Konstitusiyanın sosial funksiyası onun sosial hadisə, sosial təsisat və sosial sistem kimi vacib məsələlərlə bağlı olmasında ifadə olunur. Sosial sistemin elementi olan təhsil və elmə, sosial təsisatlar olan ailə və dinə Konstitusiyada xüsusi diqqət yetirilir. Konstitusiyanın həmin sosial məsələlərə təsiri böyükdür. Onların inkişafında Konstitusiya vacib rol oynayır.

Konstitusiyanın siyasi funksiyası cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən siyasi proseslərlə bağlıdır. Belə ki, dövlətin təşkil olunma əsasları və dövlət hakimiyyətinin təşkil edilmə prinsipləri məhz Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Konstitusiya nəzərdə tutur ki, hər bir vətəndaş bilavasitə dövlətin idarə olunmasında, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edə bilər. Bundan əlavə, vətəndaşlarla siyasi sistem arasındakı münasibətlər, hakimiyyəti əldə etməyin qayda və üsulları, siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları və siyasi hakimiyyət xarakterli digər məsələlər Konstitusiya ilə müəyyən edilir.

Konstitusiyanın tərbiyəvi funksiyası onda ifadə edilir ki, Konstitusiya bütün vətəndaşları qanunlara əməl etmək, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək ruhunda tərbiyələndirir. Bunun nəticəsində vətəndaşlar məsuliyyətə əsas verə biləcək mənfi hallara, hüquq pozuntusuna yol vermirlər.

**Azərbaycan
Respublikası
Konstitusiyasının
quruluşu**

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının quruluşu dedikdə, onun daxilən bir-biri ilə bağlı olan elementləri (tərkib hissələri) başa düşülür. Konstitusiya Preambula («preambule» - ön söz) ilə başlayır. **Preambula**

dedikdə, giriş hissə başa düşülür. Burada Azərbaycan xalqının əsas niyyət və istəkləri, onun ideali bəyan edilir, firavanlıq, ədalət, azadlıq və təhlükəsizlik kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlərə işarə olunur. Preambulada Azərbaycan xalqının niyyətləri elan edilir: dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; demokratik quruluşa təminat vermək; sivil cəmiyyət yaratmaq; hüquqi və dünyəvi dövlət qurmaq; haminin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək; bütün dünya xalqları ilə dostluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Konstitusiya quruluşca bölmələrə, bölmələr fəsillərə, fəsillər isə maddələrə bölünür. Ona 5 bölmə, 12 fəsil və 158 maddə da-

xildir.

Birinci bölmə Konstitusiyaya quruluşunun əsaslarına (xalq hakimiyyəti və dövlətin əsasları kimi məsələlərə) həsr edilmişdir. Burada ictimai quruluşun mahiyyəti və idarəetmə forması müəyyən edilir, ictimai-siyasi quruluşun əsas prinsipləri möhkəmləndirilir.

İkinci bölmə vətəndaşların (şəxsiyyətin) hüquqi statusuna həsr olunmuşdur. Bu bölmədə əsas insan və vətəndaş hüquqları, habelə vəzifələr müəyyən edilir.

Üçüncü bölmə dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti kimi məsələyə həsr edilmişdir. Buraya qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərini, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusunu müəyyənləşdirən maddələr daxildir.

Dördüncü bölmə yerli özünüidarə etməyə həsr edilmişdir. Bu bölməyə daxil olan normalar yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Beşinci bölmə hüquq və qanun kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Bu bölmədə birləşən normalar qanunvericilik sistemini, normativ hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Konstitusiyaya **keçid müddəaları** ilə bitir. Bu müddəalar keçid dövrü üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası **dörd əsas məsələni** həll edir:

- birincisi, ictimai quruluşun, **dövlətin ərəzi-siyasi quruluşunun və idarəetmə formasının mahiyyəti məsələsini**;
- ikincisi, **dövlət hakimiyyətinin təşkili məsələsini**;
- üçüncüsü, **şəxsiyyətin hüquqi statusu məsələsini**;
- dördüncüsü, **yerli özünüidarənin mahiyyəti məsələsini**.

Konstitusiyanın quruluşu böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Konstitusiyanın quruluşu onun mətnindən rahat istifadə etməyə imkan verir.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
KONSTITUSIYA QURULUŞUNUN ƏSASLARI**

§ 1. Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti

Xalq hakimiyyəti Konstitusiyanın birinci bölməsində ifadə olunan normalar konstitusiya quruluşunun əsaslarını müəyyənləşdirir. Bu normalar dövlət və ictimai həyatın əsas prinsiplərini formulə edir.

Konstitusiya quruluşu dedikdə, isə bir ictimai quruluş başa düşülür ki, bu quruluşda fəaliyyət göstərən dövlət öz hakimiyyətini xalqın mənafeyi üçün həyata keçirir.

Xalq hakimiyyəti konstitusiya quruluşunun vacib və fundamental prinsipidir. Konstitusiya quruluşunun əsasını məhz xalq hakimiyyəti təşkil edir.

Xalq hakimiyyəti dedikdə, xalqın bilavasitə iradəsi ilə formalaşan və təşkil edilən dövlət hakimiyyəti başa düşülür.

Əgər hakimiyyət xalqa məxsus olarsa və xalq ona məxsus olan hakimiyyəti təşkil edərsə, belə halda xalq hakimiyyəti yaranır. **Xalq hakimiyyəti prinsipinə** görə xalq öz dövlətinin taleyini və müqəddəratını özü həll edir. Xalq hakimiyyəti mövcud olan yerdə xalqın maraq və mənafeyi dövlətin mənafeyinin və onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Xalq hakimiyyəti prinsipi müxtəlif formalarda təzahür edir. Onun **iki əsas forması** vardır.

Birinci formaya görə yalnız xalq dövlət hakimiyyətinin mənbəyi sayılır. Xalq hakimiyyəti prinsipinin bu təzahür forması Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuşdur: **Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.** Özü də Konstitusiya xalqı ancaq bütövlükdə hakimiyyətin mənbəyi kimi tanıyır. Yalnız və yalnız xalqı hakimiyyətin mənbəyi sayan dövlət hakimiyyəti xalq hakimiyyəti hesab edilir. Əhalinin müəyyən qismi, hər hansı sosial qrup və ya ayrı-ayrı şəxslər dövlət hakimiyyətinin mənbəyi ola bilməzlər.

Xalq hakimiyyəti prinsipinin **ikinci təzahür forması** xalq suverenliyidir (almanca «soveranitat», fransızca «souverainete») - ali

hakimiyyət). Bu forma Konstitusiyanın ikinci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Suverenlik xalqa verilmiş elə bir hüquqdur ki, xalq bu hüquq əsasında siyasi və ictimai-iqtisadi vasitələrə yiyələnir. Bu vasitələrdən istifadə etməklə xalq cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında fəal və hərtərəfli iştirak edir.

Xalq suverenliyi dedikdə, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını sərbəst, müstəqil həll etmək, habelə öz idarəetmə formasını təyin etmək hüququ başa düşülür.

Azərbaycan xalqı suverenlik hüququndan istifadə edərək **idarəetməyə görə dövlət** formasını müəyyən etmişdir. O, respublika (latınca «respublika» - ictimai iş, dövlət) kimi idarəetmə forması seçmişdir. Belə ki, Azərbaycan dövləti idarəetmə formasına görə **prezidentli respublikadır.**

Deməli, birincisi, xalqı dövlət hakimiyyətinin mənbəyi sayan, ikincisi isə xalqın suverenlik hüququnu tanıyan hakimiyyət xalq hakimiyyəti hesab edilir.

Xalq hakimiyyəti və xalq suverenliyi bir-birilə son dərəcə bağlı və qarşılıqlı əlaqəsi olan anlayışlardır. Bu anlayışlardan hər biri digərini tamamlayır və şərtləndirir. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. **Xalq suverenliyi xalqın tam hakimiyyəti deməkdir.** Hərada ki, xalq hakimiyyəti vardır, orada xalq öz suveren hüququndan istifadə etmişdir.

Xalq ona məxsus olan hakimiyyəti, öz hakimiyyətini yalnız təşkil və təsis edir, yaradır, onu təşkilatlandırır. Hakimiyyət xalq tərəfindən iki yolla təşkil edilir:

- referendumda (ümumxalq səsverməsində) iştirak etməklə;
- seçkilərdə iştirak etməklə.

Referendum (latınca «refero» - məlumat verirəm, məruzə edirəm) hakimiyyəti təşkil etməyin, xalq suverenliyini (xalqın suverenlik hüququnu) həyata keçirmənin ən vacib vasitəsidir. Bu vasitə xalqın öz iradəsini birbaşa ifadə etməsinə imkan verir. Referendum xalqın öz iradəsini bilavasitə ifadə etməsinin ən yüksək formasıdır.

Referendum dedikdə, respublikanın dövlət və ictimai həyatında yaranan nisbətən vacib məsələlər barəsində keçirilən ümumxalq səsverməsi başa düşülür. Referendumun keçirilməsi qaydası Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan xalqı onun hüquq və mənafeyinə aid olan hər bir

məsələni referendumla həll edə bilər. Referendumun predmeti müxtəlif məsələlər ola bilər (yeni qanunun qəbul edilməsi, mövcud qanunun dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi və s.). Məsələn, 2002-ci il avqustun 24-də keçirilən referendumun predmeti öz vəzifələrini icra edə bilmədiyi hallarda prezidentin səlahiyyətlərinin hökumət başçısına (Nazirlər Kabinetinin sədrinə) keçməsi məsələsi olmuşdur. Xalq öz iradə və arzusuna uyğun olaraq referendum yolu ilə dövlət əhəmiyyətli bu və ya digər məsələyə öz münasibətini bildirir. Bununla o, hakimiyyəti təşkil edir, suverenlik hüququnu həyata keçirir. Amma iki məsələ yalnız referendumla həll edilə bilər:

- birincisi, **Konstitusiyanın qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi**;
- Azərbaycan Respublikasının **dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi**.

Göstərilən məsələləri nə parlament, nə prezident (dövlət başçısı), nə hökumət, nə də nazirlər həll edə bilərlər.

Hakimiyyəti təşkil etməyin ikinci yolu **xalqın seçkilərdə iştirak etməsidir**. Xalq səsvermə yolu ilə seçkili (nümayəndəli) dövlət hakimiyyəti orqanını yaradır. **Seçkili (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanı** dedikdə, parlament, yəni Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi başa düşülür. **Milli Məclis** ona görə nümayəndəli orqan adlanır ki, o, xalq adından çıxış edir, onu təmsil edir. Milli Məclis birbaşa xalq tərəfindən seçilir. Milli Məclis deputatlarından ibarətdir. Milli Məclis, onun ibarət olduğu **deputatlar** xalqdan bilavasitə (birbaşa) səlahiyyət alırlar. Deputatlar xalqdan birbaşa mandat alan, xalqı təmsil edən **səlahiyyətli nümayəndələrdir**.

Xalq səsvermədə iştirak etməklə icra hakimiyyətinin mənsub olduğu **prezidenti** seçir. Bu yolla o, dövlət hakimiyyətinin digər sahəsi olan icra hakimiyyətini təşkil edir. Prezident də birbaşa (bilavasitə) xalqdan mandat alır. O, xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndədir.

Yalnız xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrin (deputatların, prezidentin) xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ vardır. Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrdən başqa heç kəsin belə hüququ yoxdur (Konstitusiyanın 4-cü maddəsi). Xalq seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr vasitəsilə öz suveren hüququnu həyata keçirir.

Xalq ona məxsus olan hakimiyyəti təşkil etsə də (Milli Məclisi

və prezidenti seçsə də), onu özü bilavasitə və birbaşa realizə etmir, yeni həyata keçirmir. **O, hakimiyyətin həyata keçirilməsi hüququnu dövlətə verir.** Dövlət bu hüquqdan istifadə edərək hakimiyyəti xalq adından həyata keçirir. **Deməli, hakimiyyət faktiki cəhətdən xalqa, hüquqi cəhətdən isə dövlətə məxsusdur.**

Xalqın hakimiyyətini həyata keçirən əsas dövlət hakimiyyəti orqanı Milli Məclisdir. Milli Məclis Azərbaycan xalqının iradəsini qəbul etdiyi qanunlarda ifadə edir və bu yolla onun hakimiyyətini həyata keçirir.

Yerlərdə xalqın hakimiyyəti **bələdiyyə üzvləri** vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bələdiyyə üzvlərinin həyata keçirdiyi hakimiyyət **dövlət hakimiyyəti hesab edilmir və siyasi xarakter daşmır.** Onlar yerli özünüidareni həyata keçirirlər.

Azərbaycan xalqı

Konstitusiyaya münasibətlərində **iki əsas subyekt çıxış edir: Azərbaycan xalqı; Azərbaycan dövləti.** Konstitusiyaya onları xalq hakimiyyətinin iki başlıca və mühüm məsələsi hesab edir. Bu məsələlər bir-birilə sıx surətdə bağlı və qarşılıqlı əlaqədədir. Həmin bağlılıq və əlaqə özünü iki tərəfdən göstərir. Bir tərəfdən Azərbaycan xalqı referendumda (ümumxalq səsverməsində) və seçkilərdə iştirak etməklə dövlət hakimiyyətini təşkil edir. Təşkil olunmuş dövlət hakimiyyəti Azərbaycan xalqı adından həyata keçirilir. Digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqı Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu, yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün **atributiv əlamətdir.** Belə ki, dövlətin mövcud olması üçün üç atributiv əlamətin olması tələb edilir. Bu əlamətlərə aiddir: **əhali; ərazi; hakimiyyət.** Göründüyü kimi, əhali məsələsi dövlətin atributiv əlamətlərindən biri sayılır. Söhbət dövlətin əhalisindən gedir.

Azərbaycan dövlətinin əhalisi isə bütövlükdə bilavasitə Azərbaycan xalqı deməkdir. Respublika əhalisi kimi xalq dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll edir, sosial proseslərin idarə edilməsində iştirak edir.

Respublika əhalisi isə Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. **Azərbaycan Respublikası vətəndaşları** Azərbaycan dövlətinə və qanununa tabe olan şəxslərdir. Deməli, **Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından ibarətdir.** Konstitusiyaya da Azərbaycan xalqına məhz bu aspektdən anlayış verir (Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan xalqı dedikdə, Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birliyi və məcmusu başa düşülür.

Konstitusiyaya vətəndaşların milliyyətini (milli-etnik mənsubiyyətini) yox, yalnız onların vətəndaşlığını Azərbaycan xalqının əsas və başlıca əlaməti hesab edir. Belə ki, Konstitusiyaya Azərbaycan xalqına anlayış verərkən, həmin xalqın ibarət olduğu insanların vətəndaşlıq məsələsini əsas götürür. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan ayrı-ayrı millətlərin (məsələn, rusların, ukraynalıların, gürcülərin, talışların, kürdlərin, ləzgilərin və digərlərinin) nümayəndələri Azərbaycan xalqını təşkil edən insanlar kateqoriyasına, bir sözlə, Azərbaycan xalqı anlayışına daxildirlər. Deməli, Azərbaycan xalqı milliyyətdən (milli-etnik mənsubiyyətdən) asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından ibarətdir. Bu isə o deməkdir ki, Konstitusiyaya Azərbaycan xalqına anlayış verərkən milliyyət (milli-etnik mənsubiyyət) məsələsini nəzərə almır və ona əhəmiyyət vermir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq Konstitusiyaya **Azərbaycan xalqının vahidliyi prinsipini** təsbit edir: Azərbaycan xalqı vahiddir (Konstitusiyanın 5-ci maddəsi). **Azərbaycan dövlətinin əsasını** məhz xalqın vahidliyi təşkil edir.

Azərbaycan xalqının vahidliyi dedikdə, bu xalqın ibarət olduğu bütün vətəndaşların, onların milli-etnik mənsubiyyətindən (milli-etnik əlamətdən) asılı olmayaraq birliyi və bölünməzliyi başa düşülür.

Azərbaycan xalqının ibarət olduğu vətəndaşlar müəyyən ərazidə yaşayırlar. Bu əraziyə dövlət ərazisi deyilir. Dövlət ərazisi Azərbaycan dövlətinin, qeyd etdiyimiz kimi, atributiv əlamətlərindən biri olub, onun **maddi bazası** hesab edilir. Onsuz Azərbaycan dövləti subyekt kimi mövcud ola bilməz.

Dövlət ərazisi dedikdə, Yer kürəsinin Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətində (suverenliyində) olan hissəsi başa düşülür. Bu hissədə Azərbaycan dövləti öz hakimiyyətini həyata keçirir. Azərbaycan dövləti, o cümlədən Azərbaycan xalqı (respublika əhalisi) öz ərazisində tam suveren (müstəqil) hakimiyyətə malikdir. Həmin ərazi Azərbaycan Respublikası adlanır. **Azərbaycan Respublikası bizim ölkə vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir** (Konstitusiyanın 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Məhz

Azərbaycan Respublikası adlı vətən Azərbaycan dövlətinin ərazisi hesab edilir. Göstərilən halda Konstitusiyaya «Azərbaycan Respublikası» adı altında dövlət ərazisini nəzərdə tutmuşdur. Bundan başqa, Konstitusiyada «Azərbaycan Respublikası» Azərbaycan dövləti mənasında işlədilir.

§ 2. Azərbaycan dövlətinin əsasları

Dövlətin əsasları anlayışı Konstitusiyaya Azərbaycan dövlətini əsas və başlıca subyektlərdən biri kimi tanıyır və qəbul edir. Dövlət konstitusiyaya münasibətlərində iştirak edən **mərkəzi fiqurdur**. O, cəmiyyətin siyasi sistemində mühüm rol oynayır. Bəs, Azərbaycan dövləti dedikdə, nə başa düşülür?

Azərbaycan dövləti dedikdə, Azərbaycan xalqına məxsus olan hakimiyyəti (xalq hakimiyyətini) həyata keçirən xüsusi siyasi təşkilat başa düşülür.

Cəmiyyətdə Azərbaycan dövləti xüsusi rol oynayır. O, ölkənin siyasi həyatının ən fəal iştirakçısıdır. Yaşadığımız cəmiyyətdə Azərbaycan dövləti kimi hər hansı bir təşkilat (siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.) aparıcı mövqə tutmur. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyaya özünün 2-ci fəslində dövlətin əsaslarını müəyyən edir.

Dövlətin bağlı və münasibətdə olduğu, təsir göstərdiyi siyasi, iqtisadi, sosial və digər xarakterli məsələlərə **dövlətin əsasları** deyilir. Həmin məsələlər dövləti xarakterizə etməyə, onun xarakterini və təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dövlətin əsasları geniş anlayışdır. Həmin anlayışa daxildir:

- dövlətin siyasi əsasları;
- dövlətin iqtisadi əsasları;
- dövlətin sosial əsasları;
- dövlətin hüquqi əsasları;
- dövlətin mənəvi əsasları;
- dövlətin hərbi əsasları;
- dövlətin ideoloji əsasları və s.

Dövlətin siyasi əsasları dedikdə, dövlət hakimiyyəti, dövlət hakimiyyətinin əsasları, dövlətin idarəetmə forması, dövlətin quruluşu (siyasi-ərazi quruluşu) forması başa düşülür.

Dövlət hakimiyyəti dövlətin həyata keçirdiyi siyasi hakimiyyətdir, xalqın iradəsinin həyata keçirilməsi vasitəsidir. **Dövlət haki-**

miyyəti dedikdə, bütün ölkə əhalisinin iştirakı ilə xalqın cəmiyyətə dövlət rəhbərliyi başa düşülür. Bu zaman dövlət aparatının və məcburiyyət qurumlarının (ordunun, polisın və s.) köməyindən istifadə edilir. Xalqın iradəsi məhz onların vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan xalqı dövlət hakimiyyətini təşkil etsə də, dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi tanınsa da, **dövlət hakimiyyətini özü həyata keçirmir**. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək hüququnu Azərbaycan dövlətinə verir. Dövlət hakimiyyəti də məhz onun vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bəs, Azərbaycan dövlətinin xarakteri və təbiəti necə müəyyən edilir?

Azərbaycan dövləti demokratik respublikadır Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi Azərbaycan dövlətini demokratik dövlət kimi xarakterizə edir. **Azərbaycan dövləti demokratik dövlətdir**.

Azərbaycan dövlətinin demokratik respublika olmasını sübut edən kifayət qədər əsaslar və əlamətlər vardır. Məhz bu əsaslar və əlamətlər Azərbaycan dövlətinin demokratik dövlət kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Birincisi, Azərbaycan Respublikasında **hakimiyyət xalqa məxsusdur**. O, referendumda (ümumxalq səsverməsində) və seçkilərdə iştirak etməklə dövlət hakimiyyətini təşkil edir. Dövlət hakimiyyəti bilavasitə xalqın iradəsi ilə formalaşır, habelə xalqın mənafeyi üçün həyata keçirilir. Deməli, xalq hakimiyyəti tanınır və qəbul edilir. Bu əlamət isə Azərbaycan dövlətini demokratik dövlət kimi tanımağa əsas verir.

İkincisi, **dövlət hakimiyyətini həyata keçirən əsas orqanlar xalq tərəfindən seçilir**. Onlar seçkili orqanlardır. Söhbət Milli Məclisin (parlamentin) və prezidentin seçilməsindən gedir. Dövlət hakimiyyətinin seçkili (nümayəndəli) orqanına **nümayəndəli demokratiya** deyilir. Nümayəndəli (seçkili) orqan qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir. O, kollegial orqandır.

Üçüncüsü, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika hesab olunur ki, Konstitusiya Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vermişdir (55-ci maddənin 1-ci hissəsi) və bu hüquq **bütün vətəndaşların hamısı üçün eynidir (bərabərdir)**.

Dördüncüsü, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika hesab edilir ki, xalqın hüquq və mənafeələrinə, habelə dövlət və ictimai həyatın ən vacib məsələlərinə dair **müvafiq qə-**

rarlar çoxluq tərəfindən qəbul olunur. Bunun nəticəsində xalqın iradəsi ifadə edilir.

Müvafiq qərarlar referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə, səs çoxluğu əsasında qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti səsvermədə iştirak edənlərin səs çoxluğu ilə seçilir. Milli Məclisdə də qanunlar səs çoxluğu ilə qəbul olunur və s.

Beşincisi, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika hesab olunur ki, bu dövlətdə **həm bilavasitə demokratiya forması, həm də nümayəndəli demokratiya forması mövcuddur. Bilavasitə demokratiya forması** dedikdə, əsasən referendum (ümumxalq səsverməsi) başa düşülür. **Nümayəndəli demokratiya forması** isə nümayəndəli (seçkili) dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları deməkdir.

Altıncısı, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika sayılır ki, bu dövlət vətəndaşları üçün təkcə ümumdemokratik hüquq və azadlıqlar elan etmir, həm də həmin **hüquq və azadlıqları faktiki (real) olaraq təmin edir.**

Demokratik dövlətin əsas məqsədi bunlardan ibarətdir: ictimai konsensus (razılıq); siyasi-ictimai sabitlik; xalqın rifahı üçün iqtisadi inkişaf (yüksəliş); daha vacib məsələlərin demokratik metodlarla həll edilməsi.

Demokratik dövlətdə **mülkiyyətin müxtəlif formalarına** eyni (bərabər) status verilir, çevik sosial siyasət həyata keçirilir (uşaqlara, qocalara, əlillərə kömək və s.), qanunsuzluğun bütün hallarından vətəndaşlar müdafiə edilir və s.

**Azərbaycan
dövləti hüquqi
dövlət kimi**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, **Azərbaycan dövləti hüquqi dövlətdir** (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Əsas məqsədi (təyinatı) şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına imkan yaratmaqdan, onun hüquq və azadlıqlarını real olaraq təmin etməkdən, insan hüquq və azadlıqlarını tanımaq və müdafiə etməkdən ibarət olan, özünün həyata keçirdiyi dövlət hakimiyyətini qanunla (hüquqla) məhdudlaşdıran dövlət **hüquqi dövlət** adlanır. Hüquqi dövlətdə hakimiyyət qanuna (hüquqa) əsaslanır, qanunla (hüquqla) məhdudlaşır və qanun (hüquq) vasitəsilə həyata keçirilir. **Hüquqi dövlət qanunla (hüquqla) bağlı olan dövlətdir.** O, qanuna (hüquqa) tabedir.

Hüquqi dövlət kimi tanınması üçün müvafiq dövlətin müəyyən **əlamətlərə (meyarlara)** uyğun gəlməsi və cavab verməsi tələb

edilir. Azərbaycan dövləti bu əlamətlərə (meyarlara) cavab verdiyi üçün hüquqi dövlət sayılır.

Hüquqi dövlətin **birinci əlaməti qanunun aliliyindən** ibarətdir. Bu o deməkdir ki, dövlət qanunlara əsaslanmalı və onun tələblərini rəhbər tutmalıdır. Qanunlar vətəndaşlar üçün məcburi olduğu qədər dövlət üçün də məcburidir. Dövlət qanunda ifadə edilən normalara tabe olmalıdır. Dövlətin (həm qanunvericilik hakimiyyətinin, həm icra hakimiyyətinin, həm də məhkəmə hakimiyyətinin) fəaliyyəti yalnız qanuni formalarda və qanuna (hüquqa) uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Hüquqi dövlətin qanunun aliliyi əlamətinin mahiyyəti də məhz bunlardan ibarətdir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hüquqi dövlətin **ikinci əlaməti** sayılır. Bu əlamət hüquqi dövlətin atributudur.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısına siper çəkir, vəzifəli şəxslərin özbaşınalığından vətəndaşları müdafiə edir, dövlət strukturlarının səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradır.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi Konstitusiyamızda nəzərdə tutulmuşdur (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Bu prinsipə görə Azərbaycan Respublikasında **dövlət hakimiyyəti üç hakimiyyət sahəsi (qolu) tərəfindən həyata keçirilir və təşkil olunur: qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən; icra hakimiyyəti tərəfindən; məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən.** Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir, icra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Göründüyü kimi, qanunvericilik hakimiyyəti qanunları qəbul edir, icra hakimiyyəti onların icrasını təşkil edir, məhkəmə hakimiyyəti isə qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilən qanunlar əsasında yaranmış mübahisəni həll edir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinin qarşısını alır. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birlərinin işlərinə qarışmır. Onların hər biri öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Hüquqi dövlətin üçüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, bu dövlət **şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını real (faktiki) olaraq təmin edir.** İnsan haqları (hüquqları) hüquqi dövlətin məhkəmə daşığıdır, cəmiyyətin bütövlükdə inkişafı üçün vacib amildir. Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək hüquqi dövlətin əsas və başlıca

vəzifəsidir.

Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti hüquqi dövlətin **dördüncü əlamətidir**. Dövlət və şəxsiyyət arasındakı münasibətlər qarşılıqlı məsuliyyət əsasında qurulur. Vətəndaşlar əlbəttə, onların üzərinə qoyulmuş vəzifələri icra etməlidirlər. Dövlət də öz üzərinə vətəndaşların hüquqlarını və onların həyata keçirilməsini təmin etmək vəzifəsi götürür.

Qanuna (hüquqa) tabe olduqlarına görə dövlət orqanları qanunun (hüququn) tələblərini pozmamalıdır. Əgər pozarsa, onlar məsuliyyət daşıyır.

**Azərbaycan
dövləti dünyəvi
dövlətdir**

Konstitusiyaya görə **Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir** (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Hansı əsaslara görə Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlət hesab edilir?

Dünyəvi dövlətlərdə **din dövlətdən ayrılır**; dünyəvi dövlətin rəsmi surətdə dini ideologiyası olmur; dünyəvi dövlətdə hər hansı din dövlət dini və ya məcburi din kimi müəyyən edilmir, heç bir dinə üstünlük verilmir; dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri dini qurumların qanuni fəaliyyətinə, vətəndaşların dinlə olan münasibətinə müdaxilə edə bilməzlər; dini qurumlar dövlətin işlərinə müdaxilə edə bilməzlər, dövlət hakimiyyət orqanlarının seçkisinə və prezident seçkilərində, siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak edə bilməzlər; dini qurumlar dövlətdən ayrı olaraq qanuna əməl etməklə öz nizamnamələri əsasında fəaliyyət göstərilər; din xadimləri dövlət orqanlarına yalnız adi şəxslər (dini nümayəndələr kimi yox) kimi seçilə bilərlər; dövlət dini təşkilatlara hər hansı dövlət funksiyasının yerinə yetirilməsini tapşırmaq bilməz; dünyəvi dövlətin təhsil sistemi dinlə bağlı deyil; bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

Azərbaycan dövləti bu tələblərə (şərtlərə) uyğun olduğuna görə, dini dövlət yox, dünyəvi dövlət sayılır.

**Azərbaycan
dövləti unitar
dövlətdir**

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi və tənzimlədiyi əsas məsələlərdən biri Azərbaycan dövlətinin forması məsələsidir.

Konstitusiyaya həmin məsələni, yeni **Azərbaycan dövlətinin forması** məsələsini üç cəhətdən (üç əlamətə görə) xarakterizə edir. Həmin cəhətlərə (əlamətlərə) aiddir:

- **siyasi (dövlət) rejiminə görə** Azərbaycan dövlətinin forması;
- **dövlət quruluşuna (ərazi-siyasi quruluşuna) görə** Azər-

baycan dövlətinin forması;

- **idareətmə əlamətinə görə** Azərbaycan dövlətinin forması.

Siyasi (dövlət) rejimine görə Azərbaycan dövləti **demokratik dövlətdir**. Biz bir az bundan əvvəl bu məsələ barədə danışmışıq. Dövlət quruluşuna (və ya ərazi-siyasi quruluşuna) görə Azərbaycan dövlətinin formasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyaya göstərilən əlamətə görə **Azərbaycan dövlətini unitar dövlət kimi müəyyənləşdirir**: Azərbaycan dövləti unitar dövlətdir (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Unitar dövlətə (latınca «unic» - bir, bölünməz, birlik) anlayış verməmişdən əvvəl, gəlin dövlət quruluşunun (dövlət ərazi-siyasi quruluşunun) mahiyyətini aydınlaşdıraq. **Dövlətin quruluşu** dedikdə, dövlətin inzibati-ərazi cəhətdən təşkil olunması başa düşülür. Dövlətin quruluşu anlayışı belə bir suala cavab verir: dövlətin ərazisi necə təşkil olunmuşdur və o, hansı hissələrə bölünmüşdür və bu hissələrin hüquq və vəzifələri (hüquqi vəziyyəti) nədən ibarətdir? Bu suala verilən cavabdan asılı olaraq dövlət quruluşuna görə dövlətin iki forması fərqləndirilir: unitar dövlət; federativ dövlət.

Unitar dövlət odur ki, bu dövlətin tərkibinə hər hansı başqa dövlət və ya dövlət qurumu daxil olmur, onun ərazisi isə inzibati-ərazi vahidlərinə (vilayətə, rayona və s.) bölünür. **Inzibati-ərazi vahidləri** mərkəzdən asılı olub, müstəqilliyə malik olmur. Onlar yalnız mərkəz tərəfindən onların səlahiyyətlərinə ayrılmış məhdud məsələlərin həllində müstəqildirlər. Ortaya çıxan bütün məsələlər yalnız mərkəzdən həll edilir. Bu dövlət **siyasi cəhətdən tam olub, bölünməzdir**. O, **vahid ərazi, vahid xalq və vahid hakimiyyətlə** xarakterizə olunur. Unitar dövlətdə əksər hallarda bir konstitusiyaya, dövlət hakimiyyətinin bir ali orqanı, bir hökuməti olur.

Federativ dövlət isə müvafiq dövlətlərin birliyidir. O, mürkəb dövlət olub, bir neçə dövləti (dövlət qurumunu) birləşdirir. Məsələn, ABŞ, RF, İsveçrə, Kanada, Hindistan və s. federativ dövlət hesab edilir.

Unitar dövlətin əlamətlərinə uyğun gəldiyinə görə Azərbaycan dövləti unitar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasına gəldikdə isə bu heç də Azərbaycan dövlətinin unitar dövlət hesab edilməsinə təsir göstərmir. Belə ki, bəzi halda unitar dövlətin tərkibinə muxtar qurumlar (özünü idarə edən qurumlar), yəni muxtariyyət statusundan istifadə edən ərazi vahidləri də daxil ola bilər

(əgər federativ dövlət yaratmağa zərurət və lüzum yoxdursa). Bu mümkün olan haldır.

**Azərbaycan
dövləti
prezidentli
respublikadır**

Bəs, Azərbaycan dövləti **idarəetmə kimi əlamətə** görə hansı dövlət formasına aid edilir? Konstitusiyaya bu suala cavab verir: **Azərbaycan Respublikası idarəetmə formasına görə respublikadır** (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Respublika dövlət formasında dövlət hakimiyyəti xalq tərəfindən müəyyən müddətə seçilmiş nümayəndəli orqan tərəfindən həyata keçirilir. Bu dövlət forması dövlət hakimiyyətinin **kollegial qaydada** həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. «Respublika» termininin özü xalqla bağlıdır. Hələ qədim zamanlarda göstərirdi ki, dövlət «xalq işidir» («Respublica est res populi»).

Respublika özü iki cür olur: parlamentli respublika; prezidentli respublika. **Parlamentli respublika** formasında icra hakimiyyətinin başçısı (baş nazir) və Nazirlər Kabineti parlament tərəfindən təyin edilir və nəzarət olunur.

Prezidentli respublika formasında prezident eyni zamanda həm dövlətin, həm də icra hakimiyyətinin başçısıdır. Prezident parlamentin razılığı ilə hökumətin başçısını (Nazirlər Kabinetinin sədrini) təyin edir (bəzi dövlətlərdə prezidentin özü həm də hökumətin başçısıdır). Prezident xalq tərəfindən parlamentdən asılı olmadan seçilir.

Konstitusiyamız Azərbaycan dövlətinin hansı respublika formasına aid olması məsələsini konkret və birbaşa müəyyən etmir. Lakin buna baxmayaraq, idarəetmə formasına görə Azərbaycan dövləti prezidentli respublikanın əlamətlərinə uyğun gəlir. Buna görə **bizim dövlətimiz prezidentli respublikadır**.

**Dövlətin
iqtisadi əsasları**

Dövlətin iqtisadi əsasları dedikdə, mülkiyyət, iqtisadiyyatın təşkili, pul vahidi və digər məsələlər başa düşülür. **Mülkiyyət** dövlətin iqtisadi sisteminin (quruluşunun) əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dövləti, bələdiyyələr, habelə fiziki şəxslər (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici ölkə vətəndaşları və s.) və hüquqi şəxslər (müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, şirkətlər, firmalar) mülkiyyət münasibətlərində subyekt rolunda iştirak edə bilərlər.

Mülkiyyətin **üç növü vardır: dövlət mülkiyyəti; bələdiyyə mülkiyyəti; xüsusi mülkiyyət**. Mülkiyyətin hər hansı növünə üstünlük verilmir. Onlar üçün bərabər (eyni) status müəyyənləşdirir.

lır. Mülkiyyət toxunulmazdır. O, dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Özü də bütün mülkiyyətçilərin hüquqları bir (eyni) bərabərdə müdafiə edilir.

Təbii ehtiyatlar (meşə fondu, yerin təkisi və s.) dövlətin mülkiyyəti hesab edilir. Fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslər ondan istifadə edə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat **bazar münasibətləri** əsasında inkişaf edir. Azərbaycan dövləti bunun üçün şərait yaradır. **Bazar iqtisadiyyatı** Konstitusiyaya görə, iqtisadiyyatın təşkilinin əsas formasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas məqsədi xalqın rifahını yüksəltməkdən ibarətdir. O, müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Azərbaycan dövləti sahibkarlıq fəaliyyətinə təminat verir.

Pul maliyyə-kredit münasibətləri sahəsində mühüm rol oynayır. **Manat** Azərbaycan Respublikasının pul vahididir. O, Azərbaycan Respublikasının ərazisində **ödəniş vasitəsi** kimi işlədilir. Bizim ölkə ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin işlədilməsinə yol verilmir.

Dövlətin sosial əsasları

Azərbaycan dövləti **sosial yönümlü siyasət** yeridir. Sosial siyasətin əsas məqsədi vətəndaşların sosial müdafiəsini həyata keçirməkdən, yeni şəxsiyyətin sərbəst inkişafını və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən şərait yaratmaqdan, təhsil, əmək, sağlamlığın qorunması, sosial müdafiə və digər sahələrdə sosial proqramları reallaşdırmaqdan, ailəni himayə etməkdən ibarətdir. Dövlət öz üzərinə sosial xarakterli öhdəliklər götürür, vətəndaşların əmək və sağlamlıqlarını qoruyur, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti **sosial dövlət** hesab edilir.

Dövlətin sosial əsasları dedikdə, ailə, təhsil, səhiyyə, elm, dil və digər məsələlər başa düşülür. **Ailə** cəmiyyətin əsas özəyidir. Buna görə də o, dövlət tərəfindən xüsusi olaraq himayə olunur. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir. Analıq, atalıq və uşaqılıq qanunla qorunur. Dövlətin himayəsi altında həm də valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqlar olurlar; uşaqların malik olduqları hüquqların həyata keçirilməsinə də dövlət nəzarət edir. Elə fəaliyyət növləri vardır ki, onlar uşaqların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviy-

yatına təhlükə törədə bilər. Odur ki, Konstitusiyaya uşaqların belə fəaliyyətə cəlb olunmasını qadağan edir (Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin IV hissəsi). Təsadüfi deyildir ki, Konstitusiyanın 17-ci maddəsi «Ailə, uşaqlar və dövlət» adlanır.

Təhsil dövlətin sosial əsaslarına aid olan məsələdir. Onun cəmiyyətin və dövlətin inkişafında vacib əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil müəssisələrindən başqa qeyri-dövlət (özəl) təhsil müəssisələrinin də fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir. Təhsil müəssisələri həm pulsuz, həm də pullu fəaliyyət göstərə bilər.

Dil sosial hadisədir. Cəmiyyətin inkişafında onun rolu böyükdür. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının **dövlət dilidir**. Azərbaycan dövləti Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Bununla bərabər, bizim respublikamızda əhalinin danışdığı digər dillərin (məsələn, rus dilinin, ləzgi dilinin, talış dilinin və s.) sərbəst işlədilməsinə yol verilir. Azərbaycan dövləti həmin dillərin də inkişafını təmin edir.

Dövlətin hərbi əsası

Silahlı Qüvvələr Azərbaycan dövlətinin **hərbi əsası** hesab edilir. Ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin, müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin qorunmasında onun rolu son dərəcə böyükdür. **Əhalinin təcavüzdən qorunmasını təmin etmək** Silahlı Qüvvələrin üstünə düşən əsas vəzifələrdən biridir. Hər bir vaxt Silahlı Qüvvələr Azərbaycan dövlətinə qarşı hərbi basqının və təcavüzün qarşısını almalıdır.

Silahlı Qüvvələrin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir. Onun başqa dövlətlərin müstəqilliklərinə qəsd etməsinə yol verilmir. **Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır** (Konstitusiyanın 9-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Beynəlxalq hüququn prinsipləri **dövlətin beynəlxalq-siyasi əsasını** təşkil edir. Söhbət beynəlxalq hüququn başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək və digər prinsiplərindən gedir. Azərbaycan dövləti başqa dövlətlərlə münasibətlərini məhz həmin prinsiplər əsasında qurur (Konstitusiyanın 10-cu maddəsi).

Dövlətin ideoloji əsasını siyasi plüralizm, mənəvi əsasını isə din, incəsənət və mədəniyyət kimi məsələlər təşkil edir.

**ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSUNUN
(VƏZİYYƏTİNİN) ƏSASLARI. VƏTƏNDAŞLARIN
KONSTITUSION HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI**

§ 1. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları

**Şəxsiyyətin hüquqi
(konstitusiyaya)
statusu (vəziyyəti)**

Bütün ölkələrin konstitusiyalarının, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyənləşdirdiyi və həll etdiyi başlıca məsələlərdən biri şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) məsələsidir. Konstitusiyanın II bölməsində ifadə olunan normalar da məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) Konstitusiyanın ən əsas və vacib anlayışlarından biri hesab edilir. Bəs, şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) dedikdə nə başa düşülür?

Konstitusiyada əsas insan və vətəndaş hüquqları (azadlıqları) təsbit edilir. Bununla bərabər, Konstitusiyada hüquqlarla (azadlıqlarla) yanaşı və birgə müəyyən vəzifələr də nəzərdə tutulur. Bax, Konstitusiyada göstərilən insan və vətəndaş hüquqları (azadlıqları) vəzifələrlə birlikdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu (vəziyyətini) təşkil edir. Konstitusiyada müəyyən edildiyinə görə şəxsiyyətin hüquqi statusu bəzən **insanın konstitusion statusu** da adlanır.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu (insanın konstitusion statusu) dedikdə, Konstitusiyada təsbit edilən əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu (insanın konstitusion statusu) dedikdə, Konstitusiyada təsbit edilən əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür.

Söz yox ki, şəxsiyyətin bütün hüquq və vəzifələri onun hüquqi statusunu (vəziyyətini) müəyyənləşdirə bilməz. Şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Şəxsiyyətin hüquqi statusunu yalnız o hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirə bilər ki, həmin hüquq və vəzifələr dövlətlə şəxsiyyət arasındakı münasibətlərin məzmununu təşkil etsin, həmin münasibətlərin əsasında dursun. O hüquq və vəzifələr ki, onlar konstitusiyaya normaları ilə müəyyənləşdirilsin və tənzimlənsin. Dövlətlə şəxsiyyət arasında münasibətlər məhz şəxsiyyətin hüquqi statusu ilə müəyyən edilir.

**İnsan hüquqları
(azadlıqları) və
onların prinsipləri**

Şəxsiyyətin hüquqi statusu özündə ən əsas və başlıca hüquqları (azadlıqları) əhatə edir. Bu hüquqları (azadlıqları) iki qrupa bölmək olar:

- insan hüquqlarına (azadlıqlarına);
- vətəndaş hüquqlarına.

İnsan hüquqları (azadlıqları) dedikdə, bütün insanların malik olduğu hüquqlar (azadlıqlar) başa düşülür. **Bu hüquqları (azadlıqları) dövlət müəyyənləşdirmir.** Həmin hüquqlar (azadlıqlar) insan doğulduğu andan, insanın doğulması ilə necə deyirlər, «avtomatik surətdə» emələ gəlir. Özü də insanlar göstərilən hüquqları (azadlıqları) yaşadığı dövlətə mənsubiyyətindən, həmin **dövlətin vətəndaşı sayılmasından asılı olmayaraq** əldə edirlər. Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, dövlətlər öz qanunları ilə vətəndaşlarına bu cür hüquqlar verə bilməzlər, çünki həmin hüquqları insanlar doğulan kimi qazanırlar.

İnsan hüquqları (azadlıqları) sırasına ənənəvi olaraq aid edilir:

- yaşamaq hüququ;
- azadlıq hüququ;
- təhlükəsizlik hüququ;
- mülkiyyət hüququ;
- şəxsiyyətin ləyaqət hüququ;
- şəxsi və ailə sirrini saxlamaq hüququ.

Son zamanlar mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə hüququ və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ da insan hüquqları sırasına əlavə olunur.

İnsan hüquqları **«İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»ndə (1948)** müəyyən edilmişdir. Dünya ölkələrinin demək olar ki, bütün konstitusiyalarında onlar nəzərdə tutulur. Bəzən insan hüquqları **insan haqqları** da adlanır. İnsan haqqları hamının, bütün insanların malik olduğu hüquqlardır.

İnsan hüquqları (azadlıqları) **müəyyən prinsiplərə** əsaslanır. Həmin prinsiplər onların əsl mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) prinsipləri Konstitusiyanın 24-cü maddəsinin 1-ci bəndində formulə edilmişdir.

Təbiilik (təbii olmaq) insan hüquqlarının (azadlıqlarının) əsas və fundamental prinsipidir. Bu prinsipə görə insan hüquqları (azadlıqları) təbiidir və anadangəlmə hüquqlardır. Buna görə də

insan hüquqları **təbii hüquqlar** və ya **anadangəlmə hüquqlar** da adlanır.

İnsan hüquqlarına hər kəs (bütün insanlar) doğulduğu andan malik olurlar. Həmin hüquqları şəxsiyyətin (vətəndaşın) əldə etməsində dövlət rol oynamır. Onları sadəcə olaraq insanın doğulması və sosial varlıq kimi mövcud olması faktı yaradır. Nə zaman ki, insan doğulur, o vaxt da insan təbii hüquqlar əldə edir.

Ayrılmazlıq insan hüquqlarının (azadlıqlarının) vacib prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə hüquqlar (azadlıqlar) insanın doğulması və mövcudluğu ilə yaranır. Məhz bu səbəbdən onları insanın özündən ayırmaq olmaz. İnsan hüquqlarını (azadlıqlarını) nə dövlət, nə də digər subyektlər insanın özündən ayıra bilməzlər, çünki həmin hüquqları insana onlar verməmişdir.

Toxunulmaz və pozulmaz olmaq insan hüquqlarının (azadlıqlarının) digər prinsipidir. Bu prinsipə görə heç kəs insan hüquqlarını (azadlıqlarını) cinayət və digər hərəkətlərlə poza və onlara qəsd edə bilməz. Əgər insan hüquqları pozularsa və onlara qəsd edilərsə, onda hüquq pozuntusu törədənlərə qanunda nəzərdə tutulan məsuliyyət tədbirləri tətbiq ediləcəkdir.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) əsaslandığı prinsiplərdən biri onların təminatlı olması prinsipi adlanır. Bu prinsip Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 1-ci hissəsində formulə edilmişdir.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatı dedikdə, onların dövlət tərəfindən qorunması başa düşülür. Dövlət hüquqları (azadlıqları) qorumaq üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutur və müəyyənləşdirir. Məhz bu tədbirlərin nəticəsində gələcəkdə baş verə biləcək mümkün hüquq pozuntularının qarşısı alınır. Hüquq pozuntuları törədildikdə isə hüquq və azadlıqların qorunmasından yox, onların yalnız müdafiə edilməsindən söhbət gedə bilər. Başqa sözlə desək, hüquq pozuntusuna yol verildiyi hallarda hüquq və azadlıqlar müdafiə edilir. Hüquqların və azadlıqların müdafiəsi elə hüquqi tədbirlər kompleksidir ki, bunun vasitəsilə artıq törədilmiş hüquq pozuntusunun mənfi və xoşagəlməz nəticələri aradan qaldırılır.

Hüquq və azadlıqlar əsasən iki yolla müdafiə edilir:

- ümumi yolla;
- xüsusi yolla.

Ümumi yolla müdafiə dedikdə, məhkəmə vasitəsilə həyata keçirilən müdafiə başa düşülür. Ona **məhkəmə müdafiəsi** də

deyilir. Bu, hüquqların (azadlıqların) müdafiə olunmasının əsas və universal yolu hesab edilir. Ona görə ki, məhkəmələr heç kəsdən asılı olmayıb, müstəqildir və yalnız qanuna tabedirlər.

Xüsusi yolla müdafiə isə dövlət icra hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən müdafiə deməkdir. Ona **inzibati qayda-da müdafiə** də deyilir.

Hüquq və azadlıqları qorumaq və müdafiə etmək demokratik hüquqi dövlətin əsas və başlıca vəzifəsidir.

Vətəndaş hüquq və azadlıqları **Vətəndaş hüquq və azadlıqları** odur ki, onlar dövlət tərəfindən qanun əsasında müəyyən edilir. **Vətəndaşlara bu hüquq və**

azadlıqları dövlətin özü verir («dövlət bəxş edir»). Onlar insanın anadan olması (doğulması) ilə əldə edilmir və buna görə də təbii (anadangəlmə) hüquq və azadlıqlar sayılmır. Özü də həmin hüquqların (azadlıqların) verilməsi və müəyyən edilməsi şəxsin **dövlətin vətəndaşı olması faktı ilə (vətəndaşlıq faktı ilə), onun dövlətə mənsub olması faktı ilə** bağlıdır. Vətəndaş hüquq və azadlıqları məhz həmin faktlarla müəyyən edilir. Buna görə də vətəndaş hüquq və azadlıqlarına bütün insanlar (hamı) yox, yalnız müəyyən dövlətə mənsub olan, onun vətəndaşı sayılan şəxslər malik ola bilərlər. Ola bilsin ki, dövlətin öz vətəndaşları üçün müəyyən etdiyi hüquq, başqa dövlət tərəfindən öz vətəndaşlarına verilməsin.

Vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasına aiddir:

- seçki hüququ;
- siyasi partiyalarda birləşmək hüququ;
- dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ;
- dövlətin və cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ;
- müraciət etmək hüququ və s.

Göründüyü kimi, **vətəndaş hüquqları əsasən siyasi xarakterə və məzmununa malikdir.** Bununla bərabər, bəzi sosial-iqtisadi hüquqlar da vətəndaş hüquqları sırasına aid ola bilər. Məsələn, dövlət hesabına pulsuz təhsil almaq hüququ, pulsuz tibbi xidmət hüququ və digər hüquqlar vətəndaş hüquqları sayılır.

Vətəndaş hüquqları dövlətin maddi (maliyyə) imkanları nəzərə alınmaqla, həmin dövlətdə demokratiyanın inkişaf səviyyəsindən, onun ənənələrindən və digər hallardan asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Vətəndaş hüquqları da dövlət tərəfindən qorunur və müdafiə edilir, yəni təmin edilir. Ona görə ki, insan hüquqları kimi vətəndaş hüquqları da Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur.

§ 2. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) növləri

Şəxsi hüquqlar və azadlıqlar Konstitusiyada təsbit olunan əsas insan və vətəndaş hüquqları (azadlıqları) öz xarakterinə və məzmununa görə, bir qayda olaraq, üç qrupa bölünür:

- şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna;
- ictimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna;
- sosial-iqtisadi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna.

Şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) bu hüquqların (azadlıqların) sahibi olan şəxsin özündən ayrılmaz olub, şəxsən ona aiddir. Onlar nisbətən dövlət nəzarətindən asılı olmadan mövcuddur. Bu hüquqların sırasına əsasən insan hüquqları (azadlıqları) daxildir. Şəxsi hüquqlar bəzən **mülki hüquqlar** da adlanır.

Yaşamaq hüququ **Yaşamaq hüququ** şəxsi hüquqlardan biridir. Bu, hər bir insanın vacib təbii və ayrılmaz hüququdur. Yaşamaq hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq insan hüquqları haqqında beynəlxalq sənədlərdə də ifadə edilmişdir. Həmin hüquq demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da öz əksini tapmışdır.

Yaşamaq hüququ fiziki şəxsin (insanın) fiziki-bioloji cəhətdən mövcud olması üçün həyatda fəaliyyət göstərmək, onun maddi və qeyri-maddi (mənəvi) nemətlərdən istifadə etmək imkanını ifadə edir. Yaşamaq hüququ həyat deməkdir. Həmin hüquq insanın doğulması ilə (doğulduğu andan) əmələ gəlir, onun ölümü ilə (öldüyü andan) xitam edilir.

Yaşamaq hüququ toxunulmazdır. Heç kəs özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz. İnsan həyatına edilən qəsd ağır cinayətdir.

Bərabərlik hüququ **Bərabərlik hüququ** şəxsi hüquqlar sırasına daxil olan hüququdur. Konstitusiyanın 25-ci maddəsi onu əsas insan hüquqlarından (təbii hüquqlardan) biri kimi təsbit edir. Bərabərlik hüququ beynəlxalq sənədlərdə də

(«İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə»də) ifadə olunmuşdur. Bəyannamənin 1-ci maddəsində göstərilir ki, **bütün insanlar bərabər şəraitdə doğulurlar**. Bu isə bərabərlik hüququnun təbii (anadangəlmə) hüquq olmasını sübut edir.

Bərabərlik hüququna görə, şəxslər irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq **hüquqca (hüquqi cəhətdən) bərabərdirlər**. Onların həmin amillərdən asılı olmayaraq bərabər və eyni hüquqları vardır. Lakin bu cür bərabərlik şəxslərin **faktiki (sosial) cəhətdən bərabər olması (faktiki bərabərliyi) demək deyildir**. Məlum məsələdir ki, faktiki (sosial) cəhətdən bütün şəxslər bərabər və eyni ola bilməzlər. Bərabərlik hüququ onu ifadə edir ki, Konstitusiyaya yalnız bərabər hüquqlar, həmin hüquqlardan istifadə etmək üçün bərabər hüquqi imkanlar verir. Yuxarıda göstərdiyimiz əsaslara (irqi, milli, cinsi və digər əsaslara) görə heç kəsə zərər vurula bilməz; həmin əsaslara görə həm də heç kəsin güzəştli və ya imtiyazlarla təmin olunmasına, eləcə də güzəşt və imtiyazlarla təmin olunmasından imtina edilməsinə yol verilmir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin IV hissəsi).

Bərabərlik hüququna görə kişi ilə qadının eyni və bərabər hüquqları (azadlıqları) vardır. Bu o deməkdir ki, ictimai həyatın bütün sahələrində onların eyni dərəcədə iştirakı və ailədə bərabər vəziyyəti üçün hüquqi imkan (şərait) verilir. Digər tərəfdən bütün şəxslərin hamısı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. **İrqi, milli, dini, dil, cinsi və digər mənsubiyyətə görə hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına yol verilmir**.

Azadlıq hüququ **Azadlıq hüququ** şəxsi hüquqlar qrupuna aid olan hüquqlardan biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsi bu hüququn təsbit edilməsinə həsr olunmuşdur.

Azadlıq hüququ əsas insan hüquqlarından - təbii (anadangəlmə) hüquqlardan biridir. «İnsan hüquqları barədə ümumi bəyannamə»nin 1-ci maddəsində azadlıq hüququnun bu xüsusiyyəti birbaşa nəzərdə tutulmuşdur: **bütün insanlar azad doğulurlar**. Bundan əlavə, azadlıq hüququ şəxsiyyətin özündən ayrılmaz hüquqdur.

Azadlıq hüququ **vətəndaşlıq məsələsindən** asılı deyildir. Deməli, vətəndaşlığı olmayan şəxslər də, vətəndaşlığı olan şəxslər

də azadlıq hüququna malikdirlər. Azadlıq hüququ həm də şəxsin **ruhi-psixi (sağlamlıq) vəziyyətindən** asılı deyildir. Buna görə ruhi xəstələr də azadlıq hüququndan istifadə edə bilərlər. Nəhayət, azadlıq hüququ şəxsin **yaş səviyyəsindən** asılı deyildir. Məhz bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmış şəxslərlə bərabər, az yaşlıların da azadlıq hüququ vardır. Beləliklə, **azadlıq hüququ şəxsin vətəndaşlığı, onun ruhi-psixi (sağlamlıq) vəziyyəti və yaş səviyyəsi kimi amillərdən asılı olmayaraq hamıya (hər bir şəxsə) məxsusdur.**

Azadlıq hüququ dedikdə, şəxsin öz iradəsi əsasında qanun həddində (çərçivəsində) davranmaq imkanı başa düşülür. Qanunla qadağan edilməyən istənilən hərəkəti etmək imkanı bu hüququn mahiyyətini təşkil edir. Bu hərəkətlər qanuna zidd olmalı və digər şəxslərə zərər vurmamalıdır.

Lakin azadlıq mütləq yox, nisbi xarakterli hüquqdur. Belə ki, o, qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Həmin hallardan biri **tutmadır.**

Tutma iki cür olur: inzibati qaydada tutma; cinayət-prosessual mənada tutma. **Inzibati qaydada tutma** dedikdə, inzibati xəta (pozuntu) törətmiş şəxsin azadlığının qısa müddətə məhdudlaşdırılması başa düşülür. Onun müddəti 3 saatdan çox ola bilməz.

Cinayət-prosessual qaydada tutma dedikdə, cinayət hadisəsinin baş verməsinə və digər hallara görə şəxsin müvəqqəti saxlanılma yerində saxlanması və beləliklə onun azadlığının qısa müddətə məhdudlaşdırılması başa düşülür. Məsələn, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxs tutulur. Tutulduqdan 24 saat ərzində həmin şəxs barəsində cinayət işi başlanması haqqında qərar qəbul olunmazsa, o, dərhal azad edilməlidir. Belə qərar qəbul olunsada, şəxsin saxlanması (tutulması) 48 saatdan çox davam edə bilməz. 48 saat ötənə qədər (keçənə kimi) şəxs barəsində ya həbs tədbiri seçilməsi, ya da onun azad edilməsi haqqında qərar çıxarılmalıdır.

Şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasına səbəb olan ikinci hal **həbsəalma (həbs)** adlanır. Həbsin iki növü fərqləndirilir: inzibati həbs; qətimkan tədbiri qismində həbs.

Inzibati həbs tənbeh tədbiri olub, cinayət əməlinə görə yox, inzibati xətələrin ayrı-ayrı növlərinə görə tətbiq edilir. Onun müddəti 15 gündən çox ola bilməz.

Qətimkan tədbiri qismində həbs dedikdə isə cinayət törət-

məkdə təqsirləndirilən şəxsin azadlığını məhdudlaşdırmaqla istintaq təcridxanasında (həbsdə saxlanılma yerində) saxlanması başa düşülür. Həbsdə saxlanılma müddəti böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törədilməsinə görə 2 ay, ağır və xüsusilə ağır cinayət törədilməsinə görə isə 3 ay həddində müəyyən edilir. Konstitusiyanın 67-ci maddəsinin I hissəsi müəyyən edir ki, tutulan, həbsə alınan, cinayət törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxsə müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanı onun hüquqlarını bildirməli və həmin şəxsə tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəblərini izah etməlidir; cinayət törədilməsində təqsirləndirilən hər kəs məhkum edilməzdən əvvəl dinlənilməlidir.

Azadlıqdan məhrum etmə şəxsin azadlıq hüququnu məhdudlaşdıran üçüncü haldır. O, cinayət cəzasının bir növüdür. Azadlıqdan məhrum etmə dedikdə, törətdiyi cinayətə görə şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunması başa düşülür. Belə halda həmin şəxs cəzasını azadlıqdan məhrum etmə yerlərində (kaloniya - məntəqədə, islah kaloniyasında və s.) çəkir. Azadlıqdan məhrum etmə həm müddətli, həm də ömürlük ola bilər. **Müddətli azadlıqdan məhrum etmə** cəzasının müddəti 3 aydan 15 ilədək müəyyən edilir. **Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə** yalnız sülh və bəşəriyyət əleyhinə, müharibə cinayətləri ilə əlaqədar, şəxsiyyət və dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlərə görə müəyyən edilir. Bir çox dövlətlərdə (o cümlədən Avropa Şurasına daxil olan, demək olar ki, bütün dövlətlərdə) ölüm cəzası qadağan edilmişdir.

Toxunulmazlıq hüququ **Toxunulmazlıq hüququ** şəxsi hüquqlar dairəsinə daxil olan hüquqlardan biridir. Şəxsin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bu hüququn böyük əhəmiyyəti vardır. Şəxsiyyətin inkişafı üçün normal şəraitin yaradılması məhz toxunulmazlığın vasitəsilə mümkün olur.

Toxunulmazlıq hüququ geniş və ümumiləşdirilmiş anlayış olub, özündə üç cür hüququ birləşdirir: təhlükəsiz yaşamaq hüququnu; şəxsi toxunulmazlıq hüququnu; mənzil toxunulmazlığı hüququnu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsi təhlükəsiz yaşamaq hüququnu, 32-ci maddəsi şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, 33-cü maddəsi mənzil toxunulmazlığı hüququnu təsbit edir.

Təhlükəsiz yaşamaq hüququ insan hüquqları - təbii (ana-

dangəlmə) hüquqlar sırasına aiddir. O, şəxsin özündən ayrılmazdır. Təhlükəsiz yaşamaq hüququ onu ifadə edir ki, şəxsin yaşamaq hüququ hər cür təhlükədən, qəsdən və hüquq pozuntusundan qorunur, daha doğrusu, zərərsizləşdirilir. Əgər şəxsin yaşamaq hüququna qəsd edilərsə, onda bu hüquq müdafiə edilir, yəni qəsd edən şəxs barəsində müvafiq tədbirlər görülür. Şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək təhlükəsiz yaşamaq hüququnun pozulması deməkdir. Buna görə həmin hərəkətlərə yol verilməsini Konstitusiyaya qadağan edir.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququna görə insan həyatının ailəməişət və şəxsi münasibətlər kimi sferasına nə dövlət, nə ictimai təşkilatlar, nə də ayrı-ayrı vətəndaşlar müdaxilə edə bilərlər. Həmin sferaya kimsənin nəzarət etməsinə və qarışmasına yol verilmir. Ona görə ki, qanunda nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır (Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin II hissəsi). Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. İstənilən şəxsin onun barəsində toplanmış məlumatlarla tanış olmaq hüququ vardır, bu şərtlə ki, qanunda başqa hal nəzərdə tutulmasın. Hər kəs onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb edə bilər.

Şəxsi və ailə həyatının sirrini (məsələn, övladlığa götürmənin sirrini və s.) saxlamaq hüququ hər kəsə məxsusdur. Bundan əlavə, hər kəsin şəxsi həyat sirrini (məsələn, yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq) hüququ vardır. Dövlət buna təminat verir. Amma bəzən, qanunda nəzərdə tutulan hallarda həmin **hüquq məhdudlaşdırıla bilər**. Həmin hallara aiddir: cinayətin qarşısını almaqdan ötrü; cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü. Məsələn, cinayət işi üzrə sübutlar əldə etmək üçün şəxsin yazdığı məktublar oxunur və ya onun telefon danışıqlarına qulaq asılır.

Hər kəsin **mənzil toxunulmazlığı** hüququ vardır: mənzil toxu-

nutmazlığı kənar şəxslərin mənzilə yalnız onun sahibinin icazə və razılığı ilə daxil olmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur. **Mənzil** dedikdə, şəxsin bilavasitə daimi və ya müvəqqəti yaşaması üçün nəzərdə tutulan yaşayış sahəsi (yaşayış evləri, yataqxana, mehmanxana və s.) başa düşülür. Vətəndaşın şəxsi həyatı bilavasitə məhz mənzillə bağlıdır. Mənzil toxunulmazlığı təkcə mənzilə yox, həm də şəxsə məxsus olan anbara, qaraja, zirzəmiyə və digər yerlərə (çünki bu yerlər mənzillə bağlıdır), habelə səfər etdiyi zaman şəxsin qaldığı kupeyə (qatarda olur), kayutaya (gəmidə olur) və s. aiddir. Amma mənzil toxunulmazlığı şəxsin iş yerindəki otaqlara (qulluq yerlərinə) şamil olunmur.

Mənzil toxunulmazlığı hüququna görə heç kəs **mənzildə yaşayan şəxslərin iradəsi ziddinə mənzilə daxil ola, mənzildə axtarış apara və onu yoxlaya (gözdən keçirə) bilməz.** Lakin qanunda nəzərdə tutulan hallarda bu hüquq məhdudlaşır. Belə ki, zəlzələ, yanğın və digər fəvqəladə hallarda (məsələn, təkcə mənzil sahibini deyil, digər şəxsləri də təhlükə altına qoyan yanğının söndürülməsi), habelə cinayətin açılması və əməliyyat-axtariş tədbirləri görülməsi zamanı məlumat əldə edilməsi zəruri olan hallarda və s. sahibinin razılığı və icazəsi olmadan mənzilə daxil oluna bilər. Məsələn, cinayət törədən şəxs qaçaraq qonşunun mənzilində gizlənir. Həmin şəxsi tutmaq üçün hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları sahibinin icazəsi və razılığı olmadan mənzilə daxil olurlar. Belə halda 48 saat ərzində hakimə xəbər verilir. Hakim müvafiq tədbirin görülməsi üçün icazə verilməsi məsələsini həll edir.

Bir sıra istintaq hərəkətləri (istintaq eksperimenti, axtarış və s.) edildiyi hallarda da mənzilə daxil olmaq mümkündür. **Mənzilə bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı əsasında daxil olmaq mümkündür.**

Nikah hüququ əsas və mühüm şəxsi hüquqlardan biridir. Nikah hüququ **təbii hüquqlar sırasına** aid olub, şəxsin özündən ayrılmazdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsi də məhz bu hüququ təsbit etmişdir.

Nikah dedikdə, ailə qurmaq məqsədilə iki şəxsin - kişi ilə qadının könüllü ittifaqı başa düşülür. Lakin bu ittifaq hökmən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin VVADQ-də (Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı orqanlarında) qeydiyyatla

ta alınmalıdır. Əks təqdirdə həmin nikah faktiki hesab ediləcək və buna görə də etibarsız sayılacaqdır. **Faktiki nikah** müvafiq dövlət orqanında - VVADQ-də qeydə alınmayan nikahdır. Bu nikah erlə arvad arasında hüquqi nəticə (hüquq və vəzifə) yaratmır və dövlət tərəfindən tanınmır.

Nikah bağlanarkən müəyyən şərtlərə əməl edilməsi tələb edilir. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, ailə qurmaq və evlənmək niyyətində olan şəxslər arasında **nikah qarşılıqlı, könüllü razılıq əsasında bağlanılır**. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, ailə qurmaq niyyətində olan şəxslər **qanunda nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmalıdır**. Azərbaycan Respublikasında qanunda nikah yaşı - **kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün isə 17 yaş** müəyyən edilmişdir. Bəzi hallarda (məsələn, qız hamilə olduqda, oğlanın hərbi xidmətə çağırılması ilə bağlı olaraq və s.) nikah yaşı bir ildən çox olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə aşağı salına bilər.

Üçüncü şərt ondan ibarətdir ki, nikaha daxil olan şəxslər arasında **yaxın qohumluq əlaqələri olmamalıdır**. Tam doğma qardaş və bacılar (həm ümumi atası, həm də ümumi anası olan), həm natamam doğma qardaş və bacılar (atadan bir, andan ayrı və yaxud anadan bir, atadan ayrı olan qardaş və bacılar), habelə övladlığa götürülənlər və s. arasında nikaha yol verilmir. Bundan əlavə, başqa şəxslə nikahda olan şəxs, kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslər də nikaha daxil ola bilməzlər.

Milli mənsubiyyət hüququ Milli mənsubiyyət hüququ (Konstitusiyanın 44-cü maddəsi), ana dilindən istifadə hüququ (Konstitusiyanın 45-ci maddəsi), şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ (Konstitusiyanın 46-cı maddəsi), fikir və söz azadlığı (Konstitusiyanın 47-ci maddəsi), vicdan azadlığı (Konstitusiyanın 48-ci maddəsi) şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) sırasına aid edilir.

Milli mənsubiyyət insan üçün mühüm və vacib məsələ olub, onunla etnik məsələ arasındakı münasibəti ifadə edir. O, insanın bioloji xüsusiyyətləri ilə yox, **dil, din, əxlaq, tərbiyə, adət-ənənə və digər amillərlə müəyyən edilir**.

Milli mənsubiyyət dedikdə, şəxsin özünü müəyyən bir etnosla (etnik qrupa) aid etməsi, həmin etnosla eyniləşdirməsi başa

düşülür. **Hər kəsin öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır.** Bunun nəticəsində şəxs öz milli adət-ənənələrini həyata keçirir, öz həyatında milli-sosial normalardan istifadə edir.

Milli mənsubiyyət məsələsi Azərbaycan xalqının anlayışının müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmır. Belə ki, göstərilən halda vətəndaşlıq məsələsinə əhəmiyyət verilir: Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. Milli mənsubiyyət məsələsi həm də şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin hüquqi statusu milli mənsubiyyət kimi məsələdən qəti surətdə asılı deyildir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsiyyətini təsdiq edən sənəddə keçmiş sovet dövrünün sənədlərindən fərqli olaraq, milliyyət barədə qrafa doldurulmur, yeni şəxsin milli mənsubiyyəti haqqında məlumat göstərilmir.

Şəxsi öz milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur etmək olmaz. Konstitusiya bunu qadağan edir.

Ana dilindən istifadə hüququ

Dil insanın, insan fikrinin və təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynamışdır. Dil olmadan insan fikri mövcud ola, inkişaf edə, nəsilən

nəslə verilə bilməzdi.

Dil elə bir vasitədir ki, bunun köməyi ilə insanlar ünsiyyətdə olur, bir-birinə öz fikirlərini çatdırır (yeni fikir mübadiləsi aparır) və bir-birini qarşılıqlı surətdə başa düşürlər. Bir sözlə, dil **insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir.**

Dil insanla onun milli mənsubiyyəti arasındakı münasibəti və əlaqəni aydınlaşdırmağa imkan verən əsas vasitələrdən biridir. Belə ki, **şəxsin milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində dilin son dərəcə böyük rolu vardır.** Milli mənsubiyyətin müəyyənləşdirilməsində o, əsas və başlıca amil kimi qəbul olunur.

Şəxs istədiyi dildə tərbiyə və təhsil ala, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Lakin şəxs üçün əsas məsələ onun öz ana dilindən istifadə etməsidir. **Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır.** Özünün mənsub olduğu millətin mənəvi-əxlaqi və mədəni dəyərlərini şəxs məhz öz ana dili vasitəsilə mənimsəyir. Şəxs bir qayda olaraq, öz ana dilində tərbiyə və təhsil alır. Hər bir şəxs üçün öz ana dili doğma, əziz və müqəddəsdir.

Ana dili odur ki, şəxs adətən bu dildə tərbiyə və təhsil alır, yaradıcılıqla məşğul olur, habelə insanlarla ünsiyyətə girir. Şəxs ana dilini özü üçün əsas və başlıca ünsiyyət vasitəsi sayır.

Şəxsi öz ana dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum etmək olmaz. Konstitusiyaya bunu qadağan edir.

Şərəf və ləyaqət hüququ **Şərəf və ləyaqət hüququ** şəxsin malik olduğu mənəvi (qeyri-maddi) hüquqlardır. O, ayrılmaz və özgəninkiləşdirilməsi (başqa şəxsə verilməsi) mümkün olmayan hüquq olub, şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə imkan verir. Şərəf və ləyaqət hüququ həm də anadangəlmə insana məxsus olduğuna görə təbii hüquqlar sırasına daxil edilir. Bu hüquq hər kəsə məxsusdur.

Şərəf və ləyaqət son dərəcə yaxın hüquqlar olsa da onlar birbirindən fərqlənir. **Şərəf** dedikdə, şəxsin ictimai (sosial) qiyməti başa düşülür. Söhbət onun mənəvi-əxlaqi, etik, işgüzar və peşəkarlıq keyfiyyətlərinə, əmək fəaliyyətinə müsbət qiymət verilməsindən gedir. Şərəf şəxsiyyət kimi vətəndaşın cəmiyyət üçün nə dərəcədə olmasını əks etdirir.

Ləyaqət dedikdə, şəxsin özünün özünə verdiyi qiymət başa düşülür. Şəxsin öz keyfiyyətlərini, qabiliyyətini, ictimai əhəmiyyətini dərk etməsi insan ləyaqətinin mahiyyətini təşkil edir.

Konstitusiyaya hər bir şəxsə **öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vermişdir**. Şəxs, əgər onun şərəfini və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar yayılırsa, həmin məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər. Əgər bu məlumatlar KİV-də yayılmışdırsa, həmin KİV-də də təkzib olunmalıdır.

Fikir və söz azadlığı **Fikir və söz azadlığı** insan, şəxsi, təbii və ayrılmaz hüquqlar sırasına daxildir. İnsanın daxili-mənəvi aləmi, xüsusən də onun əqli qabiliyyət və imkanı bu hüquqların vasitəsilə ifadə olunur. Həmin hüquqların vasitəsilə azad cəmiyyətin inkişafı, şəxsiyyət azadlığı və şəxslərin normal həyat fəaliyyəti təmin edilir.

Hər bir şəxs öz fikrini sözlə ifadə edir. Söz fikrin ifadə formasıdır. Məhz bu forma nəticəsində şəxsin fikri başqa şəxslər tərəfindən dərk edilir, qavranılır və başa düşülür. Ona görə də Konstitusiyanın təsbit etdiyi fikir və söz azadlığı şəxsin öz fikrini azad söz vasitəsilə ifadə etməsini bildirir.

Fikir azadlığı dedikdə, şəxsin həyati hallar barədə sərbəst olaraq öz münasibətini bildirməsi başa düşülür. Cəmiyyətdə demokratiyanın inkişaf səviyyəsinə təsir göstərən əsas vasitələrdən biri məhz fikir (söz) azadlığıdır. Bu, demokratik rejimin əsas əlamətlərindən biridir. Antidemokratik rejimlərdə isə fikir və söz

azadlığı məhdudlaşdırılır.

Fikir azadlığı beynəlxalq sənədlərdə də nəzərdə tutulub. «İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə»nin 18-ci maddəsi fikir azadlığını ifadə edir.

Şəxs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və ya əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz. Konstitusiyaya buna yol vermir.

Vicdan azadlığı Vicdan azadlığı vətəndaşların malik olduğu şəxsi hüquqlardan biridir. O, Konstitusiyanın 48-ci maddəsində təbii insan hüququ kimi təsbit olunmuşdur. «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 18-ci maddəsində vicdan azadlığı ifadə olunmuşdur.

Vicdan azadlığı dedikdə, şəxsin dinə münasibətini müstəqil surətdə müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə etiqad etmək və ya xud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə olan münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ başa düşülür. Vicdan azadlığı şəxsə imkan verir ki, o, istənilən dinə inansın, öz dinini dəyişsin, heç bir dinə inanmasın və ateist olsun, dini təhsil alsın, dini mərasimlər (ayinləri, ibadətləri) yerinə yetirsin. Vicdan azadlığı həm də onu ifadə edir ki, heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini nümayiş etdirməyə (ifadə etməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz (Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin V hissəsi).

Dünyəvi dövlətlərdə vətəndaşların dini etiqadı dövlət tərəfindən yoxlanılmır və ona nəzarət edilmir.

Beləliklə, şəxsi hüquq və azadlıqlar əsasən təbii insan hüquqlarıdır. Onlar dövlətin vətəndaşı olmaq məsələsi ilə birbaşa bağlı deyildir.

§ 3. İctimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar)

Sərbəst toplaşmaq azadlığı

Xarakterinə və təbiətinə görə sərbəst toplanmaq azadlığı **ictimai-siyasi hüquqlar sırasına** aiddir. Ona görə ki, sərbəst toplaşmaq siyasi məzmunlu tələblərin bildirilməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu hüquqdan siyasi qüvvələr bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmək məqsədilə istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsi bu hüququ təsbit edir. Sərbəst toplaşmaq azadlığı bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də ifadə olunmuşdur.

Sərbəst toplaşmaq azadlığı dedikdə, şəxslərin dinc, silahsız

yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ başa düşülür.

Yığıncaq dedikdə, şəxslərin hər hansı məsələni birlikdə müzakirə etmək və həmin məsələyə dair qərar qəbul etmək məqsədilə keçirdiyi toplantı başa düşülür. **Mitinq** keçirilən elə bir kütləvi tədbirdir ki, bu tədbirin vasitəsilə toplaşmış şəxslər ümumi fikirlərini ifadə edir, ümumi çağırışlar edir və ya tələblər irəli sürürlər. **Nümayiş** dedikdə, bir qrup şəxsin ictimai və dövlət həyatı ilə bağlı məsələlərə dair öz fikirlərini bildirməsi başa düşülür. Əgər bir qrup şəxs həmin məsələyə dair öz fikirlərini müəyyən marşrutla hərəkət etməklə bildirərsə, onda bu hərəkət **küçə yürüşü** adlanır. İctimai və dövlət həyatı ilə bağlı məsələlərə dair fikirlərini ifadə edən şəxslərin nümayişdə iştirak edənlərdən daha kiçik bir qrupunun müəyyən yerdə toplanması **piket** adlanır. **Yığıncaq, mitinq, nümayiş, küçə yürüşü, piket sərbəst toplaşmağın ayı-ayrı formasıdır.**

Sərbəst toplaşmaq azadlığı həyata keçirilərkən müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etmək lazımdır. Toplantının keçiriləcəyi yer müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılığı ilə müəyyən edilir.

Təhlükəsizlik və gündəlik iş rejiminin pozulması mülahizələrinə görə sərbəst toplaşmaq azadlığı məhdudlaşdırıla bilər. Bu hüququn həyata keçirilməsinin qayda və şərtləri **«Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında»** qanunla (1998) müəyyən edilir.

Məlumat azadlığı

Məlumat azadlığı ictimai-siyasi hüquqlar sırasına daxil olan hüquqdur. Belə ki, məlumat azadlığı informasiya azadlığı deməkdir. İnformasiyanın vasitəsilə isə dövlətin idarə olunması düzgün proqnozlaşdırılır, sosial-siyasi proseslərin istiqaməti dəyişdirilir, cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrə və dövlətə təsir göstərilir, geniş əhali kütləsi idarə olunur. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə məlumat azadlığı vətəndaşların əsas siyasi hüquqlarından birinə çevrilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi məhz bu siyasi hüququ təsbit edir.

İnformasiya (məlumat) vasitədir. Bu vasitənin köməyi ilə həyatı hallar (predmetlər, faktlar, hadisələr və s.) barədə bilik ötürülür (bilik ötürən vasitə).

İnformasiya (məlumat) azadlığı dedikdə, şəxsin istədiyi informasiyanı (məlumatı) qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötür-

mək, hazırlamaq və yaymaq hüququ başa düşülür.

Məqsədinə (təyinatına) görə, informasiya iki cür olur: kütləvi informasiya; qeyri-kütləvi informasiya. Geniş əhali kütləsi üçün nəzərdə tutulan informasiya **kütləvi informasiya** adlanır. İnformasiya geniş əhali kütləsinə kütləvi informasiya vasitəsilə (KİV) çatdırılır. Kütləvi informasiya vasitələrinin növləri isə çoxdur. Bura kabel yayımı təşkilatları (radio və televiziya), dövrü mətbuat və s. daxildir. Məhz kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən, hüquqları pozan və ya mənafeələrə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququ hər kəsə məxsusdur və bu hüquqa təminat verilir (Konstitusiyanın 50-ci maddəsinin III hissəsi). Kütləvi informasiya vasitələrində (o cümlədən mətbuatda) dövlət senzurası qadağandır.

Qeyri-kütləvi informasiya isə geniş əhali kütləsi və hamı üçün nəzərdə tutulmayan informasiyadır. Bu növ informasiya müəyyən qrup şəxsin, şəxsin və dövlətin istifadəsi üçün əldə edilir. Konstitusiyada qeyri-kütləvi informasiyanın yox, kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir.

İnformasiya (məlumat) azadlığının həyata keçirilməsinin qaydası **«Məlumat azadlığı haqqında»** qanunla (1998) müəyyən edilir.

**Cəmiyyətin və dövlətin
siyasi həyatında iştirak
etmək hüququ**

Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ ictimai-siyasi hüquqlar sırasına daxildir. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının

54-cü maddəsində müəyyən edilmişdir: Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının **cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında mənaətsiz olaraq iştirak etmək hüququ vardır.**

Göstərilən hüquq şəxsin siyasi fəaliyyətlə məşğul olması ilə bağlıdır. Hər bir vətəndaşın hüququ var ki, istədiyi vaxt **siyasi fəaliyyətlə məşğul olsun.** Bu cür fəaliyyətin özü vətəndaşın cəmiyyətin və dövlətin həyatında iştirak etməsini ifadə edir.

Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatı dövlət hakimiyyəti ilə siyasi qüvvələr arasında münasibət, ictimai-siyasi proseslərin baş verməsi, habelə siyasi qüvvələrin qanuni və sivil yolla hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması məsələsidir. **Cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ** dedikdə, vətəndaşın sosial-siyasi qurumlarda (siyasi partiyalarda, təşkilatlarda və s.) iştirak etmək hüququ başa düşülür. **Dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ** isə vətəndaşın kənardan dövlət orqanlarına siyasi-icti-

mai xarakterli təsir etmək imkanı deməkdir.

Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında vətəndaşlar müxtəlif formalarda iştirak edirlər. Həmin formalara aiddir:

- siyasi partiya və təşkilatların proqramlarını (nəzəri konsepsiyalarını) hazırlamaq;
- referendumda (ümumxalq səsverməsində), seçkilərdə, sorğularda iştirak etmək;
- siyasi məsələlər barədə ideya və nəzəriyyələr yaratmaq;
- öz siyasi baxışlarını formalaşdırmaq, bu baxışları və başqa şəxslərin baxışlarını təbliğ etmək, habelə öz siyasi baxışlarını müdafiə etmək, bu məqsədlə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək və s.

Bəzi hallarda siyasi həyatda iştirak etmək hüququ məhdudlaşır. Söhbət bəzi vəzifəli şəxslərin (hakimlərin, polislərin, prokurorluq orqanları işçilərinin, hərbi qulluqçuların və s.) siyasi partiyalara üzv olmasının və onların hər hansı siyasi həyata qarışmasının dövlət tərəfindən qadağan edilməsindən gedir. Bununla həmin vəzifəli şəxslərin siyasi həyatda iştirak hüququ məhdudlaşır.

Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ **Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ** əsas ictimai-siyasi hüquqlardan biridir. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hüquq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına öz dövlətinin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı verir. Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də ifadə olunmuşdur. «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 21-ci maddəsi, «Mülki və siyasi hüquqlar barədə» beynəlxalq paktın 25-ci maddəsi məhz həmin hüququ nəzərdə tutur.

Vətəndaşlar dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu üç vasitə və yolla həyata keçirirlər:

- bilavasitə yolla;
- nümayəndələr vasitəsilə;
- dövlət qulluğuna girmək yolu ilə.

Bilavasitə yolun mahiyyəti vətəndaşların referendumda (ümumxalq səsvermədə) iştirak etmələrindən ibarətdir. Bu yolla vətəndaşlar dövlət və ictimai həyatın ən vacib məsələlərini həll etmək üçün səsvermədə iştirak edirlər.

Dövlətin idarə olunmasında vətəndaşlar **nümayəndələr vasitəsilə** də iştirak edə bilərlər. Nümayəndələr dedikdə, respublika vətəndaşlarının seçki hüququ əsasında səsvermə yolu ilə seçdiyi şəxslər başa düşülür. **Söhbət prezidentdən və deputatlardan** gedir. Onlar vətəndaşlardan səlahiyyət və mandat alan şəxslərdir. Vətəndaşlar da məhz onların vasitəsilə dövlətin idarə olunmasında iştirak edirlər. Prezidentin və deputatların dövlətin idarə olunmasında iştirak etmələri onları seçən vətəndaşların özünün iştirakını ifadə edir.

Dövlət qulluğuna girmək yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar dövlət orqanlarında xidmət (qulluq) etməklə dövlətin idarə olunmasında iştirak edirlər. Həmin vətəndaşlar **dövlət qulluqçuları** adlanır. Dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsinə **dövlət qulluğu (xidməti)** deyilir. Dövlət qulluqçusuna bunun əvəzində dövlət büdcəsi vəsaitindən maaş verilir.

Dövlət qulluğu professional (peşəkar) fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət nəticəsində dövlət orqanlarının funksiyasının həyata keçirilməsi təmin edilir.

İrqi, milli, dil, cinsi, mənşə, əqidə və sosial mənsubiyyətindən, əmlak vəziyyətindən, yaşayış yerindən, dinə münasibətindən asılı olmayaraq **on altı yaşına çatmış hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı dövlət qulluğuna daxil ola bilər**, bir şərtlə ki, müvafiq dövlət qulluğu vəzifəsinin tələblərinə uyğun peşə hazırlığına malik olsun. **Deputatlar və hakimlər dövlət qulluqçuları hesab olunmurlar.**

Əcnəbilər (xarici ölkə vətəndaşları) və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qəbul oluna bilərlər. Buna yol verilir. Həmin kateqoriya şəxslərin dövlət qulluğuna girməsinin qaydası qanunla müəyyən edilir.

Əgər dövlət qulluqçusu siyasi və inzibati funksiya yerinə yetirərsə (vəzifə tutarsa), habelə hakimiyyət səlahiyyətləri alarsa, ona **dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri deyilir**. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşları sırasından təyin edirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul olunmaq qaydaları, dövlət qulluqçularının hüquqi statusu kimi məsələlər «**Dövlət qulluğu haqqında**» qanunla (2000) müəyyən edilir və tənzimlənir.

Seçki hüququ

İctimai-siyasi hüquqlar arasında **seçki hüququ** mühüm və əsas yer tutur. Ona görə ki, vətəndaşların cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında, dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi, siyasi sistemin formalaşması, dövlət orqanlarının legitimliyi kimi vacib məsələlərin həlli məhz bu hüquqdan asılıdır. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 56-cı maddəsi vətəndaşların seçki hüququnu təsbit edir.

Seçki hüququ özündə **üç əsas və başlıca məsələni** əhatə edir:

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının **referendumda iştirak etmək hüququ**;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək hüququ (vətəndaşların seçmək hüququ);
- Azərbaycan Respublikası **vətəndaşlarının seçilmək hüququ** (vətəndaşların seçilmək hüququ).

Referendumda (ümumxalq səsverməsində) iştirak etməklə vətəndaşlar dövlət və ictimai həyatın ən mühüm və vacib məsələləri barəsində öz iradələrini bildirirlər. Bununla onlar seçki hüququunu həyata keçirirlər. Referendumda iştirak etmək sözün həqiqi mənasında seçki hüququunu həyata keçirmək deməkdir.

Vətəndaşların seçmək hüququ dedikdə, onların prezident seçkilərində, Milli Məclisə (ali nümayəndəli orqana) seçkilərdə iştirak etmək və öz namizədinə səs vermək hüququ başa düşülür. Söhbət vətəndaşların dövlət orqanlarına seçmək hüququndan gedir. Vətəndaşlar yerli özünüidarə orqanlarına (bələdiyyə orqanlarına) seçkilərdə də iştirak edə bilərlər.

Vətəndaşların seçmək imkanına **aktiv seçki hüququ** deyilir. Referendumda iştirak etmək aktiv seçki hüququna aiddir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları **yalnız 18 yaş həddinə çatdıqda** aktiv seçki hüququna malik olurlar.

Vətəndaşların seçilmək hüququ dedikdə, onların nümayəndəli orqanlara (həm nümayəndəli dövlət orqanına, həm də nümayəndəli yerli özünüidarəetmə orqanına), habelə seçkili vəzifəyə seçilmək hüququ başa düşülür. Söhbət vətəndaşların Milli Məclisə deputat, prezident, bələdiyyə üzvü seçilmək hüququndan gedir.

Vətəndaşların seçilmək imkanına **passiv seçki hüququ** deyilir. Vətəndaşların Milli Məclisə deputat seçilmələri üçün onların **25 yaşa**, prezident seçilmələri üçün **35 yaşa**, bələdiyyə üzvü seçilmələri üçün **21 yaşa** çatmaları tələb olunur.

Vətəndaşlar seçkilərdə **ümumi, bərabər və birbaşa seçki**

da vacib rol oynayır. Onlar siyasi sistemin əsas və başlıca elementi hesab edilir. Konstitusiyada göstərilən yolla hakimiyyətə gəlmək (hakimiyyət əldə etmək) **siyasi partiyaların məqsədi** sayılır. Siyasi partiya üzvləri müəyyən siyasi ideya ətrafında könlü surətdə birləşən vətəndaşlardan ibarətdir.

Siyasi partiyalar **siyasi kursu olan təşkilatdır**. Bu kursu siyasi partiyaların özləri işləyib hazırlayır. Cəmiyyətin həyatında problem xarakterli məsələlərin həllində həmin kursun böyük əhəmiyyəti vardır.

Siyasi partiya dedikdə, hakimiyyətə gəlmək üçün yaradılan və özünün siyasi kursu olan elə bir təşkilat başa düşülür ki, bu təşkilat ayrı-ayrı vətəndaşları ümumi siyasi ideya və məqsəd ətrafında birləşdirir.

Hakimiyyətə gəlmək üçün siyasi partiyanın kifayət qədər geniş sosial bazası olmalıdır. Sosial baza siyasi partiyanın kursuna qoşulan və ona tərəfdar çıxan vətəndaşlardan ibarətdir. Həmin vətəndaşlar seçkilərdə iştirak edib tərəfdar olduğu partiya səs verirlər. Onların birliyi **elektorat** adlanır.

Siyasi partiyaların hüquqi vəziyyəti **«Siyasi partiyalar haqqında» qanunla** (1992) müəyyən edilir.

Bundan əlavə, vətəndaşlar istənilən birlik, o cümlədən həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdirlər. Qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır.

İctimai-siyasi hüquqlar dövlət və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında vətəndaşların iştirak etmələri, dövlət orqanlarının formalaşdırılması və dövlət hakimiyyətinə təsir göstərilməsi (məsələn, siyasi nümayişlər yolu) ilə bağlıdır. Bu hüquqlar adətən, yalnız həmin dövlətin vətəndaşlarına məxsusdur.

§ 4. Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar (azadlıqlar)

Mülkiyyət hüququ **Mülkiyyət hüququ iqtisadi hüquqlar sırasına daxil olan əsas hüquqdur.** Ona görə ki, mülkiyyət ölkənin iqtisadi – təsərrüfat həyatının və cəmiyyətin iqtisadi bazisinin əsasını təşkil edir. Bununla belə, mülkiyyət geniş ictimai-siyasi məzmunu malik olan münasibətdir. Sivil cəmiyyətin təməlini məhz mülkiyyət (mülkiyyət münasibətləri) təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu

maddəsi vətəndaşların mülkiyyət hüququnu təsbit edir.

Mülkiyyət hüququ mülkiyyət barəsində və onunla bağlı olaraq yaranır. Mülkiyyət isə hər hansı əşya, cisim, maddi obyekt və predmet deyildir. **Mülkiyyət sosial-iqtisadi münasibətdir.** Bu münasibətin bir tərəfində mülkiyyətçi, digər tərəfində isə cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») durur. Mülkiyyət münasibətləri də məhz onlar arasında yaranır.

Qanunda ifadə olunan hüquq norması vətəndaşa hüquqi imkan verir ki, o, özünə məxsus olan əşyaya (əmlaka) sahiblik etsin, həmin əşyadan (əmlakdan) istifadə etsin (məsələn, yaşayış evində yaşasın, paltarı geyinsin, minik avtomobilini sürsün və s.) və ona dair sərəncam versin (məsələn, bağışlasın, vəsiyyət etsin, kirayəyə versin və s.). Vətəndaşa verilmiş bu hüquqi imkan mülkiyyət hüququ adlanır.

Mülkiyyət hüququ dedikdə, şəxsin ona məxsus olan əşyaya (əmlaka) sahiblik etmək, əşyadan (əmlakdan) istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək imkanı başa düşülür.

Mülkiyyət hüququnun (mülkiyyətin) **üç əsas subyekt**i vardır:

- Azərbaycan Respublikası (dövlət);
- bələdiyyələr;
- şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər).

Azərbaycan Respublikası (dövlət) dövlət mülkiyyət hüququnun subyektidir. Dövlət öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazım olan bütün əmlak növlərinə malik ola bilər. Bəzi əmlak növlərinə dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan obyektlər deyilir. Bu obyektlər yalnız cəmiyyətin və xalqın mənafeyi üçün, xüsusi dövlət ehtiyacları üçün istifadə edilir. Onlara aiddir: dövlət torpaqları; yerin təkisi; meşələr; daxili sular; Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına aid olan bölməsi. Dövlət büdcə vəsaiti də dövlətin mülkiyyət hüququnun obyektii sayılır.

Dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan xalqı dövlət mülkiyyətinin (əmlakının) **faktiki mülkiyyətçisidir.** Onun **hüquqi mülkiyyətçisi** isə dövlətin özüdür.

Bələdiyyə qurumları (bələdiyyələr) bələdiyyə mülkiyyət hüququnun subyektidir. Bələdiyyə mülkiyyəti müstəqil mülkiyyət növü (forması) sayılır. Bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək və müvafiq proqramları reallaşdırmaq üçün bələdiyyə mülkiyyətindən istifadə edirlər. Yerli büdcə vəsaiti, bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları və s. bələ-

yeri seçmək imkanı başa düşülür. Şəxsin zorla işlədilməsinə yol verilmir. Əmək hüququ yalnız könüllü surətdə həyata keçirilə bilər.

Vətəndaşların əmək hüququ əmək müqaviləsinin vasitəsilə həyata keçirilir. **Əmək müqaviləsi** işçi ilə işəgötürən (müəssisə, təşkilat, idarə və s.) arasında bağlanan **yazılı formalı sazişdir**. İşçi rolunda **on beş yaşına çatmış** hər bir vətəndaş çıxış edə bilər.

Əmək müqaviləsi sərbəst bağlanır. Belə ki, hansı işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayıb-bağlamaması məsələsini vətəndaşın özü həll edir. Onu zorla əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur etmək olmaz. Məcburi əmək qadağandır. Bununla bərabər, müəyyən hallarda məcburi əməyə yol verilir. Birinci halda şəxs məhkəmə qərarı əsasında **məcburi əməyə cəlb edilə bilər**. İkinci halda şəxs hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar **məcburi surətdə işlədilir**. Nəhayət, üçüncü halda isə fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlardan tələb olunan **işlərin məcburi görülməsinə yol verilir**.

İşçinin gördüyü işə görə **əmək haqqı** verilir. Bu, dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmamalıdır. Əmək haqqının ödənilməsi məsələsində ayrı-seçkilik halına yol verilmir.

Dövlət işsizlərə **sosial müavinət** verir. **İşsizlər** odur ki, onlar əmək qabiliyyətli olsalar da, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işdən və qazanandan məhrum olub, iş axtarırlar. Bu məqsədlə həmin şəxslər dövlət məşğulluq xidməti idarəsində qeydə alınır və həmin idarə onlara iş təklif edə bilmir.

Dövlət tərəfindən işsizlərə verilən sosial müavinətə **işsizlik müavinəti** deyilir. Bu müavinəti almaq hüququ vətəndaşın məşğulluq xidməti idarəsinə müraciət etdiyi gündən ən gec 11 gün sonra əmələ gəlir və onun işə düzəlmək məsələsi həll olunanaqəd davam edir.

Tətil hüququ **Tətil hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına aiddir.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 36-cı maddəsi vətəndaşların tətil hüququnu nəzərdə tutur. Bu hüquq «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə» Beynəlxalq pakt da ifadə olunmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədə **tətil dedikdə**, müəssisələrdə, təşkilatlarda və idarələrdə işə çıxmaq və ya öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməmək formasında işin tam və ya qismən dayandırılması

başla düşölür. Bu hüquq əmək **münasibətlərində ortaya çıxan mübahisələrlə (əmək mübahisələri ilə)** bağlıdır. Belə ki, iş prosesində işçi ilə işə götürən (müəssisə, təşkilat və idarə) arasında bu və ya digər məsələ barəsində (məsələn, əmək haqqının ödənilməsi, mükafat verilməsi və digər məsələlər barəsində) mübahisə yaranı bilər. Mübahisə dedikdə, həm kollektiv mübahisə, həm də fərdi mübahisə başla düşölür. Mübahisəni həll etmək üçün işçilər (işçi) öz əmək vəzifələrini tam və ya qismən yerinə yetirməkdən könüllü surətdə imtina edə bilərlər. Bu cür imtina tətillə adlanır.

Tətillə bir qayda olaraq, **sosial məqsədlər** güdür. Belə ki, əmək mübahisələrini həll etmək **tətillə əsas məqsədini** təşkil edir. Siyasi məqsədlər güdən tətillərə yol verilmir. Lakin dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətlə bağlı tətillə keçirmək mümkündür.

Tətildə iştirak etmək könüllüdür. İşçiləri tətildə iştirak etməyə və yaxud iştirakdan imtina etməyə məcbur etmək olmaz. Bu hal müvafiq şəxsin inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün əsas ola bilər.

İşçilər adətən, kollektiv surətdə (işçilərlə birlikdə) tətillə edirlər. Bununla belə, **işçi təkbaşına da tətillə edə bilər**. Buna Konstitusiyaya yol verir.

Tətillə əmək mübahisəsinin həll edilməsi üçün istifadə olunan **son (axırıncı) vasitədir**. Bu vasitədən yalnız o halda istifadə olunur ki, tərəflərin mübahisənin həlli üçün razılığa gəldikləri dinc üsullar nəticə verməsin. Məhz bundan sonra işçilərin (işçinin) tətillə hüququ yaranır.

Əmək müqaviləsi əsasında işləyən işçilərin tətillə hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda **tətillə hüququ məhdudlaşdırıla bilər**. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı birləşmələrdə xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətillə edə bilməzlər. Bundan əlavə, qanunvericilik, məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin, prezidentin icra aparatı işçilərinin, Nazirlər Kabinetinin, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, habelə yerli icra hakimiyyəti orqanları əməkdaşlarının tətillə etmək hüququ istisna edilir. Digər tərəfdən insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyət kəsb edən bir sıra xidmət sahələrində (xəstəxana, elektrik enerji təchizatı, su təchizatı, telefon rabitəsi, hava və dəmiryol nəqliyyatı

başçısını itirməyə görə pensiya **əmək pensiyaları** adlanır. Bundan əlavə, pensiyaların sosial pensiyalar adlı növü də vardır. **Sosial pensiyalar** ümumi xəstəlik nəticəsində I, II və III qrup əlillərə və digər kateqoriya şəxslərə onların əmək pensiyası almaq hüququ olmadıqda təyin edilir və ödənilir. O şəxslərə təyin edilir ki, həmin şəxslərin əmək qabiliyyəti olmur və işləmirlər. Deməli, **xəstəlik və əmək qabiliyyətinin olmaması** kimi hallar sosial pensiyaların alınması üçün əsasdır.

İşsizlik halı sosial təminat hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirən əsaslardan biridir. Belə ki, işsizlər dövlətdən sosial müavinət alırlar.

Sağlamlığın qorunması hüququ

Sağlamlıq şəxsin həyatında normal fəaliyyət göstərməsi və yaşaması üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Onun vasitəsilə şəxsin həm fiziki – mənəvi, həm də sosial əmin-amanlığı (salamatlığı) təmin edilir. Hər bir şəxsin əmək qabiliyyətli olması onun sağlamlığından birbaşa asılıdır. Məhz bu səbəbdən dövlət sağlamlığın qorunması məsələsini **özünün sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri hesab edir**. Buna görə də Konstitusiya özünün 41-ci maddəsində vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququnu əsas sosial hüquqlardan biri kimi nəzərdə tutur: **hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır**.

Vətəndaşlara tibbi yardım tibb müəssisələri tərəfindən göstərilir. Bu müəssisələrin əhalinin sağlamlığının qorunmasında rolu böyükdür. Tibb müəssisələri müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Bu baxımdan onların iki növü fərqləndirilir: **dövlət tibb müəssisələri** (bu müəssisələr dövlət mülkiyyəti əsasında yaradılır); **qeyri-dövlət tibb müəssisələri** (bu müəssisələr xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti əsasında yaradılır). Qeyri-dövlət tibb müəssisələrinin özü iki cür olur: **özel tibb müəssisələri**; **bələdiyyə tibb müəssisələri**. **Qanun özəl tibb fəaliyyətinə yol verir**.

Dövlət səhiyyə (tibb) müəssisələrində tibbi xidmət pulsuzdur. **Özəl səhiyyə (tibb) müəssisələrində isə əhaliyə tibbi xidmət əvəzlidir (pulludur)**.

Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda vətəndaşlar tibbi sosial yardım alırlar. Vətəndaşlar tibbi sığorta əsasında da tibbi yardımla təmin oluna bilərlər.

Tibbi sığorta sağlamlığın qorunması sahəsində əhalinin sosi-

al müdafiə formasıdır. Bu forma əhalinin tibbi və dərman yardımını almasına təminat verir.

Tibbi sığorta iki formada həyata keçirilir: icbari formada; kö-nüllü formada.

Dövlət tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır.

**Sağlam ətraf mühitdə
yaşamaq hüququ**

Vətəndaşların fiziki və mənəvi sağlamlı-
ğı, onların uzunömürlü olmaları müxtəlif
amillərdən asılıdır. Sağlamlığa təsir gös-
tərən amillərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Ətraf mühit həmin

amillərdən biridir. İnsan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu **ətraf mühit** adlanır. Ətraf mühit hər bir vətəndaşın həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli vəziy-
yətdə olmalıdır. Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilməməlidir. Qeyd etməliyik ki, dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəy-yən edilmiş növlərinin qorunmasına Konstitusiya səviyyəsində təminat verir (Konstitusiyanın 39-cu maddəsinin IV hissəsi). Əhali-nin sağlamlığı ətraf mühitin çirklənməsindən asılıdır. İnsanın sağ-
lam yaşaması üçün sağlam ətraf mühitin olması vacibdir. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 39-cu maddəsi vətəndaşların sağ-
lam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit edir: **hər kəsin sağ-
lam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.**

Ətraf mühitin əsl vəziyyəti barədə təsəvvürə malik olmaq vacib məsələdir. Məhz bu təsəvvür əsasında ətraf mühitin çirklənib-
çirklənməməsi, onun insan sağlamlığı üçün təhlükəli olub-olma-ması müəyyən edilir. Buna görə də Konstitusiya vətəndaşlara hüquq verir ki, onlar **ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında mə-lumat toplasin.** Bu məlumat əhalidən gizlədilə bilməz. Əks təq-dirdə bunun əhalinin sağlamlığı üçün son dərəcə arzuolunmaz və xoşagəlməz mənfi nəticələri ola bilər. Əgər müvafiq şəxslər ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat verməkdən boyun qaçırırsalar, onda məlumat almaq niyyətində olan **vətəndaş məh-kəməyə müraciət edə bilər.** Digər tərəfdən ətraf mühitin əsl və-
ziyyəti həyat və sağlamlıq üçün təhlükə törədə bilərsə və bu fakt gizlədilsə, belə halda həmin faktları gizlədən şəxslər məsuli-yətə cəlb olunurlar.

Ekoloji hüquq pozuntuları ətraf mühitə, vətəndaşların sağ-
lamlığına və onların əmlakına zərər vurur. Belə halda vətəndaşın hüququ vardır ki, zərərçəkən şəxs kimi vurulmuş zərərin əvəzinin

Müəllif əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnu müqavilə əsasında başqa şəxsə verə bilər. Məsələn, müəllif ixtiradan (məsələn, kompüter çertyojlarından) istifadə hüququnu bütövlükdə istehsal müəssisəsinə satır.

Əqli mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə dövlət təminat verir.

Təhsil hüququ **Təhsil** hər bir xalqın gələcəyidir. O, sözün həqiqi və əsl mənasında **ölkənin milli sərvətidir**. Cəmiyyət və dövlətin inkişafının əsasını məhz təhsil təşkil edir. Haqlı olaraq o, **strateji əhəmiyyət sahəsi** hesab edilir. Təhsil həm də elə bir fəaliyyət sahəsidir ki, onun inkişafına üstünlük verilir. Bu fəaliyyət sahəsinə xüsusi əhəmiyyət verilməyən və diqqət yetirilməyən ölkələrin inkişafı haqqında danışmaq belə olmaz. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsi vətəndaşların **təhsil hüququnu** təsbit edir. Təhsil hüququ vətəndaşların malik olduğu əsas konstitusion hüquqlarından biridir. O, vacib və mühüm **sosial-mədəni hüquqlardan** biridir.

İrqiindən, milli və dini mənsubiyyətindən, dilindən, cinsindən, yaşından, səhhətindən, sosial-maddi vəziyyətindən siyasi əqidəsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, **vətəndaşların təhsil hüququna təminat verilir**.

Ümumi təhsil təhsil sisteminin quruluşunda mühüm yer tutur. O, üç pillədən ibarətdir: **ibtidai təhsildən** (1-4-cü siniflər); **ümumi orta təhsil** (1-9-cü siniflər); **tam orta təhsildən** (1-11-ci siniflər). Ümumi təhsil 11 illikdir. Ümumi orta təhsil icbaridir (məcburidir). Dövlət ümumi orta təhsil hüququna təminat verir. Dövlət təhsil müəssisələrində tam orta təhsil pulsuzdur.

Təhsil müəssisələri mülkiyyət formasından asılı olaraq iki növə ayrılır: dövlət təhsil müəssisələrinə; özəl (qeyri-dövlət) təhsil müəssisələrinə. **Dövlət təhsil müəssisələri** dövlət mülkiyyəti əsasında, **özəl təhsil müəssisələri** isə xüsusi mülkiyyət əsasında yaradılır. Azərbaycan Respublikasında özəl təhsil müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir.

Dövlət təhsil müəssisələrində vətəndaşlar pulsuz təhsil almaq hüququna malikdirlər. Bununla yanaşı, həmin təhsil müəssisələrində əlavə pullu təhsil qruplarının yaradılmasına icazə verilir. Özəl təhsil müəssisələrində isə təhsil pulludur.

Təhsil müxtəlif formalarda həyata keçirilir: istehsalatdan ayrılmaqla və ayrılmamaqla təhsil müəssisəsində; ailədə; sərbəst yolla.

Vətəndaşlar təhsil müəssisəsini və təhsil formasını seçməkdə azaddırlar.

Təhsil müəssisələri və təhsil orqanlarında siyasi partiyaların, ictimai-siyasi hərəkatların təşkilati strukturlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir. Onların, habelə dini qurumların təlim-tərbiyə prosesinə və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Yetkinlik yaşına çatmayanların siyasi aksiyalara cəlb olunmasına yol verilmir. Amma təhsil işçisi siyasi partiya, ictimai qurum və dini təşkilatın üzvü ola bilər. Bu onun pedoloji fəaliyyətinə mane ola bilməz.

Təhsil dünyəvi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, təhsil dinlə bağlı deyil və dini təhsil müəssisələri ayrıca fəaliyyət göstərir.

Təhsil müəssisələrində təlim dili Azərbaycan dilidir.

Ölkəmizin təhsil sistemi demokratik xarakterə malik olub, milli zəminə və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır.

Mənzil hüququ Mənzil insanın yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm və vacib vasitələrdən biridir. Onun müstəsna əhəmiyyəti vardır. Şəxsin həyati mənafeələrinin mərkəzi onun yaşayış yeri hesab olunur. **Mənzil də şəxsin yaşayış yeri deməkdir.** Burada o, məskən salır, yaşayır, ömür sürür, həyatını keçirir. İctimai, siyasi, elmi və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olmamışdan əvvəl şəxsin ilk növbədə mənzilə malik olması tələb edilir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 43-cü maddəsi **vətəndaşların mənzil hüququnu təsbit edir.** Mənzil hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir.

Mənzil hüququ dedikdə, şəxsin daim yaşayış sahəsinə malik olmaq imkanı başa düşülür. **Şəxsin mülkiyyətində bir və ya bir neçə mənzil ola bilər.** Sovet dövründə isə şəxs yalnız bir mənzilə malik ola bilərdi.

Şəxsin hüququ vardır ki, o, özünə respublikanın istənilən şəhərində, istənilən rayonunda, istənilən yaşayış məntəqəsində mənzil alsın və ya tixsin. Şəxs öz mənzilindən təyinatına uyğun istifadə etməlidir. Məsələn, mənzildən meyvə saxlamaq üçün anbar kimi və ya sənaye istehsalatı ilə məşğul olmaq üçün istifadə etmək olmaz. Mənzildən istifadə cəmiyyətin, dövlətin və vətəndaşların mənafeələrinə toxunmamalı, onlara zərər verməməlidir. Ölkədə olan bütün yaşayış evləri və yaşayış sahələri **mənzil fondu** adlanır. Mənzil fonduna aiddir:

- **dövlət mənzil fondu** (dövlətə məxsus olan yaşayış evləri və yaşayış sahələri);
- **özəl (xüsusi) mənzil fondu** (vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan mənzillər);
- **bələdiyyə mənzil fondu** (yerli özünüidare orqanlarının bələdiyyə mülkiyyəti hesab olunan mənzil fondu);
- **kooperativ mənzil fondu** (mənzil-tikinti kooperativlərinə məxsus yaşayış evləri).

Dövlət mənzil fondunun mülkiyyətçisi dövlətdir. O, mənzilləri kirayə müqaviləsi və order əsasında ayrı-ayrı vətəndaşların istifadəsinə verir. Həmin vətəndaşlar kirayəçi hesab olunurlar. Keçən yüzilliyin 90-cı illərindən başlayaraq **dövlət mənzil fondu özəlləşdirilmişdir**. Bunun nəticəsində dövlət mənzil fonduna aid edilən mənzillər əvəzsiz (pulsuz) olaraq vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə keçmişdir.

Mülkiyyət toxunulmazlığı kimi əsas və fundamental prinsipə görə **heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz**. Lakin iki halda bu qayda və normadan istisnaya yol verilir. Həmin hallar qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Birinci hal **müsadirədir**. Belə ki, şəxs törətdiyi cinayət nəticəsində pul əldə edir və həmin pula mənzil alır. Bu mənzil törədilən cinayət əməlinə görə cəza növü (sanksiya) kimi müsadirə edilə bilər. İkinci hala görə isə torpaq sahələri dövlət ehtiyacları üçün alınə bilər (məsələn, neft kəmərinin çəkilməsi zamanı və s. hallarda). Bununla bağlı olaraq vətəndaşın xüsusi mülkiyyətindəki yaşayış evi sökülür. Belə halda vətəndaşa dövlət mənzil fondu evlərində mənzil verilir və ya onun istəyinə uyğun olaraq sökülən evin dəyəri ödənilir.

Azad sahibkarlıq hüququ

Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyət dünyanın qəbul etdiyi və tanıdığı **sivil (vətəndaş) cəmiyyətin ayrılmaz atributlarından biridir**. Cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün sahibkarlıq fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsi də məhz (sahibkarlıq fəaliyyəti) hüququnun təsbit olunmasına həsr edilmişdir: **hər kəs azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər**. Sahibkarlıq hüququ iqtisadi hüquqlar sırasına şamil edilən hüquqdur.

Sahibkarlıq (sahibkarlıq fəaliyyəti) dedikdə, şəxsin müstəqil surətdə, öz riski (cavabdehliyi) ilə həyata keçirdiyi elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bu fəaliyyətin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarətdir. Həmin şəxs **sahibkar** adlanır. Sahibkar mənfəət əldə etmək üçün mal istehsal edir, onu satır, xidmətlər göstərir və ya iş görür. Mal istehsal etmək, mal satmaq, xidmətlər göstərmək və ya iş görmək sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləridir.

Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər **sahibkarlığın subyektləri** adlanır. Onların dairəsi kifayət qədər genişdir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- hüququ şəxslər (müəssisələr);
- xarici ölkə vətəndaşları (əcnebilər);
- vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- xarici ölkələrin hüquqi şəxsləri (müəssisə, firma və şirkətləri).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin elə sahələri vardır ki, həmin sahələrdə yalnız xüsusi icazə (lisenziya) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərmək olar. **Xüsusi icazəni (lisenziyanı)** müvafiq mərkəzi icra hakimiyyət orqanları verir. Məsələn, bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Milli Bank, sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Maliyyə Nazirliyi və s. verir.

§ 5. Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas vəzifələri

Vəzifənin anlayışı Vəzifələr şəxsin konstitusiya statusunun vacib elementidir. Hüquq və azadlıqlar məhz bu vacib elementlə birlikdə şəxsiyyətin konstitusiya statusunun məzmununu təşkil edir. Məhz bu səbəbdən Konstitusiyada həm hüquq və azadlıqlar, həm də vəzifələr müəyyən edilir və nəzərdə tutulur. Özü də hər kəsin üzərinə vəzifələr yalnız Konstitusiya ilə və ya qanunla qoyula bilər (Konstitusiyanın 72-ci maddəsinin I hissəsi).

Vəzifə dedikdə, lazımi və zəruri olan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü qanunla müəyyən edilir. Şəxs başqa şəxslərin, cəmiyyətin və dövlətin xeyri və mənafeyi üçün müəyyən hərəkətlər etməyə (məsələn, vergi ödəməyə və s.) və ya müəyyən hərəkətlər etməkdən çəkinməyə (məsələn, qanunları

pozmaqdan çəkinməyə) borclu olur. Bu borc vəzifə adlanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası vətəndaşlarının aşağıdakı vəzifələrini nəzərdə tutur (Konstitusiyanın IV fəslində):

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etmək (72-ci maddə);
- başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək (72-ci maddə);
- vergilər və başqa dövlət ödənişlərini ödəmək (73-cü maddə);
- vətənə sədaqətli olmaq (74-cü maddə);
- dövlət rəmzlərinə hörmət etmək (75-ci maddə);
- vətəni müdafiə etmək (76-cı maddə);
- tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq (77-ci maddə);
- ətraf mühiti qorumaq (78-ci maddə).

Konstitusiyada göstərilən vəzifələri iki yerə bölmək olar:

- insan vəzifələrinə;
- vətəndaş vəzifələrinə.

İnsan vəzifələri dedikdə, vətəndaşlığından asılı olmayaraq hamının daşdığı vəzifələr başa düşülür. Bu cür vəzifələr **vətəndaşlıq məsələsindən** asılı deyildir. Məsələn, Konstitusiyaya və qanunlara əməl etmək (aydın məsələdir ki, xarici ölkə vətəndaşı da bu vəzifəni daşıyır), tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq (məlum məsələdir ki, xarici ölkə vətəndaşı da bu vəzifəni daşıyır) və ətraf mühiti qorumaq (şübhəsiz ki, bu vəzifəni xarici ölkə vətəndaşı da daşıyır), başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək (söz yox ki, xarici ölkə vətəndaşlarının da üzərinə bu cür vəzifə düşür) kimi vəzifələr vətəndaşlıqla bağlı olmadığına görə insan vəzifələri sırasına aiddir.

Vətəndaş vəzifələri odur ki, bu vəzifələri yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları daşıyırlar. Bu vəzifələr vətəndaşlıq məsələsindən asılıdır. Vətənə sədaqətli olmaq, vətəni müdafiə etmək (hərbi xidmətdə olmaq) kimi vəzifələr vətəndaş vəzifələri sırasına daxildir.

Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan vəzifələri müəyyən prinsiplərə əsaslanır¹.

¹ Bu prinsiplər barədə bax: Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002, s. 253-254.

Hüquqlarla vəzifələrin bir-birilə bağlı olması bu prinsiplərdən biridir. Göstərilən prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqlarla vəzifələr arasında sıx əlaqə vardır. Onlardan biri digərinin yaranmasına səbəb olur. Hüquq varsa, onda hökmən ona uyğun gələn vəzifə də yaranır və ya əksinə, harada vəzifə vardır, orada mütləq həmin vəzifəyə uyğun gələn hüquq da əmələ gəlir. «Hüquqlarsız vəzifələr olmadığı kimi, vəzifəlersiz də hüquqlar yoxdur» (K.Marks).

Vəzifələrin qanuniliyi prinsipi əsas prinsiplərdən sayılır. Bu prinsip Konstitusiyanın 79-cu maddəsində formulə edilmişdir. Vəzifələrin qanuniliyi prinsipi onu ifadə edir ki, Konstitusiyaya və ya qanunlara zidd olan vəzifələrin icra edilməsinə yol verilmir. Heç kəs bu cür vəzifələrin yerinə yetirilməsinə məcbur edilə bilməz.

Vəzifələrin hərtərəfli olması prinsipi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, Konstitusiyada nəzərdə tutulan vəzifələr həm vətəndaşlara, həm hüquqi şəxslərə, həm dövlətə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə aiddir. Məsələn, Konstitusiyaya və qanunlara əməl etmək kimi vəzifəni hamı yerinə yetirməli və icra etməlidir.

Vəzifənin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət prinsipi vəzifələrin əsaslandığı və söykəndiyi prinsiplərdən biridir. Bu prinsip Konstitusiyanın 80-ci maddəsində formulə edilmişdir. Həmin prinsip onu ifadə edir ki, Konstitusiyanın və qanunların pozulması və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Söhbət cinayət məsuliyyətindən, inzibati məsuliyyətdən, intizam məsuliyyətindən və hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən gedir. Məsələn, hərbi xidmətdən boyun qaçırmağa görə vətəndaş 1 ildən 3 ilə kimi cəzalandırılır (cinayət məsuliyyəti növü).

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT
HAKİMİYYƏTİ VƏ ONUN ORQANLARI**

§ 1. Qanunvericilik hakimiyyəti və onun orqanları

Parlamentin anlayışı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının həll etdiyi əsas məsələlərdən biri **dövlət hakimiyyəti məsələsidir**. Konstitusiyasının üçüncü bölməsində ifadə olunan normalar məhz bu vacib məsələnin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu normalar **dövlət hakimiyyətinin təşkilinin əsaslarını** müəyyən edir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq dövlət hakimiyyətinin sahələri (qolları) arasında **əsas yer qanunvericilik hakimiyyətinə məxsusdur**. Ona görə ki, hakimiyyətin digər iki sahəsinin (qolunun), yəni icra hakimiyyətinin və məhkəmə hakimiyyətinin öz fəaliyyət sferası olsa da, onlar **qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunlar adından və qanunların icrası məqsədilə fəaliyyət göstərirlər**. Amma qanunvericilik hakimiyyəti dövlət hakimiyyətini icra və məhkəmə hakimiyyətləri ilə bərabər həyata keçirir.

Qanunvericilik hakimiyyəti **Azərbaycan Respublikasının parlamenti** (fransızca «parle» - «danışmaq») tərəfindən həyata keçirilir¹. Parlamentin kökləri qədim Yunanıstanda və Romada nümayəndəli orqanların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq parlamentin ilk vətəni İngiltərə hesab edilir.

Parlament dedikdə, ölkə əhalisi tərəfindən seçki yolu ilə yaradılan, qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən ali nümayəndəli dövlət hakimiyyəti orqanı başa düşülür

Parlament **qanunvericilik hakimiyyətinin ali orqanıdır**. O, həm də dövlət hakimiyyətinin (dövlətin) **ali nümayəndəli orqanı** hesab edilir. Parlament ali qanunvericilik hakimiyyətinin daşıyıcısıdır.

Hər bir dövlətdə parlamentin öz adı vardır. Belə ki, xarici dövlətlərdə qanunvericilik (nümayəndəli) hakimiyyətini həyata keçirən ali orqanı ifadə etmək üçün müxtəlif adlardan istifadə edilir.

¹ «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» konstitusiya aktının 13-cü maddəsi. Bu, ölkəmizdə «parlament» terminini işlədən ilk qanundur.

Məsələn, ABŞ-da parlamente Konqress, Misirdə Xalq Məclisi, Özbəkistanda Ali Məclis və s. deyilir. Azərbaycan Respublikasının parlamenti isə **Milli Məclis** adlanır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «parlament» adından istifadə olunmur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir (Konstitusiyanın 81-ci maddəsi). Milli Məclis Azərbaycan xalqının suveren iradəsini ifadə edir. O, ölkə həyatı üçün mühüm və vacib olan ictimai münasibətləri əsasən və başlıca olaraq **qanunlar qəbul etmək yolu ilə tənzimləyir**, icra hakimiyyəti orqanlarının və ali vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, dövlətin digər ali orqanlarını təşkil edir, hökumətin bağladığı beynəlxalq müqavilələri təsdiq (ratifikasiya) edir və s.

Milli Məclis iki əsas funksiya yerinə yetirir:

- qanunvericilik funksiyasını;
- nümayəndəlik (təmsilçilik) funksiyasını.

Milli Məclisin **qanunvericilik funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, qanunlar qəbul edir. **Qanun yaratmaq** Milli Məclisin əsas funksiyası hesab edilir.

Milli Məclisin **nümayəndəlik (təmsilçilik) funksiyasının** mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan xalqını təmsil edir, ondan birbaşa səlahiyyət alır. Milli Məclis bilavasitə xalq tərəfindən seçilir. Buna görə o, **xalqın nümayəndəsi (təmsilçisi)** hesab edilir. Məhz bu səbəbdən Milli Məclis xalq adından danışa və xalq adından müraciət edə bilər.

**Milli Məclisin
formalaşması
və quruluşu**

Milli Məclis demokratik yolla formalaşır. Belə ki, dövlət hakimiyyəti orqanları iki yolla – seçkilər və ya təyin olunma yolu ilə yaradılır. **Milli Məclis məhz seçkilər yolu ilə formalaşır**. Bu yol

isə demokratik yoldur.

Milli Məclisə seçkilər **majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə keçirilir**. Majoritar seçki sistemində (fransızca «majorite» - «çoxluq») uyğun olaraq seçki dairəsi üzrə seçicilərin səs çoxluğunu əldə etmiş namizəd seçkidə qələbə qazanmış hesab edilir. Deməli, parlamentin formalaşması prosesində majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Yalnız majoritar seçki sistemi əsasında Milli Məclisə seçkilər keçirilə bilər.

Milli Məclisin **say tərkibinə** gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki,

o, 125 deputatdan ibarətdir. Yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Milli Məclisin deputatı seçilə bilər. Özü də onun yaşının 25-dən aşağı olmaması tələb edilir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin Milli Məclisə deputat seçilməsinə yol verilmir. Onlar deputat seçilə bilməzlər. Həmin şəxslərə aiddir: ikili vətəndaşlığı olan şəxslər; başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olan şəxslər; icra və ya məhkəmə hakimiyyəti sistemlərində quluq edən şəxslər; elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər; din xadimləri; məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər; ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər; məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən şəxslər.

Göründüyü kimi, Milli Məclisin formalaşdırılması üçün Milli Məclisə seçiləcək şəxslər barəsində müəyyən tələblər (şərtlər) müəyyən edilir. Həmin şəxslər bu tələblərə uyğun olmalıdır.

Dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən parlamentlər quruluşca birpalatalı və ya ikipalatalı olur.

Parlament dedikdə adətən, ya birpalatalı nümayəndəli qanunvericilik orqanı, ya da ikipalatalı parlamentin aşağı palatası başa düşülür. **Azərbaycan Respublikasının parlamentinə – Milli Məclisə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, öz quruluşuna görə birpalatalı parlamentdir.** Bu, Azərbaycan dövlətinin siyasi-ərazi quruluşuna (dövlət quruluşuna) görə forması ilə bağlıdır. Axı, Azərbaycan dövləti göstərilən əlamətə görə unitar dövlətdir. Deməli, Azərbaycan Respublikasında birpalatalı parlament modelindən istifadə olunur. Belarusiya, Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi dövlətlər isə ikipalatalı parlament modelini qəbul etmişlər.

Milli Məclis **daim fəaliyyət göstərən orqandır.** O, sessiyalar qaydasında fəaliyyət göstərir. **Sessiya** parlamentin fəaliyyətinin əsas formasıdır. Parlamentin təşkilatı fəaliyyət formalarından biri sessiya hesab edilir. Sessiyalar özü iki cür olur:

- növbəti sessiya;
- növbədənənar sessiya.

Milli Məclisin növbəti sessiyası dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan ardıcılıqla keçirilən yaz və payız sessiyaları başa düşülür. Martin 1-də başlayıb, mayın 31-dək davam edən növbəti sessiya **yaz sessiyası** adlanır. Sentyabrın 1-də başlayıb, dekabrın 30-dək davam edən sessiyaya isə **payız sessiyası** deyilir.

Milli Məclis hər il iki növbəti sessiyaya - həm yaz sessiyasına, həm də payız sessiyasına yığılır, yəni ildə iki dəfə sessiya çağırılır. Sessiya dövründə Milli Məclis qanun layihələrinə baxır, müzakirələr aparır və qanunlar qəbul edir, habelə digər vacib məsələləri həll edir. **Növbəti sessiya Milli Məclisin başlıca iş formasıdır.**

Növbədənənar sessiya bir qayda olaraq, həll olunması təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hallara görə çağırılır. Belə ki, Milli Məclis ildə iki dəfə - iyul ayının 1-dən avqust ayının 15-dək və yanvar ayının 1-dən 15-dək tətillə buraxılır. **Tətill dövrü** deputatlar üçün məzuniyyət müddəti hesab edilir. Əgər tətill dövründə həll olunması təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hal yaranarsa, onda məlum məsələdir ki, Milli Məclisin sessiyasını çağırmaq zərurəti yaranır. Belə vəziyyətdə deputatlar tətildən (məzuniyyətdən) geri çağırılır və Milli Məclisin növbədənənar sessiyası keçirilir.

Milli Məclisin növbədənənar sessiyasını Milli Məclisin sədri çağırır. Bunun üçün iki əsasdan birinin olması tələb edilir. Birinci əsasa görə növbədənənar sessiyanın çağırılmasını **prezident tələb edir**. İkinci əsas isə növbədənənar sessiyanın çağırılmasını **42 deputatın tələb etməsindən** ibarətdir. Növbədənənar sessiyalarda yalnız sessiyanın çağırılmasına səbəb olmuş məsələ müzakirə oluna bilər. Gündəliyi sessiyanın çağırılmasının təşəbbüskarı müəyyən edir.

Milli Məclisin sessiyalarının əsas keçirilmə forması **iclasdır**. İclaslar, bir qayda olaraq, açıq keçirilir. Lakin 83 deputatın tələbi ilə və ya Prezidentin təklifi ilə Milli Məclisin sessiyasının qapalı iclası keçirilə bilər (Konstitusiyanın 88-ci maddəsinin IV hissəsi).

Daim fəaliyyət göstərən orqan olduğuna görə Milli Məclisin quruluşunda daxili rəhbər orqanlar, parlament komissiyaları, kateblik mühüm rol oynayır.

Daxili rəhbər orqan sessiyalararası dövrdə parlamentin işini təşkil edir. **Parlamentin sədri** təkbaşına daxili rəhbər orqan olub, parlamentin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Ona **spiker** də deyilir. Spiker parlamentin işini və fəaliyyətini təşkil edir. Parlament sədri (spiker) gizli səsvermə yolu ilə deputatların tərkibindən seçilir. O, bir qayda olaraq təşkilati məsələləri həll edir (iclasın gündəliyini müəyyən edir, parlamentin iclasını açır və aparır, parlament tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar, müraciətləri və bəyanmələri imzalayır, parlament dinləmələrini təşkil edir və s.).

Komissiyalar və Komitələr Milli Məclisin daxili quruluşuna aid olub, onun tərkib hissəsi hesab edilir. Onlar parlamentin **daxili struktur bölmələridir**.

Milli Məclisin komissiyaları deputatlardan təşkil olunur. Onlar daim fəaliyyətdə olan deputat orqanlarıdır. Komissiyaların say tərkibi parlament tərəfindən təsdiq olunur. Deputat yalnız bir komissiyanın üzvü ola bilər.

Komissiyalar **iclaslar** keçirir. Bu iclaslar parlamentin təşkilati fəaliyyət formalarından biridir.

Komissiyaların səlahiyyətinə qanun və qərar layihələrinin ilkin müzakirəsini təşkil etmək və Milli Məclisdə baxılmasına dair rəy vermək, qanun və qərar layihələri hazırlamaq daxildir. **Onların əsas və başlıca funksiyası qanun layihələri hazırlamaqdan ibarətdir**. Bununla komissiyalar təşkilati forma kimi çıxış edir. Bu forma isə öz qanunvericilik funksiyasını həyata keçirməkdə parlamentə yardım edir.

Milli Məclisin **11 komissiyası** vardır. Onlara aiddir: hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komissiyası; iqtisadi siyasət komissiyası; aqrar siyasət komissiyası; sosial siyasət komissiyası; elm və təhsil məsələləri komissiyası; mədəniyyət məsələləri komissiyası; insan hüquqları komissiyası və s.

Milli Məclisin səlahiyyətləri

Milli Məclisi qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirdiyinə və ali qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanı olduğuna görə onun əsas və başlıca səlahiyyəti **qanunlar qəbul etməkdən** ibarətdir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, Milli Məclis dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiyanı qəbul edə bilməz. Ona görə ki, ölkəmizin Konstitusiyası yalnız referendumla qəbul oluna bilər. Milli Məclis bir qayda olaraq, ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatına aid vacib məsələlər **barədə adi (sadə) qanunlar** qəbul edir. Bu məsələlərin dairəsi Konstitusiyanın 94-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur: mülkiyyət münasibətləri; ailə münasibətləri; maliyyə fəaliyyəti və vergi məsələləri; əmək münasibətləri; müdafiə və hərbi qulluq məsələləri; rabitə və nəqliyyat işi; ticarət işi və s. Adi (sadə) qanunlardan başqa, Milli Məclis qanunların digər növünü – Konstitusiyaya qanunları da qəbul edə bilər. Bundan əlavə, Milli Məclis hər il dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edir. Milli Məclisin qanunlar qəbul etməsi **qanun yaradıcılığı üzrə fəaliyyət** adlanır.

İkincisi, digər ali dövlət orqanlarını təşkil etmək Milli Məclisi

sin səlahiyyətlərindən biridir. Milli Məclis həmin orqanları seçmir. O, yalnız birincisi, prezidentin təqdim etdiyi namizədi təyin edir; ikincisi, prezidentin təqdimatına əsasən şəxslərin vəzifəyə təqdim edilməsinə razılıq verir. Məsələn, Milli Məclis prezidentin təqdimatına əsasən Baş nazirin, Baş prokurorun vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verir. Milli Məclis prezidentin təqdimatına əsasən Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya məhkəmələrinin hakimlərini təyin edir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvləri prezidentin təqdimatına əsasən Milli Məclis tərəfindən vəzifəyə təyin edilir.

Göründüyü kimi, Milli Məclis ali dövlət orqanlarının təşkili və ali vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi (və ya vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verilməsi) üzrə müəyyən səlahiyyətlərə malikdir.

Üçüncüsü, Milli Məclis **məhkəmə səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, o, Konstitusiyaya Məhkəməsinin təqdimatına əsasən prezidentin impiçmenti (vəzifədən kənarlaşdırılması) və hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə məsələni həll edir¹.

Dördüncüsü, Milli Məclis **maliyyə səlahiyyətinə** malikdir. Bu səlahiyyət Milli Məclisin prezidentin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini təsdiq etmək və onun icrasına nəzarət etmək hüququndan ibarətdir².

Dövlət büdcəsi dövlət üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və xərclənməsi formasıdır. Dövlət büdcəsi qanunla qəbul edilir. Dövlət büdcəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə Milli Məclis Hesablama Palatası yaradır.

Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi üzrə, habelə onun icrasına nəzarət üzrə Milli Məclisin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. O, dövlət büdcəsinin layihəsinə rəy verir.

Beşincisi, Milli Məclis **nəzarət səlahiyyətinə** malikdir. Bu səlahiyyət icra hakimiyyətinin və digər ali dövlət orqanlarının fəaliyyətinə parlamentin nəzarət etmək hüququnu ifadə edir. Belə nəzarət **parlament nəzarəti** adlanır.

Parlament nəzarəti müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Parlamentin iclasında hökumətə, nazirlərə, dövlətin digər ali orqanlarına və vəzifəli şəxslərinə **sualar vermək** bu formalardan biridir. **Deputat sorğusu** parlamentin nəzarət forması hesab edil

¹ Buna hüquq ədəbiyyatında parlamentin məhkəmə səlahiyyəti deyilir.

² Buna hüquq ədəbiyyatında parlamentin maliyyə səlahiyyəti deyilir.

lir. Bu formaya görə deputat mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, Baş prokurora və ona tabe olan prokurorlara və s. sorğu verə bilər.

Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini həll etmək parlament nəzarətinin əsas formasıdır. Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini qoymaq hüququ məhz parlamentə məxsusdur (Konstitusiyasının 95-ci maddəsi). Bu hüququn həyata keçirilməsi nəticəsində Nazirlər Kabineti istefaya göndərilə bilər. Göstərilən forma **parlament nəzarətinin siyasi forması hesab edilir**. Bundan əlavə, parlament nəzarəti **hüquqi formada** da ola bilər. Parlament istintaqı hüquqi formaya misaldır.

Parlament istintaqı icra hakimiyyətinə aid məsələləri araşdırmaq üçün xüsusi komissiya (istintaq komissiyası) yaradılmasını nəzərdə tutur. Parlament istintaqı İtaliya və Yaponiyada Baş nazirin istefası, sonra isə mühakimə olunub cəzalanması ilə nəticələnmişdir. Bu, 1974-cü ildə ABŞ-da prezident R.Niksonun istefasına gətirib çıxarmışdır.

Altıncısı, Milli Məclisin beynəlxalq (dövlətlərarası) və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələri təsdiq etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu cür təsdiq etməyə **ratifikasiya** deyilir. Yalnız ratifikasiya olunduqdan sonra beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minir.

Milli Məclisin hər çağırışının səlahiyyət müddəti **5 ildir**; lakin əgər müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların aparılması Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsinə mane olarsa və bunu qeyri-mümkün edərsə, onda Milli Məclisin çağırışının səlahiyyət müddəti **hərbi əməliyyatların sonunadək uzadılır**. Bu barədə Konstitusiyaya Məhkəməsi müvafiq qərar qəbul etməlidir (Konstitusiyanın 84-cü maddəsinin I hissəsi).

Milli Məclisin hüquqyaratma fəaliyyəti

Sessiya və daimi komissiyalar Milli Məclisin **əsas fəaliyyət** formalarıdır. Milli Məclis **hüquqyaratma fəaliyyətini** bu formalarda həyata keçirir. Milli Məclisin həyata keçirdiyi hüquqyaratma fəaliyyətinin əsas məqsədi **qanunların qəbuludur**. Parlamentin qanunlar qəbul etməsi qanunvericilik fəaliyyəti sayılır.

Parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti müəyyən qayda əsasında həyata keçirilir ki, bu qayda son dərəcə vacib əhəmiyyətə malikdir. Buna görə həmin qayda dəqiq surətdə müəyyən edilir. Həmin qaydaya görə əvvəlcə qanun layihələri təklif olunur, daha

sonra bu layihələr parlamentdə müzakirə edilir və qəbul olunur və nəhayət, dərc edilir.

Qanun layihələrinin təklif, müzakirə, qəbul və dərc olunması qanunvericilik prosesi adlanır.

Qanunvericilik prosesi **dörd mərhələdən** ibarətdir. **Birinci mərhələ qanunvericilik təşəbbüsü** adlanır. Bu mərhələdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olan şəxslər qanun layihələri təklif edirlər. **Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ** dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin qanun layihəsi təklif etmək imkanı başa düşülür. Bu hüquqa malik olanlar ali dövlət hakimiyyət orqanları və ali vəzifəli şəxslərdir. Həmin şəxslərə aiddirlər: deputatlar; prezident; Ali Məhkəmə; Baş Prokurorluq; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Onlar **qanunvericilik təşəbbüsünün subyektləri** adlanırlar. Göstərilənlərdən başqa, qanunvericilik təşəbbüsü hüququ, yəni qanun layihələrini (o cümlədən başqa məsələləri) Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim etmək hüququ həm də seçki hüququ olan 40 min vətəndaşa məxsusdur (Konstitusiyanın 96-cı maddəsinin I hissəsi).

İkinci mərhələdə parlamentə daxil olmuş qanun layihələri qeydiyyata alınır. Milli Məclisin sədri onları müvafiq daimi komissiyalara göndərir. Hazırlanmış layihələr parlamentdə müzakirə edilir. Qanun layihəsinin parlamentdə müzakirə olunmasına **qanunun oxunması** deyilir. Qanunun layihələri üç oxunuşdan keçir.

Üçüncü mərhələdə qanun layihəsi parlament iclasında səsə qoyulur. 63 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul edilir. Bəzi qanunlar isə 83 səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Dördüncü mərhələdə parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar qəbul edildiyi gündən **14 gün müddətində** imzalanmaq üçün prezidentə təqdim edilir. Prezident ona təqdim olunmuş qanunları **56 gün ərzində** imzalayır. Bundan sonra qanunlar dərc olunur («Azərbaycan» qəzeti, «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu» və s. nəşrlərdə). Dərc edildiyi gündən onlar qüvvəyə minir.

Deputatın hüquqi statusu **Deputat** dedikdə, xalq tərəfindən seçilən nümayəndə başa düşülür ki, o, qanunvericilik hakimiyyəti funksiyasını və digər funksiyalar yerinə yetirir. Xalqı təmsil etdiyinə görə o, **xalqın nümayəndəsi** hesab edilir. Deputatlar birbaşa xalqdan səlahiyyət alan şəxslərdir. Buna görə parlamentə – Milli Məclisə **xalq nümayəndəliyinin**

ali orqanı (ali nümayəndəli dövlət hakimiyyət orqanı) deyilir. Deputatlar isə məhz Milli Məclisin üzvləridirlər.

Deputatlar parlamentə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər. Deputat yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından seçilə bilər. Deputatlar üçün yaş senzi müəyyən edilir: deputat seçilən şəxsin yaşı 25-dən aşağı olmamalıdır.

Deputatın hüquqi statusu (hüquq və vəzifələri) əsasən və başlıca olaraq özünü iki sahədə göstərir: parlamentdə; seçki dairəsində.

Parlament iclaslarında iştirak etmək deputat fəaliyyətinin əsas formasıdır. Bundan əlavə, o, parlamentin daimi komissiyalarının işində də iştirak edir. Həm parlament iclasında, həm də daimi komissiyalarda baxılan bütün məsələlər üzrə deputat həlledici səs hüququndan istifadə edir. O, parlamentin sədri və ya daimi komissiyaların sədri seçilmək hüququna malikdir.

Deputatın qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. O, bu hüquqdan istifadə edərək qanun layihələri təklif edir. Deputatın qanunvericilik təşəbbüsünə hökmən və mütləq parlamentdə baxılmalıdır. Deputat sorğu ilə dövlət orqanlarına və vəzifəli şəxslərə müraciət edə bilər. Onların borcudur ki, deputatın sorğusuna cavab versinlər.

Deputat fəaliyyətinin ikinci forması seçki dairələrində onun gördüyü işdən ibarətdir. Deputat öz seçiciləri ilə əlaqə saxlayır, onlardan daxil olan ərizə, şikayət və təkliflərə baxır, öz seçicilərinin hüquq və mənafelərini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görür. Seçki dairələrində deputatlar öz seçicilərini qəbul edir.

Deputat immuniteti deputatın hüquqi statusunu müəyyən edən əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələ deputat fəaliyyətinin təminatında əsas yer tutur. Məhz deputat immuniteti deputatın müstəqil olmasını təmin edir.

Deputat immuniteti **deputatın şəxsiyyət toxunulmazlığını ifadə edir.** Deputat səlahiyyət müddəti ərzində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula bilməz, onun barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz.

Lakin deputat immuniteti mütləq xarakter daşımır. Bəzi hallarda o, məhdudlaşa bilər. Belə ki, deputat cinayət başında yaxalananda, tutula bilər. Belə olduqda deputatı tutan orqan bu barədə dərhal və ləngimədən Baş Prokurora məlumat verir. Baş Proku-

ror isə Milli Məclisə təqdimatla müraciət edir. Milli Məclis təqdimata baxaraq deputatın immunitet hüququnun ləğv olunması barədə qərar qəbul edir.

Cinayət törətdikdə və məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda deputat öz səlahiyyətlərini itirir, mandatından məhrum edilir.

§ 2. İcra hakimiyyəti və onun orqanları

İcra hakimiyyətinin anlayışı

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin digər sahəsini (qolunu) təşkil edir. Hər bir hakimiyyət sahəsi kimi icra hakimiyyəti də öz səlahiyyəti çərçivəsində müstəqildir. Lakin hakimiyyətin bu sahəsi hakimiyyətin digər sahələri ilə, yəni qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

İcra hakimiyyətini müəyyən dövlət hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Onlara **icra hakimiyyət orqanları** deyilir. İcra hakimiyyəti orqanları dövlət orqanları sistemində xüsusi rol oynayır.

İcra hakimiyyət orqanlarının əsas və başlıca funksiyası **qanunları icra etməkdən** ibarətdir. Bu orqanların fəaliyyəti yalnız bununla məhdudlaşmır. Onlar həm də **sərəncam vermək fəaliyyəti** ilə məşğul ola bilərlər ki, bunun qanunların icrası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Göstərilən orqanlar qanunların icrası üçün rəsmi sənədlər də – normativ aktlar da (fərmanlar, qərarlar, təlimatlar və s.) qəbul edə bilərlər. Söhbət prezidentin, hökumətin və nazirlərin qəbul etdikləri və ictimai-iqtisadi həyatın mühüm sahələrini tənzim edən və qaydaya salan rəsmi dövlət sənədlərindən (normativ aktlardan) gedir. Onların sayı kifayət qədər çoxdur. Bu isə onu göstərir ki, icra hakimiyyəti müstəqil surətdə **hüquq normaları yaratmaq səlahiyyətinə** malikdir.

İcra hakimiyyəti orqanlarının dairəsi kifayət qədər genişdir. Həmin orqanlara aiddir:

- prezident;
- hökumət (Nazirlər Kabineti);
- nazirliklər, dövlət komitələri;
- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Bunlar **icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini təşkil edir**. Bu sistem **iyerarxiya (aşağıların yuxarılara təbə olması) prin-**

sipi üzrə qurulur. Bu prinsipə görə aşağı vəzifəli şəxslər və orqanlar müvafiq yuxarı instansiyalara tabedirlər (məsələn, Nazirlər Kabineti prezidentə tabedir və s.); onlar tək-cə qanunları deyil, həm də yuxarı orqanların və ya vəzifəli şəxslərin göstərişlərini yerinə yetirməlidirlər; aşağı orqanların rəsmi sənədləri yuxarı orqanlar tərəfindən ləğv edilə bilər.

Prezidentin hüquqi statusu Konstitusiyanın 7-ci və 99-cu maddələrinə görə Azərbaycan Respublikasında **icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası prezidentinə məxsusdur.** Bu o deməkdir ki, prezident (latınca «praesidentis» – «başda oturan») **icra hakimiyyətinin başçısıdır.**¹ Prezident icra hakimiyyəti orqanları sistemində əsas və xüsusi yer tutur. O, **icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində bilavasitə və bir-başa iştirak etmir.** İcra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üçün prezident Nazirlər Kabinetini yaradır. O, məhz Nazirlər Kabinetinin vasitəsilə icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində **dolayı yolla iştirak edir.** Nazirlər Kabineti də öz növbəsində icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsini daha aşağı orqanlara və vəzifəli şəxslərə həvalə edir.

Bundan fərqli olaraq, bəzi xarici ölkələrdə, məsələn ABŞ-da icra hakimiyyəti prezident tərəfindən həyata keçirilir (ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsi). Bu ölkədə Nazirlər Kabineti kimi dövlət orqanının yaradılmasına rast gəlmirik. ABŞ-da Nazirlər Kabinetinin sədri və ya Baş nazir vəzifəsi yoxdur. Bu rolunu prezident yerinə yetirir.

Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının prezidenti həm də eyni zamanda **dövlətin başçısıdır.** O, bu baxımdan dövlətin ali vəzifəli şəxsi olub, dövlət hakimiyyəti ilə xalqın vahidliyinin, dövlətçiliyin rəmzi sayılır. Prezident dövlət başçısı kimi ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Azərbaycan dövlətinin və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü prezident tərəfindən təmin olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində statusu onunla müəyyən edilir ki, o, eyni zamanda **həm dövlət, həm də icra hakimiyyəti başçısıdır.** ABŞ, Braziliya və digər xarici dövlətlərdə də prezident ic-

¹ Bəzi müəlliflər prezidentin dövlət hakimiyyətinin bu və ya digər sahəsinə aid edilməsini əsassız hesab edirlər. Onların fikrinə, prezident dövlət hakimiyyətinin bu və ya digər sahəsinə (qoluna) daxil olunmur.

ra hakimiyyətinin və eyni zamanda dövlətin başçısıdır.

Bizim ölkəmizdə prezident postu 1991-ci ildə təsis olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin seçilməsi qaydası

Azərbaycan Respublikasının prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə **5 il müddətinə seçilir**. Prezident postu üçün namizəd olan şəxs üçün yüksək tələblər

(şərtlər) müəyyən edilir və irəli sürülür.

Birincisi, prezidentliyə namizəd yalnız **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı** olmalıdır. Namizədin milli mənsubiyyəti rol oynamır.¹

İkincisi, prezident seçilmək üçün yaş həddi (yaş senzi) müəyyən edilir: yalnız **yaşı 35-dən aşağı olmayan** şəxs prezident seçilə bilər. Maksimum yaş həddi nəzərdə tutulmur.

Üçüncüsü, prezidentliyə namizəd yalnız o şəxs ola bilər ki, o, Azərbaycan Respublikasının **ərazisində on ildən artıq daimi yaşasın**. Söhbət **oturaqlıq senzi** müəyyən edilməsindən gedir.

Dördüncüsü, prezidentliyə namizədin ali təhsili olmalıdır.

Beşincisi, prezidentliyə namizədin başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalıdır.

Altıncısı, prezidentliyə namizədin ikiqat vətəndaşlığı (eyni zamanda iki müxtəlif dövlətin vətəndaşı olmaq) olmamalıdır.

Yeddincisi, prezidentliyə namizəd ağır cinayətə görə məhkum olunmamalıdır.

Əgər prezidentliyə namizəd **səsvermədə iştirak edən şəxslərin yarısından çoxunun (heç olmazsa 50%+1) səsini alarsa**, prezident seçilmiş sayılır. Bəzən səsvermənin ikinci dövrəsi keçirilir. Bu o halda mümkün olur ki, səsvermənin birinci dövrəsində namizədlərdən heç biri səs çoxluğu toplamır. İkinci dövrdə birinci dövrdə ən çox səs toplamış iki namizəd iştirak edir. Bəzən də elə olur ki, birinci dövrdə ən çox səs toplamış namizədlər öz namizədliyini geri götürürlər. Bu namizədlərdən sonra gələn iki namizəd ikinci dövrdə iştirak edirlər.

Səsvermənin ikinci dövrəsində o namizəd prezident seçilmiş sayılır ki, o biri namizədə nisbətən çox səs tolasın.

Bir şəxsin iki dəfədən artıq təkrarən prezident seçilməsinə

¹ Türkmənistan Respublikasının Konstitusiyana görə yalnız milliyətəcə türkmən olan şəxs prezident seçilə bilər.

yol verilmir. Başqa sözlə, heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilə bilməz. Konstitusiyanın 101-ci maddəsinin V hissəsində öz normativ əksini tapan bu göstəriş 18 mart 2009-cu il tarixli referendumdan sonra aşağıdakı redaksiyada ifadə edilmişdir: müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların aparılması prezident seçkilərinin keçirilməsini mümkün etmədikdə prezidentin səlahiyyət müddəti hərbi əməliyyatların sonunadək uzadılır. Bu barədə qərar Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilir (Konstitusiyanın 101-ci maddəsinin V hissəsi).

Prezidentin səlahiyyətləri

Prezidentin səlahiyyətləri onun dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində tutduğu xüsusi yerlə müəyyən edilir. O, bu sistemdə mərkəzi fiqur sayılır. Buna görə də Konstitusiya dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində prezidentə geniş səlahiyyətlər verir.

Nümayəndəlik (təmsilçilik) səlahiyyəti prezidentin malik olduğu əsas səlahiyyətlərdən biridir. Belə ki, prezident ölkənin daxilində və xarici münasibətlərində Azərbaycan dövlətini təmsil edir (Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Buna görə də o, dövlətin nümayəndəsi (təmsilçisi) sayılır. Prezidentin də nümayəndəlik səlahiyyəti onun dövləti təmsil etmək imkanını ifadə edir. O, diplomatik nümayəndələri təyin edir.

Prezident **parlamentin fəaliyyətini təşkil etmək səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, onun Milli Məclisə seçkilər təyin etmək hüququ vardır. **Lakin yeni seçkilər təyin etməklə prezident parlamenti buraxa bilməz. İcra hakimiyyəti orqanlarını yaratmaq** prezidentin səlahiyyətlərindən biridir. Belə ki, prezident Milli Məclisin razılığı ilə Baş naziri, habelə Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir; zəruri hallarda Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. Prezident həm də nazirləri və yerli icra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə təyin edir. Bundan əlavə, prezident **məhkəmə hakimiyyətinin formalaşmasında** da iştirak edə bilər. Belə ki, o, Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin vəzifəyə təyin edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir, respublikanın digər hakimlərini vəzifəyə təyin edir.

Prezident **qanun yaratmaq (qanunvericilik)** sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Prezidentin qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. O, qanunları imzalayır və dərc edir. Prezi-

dent veto¹ hüququna malikdir. **Veto hüququ** dedikdə, qanunları imzalamaqdan imtina etmək imkanı başa düşülür. Belə ki, qanun prezidentin etirazını doğurarsa, o, qanunu imzalamayıb Milli Məclisə qaytarır. Deməli, prezident qanunvericilik prosesinə təsir etmək imkanına malikdir

Prezident **hüquq norması yaratmaq (norma yaradıcılığı) səlahiyyətinə** malikdir. Prezident fərman formasında rəsmi dövlət sənədi (normativ akt) qəbul edir. Bu fərman yeni hüquq norması müəyyən edir. Prezidentin qəbul etdiyi fərmanlara **qanunqüvvəli aktlar** deyilir. Fərmanların hüquqi qüvvəsi qanunların hüquqi qüvvəsindən aşağıdır.

Xarici siyasət səlahiyyəti prezidentin əsas səlahiyyətlərindən biridir. O, xarici dövlətlərlə danışıqlar aparır, dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır və bu müqavilələri təsdiq olunmaq üçün parlamente təqdim edir.

Prezident **ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi sahəsində** geniş səlahiyyətlərə malikdir. Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır. O, Təhlükəsizlik Şurası yaradır. Prezident ölkə ərazisi işğal olunduqda və digər hallarda hərbi vəziyyət, təbii fəlakət, böyük ekoloji qəzalar və digər hallar baş verdikdə isə fəvqəladə vəziyyət elan edir, habelə ümumi və qismən səfərbərlik edir.

Dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərini vəzifəyə təyin etmək prezidentin səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Prezident Baş prokuroru (Milli Məclisin razılığı ilə), Silahlı Qüvvələrin ali komanda heyətini vəzifəyə təyin edir. Prezident həm də Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir, habelə həmin üzvlər sırasından Mərkəzi Bankın sədrini təyin edir (Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin I hissəsinin 10-cu bəndi). Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkilinin seçilməsi haqqında Milli Məclisə təqdimat verilməsi də Prezidentin səlahiyyətlərinə aiddir.

Prezident **aşağı məhkəmələrin hakimlərini vəzifəyə təyin edir**. Söhbət ümumi məhkəmələrin (şəhər və rayon məhkəmələrinin) hakimlərindən gedir.

Prezident məhkəmələr tərəfindən cinayətə görə məhkum olunmuş şəxsləri **əfv etmək hüququna malikdir**. Əfv amnistiya-

¹ Veto latınca «veto» sözündən olub «qadağan edirəm» mənasını bildirir.

dan¹ fərqli olaraq həmişə konkret şəxsə aid olur.

Prezident **siyasi rəhbərlik sahəsində** geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, dövlətin daxili və xarici siyasətinin ən mühüm məsələlərini həll edir.

**Azərbaycan
Respublikası
prezidentinin
vəzifədən
kənarlaşdırılması**

Azərbaycan Respublikasının prezidenti **immunitet hüququna** malikdir. Immunitet hüququ **prezidentin toxunulmazlığa malik olmasını ifadə edir.**

Konstitusiyada birbaşa göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti toxunulmazlıq hüququna malikdir (Konstitusiyanın 106-cı maddəsi). Immunitet (toxunulmazlıq) hüququna görə prezidenti inzibati məsuliyyətə cəlb etmək olmaz, prezidentin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və cinayətə görə cəzalandırılması isə **yalnız o, vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra mümkün ola bilər.** Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılmasına **impiçment (ingiliscə «impeachment» – etimad göstərməmək, ittiham etmək)** deyilir. Lakin impiçmentin tətbiq edilməsi üçün müəyyən əsasın olması tələb olunur. **Impiçmentin əsası**, o cümlədən həddi Konstitusiya ilə müəyyən edilir (Konstitusiyanın 107-ci maddəsi). Belə ki, prezidentin ağır cinayətlər (dövlətə xəyanət, rüşvətxorluq, korrupsiya və s.) törətməsi impiçmentin əsası sayılır. Bu əsas mövcud olduqda Konstitusiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin rəyi əsasında parlament qarşısında prezidentin impiçmenti barədə məsələ qaldırır. Parlament bu məsələni müzakirə edir və deputatların 95 səs çoxluğu ilə prezidentin impiçmenti barədə qərar qəbul edir. Həmin qərarı Konstitusiya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Yalnız prezidentin impiçmentindən sonra (vəzifədən kənarlaşdırılmasından sonra) o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və məhkəmə hökmü ilə cəzalandırıla bilər.

Beləliklə, **prezident öz hərəkətlərinə görə məhkəmə məsuliyyəti daşıyır.** Bir sıra xarici ölkələrdə dövlət başçısının (prezidentin) məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməyin xüsusi qaydası impiçment adlanır. Braziliyada 1992-ci ildə, Venesuelada isə 1993-cü ildə impiçment tətbiq olunmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibov parlamentin vasitəsilə (istefa ərizəsi yazmaqla) vəzifəsindən kənarlaşdırılmışdır. Lakin

¹ Amnistiya yunanca «amnetta» - «bağışlamaq».

bu halı impiçment hesab etmək olmaz¹.

**Azərbaycan
Respublikasının
Nazirlər Kabineti**

Nazirlər Kabineti icra hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil olan orqandır. O, **prezidentin yuxarı icra orqanı sayılır** və icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təşkil edir. **Nazirlər Kabineti**

prezidentə tabe olub, onun qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Nazirlər Kabineti prezidentin və parlamentin iştirakı ilə formalaşdırılır. Belə ki, **Baş naziri parlamentin razılığı ilə prezident təyin edir.** Prezident həm də Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir. Belə halda parlamentdən razılıq alınması tələb edilmir. Nazirlər Kabinetinin üzvləri dedikdə, baş nazirin müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri başa düşülür.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin sədridir. Nazirlər Kabinetinin tərkibi də məhz sədrdən və Kabinetin üzvlərindən ibarətdir.

Nazirlər Kabineti **kollegial icra hakimiyyəti orqanıdır.** Belə ki, bu orqan kollegiallıq prinsipi əsasında təşkil edilir və fəaliyyət göstərir. **İclaslar** Nazirlər Kabinetinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin təşkilati formasıdır. Nazirlər Kabinetinin iclaslarına, bir qayda olaraq, Baş nazir sədrlik edir.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin işini təşkil edir və ona ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Prezident vaxtından əvvəl vəzifədən getdikdə onun səlahiyyətlərini Baş nazir icra edir. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyaya Baş nazir vəzifəsinə təyin edilən şəxslər üçün yüksək tələblər müəyyən edilir: yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır (yaş senzi); seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olmalıdır; ali təhsilli olmalıdır; başqa dövlət qarşısında öhdəliyi olmamalıdır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır.

**Nazirlər Kabinetinin
səlahiyyətləri**

Öz səlahiyyəti çərçivəsində **Nazirlər Kabineti qanunların icrasını təşkil edir.** O, icra hakimiyyətinin aşağı orqanlarının fəaliyyətinə müntəzəm surətdə nəzarət edir. Nazirlər Kabineti prezi-

¹ ABŞ tarixində bir neçə dəfə prezidentin impiçmenti məsələsi ortaya çıxmışdır. Lakin iki halda həmin məsələ parlament qarşısında qaldırılmış və uğursuzluqla nəticələnmişdir. Belə ki, birinci halda prezidentin impiçmenti üçün senatda bir səs çatmamışdır. İkinci halda isə 1974-cü ildə prezident R.Nikson impiçment təhlükəsi qarşısında özü istefaya getmişdir. Prezident R.Niksona impiçment qaldırılmasının səbəbi onun tərəfindən siyasi rəqiblərinin telefon danışıqlarına qulaq asılmasından ibarət olmuşdur.

dentin fərmanlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll edir.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə aiddir: dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb prezidentə təqdim etmək; dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək; maliyyə-kredit və pul siyasətini həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyəti müəyyən əsaslara görə ləğv edilir. **Yeni prezidentin seçilməsi** bu əsaslardan biridir. Belə ki, yeni seçilmiş prezident vəzifəsini tutduğu və səlahiyyətlərini icra etməyə başladığı gün Nazirlər Kabineti istefa verir. Bununla onun səlahiyyəti ləğv olunur.

Yerli icra hakimiyyəti İcra hakimiyyəti orqanlarının sistemi **vahid şaquli xətt təşkil edir**. Bu xəttin başında yuxarı icra hakimiyyət orqanı, yəni Nazirlər Kabineti durur. Həmin xəttin ortasında mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, yəni nazirliklər və başqa mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, aşağısında isə yerli icra hakimiyyət orqanları yerləşir. Buna müvafiq olaraq icra hakimiyyət orqanlarının sistemi ibarətdir: yuxarı icra hakimiyyət orqanından; mərkəzi icra hakimiyyət orqanından; **yerli icra hakimiyyət orqanından**.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarına **yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları** rəhbərlik edirlər. Yerli icra hakimiyyət başçısı yerlərdə (rayonlarda, şəhərlərdə) icra hakimiyyətini həyata keçirir. Onu vəzifəyə prezident təyin edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçısı müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Əsas səlahiyyətlər bunlardır: rayonun, şəhərin və şəhər rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramlarının hazırlanmasını təşkil etmək; məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün fondlar təşkil etmək və s.

Qəsəbələrdə və kəndlərdə **icra hakimiyyətinin nümayəndəliyi** fəaliyyət göstərir. Nümayəndəliyə icra hakimiyyəti başçısı tərəfindən təyin olunmuş **nümayəndə** rəhbərlik edir. Onun əsas vəzifəsi icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

§ 3. Məhkəmə hakimiyyəti

**Məhkəmə
hakimiyyətinin
anlayışı**

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə Azərbaycan Respublikasında təşkil olunan dövlət hakimiyyətinin sahələrindən (qollarından) biri məhkəmə hakimiyyəti adlanır. Onu çox vaxt «**üçüncü hakimiyyət**» adlandırırlar. Belə ki, Konstitusiyada dövlət hakimiyyətinin sahələri (qolları) sadalananda, məhkəmə hakimiyyətinin adı qanunvericilik və icra hakimiyyəti sahələrindən (qollarından) sonra çəkilir. Lakin bu, heç də hakimiyyətin digər sahələrinə münasibətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolunu və əhəmiyyətini azaltmır. Məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin digər sahələri (qolları) kimi **müstəqildir**. O, qanunvericilik hakimiyyətindən, eləcə də icra hakimiyyətindən asılı olmadan həyata keçirilir. Bu zaman məhkəmə hakimiyyəti qanunvericilik və icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyəti **dövlət hakimiyyətinin xüsusi sahəsinə (qolunu)** təşkil edir. Qanunvericilik hakimiyyətindən fərqli olaraq, məhkəmə hakimiyyəti qanunlar qəbul etmir və hüquq normaları (ümumi məcburi davranış qaydaları) müəyyənləşdirmir. İcra hakimiyyətindən fərqli olaraq məhkəmə hakimiyyəti icraedici fəaliyyət ilə məşğul olmur. Məhkəmə hakimiyyətinin özünün xüsusi (spesifik) fəaliyyət forması vardır. Bu fəaliyyət forması ədalət mühakiməsi adlanır. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti məhz ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir (Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Ədalət mühakiməsi dedikdə, fiziki şəxslər, dövlət orqanları, hüquqi şəxslər və digər subyektlər arasında yaranan iqtisadi, siyasi və digər mübahisələrin qanun əsasında həll edilməsi başa düşülür. Ədalət mühakiməsi cəmiyyətdə müxtəlif hallardan yaranan konkret iş və mübahisələrə (cinayət işlərinə, mülki işlərə, əmək mübahisələrinə, siyasi mübahisələrə, məsələn, siyasi partiyaların qadağan olunması barədə mübahisəyə və s.) baxılmasını və həll edilməsini nəzərdə tutur. Ədalət mühakiməsi yolu ilə mülkü işlərə, iqtisadi mübahisələrə, cinayət işlərinə, habelə inzibati xətalar haqqında işlərə baxılır. Heç kəs, o cümlədən dövlət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinə qarışa bilməz.

Məhkəmə hakimiyyəti dedikdə, dövlət hakimiyyətinin elə

bir xüsusi sahəsi (qolu) başa düşülür ki, o, ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas istiqaməti vətəndaşların hüquq və mənafələrini qorumaqdan ibarətdir. Məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatçısıdır. Bundan əlavə, məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində ölkənin ictimai və dövlət quruluşu cinayət əməllərindən qorunur, mühafizə edilir. **Nəzarət etmək (məhkəmə nəzarəti)** məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bunun sayəsində dövlət orqanları qanun çərçivəsində, qanun əsasında fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyət son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlətin ayrılmaz elementi olub, hər bir vətəndaşın hüquqlarını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin əsasları Konstitusiyaya ilə müəyyən edilir. Konstitusiyanın III bölməsinin 7-ci fəslində ifadə olunan normalar bu məsələnin tənzimlənməsi-nə həsr edilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyətinin təşkilinin əsas prinsipləri

Məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti Konstitusiyada təsbit olunmuş prinsiplərə əsaslanır və söykənir. Bu prinsiplər onun mahiyyətini və xarakterini müəyyənləşdirir.

Məhkəmə hakimiyyətinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipi həmin prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə məhkəmələrdən başqa hər hansı dövlət orqanı və onun vəzifəli şəxsləri məhkəmə hakimiyyəti funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi və yalnız qanuna tabe olması prinsipi görə heç bir dövlət orqanının və vəzifəli şəxsin məhkəməyə bu və ya digər işi necə həll etmək barədə göstəriş vermək hüququ yoxdur. Məhkəmələr (hakimlər) işə yalnız qanun əsasında baxırlar.

Ədalət mühakiməsinin vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi prinsipi onu ifadə edir ki, hamı qanuna nəzərdə tutulan eyni (bərabər) hüquqlara malikdir, məhkəmədə müvafiq işə baxılarkən kiməse üstünlük verilmir. İşə baxılması zamanı şəxsin sosial vəziyyəti, tutduğu vəzifə, əmlak vəziyyəti, siyasi mənsubiyyəti və digər

amillər nəzərə alınmır. Ədalət mühakiməsi irqindən, milliyyətinə, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən və digər hallardan asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

Aşkarlıq prinsipinə görə bütün məhkəmələrdə işlərə açıq baxılır və hər bir şəxs işə baxılarkən məhkəmə iclasında iştirak edə bilər. Bu prinsip işlərə ictimaiyyətin iştirak etdiyi açıq məhkəmədə baxılmasını təmin edir. Əgər işə aşkarlıq prinsipi əsasında baxılması şəxsin mənafeyinə zidd olarsa, dövlət, peşə, kommersiya sirlərinin açılmasına səbəb olarsa və ya şəxsi, ailə sirlərinə zərər vurarsa, intim münasibətlərə toxunarsa, onda işə qapalı baxılır.

Müdafiə hüququnun təmin olunması prinsipinə görə hər kəsin məhkəmə prosesinin istənilən mərhələsində müdafiə hüququ təmin olunur. Müdafiə hüququ həyata keçirilməzsə, onda məhkəmədə baxılan işin hərtərəfli və obyektiv araşdırılması mümkün olmaz.

Təqsirsizlik prezumpsiyası¹ prinsipi əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs, onun təqsiri sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmə hökm çıxarmayıbsa, təqsirsiz sayılır. Başqa sözlə desək, təqsirsizlik prezumpsiyasına görə əksi sübut olunana kimi, şəxs cinayət törədilməsində təqsirli bilinmir, yeni təqsirsiz hesab edilir.

Məhkəmə prosesinin tərəflərin başa düşdüyü dildə aparılması prinsipi onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə prosesi Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Ona görə ki, bu dili Azərbaycan Respublikasında bütün vətəndaşların hamısı başa düşür. Bununla bərabər, məhkəmə prosesi **müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparıla bilər**. Əgər şəxs məhkəmə prosesinin aparıldığı dili bilmirsə, o, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak edir. Həmin şəxsin məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ vardır.

Göstərilən və digər prinsiplər Konstitusiyanın ayrı-ayrı normalarında təsbit olunmuşdur. Buna görə də onlar məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətində məcburi qüvvəyə malikdir.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanları

Məhkəmə hakimiyyətinin qanunvericilik və icra hakimiyyəti kimi **müstəqil funksiyası** vardır. Məhkəmə hakimiyyəti öz funksiyasını

yalnız ona məxsus olan xüsusi orqanların köməyi və vasitəsilə

¹ Latınca «presumptio» – ehtimala əsaslanan mülahizə.

həyata keçirir. Həmin orqanlara **məhkəmələr** deyilir ki, onlar məhkəmə sistemini təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanları dedikdə, məhkəmələr (məhkəmə orqanları) başa düşülür ki, onların vasitəsi və köməyi ilə məhkəmə öz funksiyasını həyata keçirir.

Məhkəmələrin tam vahid halda birləşməsi isə **məhkəmə sistemi** adlanır. Məhkəmə sistemi xüsusi qaydada (xüsusi məhkəmə prosesi qaydasında) fəaliyyət göstərir. Həmin qayda qanunla müəyyən edilir və tənzimlənir. Onu yalnız qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunla dəyişmək mümkündür. Nə icra hakimiyyətinin, nə də ayrı-ayrı ali dövlət vəzifəli şəxslərinin məhkəmə prosesinin qaydasını dəyişmək hüququ vardır. Digər tərəfdən məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar yalnız qanunlara (hüquqa) əsaslanı bilər.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi də qanunla müəyyən edilir.¹ Ədalət mühakiməsini yalnız bu sistemə daxil olan məhkəmələr həyata keçirə bilərlər. Onlara aiddir:

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- hərbi məhkəmələr;
- iqtisad məhkəmələri;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi;
- apellyasiya məhkəmələri;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin adı bu siyahıda yoxdur. Lakin buna baxmayaraq o, məhkəmə sisteminə daxildir. Ona görə ki, Konstitusiyada ifadə olunan göstərişə görə, **məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində Konstitusiyaya Məhkəməsi** də iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, **vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət orqanıdır** və buna görə Azərbaycan Respublikası məhkəmə siste-

¹ Bax: «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 19-cu maddəsi.

minə daxil edilmir.¹ Düzdür, Konstitusiyaya görə prokurorluq qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, məhkəmə qərarlarından protest verir. Lakin **prokurorluq ədalət mühakiməsini həyata keçir-mir**. Onun həyata keçirdiyi **fəaliyyət bilavasitə ədalət mühakiməsi ilə bağlı deyildir**.

Bir sıra xarici ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da, Polşada) prokurorluq Ədliyyə Nazirliyinin ümumi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə isə (məsələn, İtaliyada, İspaniyada) prokurorluq məhkəmə sistemində uyğun gəlməyə də, təşkilati cəhətdən onunla bağlıdır. Bu ölkələrdə prokurorluq məhkəmənin tərkibinə daxil olub, onun tərkibində fəaliyyət göstərir. Buna görə həmin ölkələrdə prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti orqanları sistemində daxildir.

Azərbaycan Respublikasında isə prokurorluq **icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında aralıq vəziyyəti tutan xüsusi xarakterli dövlət orqanıdır**. O, məhkəmə hakimiyyətinin, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə **kömək edən orqandır**. Prokurorluğun dövlət orqanları sistemində tutduğu yeri məhz bu aspektdən müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ali məhkəmə hakimiyyəti orqanıdır. O, bir tərəfdən ədalət mühakiməsini həyata keçirir, digər tərəfdən aşağı instansiyası məhkəmələrinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Ali Məhkəmənin tərkibinə Ali Məhkəmənin sədri, onun müavinləri və hakimlər daxildir. Ali Məhkəmə kassasiya instansiyası məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Apellyasiya məhkəmələri rayon (şəhər) məhkəmələri, hərbi məhkəmələr və s. tərəfindən baxılmış işlər üzrə qərarlardan verilmiş şikayətlər və protestlər üzrə işlərə baxır. Hazırda ölkəmizdə 5 apellyasiya məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi də apellyasiya instansiyası məhkəməsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirir. Məhkəmə nəzarəti qanunların onların Konstitusiyaya uyğunluğunu baxımından

¹ Bu, mübahisəli məsələdir. Bəzi müəlliflər prokurorluğu məhkəmə sistemində aid edirlər (məsələn, bax: *I.M.Cəfərov*. Azərbaycan Respublika Konstitusiyasının şərh. Bakı, 2004, s. 469.)

yoxlanması deməkdir ki, bu, ədalət mühakiməsinin xüsusi funksiyası hesab edilir. Konstitusiya Məhkəməsi konstitusiya quruluşunu müdafiə etmək üzrə ən ali məhkəmə orqanıdır. O, məhkəmə hakimiyyətini **konstitusiya prosesi formasında** həyata keçirir. Onun əsas işi rəsmi dövlət sənədlərinin (qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və s.) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun gəlib-gəlməməsini yoxlamaqdan və müəyyən etməkdən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü məsələsi ilə bağlı mübahisələri həll etməkdən ibarətdir. Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. O, **9 hakimdən** ibarətdir.

Rayon (şəhər) məhkəməsi mülkü və cinayət işlərinə və digər işlərə baxır.

Yerli iqtisad məhkəmələri təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi sahədə əmələ gələn mübahisələri həll edir. Bu mübahisələr mülkiyyətin qorunması, müqavilələrin icrası, özəlləşdirmə məsələləri ilə bağlı olaraq yaranır.

**Hakimlərin
hüquqi statusu**

Məhkəmə hakimiyyətinin funksiyası – ədalət mühakiməsi bilavasitə məhkəmələrin (məhkəmə orqanlarının) özü tərəfindən həyata keçirilmir. **Məhkəmə hakimiyyətini hakimlər həyata keçirirlər.** Hakimlərin işi elə məhkəmə hakimiyyətinin özünün fəaliyyəti deməkdir. Hakimlər məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən şəxslərdir. Buna görə onlar **məhkəmə hakimiyyətinin nümayəndəsidirlər.**

Hakimlər xüsusi səlahiyyətli şəxslər olub, məhkəmə sisteminin kadr tərkibini təşkil edirlər. Onlar xüsusi hüquqi statusa malikdirlər. Hakimlərin statusu Konstitusiya və digər qanunlarla müəyyən edilir.

Hakimlər hər şeydən əvvəl, **birincisi, tutduqları vəzifəyə prezident tərəfindən təyin olunurlar** (məsələn, rayon və ya şəhər məhkəmələri və s.). Onlar vətəndaşlar tərəfindən seçilmirlər (ABŞ-ın bir çox ştatlarında hakimlər vətəndaşlar tərəfindən seçilirlər). Amma yuxarı məhkəmə orqanlarının (Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, apellyasiya məhkəmələrinin) hakimləri qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin iştirakı ilə təyin edilir. Belə ki, onlar prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən təyin olunurlar. Deməli, bütün hallarda Konstitusiya **hakimlərin təyin olunması prinsipini** təsbit edir.

İkincisi, hakimlər səlahiyyətləri müddətində **dəyişilməzdir**lər (Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Ali Məhkəmə, apellyasiya məhkəmələri və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinin hakimləri üçün səlahiyyət müddəti **10 il**, digər məhkəmələrin hakimləri üçün isə **5 il** müəyyən edilmişdir. Səlahiyyət müddətində hakimlərin öz razılığı olmadan başqa vəzifəyə dəyişdirmək, habelə onların səlahiyyətlərini ləğv (xitam) etmək olmaz. Hakimlər cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilərlər (Konstitusiyanın 128-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Bəzi xarici dövlətlərdə (məsələn, ABŞ-da, Fransada və s.) hakimlər ömürlük təyin edirlər.

Hakimlərin səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzliyi prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Bu prinsip hakimlərin müstəqilliyini təmin edən amildir.

Üçüncüsü, hakimlər müstəqildirlər. Müstəqillik prinsipi hakimlərin hüquqi statusunu müəyyən edən əsas və başlıca prinsipdir. Bu prinsip demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da ifadə olunmuşdur.

Hakimlərin müstəqilliyi onu ifadə edir ki, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən onlar yalnız qanuna tabe olub, heç kəsdən asılı olmurlar. Heç kəs bu zaman hakimlərə hər hansı göstəriş verə, ona birbaşa və ya dolayı yolla təsir göstərə bilməz. Hakimlər baxdığı və ya icrasında olduğu mülkü və cinayət işi barədə kiməsə rəsmi izahat verməyə borclu deyildir. Öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hakimlərin fəaliyyətinə müdaxilə etmək istənilən vəzifəli şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb ola bilər.

Dördüncüsü, hakimlər eyni zamanda **başqa vəzifə tut**ur, əvəçilik üzrə işləyə bilməzlər. **Başqa vəzifə tutmamaq prinsipi** hakimin hüquqi statusunu xarakterizə edən prinsipdir. Bu prinsipə görə hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tutu bilməzlər. Konstitusiya eyni zamanda başqa vəzifə tutmağı hakimlərə qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi).

Beşincisi, hakimlərin fəaliyyəti yalnız məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Buna **hakim fəaliyyətinin təmizliyi prinsipi** deyilir. Bu prinsipə görə hakimlər sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə, habelə siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi). Yalnız bir halda həmin prinsip məhdudlaşır. Belə ki, hakimlər elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

Altıncısı, hakimlər bitərəfdirlər. Onlar bitərəf mövqedə dururlar. Konstitusiyaya hakimlərə hər hansı partiyaya üzv olmalarını qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi). Bunun nəticəsində hakimlər işə baxarkən hər hansı siyasi, habelə partiya öhdəliyindən azad olur. Partiya və siyasi mənsubiyyətinə görə kiməsə üstünlük verilmir.

Yeddincisi, hakimlər toxunulmazdırlar. Bu hüquqa görə hakim cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilər. Həmin qayda isə bunlardan ibarətdir: cinayət törətdikdə prezident Ali Məhkəməyə sorğu göndərir. Bu sorğudan 30 gün müddətində Ali Məhkəmə hakim cinayət törəməsi barədə rəy verir. Bundan sonra prezident həmin rəy əsasında hakim vəzifədən kənarlaşdırılması barədə Milli Məclis qarşısında məsələ qaldırır. **Milli Məclis səs çoxluğu ilə hakim vəzifədən kənarlaşdırılması barədə qərar** qəbul edir. Buna hüquq elmində **məhkəmə impiçmenti** deyilir.

Hakimlərin əsas fəaliyyəti insan taleyi və müqəddəratı ilə, habelə hüquq və mənafeələrin müdafiəsi ilə bağlıdır. Hakimlərə verilmiş səlahiyyətlər məhz bununla əlaqədardır. Konstitusiyaya hakim olmaq niyyətində olan şəxslər üçün yüksək tələblər irəli sürür (Konstitusiyanın 126-cı maddəsi). Bu tələblər yaşa, vətəndaşlığa, ixtisasa, seçki hüququna və təcrübəyə aiddir. Hakimlər **yalnız Azərbaycan vətəndaşlarından təyin olunurlar (vətəndaşlığa aid olan tələb)**. Xarici ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sırasından hakim təyin edilməsi mümkün olmayan məsələdir.

Hakimlər ixtisasca hüquqşünas olmalıdırlar (**ixtiasa aid olan tələb**). Bundan əlavə, onların hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən çox iş stajı olmalıdır (**təcrübəyə aid tələb**). Hakimlərin yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır (**yaşa aid olan tələb**). Nəhayət, hakim olmaq istəyən vətəndaşın seçkilərdə iştirak etmək hüququ olmalıdır (**seçki hüququna aid olan tələb**).

§ 4. Naxçıvan Muxtar Respublikası

Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyası statusu

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi əsas məsələlərdən biri **Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu məsələsidir**. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan **xüsusi xarakterli**

qurumdur. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 8-ci fəslində ifadə olunan normalar həmin qurumun statusunun müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu belə müəyyənləşdirir: **Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir** (Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin 1-ci hissəsi) Konstitusiyasının məsələyə bu cür yanaşması Azərbaycan dövlətinin unitar quruluşuna xələl gətirmirmi? Axı, hesabla unitar dövlətin tərkibinə hər hansı dövlət qurumu daxil edilməməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, unitar dövlətlərin də tərkibində muxtar qurumların yaradılması mümkündür. Bu qurumların mövcudluğu dövlətin unitar quruluşuna təsir göstərmir, xələl gətirmir. Bir sıra xarici dövlətlərin təcrübəsi sübut edir ki, öz tərkibində muxtar qurumları birləşdirən unitar dövlətlərin mövcudluğu mümkün olan haldır.

Bir qayda olaraq, **muxtar qurum milli-etnik əlamətə görə** yaradılır. Bu halda milli-etnik əlamət muxtariyyətin təşkilində əsas və başlıca amil kimi nəzərə alınır. Rusiya Federasiyasının tərkibindəki bir sıra respublikalar (məsələn, Kareliya, Tatarıstan, Başqırdıstan, Dağıstan və digər muxtar respublikalar) məhz bu əlamətə görə yaradılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının isə bu əlamətə görə yaradılması barədə söhbət gedə bilməz. Ona görə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərində yaşayan əsas əhali kütləsindən milli-etnik əlamətinə görə fərqlənmir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verilməsi keçən yüzilliyin əvvəllərində yaranmış **tarixi-siyasi şəraitlə (tarixi-siyasi amillərlə)** bağlı idi. Məhz həmin şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikası muxtariyyət statusu əldə etmişdir. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanan Moskva müqaviləsinə görə (1921) Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi kimi təşkil olundu. 1922-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası muxtariyyət hüququ ilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edildi. 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının I, II və III konstitusiyaları Naxçıvan diyarının statusunu Azərbaycan SSR-in tərkibində Muxtar Sovet Sosialist Respublikası kimi müəyyən etmişdi.

Azərbaycan Respublikasının indiki Konstitusiyası Azərbaycan Respublikası tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasının **muxtariyyət hüququnu saxlayır**. Konstitusiyamız Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verərkən **ərazi, coğrafi və məkan amillərini** əsas götürür və nəzərə alır. Axi, ərazi əlamətinə görə də muxtariyyətin yaranması mümkündür. Ərazi amili muxtariyyətin təşkilinə əsas ola bilən əlamətlərdən biridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası öz coğrafi mövqeyinə və ərazisinə görə xarici dövlətlərin (Türkiyə, İran və Ermənistan respublikalarının) əhatəsində yerləşir. O, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tam təcrid olunmuş vəziyyətdədir. Onların arasında bir-birini bilavasitə birləşdirən ümumi sərhəd sahəsi və əlaqəsi yoxdur. Göründüyü kimi, ərazi və məkan baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının vəziyyəti xüsusi xarakter daşıyır. Belə vəziyyət sosial, iqtisadi, ekoloji, təsərrüfat, mədəni və digər məsələlərin həll edilməsi üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verilməsini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasına **muxtar dövlət statusu** verir. Lakin bu cür muxtariyyət statusu tam siyasi muxtariyyəti və müstəqilliyi, tam dövlət suverenliyini, federasiya yaratmaq hüququnu ifadə etmir. **Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir** (Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin 3-cü hissəsi). Onun hər hansı **siyasi səlahiyyəti yoxdur**. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədləri (Konstitusiya, qanunlar, prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları) Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Digər tərəfdən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədlərinə uyğun gəlməli, onlara zidd olmamalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası onun əsas qanunudur. Bu qanun 1998-ci ilin dekabr ayının 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Konstitusiya qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Bu, onun sayca dördüncü Konstitusiyasıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsində göstərilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Res-

publikasının tərkibində **hüquqi muxtar respublikadır**. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında hakimiyyət hüquqi dövlətə məxsus hakimiyyətin bölgüsü prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik hakimiyyətini **Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi** həyata keçirir. **Ali Məclisin əsas funksiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunlarını qəbul etməkdən ibarətdir**. Bu qanunlar vergi, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri, sosial təminat, ətraf mühitin qorunması, turizm, səhiyyə, elm, mədəniyyət, bir sözlə, iqtisadi-sosial və mədəni məsələlərə aiddir. **Ali Məclisin siyasi xarakterli qanunlar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur**. Çünki belə qanunları yalnız Azərbaycan Respublikasının parlamenti qəbul edə bilər.

Bundan əlavə, Ali Məclis aşağıdakı məsələləri həll edir: Ali Məclisin işini təşkil etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsini təsdiq etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial proqramlarını təsdiq etmək və s.

Ali Məclisin **səlahiyyət müddəti 5 ildir**. O, **45 üzvdən** ibarətdir. Ali Məclisin üzvləri **deputatlar** adlanır. Ali Məclisin deputatları seçki sistemi yolu ilə seçilir.

Ali Məclisin işinə Ali Məclisin sədri rəhbərlik edir. **Ali Məclisin sədri** O, Ali Məclis tərəfindən **5 il müddətinə** seçilir. Ali Məclisin sədrinə aşağıdakı tələblər aid edilmişdir: yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır; Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 5 ildən az olmayaraq daimi yaşamalıdır; başqa dövlətlərin qarşısında öhdəliyi olmamalıdır; ali təhsilli olmalıdır; ikiqat vətəndaşlığı olmamalıdır.

Ali Məclisin sədri **Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali vəzifəli şəxsidir**. Buna görə də o, geniş səlahiyyətlərə malikdir. Həmin səlahiyyətlərə aiddir: Ali Məclisə seçkilər təyin etmək; dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunlarını imzalamaq və dərc etmək; Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərar qəbul etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasını xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla və s. münasibətdə təmsil etmək və s.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında icra hakimiyyəti Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında icra hakimiyyətini **Nazirlər Kabineti** həyata keçirir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə **Baş nazir**, onun müavinləri və Naxçıvan Muxtar Respublikasının

nazirləri daxildir. Ali Məclis Nazirlər Kabinetinin tərkibini Baş nazirin təklifi ilə təsdiq edir. **Baş nazir isə Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqdimatına əsasən Ali Məclis tərəfindən təyin olunur.**

Nazirlər Kabineti **icra orqanıdır**. O, Ali Məclisə tabe olub, onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabineti öz fəaliyyəti barədə Ali Məclisə hesabat verir.

Nazirlər Kabinetinin **əsas fəaliyyəti sosial-iqtisadi məsələləri həll etməkdən ibarətdir**. Həmin məsələlərə aiddir: Muxtar Respublika büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Ali Məclisə təqdim etmək; muxtar respublikanın büdcəsini icra etmək; muxtar respublikanın iqtisadi və sosial proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və s.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti

Muxtar Respublikada məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminin tərkib hissəsi olan **Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir**. Onlara aiddir: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi; Naxçıvan Muxtar Respublikasının İqtisad Məhkəməsi; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Məhkəməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon (şəhər) məhkəmələri.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerli icra hakimiyyəti

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerlərdə icra hakimiyyəti **başçılar** tərəfindən həyata keçirilir. Söhbət Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və şəhərlərinin icra hakimiyyəti başçılarından gedir. Onlar **dövlət idarəetməsini yerlərdə həyata keçirən əsas orqandır**. Yerli xarakterli məsələlər məhz yerli icra hakimiyyəti başçıların vasitəsilə həll olunur.

Yerli icra hakimiyyəti başçıları Ali Məclis sədrinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təyin edilir. Onlar ildə azı bir dəfə prezidentə və Ali Məclisin sədrinə hesabat verirlər.

Yerli icra hakimiyyəti başçıları **yerli icra orqanlarıdır**. Yerlərdə icra fəaliyyəti onların əsas və başlıca funksiyasını təşkil edir.

**YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN
KONSTITUSİYA ƏSASLARI**

**§ 1. Yerli özünüidarəetmənin təşkili və
bələdiyyə orqanları**

**Yerli özünüidarəetmənin
anlayışı**

Müasir dövlətlərin çoxunda yerlərdə yaranan məsələlər yerli özünüidarəetmə sisteminin vasitəsilə həll edilir.

Yerli özünüidarəetmə hüquqi dövlətin həyatında mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yerli özünü idarəetmənin təşkilinin əsaslarını müəyyənləşdirir (Konstitusiyanın IV bölməsi).

Yerli özünüidarəetmə **qeyri-dövlət sistemidir**. Onu dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəetməsi hesab etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə də **hakimiyyətdir, lakin dövlət hakimiyyəti deyildir**. Yerli özünüidarəetmə **ictimai-kütləvi hakimiyyətdir**. Bu cür hakimiyyət cəmiyyətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirak forması olub, xalq hakimiyyətini ifadə edir. O, **yerlərdə xalq hakimiyyətinin forması sayılır**. Yerli özünüidarəetmə əhalinin yaşadıkları ərazilərdə (rayonlarda, şəhərlərdə) öz daxili iş və məsələlərini öz iradəsi və istəyi ilə həll etməsi deməkdir. Lakin məsələlər qanun çərçivəsində həll edilməlidir.

Lakin **yerli özünüidarəetmə sistemində dövlət hakimiyyətinin elementlərinə** rast gəlmək mümkündür. Belə ki, yerli özünüidarəetmə sistemi yerli vergi və ödənişlər barədə qərar qəbul edir, vergi yığırlar.

Yerli özünüidarəetmə yerli əhəmiyyətli bütün məsələləri həll etmək üçün vətəndaşların yerlərdə öz-özlərini təşkil etmələri, muxtariyyət almaları deməkdir. Belə halda yerli əhalinin tarixi, milli etnik və digər xüsusiyyətləri və maraqları nəzərə alınır. Bu məsələlər Konstitusiya və qanunlar əsasında, yerli maliyyə-maddi bazanın köməyi və dəstəyi ilə həll edilir.

Yerli özünüidarəetmə dedikdə, vətəndaşların fəaliyyətinin elə bir **qeyri-dövlət sistemi başa düşülür ki, bu sistemin vasitəsi ilə onlar qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst surətdə həll edirlər**.

Yerli əhəmiyyətli məsələlər dedikdə nə başa düşülür? Bun-

lar elə məsələlərdir ki, həmin məsələlər yerlərdəki əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edir. Söhbət sosial, ekoloji, iqtisadi, mədəni və ictimai xarakterli digər məsələlərdən gedir. Bu məsələlərin həlli yerli əhalinin mənafeyinə uyğundur. Həmin məsələlər **mahiyyət-cə dövlət işləridir** ki, həmin işlər yerli özünüidarəetmə vasitəsi ilə həll olunur, görülür və idarə edilir. Dövlət öz işlərinin bir hissəsini yerli özünüidarəetmə sisteminə verir və bununla o, **idarəçilik yükündən** azad olur. Bu zaman məsuliyyət yerli özünüidarəetmənin üzərinə düşür. Yerli özünüidarəetmə vətəndaşların məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməklə fəaliyyət göstərmələri deməkdir. **Dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri yerli özünüidarəetməni həyata keçirə bilməzlər.**

Yerli özünüidarəetmənin formaları

Yerli özünüidarəetmə **müxtəlif formalarda** həyata keçirilir. **Yerli rəy sorğusu** bu formalardan biridir. Həmin forma

vasitəsi ilə vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində rəyi öyrənilir. Bununla onlar öz iradələrini birbaşa ifadə edirlər. Seçki hüququ olan bütün vətəndaşlar yerli rəy sorğusunda iştirak edə bilərlər. Onların iştirakı **könüllülük prinsipinə** əsaslanır.

Yerli rəy sorğusu **səsvermə yolu** ilə keçirilir. Səsvermə həm açıq, həm də gizli keçirilə bilər. Səsvermə zamanı vətəndaşların öz iradələrini ifadə etmələri üzərində hər hansı bir dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin nəzarəti istisna olunur. Belə nəzarətə yol verilmir.

Yerli rəy sorğusunun predmeti müxtəlif məsələlər ola bilər. Yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi, ekoloji və digər istənilən məsələlərə dair yerli rəy sorğusunun keçirilməsi mümkündür.

Yerli rəy sorğusu bir qayda olaraq, yerli özünüidarəetmə orqanının təşəbbüsü ilə keçirilir. Bununla bərabər, rəy sorğusu əhalinin tələbi əsasında da keçirilə bilər.

Yerli rəy sorğusu zamanı vətəndaşlar öz iradələrini birbaşa ifadə edirlər. Digər tərəfdən vətəndaşlar yerli rəy sorğusunda bilavasitə iştirak edirlər. Buna görə də yerli özünüidarəetmənin bu forması **bilavasitə demokratiyanı ifadə edir.**

Vətəndaşların yığıncaqları yerli özünüidarəetmənin formalardan biridir. Vətəndaşlar keçirdiyi yığıncaqlarda yerli əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirir, təkliflər irəli sürür, kollektiv rəy söyləyir, qərarlar qəbul edirlər. Yerli özünüidarəetmənin göstərilən formasının məqsədi də məhz bunlardan ibarətdir. Vətəndaş-

ların yığıncaqlarında yerlərdə yaşayan, 18 yaşı tamam olmuş istənilən vətəndaş iştirak edə bilər.

Bunlardan əlavə, vətəndaşlar yaşadıkları ərazilərdə yerli özünüidarəetməni təkliflər vermək, müstəqil fikir söyləmək, məhəllə komitələri, xeyriyyə təşkilatları vasitəsilə və digər formalarda həyata keçirə bilərlər.

Vətəndaşların yerli özünüidarə hüququnun həyata keçirildiyi əsas və başlıca vasitə bələdiyyədir¹.

Bələdiyyə və bələdiyyə orqanları

Bələdiyyə dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş ərazi həddləri daxilində yerli özünüidarəetmə forması başa düşülür. Bu elə formadır ki, onun mülkiyyəti və yerli büdcəsi olur. Bunlar bələdiyyənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün maddi baza rolunu oynayır. Yerli özünüidarə məhz bələdiyyə vasitəsilə həyata keçirilir.

Bələdiyyə özünün orqanlarını yaradır. Yerli əhəmiyyətli məsələlər məhz bu orqanların vasitəsilə həll olunur. Onlar bələdiyyə orqanları adlanır. **Bələdiyyə orqanları dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində aid edilmir.**

Bələdiyyə orqanları dedikdə, bələdiyyə tərəfindən yaradılan, yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək səlahiyyətləri verilən və dövlət orqanları sistemində daxil olmayan orqanlar başa düşülür.

Bələdiyyələr **seçkilər əsasında yaradılır**. Bələdiyyələrə seçkilər ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilir. Bunun nəticəsində bələdiyyəyə üzvlər seçilir. Onlar bələdiyyə üzvləri adlanır. Bələdiyyələr də məhz bələdiyyə üzvlərindən ibarətdir. **Bələdiyyə üzvləri** dedikdə, bələdiyyə seçkilərində seçilmiş şəxslər başa düşülür. Onlar bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşların nümayəndələridir. Yerli özünüidarə də məhz həmin nümayəndələr tərəfindən həyata keçirilir. Nümayəndələr vətəndaşlardan bilavasitə mandat və səlahiyyət alan şəxslərdir. Onlar vətəndaşları təmsil edirlər. Bunlar onu sübut edir ki, **bələdiyyələr xalq nümayəndəliyinin seçkili (kolleqial) orqanıdır**. Onların həyata keçirdiyi yerli özünüidarəetmə isə **nümayəndəli (vasitəli) demokratiya formasıdır**.

Bələdiyyələrin əsas vəzifəsi yerlərdə yaşayan vətəndaşlara kompleks xidmətlər göstərilməsini təmin etməkdən və regionda si-

¹ Bələdiyyə mənşəcə ərəb sözü olub «ölkəni idarə edən yer» mənasını bildirir.

yasi-sosial sabitliyə nail olmaqdan ibarətdir. Bunun üçün bələdiyyələr yerli dövlət hakimiyyət orqanları ilə birlikdə fəaliyyət göstərirlər.

Bələdiyyələrə seçkilər təyin edilməsi məsələsini Azərbaycan Respublikasının prezidenti müəyyən edir. Seçkilər günü **18 yaşı tamam olmuş** Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bələdiyyələrə üzv seçmək hüququ vardır (**aktiv seçki hüququ**).

Qanun **bələdiyyə üzvü seçilmək istəyən şəxs üçün 21 yaş həddi** müəyyənləşdirir. Belə ki, seçkilər günü 21 yaşı tamam olan hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı bələdiyyələrə üzv seçilə bilər (**passiv seçki hüququ**).

Bəzi kateqoriya şəxslər bələdiyyə üzvü seçilə bilməzlər. Qanun həmin şəxslərin bələdiyyə üzvü seçilməsinə yol vermir. Onlara aiddir; icra hakimiyyət orqanlarında işləyən vəzifəli şəxslər; hakimlər; hüquq mühafizə orqanlarının işçiləri; din xadimləri; hərbi qulluqçular

Bələdiyyə seçkilərində seçicilər şəxsən və gizli səs verirlər. Səsvermə zamanı vətəndaşlar öz iradələrini kənardan təsir və heç kəsdən asılı olmadan ifadə edirlər. Belə halda hər hansı qurumun nəzarət etməsinə yol verilmir.

Bələdiyyələrin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Bu müddət həm də bələdiyyə üzvünün səlahiyyət müddətini ifadə edir, yəni **bələdiyyə üzvünün səlahiyyət müddəti beş ildir.** Bələdiyyənin yeni tərkibinin işə başladığı gün onun səlahiyyəti qurtarır. Bununla bələdiyyə üzvünün səlahiyyəti ləğv edilir.

Bələdiyyələr yerli işlərin idarə olunmasında və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında müstəqildirlər. Onlar Konstitusiyanın, qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, bir sözlə, rəsmi dövlət sənədlərinin icrasını təmin edirlər. Lakin **bələdiyyələrin qanunvericilik funksiyası** yoxdur. Onlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində yalnız qanunları və digər hüquqi aktları həyata keçirirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini müstəqil həyata keçirirlər; lakin onların öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdə müstəqil olmaları dövlət suverenliyinə xələl gətirə bilməz. Öz səlahiyyətlərini müstəqil həyata keçirmələrinə baxmayaraq bələdiyyələrin fəaliyyətinə dövlət tərəfindən nəzarət olunur. Qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bələdiyyələr öz fəaliyyətləri barəsində Milli Məclisə hesabat təqdim edir, bələdiyyə ərazisində yaşayan şəxslər qarşısında məsuliyyət daşıyırlar

(Konstitusiyanın 146-cı maddəsi).

§ 2. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təşkilati formaları və iqtisadi əsasları

Bələdiyyə iclası Bələdiyyələr öz fəaliyyətini iclaslar vasitəsilə həyata keçirir (Konstitusiyanın 143-cü maddəsinin 1-ci hissəsi). Onlara bələdiyyə iclası deyilir. Bələdiyyə iclası bələdiyyələrin həyata keçirdikləri fəaliyyətin **təşkilati formasıdır**. Bələdiyyələr öz fəaliyyətlərini məhz bu forma vasitəsilə həyata keçirirlər. İclaslar bələdiyyələrin işinin təşkili formasıdır.

Bələdiyyə iclası dedikdə, bələdiyyə üzvlərinin ümumi yığıncağı başa düşülür. O, **daimi fəaliyyət göstərən yerli özünüidarəetmə orqanıdır**. Bələdiyyə iclasları vasitəsi ilə bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. İclaslarda yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi, mədəni və digər məsələlər həll edilir. Həmin məsələlərə aiddir (Konstitusiyanın 144-cü maddəsi): yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi; yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi; bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək; sosial müdafiə, sosial inkişaf, yerli ekoloji proqramların qəbul və icra edilməsi.

Bələdiyyə iclasları **ayda bir dəfədən az olmayaraq** çağırılır. İclasların çağırılması məsələsini bələdiyyənin sədri həll edir, yəni bələdiyyə iclasları bələdiyyənin sədri tərəfindən çağırılır. Bələdiyyənin sədri isə bələdiyyə iclasında seçilir. Bu, bələdiyyə iclaslarının səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

Bundan əlavə, bələdiyyə iclasları bələdiyyə üzvlərinin tələbi ilə də çağırıla bilər. Bunun üçün **bələdiyyə üzvlərinin üçdə bir hissəsinin təşəbbüs göstərmələri** tələb edilir. Nəhayət, bələdiyyə iclasları bələdiyyə ərazisində yaşayan əhəlinin azı on faizinin təşəbbüsü ilə də çağırıla bilər.

Bələdiyyə iclaslarında baxılıb həll olunan hər bir məsələ barəsində müvafiq qərarlar qəbul edilir. Onlara **bələdiyyə qərarları** deyilir. Bələdiyyə qərarları bələdiyyələrin həyata keçirdiyi fəaliyyətin **hüquqi formasıdır**. Onlar bələdiyyənin sədri tərəfindən imzalanır, özü də bələdiyyə qərarları bələdiyyə ərazisində yerləşən bütün şəxslər tərəfindən hökmən icra edilməlidir, yəni məcburi

xarakterə malikdir.

Bələdiyyə qərarları demokratik prinsip əsasında qəbul edilir. Belə ki, baxılan hər bir məsələ səsə qoyulur. Bələdiyyə üzvlərinin **sadə səs çoxluğu ilə** müvafiq məsələ barəsində qərar qəbul edilir. Bəzi məsələlərə aid qərarların qəbul edilməsi üçün daha çox səs tələb olunur. Belə ki, yerli vergilər və ödənişlər ilə bağlı qərarlar bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə deyil, **üçdə iki səs çoxluğu** ilə qəbul edilir (Konstitusiyanın 145-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

**Bələdiyyənin
daimi
komissiyaları**

Bələdiyyələrin fəaliyyətinin digər təşkilati forması daimi komissiyalar (**bələdiyyənin daimi komissiyaları**) hesab edilir. Konstitusiyada göstərilir ki, bələdiyyə öz fəaliyyətini daimi komissiyalar vasitəsilə həyata keçirir (143-cü maddənin 1-ci hissəsi). Daimi komissiyalar **bələdiyyələrin təşkili formalarından birdir.**

Daimi komissiyaların yaradılmasının üç əsas məqsədi vardır:

- birincisi, daimi komissiyalar bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid olan məsələlərin **qabaqcadan nəzərdən keçirilməsi və hazırlanması üçün** yaradılır;
- ikincisi, daimi komissiyalar bələdiyyə qərarlarının həyata keçirilməsinə **yardım göstərmək üçün** yaradılır;
- üçüncüsü, daimi komissiyalar bələdiyyənin tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinə **nəzarət etmək üçün** yaradılır.

Daimi komissiyalar bələdiyyə iclasında seçilir (Konstitusiyanın 144-cü maddəsinin 1-ci hissəsi). Buna görə də onlar bələdiyyə qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir. **Daimi komissiyalar bələdiyyə üzvlərindən seçilir.** Ona görə də onlar bələdiyyə üzvlərindən ibarətdir. Bununla bərabər, daimi komissiyalar fəaliyyətini təşkil etmək üçün öz işinə **ekspertlər** cəlb edə bilər.

Daimi komissiyaların üzərinə bir sıra **vəzifələr** qoyulmuşdur. Bu vəzifələrə aiddir: yerli əhəmiyyətli proqramlar (sosial müdafiə, sosial inkişaf, ekologiya, iqtisadi inkişaf, yerli xidmət üzrə) hazırlayıb, bələdiyyənin iclasına və ya yerli əhalinin müzakirəsinə çıxarmaq; bələdiyyə iclaslarında müzakirə üçün proqramlar, qərar layihələri və başqa materiallar hazırlamaq və s.

Bələdiyyələr yarada bilərlər: yerli büdcə məsələləri daimi komissiyasını; yerli sosial məsələləri komissiyasını; yerli ekologiya

məsələləri daimi komissiyasını; yerli iqtisadi inkişaf məsələləri daimi komissiyasını; hüquq məsələləri daimi komissiyasını və s.

**Bələdiyyənin
icra orqanı**

Bələdiyyənin qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsində, onun səlahiyyətlərinin həyat keçirilməsinin təşkilində bələdiyyə icra orqanı mühüm

rol oynayır.

Bələdiyyə icra orqanı dedikdə, onun icra aparatı başa düşülür. Bələdiyyəyə baxılmaq və təsdiq edilmək üçün təqdim edilən büdcə, plan, proqram və qərar layihələrini hazırlamaq, bələdiyyə mülkiyyətini idarə etmək və digər məsələlər bələdiyyə icra aparatının səlahiyyətlərini təşkil edir.

Bələdiyyənin icra aparatı ayrı-ayrı idarə, şöbə və digər struktur bölmələrdən ibarət ola bilər. Bu bölmələr yerli əhaliyə xidmət, iqtisadi, ekoloji, sosial inkişaf proqramlarını həyata keçirmək üçün yaradılır.

Bələdiyyənin icra aparatının strukturu bələdiyyə iclasının qərarı ilə təsdiq edilir.

Bələdiyyənin icra aparatının fəaliyyətinə **bələdiyyə sədri** rəhbərlik edir. O, bələdiyyə üzvləri sırasından seçilir. Bu zaman həm açıq səsvermə yolundan, həm də gizli səsvermə yolundan istifadə edilə bilər. Səslərin yarısından çoxunu toplamış bələdiyyə üzvü bələdiyyə sədri seçilmiş hesab edilir.

**Bələdiyyənin
iqtisadi-maliyyə
əsasları**

Özünün qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün bələdiyyələrin maddi bazaya, maliyyə vəsaitinə malik olması tələb edilir. Bunlarsız onlar öz səlahiyyətlərini həyata keçirə

bilməzlər.

Bələdiyyənin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə mülkiyyəti təşkil edir. **Bələdiyyə mülkiyyətinə** isə daxildir:

- yerli büdcə;
- bələdiyyə əmlakı.

Yerli büdcə dedikdə, bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün yaranan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti başa düşülür. O, bələdiyyə maliyyəsinin əsasıdır.

Yerli büdcə **bələdiyyə büdcəsidir**. O, **dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi sayılmır**. Buna görə də bələdiyyələr yerli büdcələrin vəsaiti barədə müstəqil surətdə sərəncam verirlər.

Yerli büdcə əsasən yerli vergilər və ödənişlər (fiziki şəxslərdən torpaq vergisi, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi, bələdiyyə mül-

kiyyetində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi və s.) hesabına formalaşır.

Bələdiyyə əmlakı dedikdə, bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə mənzil fondları, qeyri-yaşayış binaları, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar və digər daşınar və daşınmaz əmlak başa düşülür. Bələdiyyə öz əmlakının **mülkiyyətçisidir**.

§ 1. Qanunvericilik sistemi

Normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi məsələlərdən biri **qanunvericilik sistemi, normativ hüquqi aktlar, hüquq və qanun məsələləridir**. Konstitusiyanın 5-ci bölməsində ifadə olunan normalar məhz bu məsələlərə həsr edilmişdir.

Hüquq ictimai (sosial) hadisədir. **Hüquq** dedikdə, dövlət tərəfindən adətən, müəyyən edilən və qorunan ümumi məcburi ictimai (sosial) normalar sistemi başa düşülür. Hüququn köməyi ilə vətəndaşların öz aralarında, vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında, habelə onlarla müəssisələr, idarələr və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətlər tənzimlənir, insanların və kollektivlərin davranışı nizamlanır. Hüquq mülkiyyət münasibətlərini möhkəmləndirir, əmək və maddi nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsinin ölçüsünü və formasını nizama salır, dövlət hakimiyyətinin təşkilini və fəaliyyətini tənzimləyir, mövcud ictimai münasibətləri cinayət əməlinə qorumaq üçün mübarizə tədbirləri müəyyən edir. O, bütün münasibətləri yox, yalnız ictimai həyatın daha vacib sahəsini tənzim edir. Hüquq xalqın iradəsini ifadə edir.

Hüquq bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən yaradılır və müəyyən edilir. Dövlət hüquq normalarını ləğv edir, dəyişdirir, onlara əlavələr edir. Bu baxımdan **dövlət hüququn siyasi yaradıcısıdır: hüquq yaradıcılığı onun müstəsna hüququdur**. Bu o, deməkdir ki, hüququ yalnız dövlət yarada bilər. Digər subyektlərin belə hüququ yoxdur. Buna görə də hüquq sadəcə olaraq xalqın iradəsini deyil, xalqın dövlət iradəsini ifadə edir və sadə tənzimləyici kimi yox, xüsusi, **dövlət tənzimləyicisi kimi çıxış edir**. **Dövlət hüququn vasitəsilə ictimai və dövlət həyatının ən vacib məsələlərini tənzim edir**.

Hüquq zahirən ayrı-ayrı, müxtəlif rəsmi dövlət sənədlərində ifadə olunur. **Rəsmi dövlət sənədləri** dedikdə, qanunlar, prezident fərmanları, hökumət qərarları və digər sənədlər başa düşülür. Onlara **dövlətin hüquqi aktları** deyilir. Bu aktlarda hüquq normaları müəyyən olunur. Digər tərəfdən, həmin aktlar hamı

üçün məcburi olub, bir dəfə deyil, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Bu aktlarda ifadə olunan göstərişləri hamı məcburi surətdə yerinə yetirməlidir. Buna görə onlara normativ hüquqi aktlar verilir.

Normativ hüquqi akt dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəd başa düşülür.

Normativ aktlar dövlət orqanlarının qəbul etdiyi müxtəlif rəsmi sənədlərdir, yeni qanunlardır, prezident fərmanlarıdır, Nazirlər Kabinetinin qərarlarıdır, nazirliklərin təlimatlarıdır.

Hüquqla qanun arasındakı münasibətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **qanun hüququn zahirən ifadə olunduğu formalardan (sənədlərdən, aktlardan) biridir**. Hüquq zahirən digər sənədlərdə də, məsələn, prezident fərmanlarında da, hökumət qərarlarında (Nazirlər Kabinetinin qərarlarında) da və s. ifadə oluna bilər.

Qanun dedikdə, xüsusi qaydada qəbul edilən, yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, ictimai və dövlət həyatının vacib məsələlərini tənzim edən normativ hüquqi akt başa düşülür.

Qanunvericilik sistemi

Normativ hüquqi aktlar bir-biri ilə xaotik və nizamsız halda birləşməmişdir. Onlar müəyyən sistem halında yerləşir və düzənir. Söhbət normativ hüquqi aktların **müəyyən ardıcılıqla vahid şaquli xətt üzrə birləşməsindən** gedir. Ardıcılıq normativ hüquqi aktın **qüvvəsi ilə** müəyyən edilir. Belə ki, əvvəlcə hüquqi qüvvəsi nisbətən yüksək olan normativ akt yerləşir. Sonra isə bunun ardınca hüquqi qüvvəsi nisbətən aşağı olan normativ aktlar düzənir. Özü də bu aktlar daxili vəhdətdə olub, bir-birləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Normativ hüquqi aktların bu cür ardıcılıqla düzlənməsi qanunvericilik sistemi yaradır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi məsələlərdən biri məhz Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi məsələsidir (Konstitusiyanın X fəslə).

Qanunvericilik sistemi dedikdə, normativ hüquqi aktların onların malik olduğu hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq vahid şaquli xətt üzrə müəyyən ardıcılıqla düzlənməsi və yerləşməsi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində aşağıdakı normativ hüquqi aktlar daxildir:

- Konstitusiyaya;
 - referendumla qəbul edilmiş aktlar;
 - qanunlar;
 - fərmanlar;
 - Nazirlər Kabinetinin qərarları;
 - mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.
- Göründüyü kimi, qanunvericilik sisteminin tərkibinə müxtəlif cür aktlar daxildir. Onları iki yerə bölmək olar:

- qanunlar;
- qanunqüvvəli aktlar.

Qanunlar ya referendum yolu ilə, ya da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilir. Onlara Konstitusiyaya, referendumla qəbul olunmuş aktlar, qanunlar aiddir.

Qanunqüvvəli aktlar isə icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qanunların icrası məqsədilə, qanunlara uyğun olaraq qəbul edilir. Prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları qanunqüvvəli aktlara aid edilir.

Beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi

Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada siyasi, iqtisadi-ticarət, mədəni, elmi əməkdaşlıq və digər sahələrdə razılığa gələ bilər. Yazılı şəkildə ifadə olunan bu razılaşma **beynəlxalq müqavilə** adlanır.

Beynəlxalq müqavilə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanan saziş deməkdir. O, müqavilə iştirakçıları üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir, həmin iştirakçıların iradəsini ifadə edir, hüquq normaları müəyyənləşdirir. Beynəlxalq müqavilə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməkdə mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası **beynəlxalq müqavilələri qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir** (Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). O beynəlxalq müqavilələri ki, Azərbaycan Respublikası onlara tərəfdar çıxsın. Söhbət beynəlxalq müqavilələrin **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilməsindən gedir**. Yalnız bundan sonra beynəlxalq müqavilələr hüquqi qüvvəyə malik olur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkibinə daxil edilir. **Beynəlxalq müqavilə**

vilələri bağlamaq işə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətinə aid edilən məsələdir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə (konvensiyalara) Paris konvensiyasını (sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə), Bern konvensiyasını (ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə), Stokholm konvensiyasını (Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsisi barədə), Cenevrə konvensiyasını (müəlliflik hüququ haqqında), Varşava konvensiyasını (hava yolu ilə yük və sərnişin daşımalarına aid) və digərlərini misal göstərmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının normativ hüquqi aktları qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik**

lik sisteminin tərkib hissəsi sayılır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemində daxildir:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları.

Göstərilən normativ hüquqi aktlar Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində hüquqi qüvvəyə malikdir. Lakin onlar **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində uyğun olmalıdır** (Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 4-cü hissəsi). Həmin aktlar, əgər Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində zidd olarsa, tətbiq edilmir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunvericilik sisteminin əsası kimi

Konstitusiya Azərbaycan dövlətinin ən mühüm və vacib normativ aktı hesab edilir. **Konstitusiya dövlətimizin əsas qanunudur.**

Konstitusiya Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirir, ölkəmizin ictimai-iqtisadi quruluşunun və dövlət quruluşunun əsaslarını təsbit edir, vətəndaşların demokratik hüquq və azadlıqlarını möhkəmləndirir və onların həyata keçirilməsi üçün real təminat verir, cəmiyyətin sonrakı inkişafı üçün proqram müddəalar nəzərdə tutur, şəxsiyyətin hüququ statusunu müəyyənləşdirir, dövlət və cəmiyyət qarşısında duran məqsəd və vəzifələr irəli sürür.

Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının **qanunvericilik sis-**

teminin əsasıdır (Konstitusiyanın 147-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). O, normativ hüquqi aktlar sistemində başlıca yer tutur. Bu, Konstitusiyanın xüsusi xarakterli cəhətlərə və rola malik olması ilə bağlıdır. Konstitusiyanın üstünlüyü və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mövcud qanunvericiliyin **normativ bazasıdır**. Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemini təşkil edən digər normativ aktlara nisbətən **ali hüquqi qüvvəyə** malikdir. Bu o deməkdir ki, mövcud qanunvericiliyin bütün norma və qaydaları Konstitusiyanın norma və qaydalarına uyğun olmalı, onunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər olarsa, Konstitusiyanın norma və qaydaları tətbiq olunur. Özü də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası **birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir** (Konstitusiyanın 147-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

**Qanunvericilik
sisteminin
xüsusiyyətləri**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunvericilik sisteminin **iki əsas və başlıca xüsusiyyətini** müəyyən edir. **Birinci xüsusiyyətə** görə qanunvericilik sistemi **vahid şaquli xətt üzrə iyerarxiya¹ prinsipi əsasında** qurulur. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunvericilik sistemində əvvəlcə daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan normativ akt yerləşir, sonra isə bunun ardınca həmin akta nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəsi olan digər akt gəlir və yer tutur. Belə ki, əvvəlcə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiya yerləşir, sonra Konstitusiyaya nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan referendum aktları (referendumla qəbul olunmuş aktlar) gəlir, daha sonra ardıcılıqla aşağı hüquqi malik olan digər normativ aktlar (qanunlar, fərmanlar və s.) düzülür. Bu onu ifadə edir ki, **qanunvericilik sistemində normativ hüquqi aktlar özlərinin hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq yer tuturlar**. Normativ aktın hüquqi qüvvəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun bu sistemdə tutduğu yer də bir o qədər yuxarı olacaqdır.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, qanunvericilik sistemində **aşağı yer tutan normativ hüquqi akt özündən yuxarı yer tutan normativ hüquqi akta uyğun gəlməlidir**. Belə ki, qanunlar Konstitusiyaya, fərmanlar Konstitusiyaya və qanunlara, Nazirlər Kabinetinin qərarları Konstitusiyaya, qanunlara və fərmanlara və s. zidd olmamalıdır. Normativ hüquqi aktlar tətbiq edilərkən,

¹ İyerarxiya aşağıların yuxarılara tabe olması deməkdir.

əgər müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olan aktlar bir-birinə zidd gəlsə və uyğun olmazsa, onda daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan akt tətbiq olunur.

Normativ aktların bir-birinə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsini konstitusiyaya nəzarəti orqanı - Konstitusiyaya Məhkəməsi həll edir (Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Beynəlxalq müqavilələrin (aktların) Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ aktlara münasibətdə hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sistemini təşkil edən normativ aktlara nisbətən yuxarı hüququ qüvvəyə malikdir.** Bu aktlarla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, onda beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (Konstitusiyanın 151-ci maddəsi). Bu qaydadan iki halda istisnaya yol verilir:

- birincisi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq müqavilələrə nisbətən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Onlar arasında ziddiyyət olarsa, konstitusiyaya normaları tətbiq edilir;
- ikincisi, referendumla qəbul edilən aktlar beynəlxalq müqavilələrə nisbətən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Onlar arasında ziddiyyət yaranarsa, referendumla qəbul edilən akt tətbiq olunur.

Hüquq sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasında münasibətə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, **qanunvericilik sistemi hüquq sisteminin zahiri ifadə formasıdır.** Fəlsəfi planda onlar arasında münasibət məzmun və forma kimi fəlsəfi kateqoriyalar arasındakı nisbət kimidir. Əgər hüquq sistemi məzmundursa, qanunvericilik sistemi formadır.

§ 2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi

**Azərbaycan
Respublikası
Konstitusiyasına
dəyişikliklər
edilməsi**

Konstitusiyada ifadə olunan normalar Azərbaycan xalqının bilavasitə iradəsini əks etdirir. Bu normalar ictimai münasibətlərin ən mühüm sahəsini tənzimləyir. Həmin normaların ifadə etdiyi göstəriş ali hüquqi qüvvəyə malikdir.

Konstitusiyaya qeyd etdiyimiz kimi, qanunvericilik sisteminin

əsası, mövcud qanunvericiliyin normativ bazasıdır. Onun prinsipi-
al əhəmiyyətə malik olan müddəaları bütövlükdə Azərbaycan
Respublikasının hüquq sistemi üçün, eləcə də bu sistemə daxil
olan ayrı-ayrı hüquq sahələri (məsələn, mülki hüquq, əmək hü-
ququ, maliyyə hüququ, cinayət hüququ və s.) üçün vacib rol oy-
nayı. Konstitusiyaya hüquq sahələrinin başlıca istiqamətlərini mü-
əyyən edir. Bunlara görə dövlətin əsas qanunu, başlıca normativ
aktı olan Konstitusiyanın **sabitliyini (dəyişməzliyini) və möh-
kəmliyini təmin etmək zərurəti** yaranır.

Konstitusiyanın sabitliyi və möhkəmliyi hər şeydən əvvəl, siya-
si münasibətlər sistemi ilə, prezident hakimiyyəti ilə təmin olunur.
Prezident Konstitusiyaya əməl olunmasının təminatçısıdır.
Digər tərəfdən Konstitusiyanın sabitliyi Konstitusiyaya Məhkəməsi-
nin fəaliyyəti ilə təmin olunur. Konstitusiyaya Məhkəməsi əvvəllər
qeyd etdiyimiz kimi, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir.

Konstitusiyanın sabitliyi və möhkəmliyi həm də ona xüsusi
qaydada dəyişikliklər və əlavələr edilməsi ilə təmin edilir. Belə ki,
**Konstitusiyaya yalnız qanunda nəzərdə tutulan xüsusi qay-
dada dəyişiklik və əlavələr etmək** olar. Bu qayda Konstitusiyası
ona volyuntaristcəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsindən mü-
dafiə edir, onu siyasi qüvvələrin sui-istifadəsindən qoruyur.

Lakin Konstitusiyanın sabitliyi mütləq xarakter daşmır. Belə
ki, o, əbədi olaraq dəyişilməz halda qala bilməz. Dövlətin və cə-
miyyətin ictimai-siyasi həyatında, siyasi sistemdə, ictimai quru-
luşda köklü və mühüm dəyişikliklər baş verir, iqtisadi islahatlar
həyata keçirilir. Ölkədə sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyət (şərait)
dəyişir. Konstitusiyanın tənzimlədiyi ictimai münasibətlər inkişaf
edir və dəyişir. Belə halda Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr
edilməsinə zərurət və tələbat yaranır. Buna uyğun olaraq Konsti-
tusiyada göstərilən xüsusi qaydada Konstitusiyaya dəyişikliklər
və əlavələr edilir. Konstitusiyanın 11-ci və 12-ci fəsilərində ifadə
olunan normalar məhz həmin qaydanı müəyyən edir. Konstitusi-
yanın 11-ci fəslindəki normalar **Konstitusiyada dəyişikliklər
edilməsi qaydasını**, 12-ci fəsil isə **ona əlavələr edilməsi qay-
dasını** müəyyənləşdirir. Bu qaydalar əsasında konstitusiyaya pro-
sesi həyata keçirilir. **Konstitusiyaya prosesi** dedikdə, qanunla nə-
zərdə tutulan qaydada Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr
edilməsi başa düşülür. Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr
edilməsini təklif etmək hüququna malik olan şəxslər isə **konsti-**

tusiya prosesinin subyektləri adlanır.

Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi dedikdə, Konstitusiyanın mətnində düzəlişlər edilməsi başa düşülür. Bu zaman yeni norma müəyyən edilmir, yalnız mövcud normanın məzmunu təzələnir.

Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi **yalnız referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə** mümkün ola bilər. Konstitusiyanın mətnində dəyişikliklər ancaq referendumla qəbul edilə bilər (Konstitusiyanın 152-ci maddəsi). Bu məsələdə parlament yolu istisna edilir.

Yalnız iki kateqoriya subyekt Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsini təklif edə bilər. Həmin subyektlərə aiddir:

- Milli Məclis;
- prezident.

Göstərilən subyektlərdən başqa digər hər hansı subyektin Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsini təklif etmək hüququ yoxdur. Onlar Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi üzrə həyata keçirilən konstitusiya prosesinin yeganə subyektləridir. Lakin prezident və Milli Məclis əvvəlcə təklif olunan **dəyişikliklər barədə Konstitusiya Məhkəməsindən rəy almalıdırlar**. Əgər Konstitusiya Məhkəməsi rəy verməzsə, onda təklif referendumla çıxarıla bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr edilməsi **Konstitusiyaya əlavələr edilməsi** dedikdə, Konstitusiyada yeni normalar müəyyən edilməsi başa düşülür. Bu xüsusiyyəti ilə o, Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsindən fərqlənir.

Konstitusiyaya əlavələr edilməsini təklif etmək hüququ iki kateqoriya subyektə məxsusdur. Onlara aiddir:

- prezident;
- azı 63 deputat.

Konstitusiyaya əlavələr edilməsi **parlament yolu ilə** həyata keçirilir. Belə ki, Konstitusiyaya əlavələr Milli Məclisdə 95 səs çoxluğu ilə **Konstitusiya qanunları şəklində** qəbul edilir. Bu qanunlar iki dəfə səsə qoyulur. İkinci səsvermədən və prezident tərəfindən imzalandıqdan sonra onlar qüvvəyə minir.

II bölmə

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
HÜQUQUNUN
ƏSASLARI**

§ 1. Hüququn anlayışı, onun həyata keçirilməsi və mahiyyəti

Hüququn əmələ gəlməsi

Ən qədim zamanlarda – **ibtidai icma quruluşu dövründə hüquq olmamışdır**. Ona görə ki, həmin dövrdə hələ dövlətin özü yaranmamışdı. Axı, hüquq dövlətlə sıx bağlı olan məsələdir. Belə ki, o, dövlətlə birlikdə əmələ gəlmişdir. Onların əmələ gəlməsi isə insan cəmiyyətinin sonrakı mərhələsinə təsadüf edir. İbtidai icma quruluşu dövründə insanlar qruplar (kollektivlər) halında yaşayırdılar. İnsanların qruplar (kollektivlər) halında yaşamaları çox ağır və çətin təbii-iqlim şəraitində onların fiziki cəhətdən mövcudluğunu təmin etməyin vacib şərti idi. Həmin dövrdə insanlar primitiv alətlərdən (daşlardan, ağaclardan, ucu şiş şeylərdən və s.) istifadə etməklə iri heyvanlar ovlayır və bu yolla qida maddələri əldə edirdilər. Birgə kollektiv əmək nəticəsində əldə olunan qida məhsulları «ümumi qazana» daxil edilərək bir yere cəmlənirdi. Sonra isə bir yere cəmlənmiş qida məhsulları hamı (icma üzvləri) arasında bölüşdürülürdü. Hər bir insana müəyyən pay düşürdü. Bunlar onu göstərirdi ki, ibtidai icma quruluşu dövründə iqtisadiyyat əmək vasitələri və istehsal məhsulları üzərində **ictimai (ümumi) mülkiyyətə əsaslanırdı və əldə etmə (mənimsəmə-istehlak iqtisadiyyatı, əldə etmə təsərrüfatı) xarakterinə** malik idi. Belə ki, balıq tutmaqla, ov etməklə, meyvə yığmaqla təbiətdən əldə etdiyi hazır məhsulların hamısını insan dərhal da mənimsəyirdi, istehlak edirdi. Təsərrüfat əl əməyinə əsaslanırdı. Əmək məhsuldarlığı son dərəcə aşağı səviyyədə idi.

İbtidai cəmiyyətin ictimai cəhətdən əsas təşkil olunma forması **qəbilə** sayılırdı. Qəbilə qohumluq münasibətlərinə (qan qohumluğuna) görə müəyyən qrup insanları **icma halında** birləşdirirdi. Qəbilə icması istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini kollektiv surətdə, birgə həyata keçirirdilər. İnkişafın sonrakı mərhələsində bir-birinə yaxın olan qəbilələr birləşərək **tayfalar** əmələ gətirdi.

Tayfalar da öz növbəsində müəyyən ittifaqlarda birləşirdilər.

İbtidai icma cəmiyyətində insanlar **iqtisadi cəhətdən bərabər**

idilər. Qəbilə icması daxilən ictimai birliyə əsaslanırdı. Xüsusi mülkiyyət hələ yaranmamışdı. İbtidai icma cəmiyyətində dövlət (siyasi) hakimiyyəti də mövcud deyildi. Bu cəmiyyət ictimai hakimiyyətə və idarəetməyə əsaslanırdı. Belə ki, qəbilə həyatının ən vacib məsələlərini qəbilə üzvlərinin ümumi yığıncağı həll edirdi. Qəbilənin yetkinlik yaşına çatan hər bir üzvü istənilən məsələnin müzakirəsində və həll edilməsində iştirak edə bilərdi. Qəbilə icmasına operativ rəhbərliyi həyata keçirmək üçün ümumi yığıncaq **ağsaqqal** seçirdi. Ağsaqqal bir qayda olaraq, qəbilənin nisbətən hörmətli üzvlərindən seçilirdi. Vacib işləri həll etmək üçün **Ağsaqqallar Şurası** çağırılırdı. Seçilmiş ağsaqqalın hakimiyyəti onun təcrübəsinə, müdrikliyinə və bacarığına əsaslanırdı. Ağsaqqallar Şurası tayfanı idarə edirdi. Bunlar onu göstərirdi ki, **ibtidai icma quruluşunda ictimai hakimiyyət mövcud idi.**

Bəs, ibtidai icma cəmiyyətində insanlar arasında yaranan münasibətlər hansı vasitə ilə tənzimlənirdi və nizama salınırdı? Axı, istənilən cəmiyyətin mövcud olmasının vacib şərti cəmiyyət üzvləri arasındakı münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Həmin dövrdə istehsal, təsərrüfat, bölgü, ailə, qohumluq və digər ictimai münasibət və məsələlər adətlərin köməyi ilə tənzimlənirdi. **Adətlər** ictimai davranış normaları idi, ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi sayılırdı və vərdişə əsaslanırdı. Onlar nəsilədən nəslə keçərək bütün cəmiyyət üzvlərinin mənafeyini ifadə edirdi. Adətlərə bir qayda olaraq, könüllü surətdə əməl olunurdu. Onların yerinə yetirilməsi vərdişin gücü ilə təmin edilirdi.

Adətlərin pozulması qəbilə tərəfindən pislənilir və töhmətləndirilirdi. Çox nadir hallarda məcburetmə tədbiri tətbiq olunurdu. **Qəbilədən qovma ən ağır cəza sayılırdı.** Yaranmış mübahisələr adətən ağsaqqal (Ağsaqqallar Şurası) tərəfindən həll edilirdi. Onun rəyi mübahisə edən tərəflər üçün əsas kimi qəbul olunurdu. Bu şəraitdə indi bizim hüquq kimi başa düşdüyümüz **xüsusi normaların yaradılmasına nə ehtiyac var idi, nə də imkan.** Digər tərəfdən həmin şəraitdə adətləri zorla yerinə yetirməyə məcbur edən **xüsusi dövlət aparatının yaradılmasına da zərurət yox idi.**

10-15 milyon il bundan əvvəl **neolit inqilabı (yeni daş əsri)** baş verdi. Bunun nəticəsində mənimsəmə-istehlak iqtisadiyyatı (təsərrüfatı) **istehsal iqtisadiyyatı (təsərrüfatı)** ilə əvəz olundu. **Əkinçilik və maldarlıq** meydana gəldi. İbtidai icma cəmiyyətinin

bütün ictimai münasibətlər sistemi köklü surətdə dəyişməyə başladı. **Sənətkarlıq** istehsalın müstəqil sahəsi oldu. İnsan müstəqil surətdə öz əməyinin nəticələrini (ərzaq məhsullarını, sənətkarlıq məmulatlarını) dəyişməyə, mübadilə etməyə başladı. Əmək məhsuldarlığı yüksəldi. İnsan istehlak etdiyindən daha çox məhsul istehsal etməyə başladı. Bunun nəticəsində artıq (izafə) məhsullar və ehtiyatlar yarandı. Bu işə öz növbəsində mülkiyyət münasibətlərinə təsir göstərdi. **Xüsusi mülkiyyət yarandı**. Xüsusi mülkiyyətin əsas hissəsi ictimai hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən şəxslərin əlində cəmləndi. Əhalinin sayı tədricən artmağa başladı. Bununla bərabər, insanın insan tərəfindən istismar edilməsi, maddi nemətlərin mənimsənilməsi imkanı da yarandı. Baş verən dəyişikliklər ibtidai icma cəmiyyəti ilə bir araya sığmırdı. Bu dəyişikliklər **dövlətin yaranmasına** təkan verdi. Məhz bu dəyişikliklər dövründə ibtidai icma quruluşu dağılmağa və **ictimai (qəbilə-tayfa) hakimiyyət dövlət hakimiyyətinə (dövlətə)** çevrilməyə başladı. Nəhayət, 5 min il bundan əvvəl dünyanın ən qədim dövlətləri meydana gəldi. Qəbilə - tayfa quruluşu dövlətlə əvəz olundu.

Dövlətin yaranma prosesi hüququn yaranma prosesi ilə paralel olmuşdur. Dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi, cəmiyyəti idarə etməsi siyasətini həyata keçirməsi, hakimiyyəti və mülkiyyəti qoruması, insanların fəaliyyətini və davranışını qaydaya salması yalnız müəyyən vasitənin və alətin vasitəsilə mümkün ola bilərdi. **Hüquq** məhz bu cür alət və vasitə idi. O, **ictimai münasibətlərin dövlət tənzimləyicisi kimi yaranmışdır**.

Hüququn anlayışı

Hüquq mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışlardan biridir. «Hüquq» sözünün özü çox müxtəlif mənalarda işlədilir. Bir qayda olaraq, «hüquq» dedikdə, biz birincisi, hüquq normalarının məcmusu və sistemi başa düşürük. O hüquq normalarının ki, bu normalar ictimai həyatın təşkilində, insanların davranışının tənzimlənməsində, kollektivlərin (müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin və digər qurumların) fəaliyyətini qaydaya və nizama salınmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu normaların vasitəsilə ictimai həyat üçün vacib əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlər (mülkiyyət münasibətləri, ailə münasibətləri, vərəsəlik münasibətləri, cinayət münasibətləri, maliyyə münasibətləri və s.) tənzimlənir, cəmiyyət və dövlət normal funksiyaya göstərir, ictimai intizama əməl olunur. Əks təqdirdə cəmiyyətdə xaos, hərcmərclik olardı. Məhz bunlara görə cəmiyyət və dövlət

hüquqa, necə deyərler, ««borclu və «minnətdar» olmalıdır.

İkincisi, nə vaxt biz «hüquq» deyirik, onda dövlətin qəbul etdiyi qanunların şəxslərə verdiyi imkan (əlbəttə, iqtisadi-maddi imkan yox), həmin qanunların müəyyənləşdirdiyi mümkün davranış ölçüsü başa düşülür. Bu baxımdan şəxslər iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və s. xarakterli müxtəlif hüquqlara (məsələn, mülkiyyət hüququna, təhsil hüququna, sosial təminat hüququna, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququna, mənzil hüququna və s.) malikdir. Belə halda «sənin malik olduğun hüquqlar» və ya «mənim malik olduğum hüquqlar haqqında» danışmaq olar. Məsələn, «mənim seçki hüququm» dedikdə o başa düşülür ki, qanun mənə dövlət hakimiyyət və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçib-seçilmək imkanı – hüququ vermişdir. «Sənin mənzil hüququn» onu bildirir ki, qanun sənə mənzilə sahib olmaq və orada yaşamaq imkanı – hüququ vermişdir.

Göstərilən iki cəhət və xüsusiyyətinə görə (hüquq normalarının sistemi olmasına və şəxslərə verilən imkan olmasına görə) hüquq iki mənada işlədilir:

- obyektiv mənada hüquq;
- subyektiv mənada hüquq.

Hüquq elmində də alimlərin əksəriyyəti «hüquq» anlayışının iki mənə bildirməsi fikrini söyləyirlər. Məsələyə belə yanaşma hüquq ədəbiyyatı səhifələrində alimlər arasında çox geniş yayılaraq üstünlük təşkil edir.

Obyektiv mənada hüquq dedikdə, bütün ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi olan elə davranış qaydaları başa düşülür ki, bu qaydalar dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ya sanksiyalaşdırılır¹, dövlətin qüvvəsi ilə qorunur.

Obyektiv mənada hüquqa «obyektiv hüquq» və yaxud «pozitiv hüquq» da deyilir. Obyektiv hüquq ona görə «obyektiv» adlanır ki, o, subyektin iradəsindən asılı olmayıb, obyektiv xarakterə malikdir. Digər tərəfdən obyektiv hüquq hər hansı müəyyən subyektə aid edilmir.

Subyektiv mənada hüquq dedikdə, şəxsin (subyektin) mümkün olan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu öl-

¹ Dövlətin davranış qaydalarını sanksiyalaşdırması dedikdə, müəyyən davranış qaydalarının dövlət tərəfindən tanınması və müdafiə edilməsi başa düşülür.

çü qanunla müəyyən edilir.

Subyektiv mənada hüquq **subyektiv hüquq** da adlanır. Subyektiv hüquq konkret hər bir şəxsə məxsus olan hüquqdur, konkret hər bir şəxsin malik olduğu imkandır. Buna görə də subyektiv hüquqa «subyektiv hüquq» da (məsələn, vətəndaşın yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ və yaxud onun seçki hüququ və s.) deyilir.

Subyektiv hüquq hələ real və faktiki olaraq hüququn özünün əldə edilməsi demək deyildir. Məsələn, vətəndaşın yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ onu ifadə etmir ki, artıq onun mülkiyyətində yaşayış evi vardır. **Subyektiv hüquq şəxslərə verilən imkandır.** Bu imkandan istifadə etməklə şəxs bu və ya digər davranış variantını seçir, konkret hüquqlar əldə edir (məsələn, vətəndaş ona verilmiş mülkiyyət hüquqdan istifadə etməklə özünə minik avtomobil alır və bununla minik avtomobilinə mülkiyyət hüququ əldə edir).

Subyektiv hüquq şəxsə imkan verir ki, o, müstəqil surətdə hərəkət etsin, davranış ölçüsünü və növünü seçsin.

Subyektiv hüquq ona görə «subyektiv» adlanır ki, bu hüquq birincisi, konkret olub, **konkret subyektlərə (şəxslərə) məxsusdur**; ikincisi, bu hüquq subyektiv (şəxsin) **iradəsindən asılı olub**, subyektiv xarakterə malikdir.

Hüququn xarakterik
əlamətləri

Cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində hüquqdan başqa, digər sosial hadisələr də (əxlaq, din və adət də) iştirak edir. İctimai münasibətlərin nizama salınmasında onların müəyyən rolu vardır. İctimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi olan hüququ əxlaqdan, dindən və adətdən necə fərqləndirmək olar? Hüquq onlardan **öz xüsusi əlamətlərinə** görə fərqlənir.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, **hüququn yaradıcısı dövlətdir.** Belə ki, hüquq dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Rəsmi sənədlər (qanun, fərman, qərar) qəbul etməklə dövlət faktiki surətdə hüquq yaradır və müəyyən edir. Həmin sənədlər **zahirən hüququn ifadə formalarıdır.** Sosial hadisələrin digər növlərinə (əxlaqa, dinə və s.) gəldikdə isə onlar dövlət tərəfindən müəyyən olunmur. Məsələn, adətlər uzun müddət ərzində təkrar olunmaqla faktiki surətdə tətbiq edilmə nəticəsində yaranır. Din bir qayda olaraq, dini qurumların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Əxlaq insanların şüur və fikirlərində əks olunur. Bundan əlavə, din, əx-

laq və adətlər rəsmi sənədlərdə ifadə olunmur.

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, **hüquq ümumi məcburi davranış qaydaları müəyyən edir**. Bu qaydalar müəyyən dövlətin ərazisində yaşayan bütün əhali üçün məcburi xarakter daşıyır. Bütün əhalinin borcu və vəzifəsidir ki, onları yerinə yetirsinlər. Digər sosial hadisələr (din, əxlaq və adət) isə bütün ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi olan davranış qaydaları müəyyən etmir.

Üçüncü əlamət ondan ibarətdir ki, **hüquq dövlət tərəfindən qorunur, təmin edilir**. Hüquq pozulduqda isə dövlət tərəfindən **müdafiə edilir**. Bu zaman dövlət aparatının məcburetmə qüvvəsi tətbiq olunur. Belə ki, hüququ pozan şəxslərə səlahiyyətli dövlət orqanları **hüquqi məsuliyyət tədbirləri** tətbiq edir. Hüquqi məsuliyyət tədbiri cinayət məsuliyyəti, intizam məsuliyyəti və digər növlərdə ola bilər. Məsələn, cinayət törədən şəxs cinayət məsuliyyətinə, başqa şəxsin əmlakını məhv edən şəxs əmlak məsuliyyətinə, üzrlü səbəb olmadan iş buraxan şəxs isə və s. intizam məsuliyyətinə cəlb edilir. Bununla dövlət hüququn ümumi məcburi olmasını təmin edir. Din, əxlaq və adət normalarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin normalar dövlətin (dövlət aparatının) məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunmur, qorunmur. Onlar pozulduqda isə hüquqi məsuliyyət (cinayət məsuliyyəti, intizam məsuliyyəti və s.) tətbiq olunmur. Məsələn, ahillərə və qocalara hörmət etmək əxlaq normasıdır. Avtobusda ahil yaşında olan şəxsə gənc oğlan yer vermir. Bununla o, əxlaq normasını pozur. Lakin gənc oğlana dövlət tərəfindən hər hansı hüquqi məsuliyyət tədbiri tətbiq edilməyəcəkdir. O, mənəvi məsuliyyət daşıyır.

Dördüncü əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq cəmiyyətin, ölkə əhalisinin, yeni **xalqın dövlət iradəsini ifadə edir**. Belə ki, dövlət xalqın iradəsini qanun formasına salır, yeni xalqın iradəsi qanunlarda ifadə olunur. Qanunlar isə hüququ zahirən ifadə edən rəsmi sənədlərdir. Digər sosial hadisələr bu əlamətdən məhrumdur. Onlar bütün cəmiyyətin, xalqın dövlət iradəsini ifadə etmək xüsusiyyətindən çox uzaqdır.

Bununla bərabər, hüquq, əxlaq, din və adət vahid olub, ümumi cəhətlərə malikdirlər. Belə ki, onların **hamısı eyni məqsəd güdür və eyni vəzifələr daşıyırlar**: ictimai həyatı qaydaya salmaq, ictimai münasibətləri tənzimləmək və cəmiyyətdə kaos və hərc-mərcliyin qarşısını almaq. Onların hamısının da **nizamasalma obyektidir** ki, bu, ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Di-

gər tərəfdən onların hamısı **üstqurum kateqoriyasına** aid olan hadisələrdir.)

**Hüquq və
dövlət**

Dövlət və hüquq bir-birilə sıx surətdə bağlı olan sosial (ictimai) hadisələrdir. Onları bir-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Məhz dövlətlə bağlı və əlaqədə olmaq hüququn xarakterik və spesifik əlamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Dövlət və hüququn hər ikisi ictimai inkişafın məhsuludur. Onların hər ikisi də cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranmışdır. Hüquq dövlətlə birlikdə, onunla paralel olaraq inkişaf edir.

Müasir cəmiyyət dövlətsiz keçinə bilməz. Sivil cəmiyyətin hüquqsuz mövcud olması da mümkün deyildir.

Dövlət və hüquq qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birinə təsir göstərirlər. Bu təsir iki aspektdə təzahür edir. Birinci aspekt **dövlətin hüquqa göstərdiyi təsirdən** ibarətdir.

Öz məqsədinə çatması üçün dövlət hüquqdan alət, vasitə kimi istifadə edir. Hüquq dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi formasıdır. Dövlət siyasəti məhz hüquq vasitəsi ilə öz məqsədinə çatır.

Dövlətin hüquqa göstərdiyi təsir daha çox **hüquq yaradıcılığı sahəsində** hiss olunur və gözə çarpır. Söhbət dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətindən gedir. Belə ki, hüququn yaranmasında və formalaşmasında dövlət daimi və labüd olaraq iştirak edir. Bu baxımdan dövlət hüququn yaradıcısı kimi çıxış edir.

Dövlətin hüququn əmələ gəlməsi sahəsində yaradıcı rolu ondan ibarətdir ki, o, **hüquqyaratma fəaliyyətini** həyata keçirir. Söhbət parlamentin qanunlar qəbul etməsindən, prezidentin fərmanlar verməsindən, hökumətin qərarlar qəbul etməsindən və s. gedir. Qanun da, fərman da, qərar da və s. səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarının (parlamentin, prezidentin, Nazirlər Kabinetinin və s.) həyata keçirdikləri **hüquqyaratma fəaliyyətinin hüquqi formalarıdır**. Məhz bu formalarda ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi davranış qaydaları ifadə olunur. Deməli, dövlət hüququ müəyyən edir, onu yaradır. Buna görə də hüquq dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsidir. Məhz bu fəaliyyət hüququn mənbəyi hesab edilir.

Dövlətin hüquqa göstərdiyi təsir həm də **hüququn həyata keçirilməsi prosesində** hiss olunur. Hüququn dövlətdən kənar, dövlətsiz həyata keçirilməsi ümumiyyətlə, mümkün deyildir. Döv-

lət hüququn həyata keçirilməsini təmin edir, onu pozuntu hallarından qoruyur. Hüququn arxasında dövlət və onun məcburetme qüvvəsi durur. Dövlət hüququ himayə edir. Dövlətin məcburetme qüvvəsi hüququn həyata keçirilməsi üçün təminatdır.

İkinci aspekt **hüququn dövlətə göstərdiyi təsirdən** ibarətdir. Hüquq dövlətə möhtac olduğu kimi, dövlət də hüquqa möhtacdır. Özü də dövlətin hüquqa olan tələbatı və ehtiyacı heç də hüququn dövlətə olan tələbat və ehtiyacından az deyildir. Nəinki hüququn dövlətə ehtiyacı vardır, habelə dövlətin də öz növbəsində hüquqa ehtiyacı vardır. Dövlət hüquqa arxalanmadan normal və səmərəli surətdə fəaliyyət göstərə bilməz. Hüquq dövlətdən asılı olduğu kimi, dövlət də hüquqdan asılıdır.

Hüququn dövlətə təsiri **birincisi**, özünü **dövlətin daxilən təşkil olunma sahəsində** göstərir. Məhz bu sahədə dövlətin hüquqdan asılı olması hiss olunur, gözə çarpır. Belə ki, dövlət özünün siyasi təşkilat kimi mövcud olmasına görə hüquqa «borcludur». Hüquq **dövlət idarəetməsinin zəruri aləti** kimi çıxış edir. Hüquq dövlətin formasını və quruluşunu, dövlət aparatının quruluşunu, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərini müəyyən edir, dövlət mexanizmində qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Hüquq **dövlət hakimiyyətinin təşkili əsaslarını** müəyyənləşdirir, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü aparır. Bunun dövlətin daxilən təşkil olunmasında vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dövlət hakimiyyətinin üç sahəsi (qolu) arasında səlahiyyət bölgüsü aparılır, hakimiyyətin müəyyən bir sahəsi (qolu) tərəfindən hakimiyyətin mənimsənilməsi və qəsb edilməsi aradan qaldırılır, istisna edilir. Bu cür mənimsəmə və qəsb etmə halına yol verilməməsi üçün hüquq təminat yarıdır.

Hüququn dövlətə təsiri **ikincisi**, özünü **dövlətin fəaliyyəti sahəsində** büruzə verir. Bu sahədə də dövlətin hüquqdan asılı olması üzə çıxır, müəyyən edilir. Hüquqdan kənar, hüquq olmadan dövlət öz fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Hüquq dövlət fəaliyyətinin vacib tərəfi, mühüm aspekti və zəruri cəhətdir.

Dövlətlə əhali arasındakı qarşılıqlı münasibətlər hüququn köməyi ilə qurulur. Dövlət əhaliyə məhz hüququn vasitəsi ilə və hüquqda ifadə olunan göstərişlər çərçivəsində təsir göstərir. Vətəndaşlar da öz növbəsində hüququn köməyi və vasitəsi ilə döv-

lətə təsir göstərir.

Hüquq vasitəsi ilə dövlət fəaliyyəti çərçivəyə alınır, onun sərhədləri müəyyən edilir, dövlətin xüsusi-şəxsi işlərə qarışmasının hədləri təyin olunur. Bundan əlavə, **dövlət öz fəaliyyətinin leqallaşdırılmasına (qanuniləşdirilməsinə) görə** məhz hüquqa «minnətdar» olmalıdır. Digər tərəfdən dövlətin müəyyən etdiyi məsuliyyət, qoruyucu və məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinin mümkünlüyü məsələsi hüququn vasitəsi ilə həll olunur. Dövlət məcburetme formasını və onun hədlərini hüquq əsasında təyin edir.

Hüquq dövlətlə ölkə əhalisi arasında ünsiyyət vasitəsi deməkdir. Dövlət ölkə ərazisində yaşayan vətəndaşlarla məhz hüquq vasitəsi ilə əlaqə yaradır. Xarici ölkələrlə, bütövlükdə dünya birliyi ilə dövlət hüququn köməyi ilə əlaqəyə girir.

Dövlət aparatının fəaliyyəti üzərində müəyyən formalarda nəzarət həyata keçirilir ki, bu formanı hüquq müəyyənləşdirir. Hüquqi nəzarət formaları dövlətin ölkə əhalisi, bütün vətəndaşlar qarşısında məsuliyyət daşımalarını təmin edir.

Cəmiyyətin və xalqın dövlət iradəsi məhz hüququn vasitəsi ilə ifadə edilir. Hüquq normalarında əks olunan dövlət iradəsi elə hüquq deməkdir.

Hüququn dövlətə təsiri hüquqi dövlətin fəaliyyətində daha çox nəzərə çarpır. Hüquqi dövlətin fəaliyyəti hüquqa əsaslanır və söykənir, hüquqla bağlıdır və hüquqla məhdudlaşır. Qanunun (hüququn) aliliyi hüquqi dövlətin əsas və başlıca əlamətlərindən biridir.

Nə dövlət hüquqdan ayrı, nə də hüquq dövlətdən ayrı «yaşaya» və fəaliyyət göstərə bilməz.)

§ 2. Hüququn əsas anlayışları

Hüququn mənbələri

Hüququn əsas anlayışları odur ki, onlarsız hüquq mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilməz. Həmin anlayışlara aiddir: hüququn mənbəyi; hüququn prinsipləri; hüquq normaları; hüquq münasibətləri; hüquq sistemi; hüquq pozuntusu; hüquqi məsuliyyət

Hüququn mənbələri hüququn əsas anlayışlarından biridir.

Hüququn mənbələri belə bir suala cavab verilməsini nəzərdə tutur: hüququn ibarət olduğu normalar (onlara hüquq normaları

deyilir) hansı yolla əmələ gəlir?; bu normalar zahirən hansı formalarda ifadə olunur?

Dövlətin, daha doğrusu səlahiyyətli dövlət orqanlarının (Milli Məclisin, prezidentin və s.) hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində hüquq normaları yaradılır. Bu normalar zahirən rəsmi dövlət sənədlərində (məsələn, qanunlarda, prezident fərmanlarında, Nazirlər Kabinetinin qərarlarında və s.) ifadə olunur. Həmin sənədlər hüququn mənbələri və ya hüququn formaları adlanır.

Hüququn mənbələri dedikdə, dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsi olan hüquq normalarının zahirən ifadə forması başa düşülür

Normativ hüquqi aktlar hüququn əsas və mühüm mənbə növü hesab edilir. Onlar hüququn mənbəyinin təkmilləşdirilmiş növü olub, hüquqi tənzimləmənin dəqiq olması, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və hüquqi göstərişlərin ümumi olması üçün zəmin yaradır

Səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulan rəsmi yazılı sənədlərə normativ hüquqi aktlar deyilir.

Normativ hüquqi aktlar iki növə bölünür:

- qanunlara;
- qanunqüvvəli aktlara.

Qanunlar ölkənin ali dövlət hakimiyyəti orqanı (Milli Məclis) tərəfindən qəbul edilir. Onlar xalq tərəfindən bilavasitə referendum (ümmüxalq səsverməsi) yolu ilə də qəbul oluna bilər. Bunlar onu göstərir ki, qanunlar xüsusi qaydada qəbul olunur. Bundan əlavə, qanunlar yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Belə ki, digər normativ aktlar qanunlar əsasında qəbul edilir. Onlar qanunlara uyğun gəlməli, zidd olmamalıdır. Digər tərəfdən qanunlar hər hansı dövlət orqanı ləğv edə bilməz. Qanunlar yalnız onları qəbul edən – Milli Məclis tərəfindən ləğv edilə bilər. Özü də qanunlar ictimai həyatın ən ümdə və başlıca məsələləri barədə qəbul olunur. Qanunlar normativ aktlar içərisində mühüm yer tutur.

Qanun dedikdə, xüsusi qaydada qəbul edilən, yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, ictimai və dövlət həyatının ən mühüm məsələlərini tənzimləyən normativ akt başa düşülür.

Qanunlar özü iki yərə bölünür:

- konstitusiyaya qanunlarına;
- adi və ya cari qanunlara.

İctimai və dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən edən, mövcud cari qanunvericiliyin normativ bazası olan qanunlara **konstitusiyaya qanunları** deyilir. Bu növ qanunların özü də iki yerə ayrılır: Konstitusiyaya; konstitusiyaya qanunlarına

Konstitusiyaya dövlətin əsas qanunudur. O, qanunlar içərisində ali hüquqi qüvvəyə malikdir. **Konstitusiyaya qanunları** isə bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr edilməsi məqsədilə qəbul olunur.

Adi (cari) qanunlar dedikdə, Konstitusiyaya qanunları əsasında və onların icrası məqsədilə qəbul edilən, mövcud cari qanunvericiliyi təşkil edən, iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni xarakterli ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ aktlar başa düşülür. Məsələn, Seçki Məcəlləsi, «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Təhsil haqqında» qanunlar və s. adi (cari) qanunlara misal ola bilər.

Qanunqüvvəli aktlara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu növ aktlar qanunlara uyğun olaraq, qanunlar əsasında, qanunların icrası məqsədilə və onlarda ifadə olunan göstərişləri konkretləşdirmək üçün qəbul edilir. Onların iki əsas növü fərqləndirilir:

- mərkəzi qanunqüvvəli aktlar;
- yerli qanunqüvvəli aktlar.

Mərkəzi qanunqüvvəli aktlar dedikdə, prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (nazirliklərin və dövlət komitələrinin) əmr və təlimatları başa düşülür. **Yerli qanunqüvvəli aktlara** isə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları (sərəncamları) aiddir.

Normativ müqavilələr hüququn mənbə növlərindən biri hesab edilir. Bu müqavilələr ümumi xarakterli məcburi davranış qaydası (hüquq norması) müəyyən edir. Normativ müqavilələr dedikdə, hər şeydən əvvəl **beynəlxalq hüquqi aktlar (beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar)** başa düşülür. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlərdən gedir. Bu sənədlər, hüququn mülki hüquq adlı sahəsinin, habelə beynəlxalq hüququn mənbəyidir.

Digər tərəfdən normativ müqavilə dedikdə, işəgötürənlə (müəssisə) əmək kollektivi arasında bağlanan **kollektiv müqavilə**

başə düşülür. Kollektiv müqavilə hüququn əmək hüququ adlı sahəsinin mənbəyidir.

Hüquqi adətlər hüququn mənbə növü sayılır. Tarixən dəfələrlə təkrar olunan və dövlət tərəfindən ümumi məcburi qayda kimi sanksiyalaşdırılan (tanınan və müdafiə olunan) davranış qaydasına hüquqi adətlər deyilir. Onlar quldarlıq dövründə, habelə feodal hüququn ilkin inkişaf dövründə hüququn əsas mənbəyi olmuşdur. Sovet dövründə hüquqi adətlərdən, demək olar ki, istifadə olunmurdu və onlar tətbiq edilmirdi.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi hüquqi adətləri hüququn mənbə növü kimi tanıyır və qəbul edir. Hüququn mülkü hüquq adlı sahəsində hüquqi adətlərin **işgüzar dövriyyə adətləri** kimi növü nəzərdə tutulur. Bu növ adətlərdən bir qayda olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüququn mənbəyi kimi istifadə olunur. Məsələn, satılan əmlakın keyfiyyəti işgüzar dövriyyə adətlərinə müvafiq surətdə yoxlana bilər.

Ticarət adətləri hüquqi adətlərin bir növüdür. Onlar beynəlxalq ticarətdə böyük rol oynayır. Ticarət adətlərinin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi (Dəniz Ticarəti) Məcələsində nəzərdə tutulmuşdur.

Xarici iqtisadi əməkdaşlığın bəzi formaları qanunda nəzərdə tutulmur. Belə halda həmin formalar ticarət adətləri ilə tənzimlənilir. Beynəlxalq arbitraj praktikasında ticarət adətlərindən geniş istifadə edilir.

Bəzi xarici ölkələrin hüquq sistemində presedent adlı mənbə növü məlumdur. Presedent dedikdə, müəyyən bir məsələ bərsində dövlət orqanının (məhkəmənin və ya digər orqanının) qəbul etdiyi qərarın sonrakı oxşar işlərin həllində tətbiq edilməsi başə düşülür. O, Böyük Britaniya, ABŞ və digər dövlətlərdə hüququn əsas mənbə növlərindən biri kimi tanınır. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi onu hüququn mənbəyi kimi qəbul etmir.

Hüququn prinsipləri { Hüququn prinsipləri¹ hüququn əsas anlayışlarından biridir. Bu, çox vacib və mühüm əhəmiyyətə malik olan anlayışdır. Belə ki, hüququn mahiyyəti, sosial məqsədi və xarakteri kimi zəruri məsələlər məhz hüququn prinsiplərində ifadə olunur. Hüquq məhz həmin prinsiplərə əsas-

¹ Prinsip sözü latınca «prinsipium» ifadəsindən olub, «əsas» mənasını bildirir.

lanaraq və söykənərək fəaliyyət göstərir, öz funksiyasını yerinə yetirir. Hüquqi dövlətin həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsasını hüququn prinsipləri təşkil edir.

Hüququn mahiyyətini və sosial məqsədini ifadə edən əsas başlanğıc müddəalarına hüququn prinsipləri deyilir.

Hüququn prinsipləri iki yerə bölünür:

- hüququn ümumi prinsiplərinə;
- hüququn xüsusi prinsiplərinə.

Hüququn ümumi prinsipləri odur ki, bu prinsiplər bütövlükdə hüququn ən mühüm xüsusiyyətlərini, onun məzmununu və əsas cəhətlərini müəyyənləşdirir, habelə hüququn bütün sahələrinə aid edilir. Onlara hüququn **əsas prinsipləri** də deyilir.

İctimai azadlıq hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən biridir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hər bir şəxs qanunla qadağan edilməyən və başqalarına zərər vurmeyən istənilən hərəkət etmək imkanına malikdir. Bu prinsipin əsasında belə bir müddəa durur: «qanunla qadağan edilməyən hər şeyə icazə verilir».

İctimai ədalət hüququn ümumi prinsipləri sırasına aiddir. Bu prinsipin konkret hüquqi məsələlərin həlli zamanı xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, cinayət işinə baxarkən məhkəmə ədalətli hökm çıxarmalıdır. Şəxsə pensiya təyin olunarkən, məsələ ədalət mövqeyindən həll olunmalıdır.

Demokratizm prinsipi hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsip onu ifadə edir ki, şəxslər üçün demokratik hüquq və azadlıqlar müəyyən edilir, xalq hakimiyyəti tanınır, əsas dövlət orqanları (parlament, prezident) seçki yolu ilə yaranır, dövlət və ictimai həyata aid olan ən vacib məsələlər barədə qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilir ki, bu hüququn demokratikliyini ifadə edir.

Humanizm (insanpərvərlik) prinsipi hüququn əsas (ümumi) prinsiplərindən biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, hüququn güddüyü məqsədin əsasında insan amili durur. Hüquq hər bir vətəndaş üçün təbii və ayrılmaz hüquq və azadlıqlar (insan hüquq və azadlıqları) möhkəmləndirir və onları real surətdə təmin edir. Hər bir kəsin yaşamaq, şəxsi azadlıq, toxunulmazlıq və digər hüquqları vardır.

Bərabərlik prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biridir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, bütün vətəndaşlar irqindən, milliyyətinə, dinindən, mənşəyindən, əqidəsindən, qulluq mövqeyin-

dən və digər amillərdən asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir və heç kəsə bu məsələdə üstünlük verilmir. Həmin məsələdə ayrı-seçkilik (diskriminasiya) halına yol vermək olmaz.

Hüquq və vəzifələrin birliyi (vahidliyi) prinsipi hüququn ümumi prinsipləri sırasına daxil edilir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Həmin prinsipə görə subyektlərdən kiminsə malik olduğu hüquqlar mütləq və hökmən başqa subyektlər üçün bu hüquqlarla bağlı vəzifələrin yaranmasına əsas olur. Vəzifəsiz hüquq, hüquqsuz da vəzifənin mövcudluğu mümkün olmayan məsələdir.

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biri kimi qəbul olunur. Bu prinsip onu ifadə edir ki, yalnız hüquq pozuntusu törətməkdə təqsirli bilinən şəxs cinayət, mülki, inzibati və ya intizam məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Təqsiri olmayan şəxsi isə hüquq məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz.

Qanunçuluq prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biridir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hüquqda ifadə olunan göstərişlərə hamı və hər kəs əməl etməlidir. Həmin prinsip hüququn həyata keçirilməsini təmin edir.

Hüququn xüsusi prinsipləri dedikdə, hüququn ayrı-ayrı sahələrinə aid olan prinsiplər başa düşülür. Buna görə də onlara çox vaxt hüququn **sahəvi prinsipləri** deyilir. Belə halda konstitusiyaya hüququnun, inzibati hüququn, maliyyə hüququnun, cinayət hüququnun, əmək hüququnun və s. sahəvi prinsiplərindən danışmaq olar. Məsələn, müqavilə azadlığı prinsipi mülkü hüquq sahəsinin, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququ sahəsinin və s. sahəvi (xüsusi) prinsipi hesab edilir.

Hüququn funksiyaları

Hüququn əsas anlayışlarından biri onun funksiyaları hesab edilir. Hüququn funksiyaları onu ifadə edir ki, hüquq ictimai həyatda hansı rolu yerinə yetirir. Hüququn rolu və sosial məqsədi onun funksiyalarında ifadə olunur.

Hüququn ictimai münasibətlərə göstərdiyi təsirin əsas istiqamətlərinə hüququn funksiyaları deyilir.

Hüquq iki əsas və başlıca funksiya yerinə yetirir:

- tənzimləyici funksiya;
- qoruyucu funksiya.

Hüququn tənzimləyici funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin ən vacib hissəsini (mülkiyyət münasibətlərini, dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti üzrə münasibətləri, dövlətin maliyyə münasibətlərini, əmək münasibətlərini və s.) nizama və qaydaya salır, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Hüququn bu funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə cəmiyyətdə hərc-mərcliyin qarşısı alınır, ictimai münasibətlərin inkişafı normal məcraya yönəlir.

Hüququn qoruyucu funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq normal ictimai münasibətləri müdafiə edir, həmin münasibətlər pozulduqda (məsələn, vətəndaşın əmlakı oğurlanır və bununla mülkiyyət münasibətləri pozulur) isə onlar məhkəmə yolu ilə müdafiə olunur. Hüquqazidd əməlin qarşısını almaq qoruyucu funksiyasının əsas məqsədini təşkil edir.

Hüquq öz qoruyucu funksiyasını müəyyən vasitələrlə yerinə yetirir. **Qadağan etmək** həmin vasitələrdən biridir. Hüquq bu vasitə ilə hüquqazidd hərəkətlər edilməsini yasaqlayır. Məsələn, şəxsin öz mülkiyyətində olan əmlakından insan hüquq və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə etməsi qadağandır (Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Hüquqi məsuliyyət tədbirləri həmin vasitələr sırasına daxildir. Hüquq, hüquqazidd əməllərə görə müxtəlif məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutur. Məsələn, cinayət törətmiş şəxs üçün cinayət cəzası (azadlıqdan məhrum etmə və s.), müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməməyə görə cərimə və zərərin əvəzini ödəmə, əmək intizamını pozmağa görə tənbeh (məsələn, töhmət) və s. müəyyən edilmişdir.

Hüquq pozuntusu törədildikdə (məsələn, cinayət törədildikdə və s.) təqsirkar şəxslərə məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir. Bu, hüququn qoruyucu funksiyasını ifadə edən vasitələrdən biridir.)

Hüquq normaları Hüquq müxtəlif hüquq normalarından ibarətdir¹. Əgər hüququ canlı insan orqanizminə oxşatsaq, onda hüquq normaları həmin orqanizmin «hüceyrələridir». Əgər hüququ materiya hesab etmiş olsaq, onda hüquq normaları həmin materiyanın «atomlarıdır». Əgər hüququ tikilmiş bina kimi tanısaq, onda hüquq normaları həmin binanın «kəpirləridir».

¹ «Norma» sözü latınca «qayda», «nümunə» mənasını ifadə edir.

Ayrıca olaraq götürülmüş hüquq norması və ya normalar qrupu hələ özlüyündə hüquq demək deyildir. **Hüquq dedikdə, hüquq normalarının sistemi başa düşülür.**

Hüquq normaları sosial normaların bir növüdür. Hüquq normalarından başqa, əxlaq norması, dini norma, adət norması və digər normalar da sosial normalar sırasına aiddir. Bəs, hüquq normaları sosial normaların digər növlərindən nə ilə fərqlənir? Hüquq normaları sosial normaların digər növlərindən özünün **spesifik, xarakterik keyfiyyətləri** ilə fərqlənir. Məhz həmin keyfiyyətlər (əlamətlər) hüququ digər normalardan fərqləndirməyə imkan verir.

Birincisi, hüquq norması sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, **dövlət tərəfindən müəyyən edilir və xalqın (və cəmiyyətin) dövlət iradəsini ifadə edir.**

İkincisi, hüquq norması sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, **zahirən rəsmi dövlət sənədlərində** – müəyyənləşdirilmiş formada ifadə olunur. Məsələn, qanun, fərman, qərar və s. hüquq normalarını zahirən ifadə edən formalardır.

Üçüncüsü, hüquq normaları sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, pozuntulardan (məsələn, cinayətdən və s.) dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin edilir.

Dördüncüsü, hüquq normalarının göstərişləri sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, ümumi məcburi xarakter daşıyır. Bu normalar hamı üçün məcburidir.

Hüquq norması dedikdə, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və ya sanksiyalaşdırılan elə davranış qaydaları başa düşülür ki, bu qaydalar rəsmi sənədlərdə (formalarda) ifadə olunur.

Hüquq normaları daxili quruluşa malikdir. **Hüquq normalarının daxili quruluşu** dedikdə, onları təşkil edən elementlər (tərkib hissələri) başa düşülür. Həmin elementlərə aiddir:

- dispoziisiya;
- hipoteza;
- sanksiya.

Dispoziisiya hüquq normalasının başlıca və əsas elementidir. O, hüquq normalasının quruluşunda üstün mövqeyə malikdir. Bu onunla bağlıdır ki, dispoziisiya davranış qaydasının özünü, şəxsin hüquq və vəzifələrinin məzmununu açır.

Dispoziisiya dedikdə, hüquq normalasının elə bir elementi başa

düşülür ki, bu element subyektlərin hüquq və vəzifələrini, onların mümkün və lazımı dövrəniş variantlarını müəyyən edir. O, davranış qaydasının məzmununun əsasıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsinə görə oğurluq, özgəsinin əmlakını gizli olaraq talama, əgər mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilsə, altı ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bu normada «özgəsinin əmlakını gizli olaraq talama» dispozisiyadır.

Hipoteza dedikdə, elə faktiki həyati hallar başa düşülür ki, bu hal hüquq normasının qüvvədə olmasını şərtləndirir. Hipoteza hüquq normasının qüvvədə olması şərtlərini müəyyən edir. Məsələn yuxarıdakı misalda «əgər mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilsə» hüquq normasının hipotezası sayılır.

Sanksiya dedikdə, hüquq normasının elə bir elementi başa düşülür ki, o, dispozisiyanı pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Sanksiya müəyyən hüquq normasının pozulmasına görə məsuliyyət tədbiri müəyyənləşdirir. Məsələn, yuxarıdakı misalda «altı ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır» hüquq normasının sanksiyasıdır.

Mülkü hüquqda sanksiyaya misal olaraq zərərin əvəzini ödəməni, cərimə və penyanı, əmək hüququnda intizam tənbehini (töhməti, işdən çıxarmanı və s.), cinayət hüququnda azadlıqdan məhrum etməni, inzibati hüquqda, inzibati həbsi və s. göstərmək olar.

Elə hüquq normaları vardır ki, bu normalarda elementlərin üçü də hamısı birlikdə mövcud olmur: bu normalarda ya dispozisiya, ya hipoteza, ya da sanksiya olmur. Məsələn, Mülkü Məcəllədə belə bir norma ifadə olunmuşdur: «əgər əmək müqaviləsi üzrə işləyərsə, on altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər (Mülkü Məcəllənin 28-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu normada «tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər» dispozisiyadır, «əgər əmək müqaviləsi üzrə işləyərsə» və «on altı yaşı tamam olarsa» hipotezadır. Bu normanın sanksiyası isə yoxdur.

Hüquq münasibətləri

İctimai həyatda müxtəlif növ münasibətlər əmələ gəlir. Həmin münasibətlərə aiddir: istehsal münasibətləri; iqtisadi münasibətlər; siyasi münasibətlər; mədəni münasibətlər; əxlaq münasibətləri; dini münasibətlər; qeyri-maddi (mənevi) münasibətlər və s. Bu münasibətlər ictimai həyatda və cəmiyyətdə insan cinsindən olan subyekt-

lər və insan kollektivləri (məsələn, müəssisələr, idarələr və s.) arasında yarandığına görə **ictimai və ya sosial münasibətlər** adlanır. Əgər ictimai münasibət hüquq norması ilə tənzimlənersə, həmin münasibətə hüquq münasibəti deyilir. Deməli, hüquq münasibəti hüquqla, hüquq norması ilə bağlıdır.

Hüquq normaları ilə tənzimlənən və nizamlanan ictimai münasibətə hüquq münasibəti deyilir.

Hüquq normaları (hüquq) söz yox ki, bütün ictimai münasibətlərin hamısını tənzimləmir. Onlar yalnız nisbətən elə vacib və prinsipial münasibətləri nizamlayır ki, həmin münasibətlərin dövlət və cəmiyyətin mənfəələri üçün, şəxslərin həyat fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Mülkiyyət münasibətləri, hakimiyyət və idarəçilik münasibətləri, sosial-iqtisadi quruluş münasibətləri, əmək münasibətləri, vergi münasibətləri, ailə-nikah münasibətləri və s. məhz mühüm əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlərdir.

Hüquq münasibətləri **yalnız və yalnız hüquq normaları** əsasında əmələ gəlir. Əgər hüquq normaları yoxdursa, onda hüquq münasibətləri də yarana bilməz. Hüquq münasibətlərinin yaranmasının səbəbi hüquq normalarıdır.

Hüquq münasibətləri həmişə iki subyekt arasında əmələ gəlir. Həmin subyektlərə hüquq münasibətinin **tərəfləri** deyilir. Məsələn, daşıma hüquq münasibətində iştirak edən daşıyıcı və sərnişin həmin münasibətin tərəfləri hesab edilir.

Digər tərəfdən (qarşı tərəfdən) müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququna malik olan tərəfə **səlahiyyətli şəxs** deyilir. Üzərinə müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi qoyulan tərəf isə **borclu** adlanır. Yuxarıdakı misalda sərnişin səlahiyyətli şəxs hesab edilir, çünki o, daşıyıcıdan özünün təyinat yerinə çatdırılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Daşıyıcı isə borclu adlanır. Ona görə ki, onun üstünə sərnişini təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi düşür.

Səlahiyyətli şəxsin malik olduğu hüquqa hüquq elmində **subyektiv hüquq**, borclu şəxsin üstünə düşən vəzifəyə isə **subyektiv hüquqi vəzifə** deyilir. Hüquq münasibətlərinin tərəfləri də qarşılıqlı surətdə bir-birilə subyektiv hüquq və vəzifələrlə bağlıdır. Bu bağlılıq və əlaqə elə hüquq münasibəti deməkdir. Özü də hüquq münasibəti çərçivəsində bir tərəfin hüququ digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğun gəlir və əksinə.

Hüquq münasibətləri **iradəvi münasibətlərdir**. Heç bir kəs öz iradəsindən asılı olmadan, iradəsi ziddinə olaraq hüquq münasibətinə girə bilməz. Şəxslər yalnız öz iradələrinə uyğun olaraq hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Hüquq münasibətləri onların iradəsini ifadə edir.

Hüquq münasibətləri müəyyən daxili quruluşa malik olan münasibətlərdir. **Hüquq münasibətinin daxili quruluşu** dedikdə, onu təşkil edən elementlər (tərkib hissələri) başa düşülür. Hüquq münasibəti **üç elementdən** ibarətdir:

- hüquq münasibətinin subyektlərindən;
- hüquq münasibətinin məzmunundan;
- hüquq münasibətinin obyektindən.

Hüquq münasibətinin subyektləri dedikdə, bu münasibətlərdə iştirak edən şəxslər və onların kollektivləri (birlikləri) başa düşülür. Onlar iki yerə bölünür:

- fərdi subyektlərə;
- kollektiv subyektlərə.

Fərdi subyektlər dedikdə, fiziki şəxslər başa düşülür. Fiziki şəxslərə aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- xarici ölkə vətəndaşları (əcnəbilər);
- vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- ikiqat vətəndaşlığı olan şəxslər

Kollektiv subyektlər odur ki, onlar insan kollektivləri (birlikləri) əsasında təşkil olunur. Onlara aiddir:

- dövlət;
- bələdiyyələr;
- hüquqi şəxslər (müəssisələr, təşkilatlar, şirkətlər, firmalar və s.)

Hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin subyektiv hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, borc hüquq münasibətində borc verən şəxsin borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ, borc alan şəxsin isə borcu qaytarmaq vəzifəsi həmin münasibətin məzmununu təşkil edir. Deməli, hüquq münasibətinin məzmunu hüquq və vəzifənin məcmusundan ibarətdir. O özü iki elementdən ibarətdir:

- subyektiv hüquqdan;
- subyektiv hüquqi vəzifədən (subyektiv vəzifədən).

Subyektiv hüquq dedikdə, şəxsin mümkün olan davranış ölçüsü (imkanı) başa düşülür ki, bu ölçü (imkan) qanunla müəyyən edilir. Subyektiv hüquq şəxsin öz mənafeyinin təmin edilməsi ilə bağlı məqsədlərə nail olmağa yönəlir. Özü də subyektiv hüquq yalnız hüquq münasibəti çərçivəsində yarana bilər. Subyektiv hüquq səlahiyyətli şəxsə məxsus olur. Alqı-satqı hüquq münasibətinə görə satıcının alıcıdan satdığı əşyanın qiymətinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ (imkanı) vardır. Bu hüquq (imkan) subyektiv hüquqdur.

Subyektiv hüquq müəyyən məzmunu malikdir. **Subyektiv hüququn məzmunu** dedikdə, səlahiyyətli şəxsə verilən hüquqi imkanlar başa düşülür. Səlahiyyətli şəxsə verilən hüquqi imkana **səlahiyyət** deyilir. Subyektiv hüquq üç səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir. Onlara aiddir:

- müstəqil olaraq müəyyən hərəkətləri etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- digər şəxslərdən (şəxsdən) müəyyən hərəkətləri etməyi və ya etməməyi tələb etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- müdafiə səlahiyyəti (hüquqi imkanı).

Subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununu aydınlaşdıraraq. Mülkiyyət hüquq münasibəti mülkiyyətçinin malik olduğu əmlakla (məsələn, yaşayış evi ilə) bağlı olaraq yaranır. Bu münasibətdə iki tərəf iştirak edir. Tərəflərdən biri mülkiyyətçidir. O, səlahiyyətli şəxsdir. Digər tərəf (qarşı tərəf) rolunda isə cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») çıxış edirlər. Mülkiyyət hüquq münasibəti də məhz mülkiyyətçi və cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında yaranır. Mülkiyyətçi müəyyən səlahiyyətlərə (hüquqi imkanlara) malikdir:

- əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək səlahiyyəti (müstəqil olaraq hərəkət etmək səlahiyyəti);
- cəmiyyət üzvlərindən («hamıdan və hər kəsdən») onun mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmamağı tələb etmək səlahiyyəti (hərəkət etməyi və ya etməməyi tələb etmək səlahiyyəti);
- mülkiyyət hüququ pozulduqda (məsələn, əşya oğurlandıqda) məhkəmə yolu ilə pozulmuş hüququ bərpa etmək səlahiyyəti (müdafiə səlahiyyəti).

Subyektiv vəzifə dedikdə, şəxsin lazımı (zəruri) davranış ölçüsü (zərurəti) başa düşülür ki, bu ölçü (zərurət) qanunla müəyyən edilir. Subyektiv vəzifə səlahiyyətli şəxsin mənafeyinin təmin edilməsinə yönəlir. O, yalnız hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır. Subyektiv vəzifə borclu şəxsin üstünə düşür. Alqı-satqı hüquq münasibətinə görə alıcı satın aldığı əşyanın qiymətini satıcıya ödəmək vəzifəsini daşıyır. Bu, subyektiv vəzifədir.

Subyektiv vəzifə də **müəyyən məzmun**ə malikdir. Borclu şəxsin həyata keçirməli və yerinə yetirməli olduğu hüquqi zərurətlər **subyektiv vəzifənin məzmununu** təşkil edir. Onlara aiddir:

- müəyyən hərəkətlər etmək və ya etməmək zərurəti;
- səlahiyyətli şəxsin qanuni tələblərinə cavab vermək zərurəti;
- bu tələbləri yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşımaq zərurəti.

Mülkiyyət hüquq münasibəti misalında bu məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Bu münasibətdə borclu şəxs rolunda cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») çıxış edir. Cəmiyyət üzvləri, birincisi, mülkiyyətçinin öz mülkiyyət hüququnu həyata keçirməsinə mane olan hərəkətlər etməməlidirlər (hərəkət etməmək zərurəti); ikincisi, mülkiyyətçinin tələblərinə cavab verməli və onları yerinə yetirməlidirlər (cavab vermək zərurəti); üçüncüsü, mülkiyyətçinin hüquqlarını pozduqda isə məsuliyyət daşımalıdırlar (məsuliyyət daşımaq zərurəti).

Subyektiv hüquq müəyyən hüquq münasibətində iştirak edən subyektin hüququdur, subyektiv vəzifə isə həmin münasibətdə çıxış edən subyektin üstünə düşən vəzifədir.

Hüquq münasibətinin obyektini dedikdə, elə nemətlər başa düşülür ki, hüquq münasibəti məhz onunla bağlı olaraq yaranır. Məhz hüquq münasibətinin obyektini olan nemətlər barəsində şəxslərin (subyektlərin) subyektiv hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətinin obyektini satılan əşyadır. Mülkiyyət hüquq münasibətinin də obyektini əşyadır.

Hüquq münasibətinin obyektini hüquq elmində ən geniş mübahisəyə səbəb olan məsələlərdəndir. Bu barədə alimlər bir neçə konsepsiya irəli sürürlər.

Hüquq münasibətinin obyektinə aid olan nemətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Hüquq münasibətinin xarakterindən və növündən asılı olaraq onun obyektini də müxtəlif olur.

Maddi nemətlər (əşya, predmetlər, pul, qiymətli kağızlar)

başlıca olaraq, mülkü hüquq münasibətlərinin (məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, bağışlama, mülkiyyət və s. hüquq münasibətinin) obyektı olur.

Qeyri-maddi nemətlər (həyat, sağlamlıq, şəxsiyyət toxunulmazlığı, şərəf və ləyaqət və s.) obyekt kimi cinayət hüquq münasibətləri üçün tipikdir. Bununla belə, onlar konstitusiya və mülkü hüquq münasibətlərinin də obyektləri ola bilər.

Əqli mülkiyyət obyektləri – yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtira və s.) əsasən mülki hüquq münasibətlərinin (müəlliflik hüquq münasibətinin, patent hüquq münasibətinin və s.) obyektı olur.

Hüquq münasibətləri ictimai sivil həyatın əsas sahələrini təşkil edir. Harada hüquq vardır, orada hökmən və mütləq hüquq münasibəti də yaranır. Xüsusilə onlar sivil cəmiyyətdə, hüquqi dövlətdə inkişaf etmişdir. Hüquq münasibəti insanı bütün ömrü boyu müşayiət edir, ona «yol yoldaşı» olur. Buna görə də hüquq münasibəti hüquq elminin, hüquq nəzəriyyəsinin ən mərkəzi problemlərindən biridir.

Hüquq sahələrinin müxtəlifliyinə görə hüquq münasibətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- konstitusiya hüquq münasibəti;
- inzibati hüquq münasibəti;
- əmək hüquq münasibəti;
- mülkü hüquq münasibəti;
- cinayət hüquq münasibəti və s.

Hüququn sistemi Qeyd etdik ki, hüquq dövlət tərəfindən yaradılan və qorunan normalardan (hüquq normalarından) ibarətdir. Hüquq bu normaların təsadüfi, xaotik halda birləşməsi yox, onların daxili vəhdətdə olan, uyğunlaşdırılan və bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılı olan vahid, tam və bütöv sistemi deməkdir. Elə bir sistem ki, bu sistemdə normalar müəyyən qaydada qruplaşdırılır və düzənlənir. Həmin sistem hüququn sistemi adlanır.

Hüququn sistemi dedikdə, onun müəyyən daxili strukturu (quruluşu və təşkili) başa düşülür.

Hüququn sistemi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. **Vahidlik** onun əsas xüsusiyyətlərindən birdir. Bir-birlərindən fərqlənməsinə baxmayaraq hüquq normaları sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədə

olub, vahid sistem halında birləşirlər. Bu normaların məqsəd və vəzifələri də vahiddir. Digər tərəfdən hüquq normalarında ifadə olunan cəmiyyətin və xalqın dövlət iradəsinin özü vahiddir. Bunlardan əlavə, hüquq normaları ilə ictimai münasibətlərin tənzimlənmə mexanizmi də vahiddir. Hüquq sisteminin vahidliyi bu cəhətlərlə müəyyən edilir.

Bölünmə qabiliyyətinə malik olmaq hüququn sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, hüquq normaları öz konkret məzmununa görə, ifadə etdiyi göstərişə görə, tənzim etdiyi ictimai münasibətlərə görə bir-birlərindən fərqlənir. Buna görə də hüququn sistemi ayrı-ayrı hissələrə bölünür.

Obyektivlik hüququn sisteminin vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Hüququn sistemi subyektiv xarakter daşımır. O, obyektiv olaraq mövcuddur. Belə ki, hüququn sistemi hüquqyaratma subyektinin (dövlətin) iradəsindən asılı deyildir. Lakin dövlət hüququn mövcud sisteminə müəyyən dərəcədə və həddə təsir göstərə bilər.

Hüququn sistemi müəyyən elementlərdən ibarətdir. **Hüquq norması** hüququn sisteminin ilkin elementi hesab edilir. O, hakimiyyət xarakterli davranış qaydasıdır. Ona görə ki, hüquq norması dövlət tərəfindən müəyyən edilir.

Hüququn sistemi hüquq sahələrindən ibarətdir. O, məhz hüquq sahələrindən təşkil olunmuşdur. Hüquq sahələrinə isə hüququn yarım sahələri və hüquq institutları daxildir.

Hüquq sahəsi hüquq sisteminin struktur elementlərindən biridir. O, hüquq sisteminin əsas və başlıca elementi olub, onun nisbətən müstəqil, daha iri hissəsi, mühüm bölməsi hesab edilir.

Hüquq sahəsi dedikdə, hüquq sisteminin nisbətən elə müstəqil hissəsi başa düşülür ki, o, özündə oxşar ictimai münasibətləri tənzim edən və bir-biri ilə bağlı olan hüquq normalarını birləşdirir.

Hüquq normaları hüquq sahəsini bilavasitə yaratmır. Başqa sözlə desək, hüquq sahəsi bilavasitə hüquq normalarından təşkil olunmamışdır. Hüquq normaları hüquq institutlarının vasitəsi ilə hüquq sahəsini yaradır. Əgər hüquq sistemi hüquq sahələrindən yaranmış və təşkil olunmuşdursa, onda hüquq sahələrinin özü hüquq institutlarından ibarətdir.

Hüquq institutu dedikdə, hüquq sahəsi daxilində ayrılmış hüquq normalarının elə qrupu başa düşülür ki, o, müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir hissəsini tənzim edir.

Hüquq institutu hüquq sahəsinin tərkib hissəsidir. O, ilkin müstəqil struktur bölməsi sayılır. Ona görə ki, hüquq institutu müəyyən dərəcədə müstəqil məsələləri tənzimləyir. O, müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir sahəsinə və tərəfinə nizamlayır. Hüququn hər bir sahəsində hüquq institutlarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, mülkü hüquq sahəsində mülkiyyət hüququ, məhdud əşya hüququ, sahiblik, müəlliflik hüququ, patent hüququ və s. hüquq institutları məlumdur.

Eyni hüquq sahəsinin bir-birinə yaxın olan hüquq institutlarının birləşməsinə hüququn yarım sahəsi deyilir.

Hüququn yarım sahəsi müəyyən növ münasibətlərin müvafiq qrupunu tənzimləyir. Məsələn, mülki hüququn vərəsəlik adlı yarım sahəsi vərəsəlik münasibətlərini, ailə hüququ adlı yarım sahəsi ailə-nikah münasibətlərini və s. nizamlayır. Konstitusiya hüququ sahəsinin seçki adlı yarım sahəsi seçki məsələlərini tənzimləyir.

Beləliklə, hüquq sistemi hüquq sahələrindən, hüquq sahələri yarım sahələrdən, yarım sahələr hüquq institutlarından, hüquq institutları isə öz növbəsində hüquq normalarından ibarətdir. Onda hüquq sisteminin struktur elementləri bunlardan ibarətdir:

- hüquq sahəsi;
- hüququn yarım sahəsi;
- hüquq institutu;
- hüquq norması.

Hüquq sahəsi

Hüququn sistemi hüquq sahələrinə başlıca olaraq iki əlamət (meyar) əsasında bölünür. Həmin əlamətlərə aiddir:

- hüquqi tənzimləmə predmeti;
- hüquqi tənzimləmə metodu.

Hüquqi tənzimləmə predmeti dedikdə, müəyyən növ ictimai münasibətlər başa düşülür. Predmet belə suallara cavab verir: hüquq sahəsi nəyi tənzim edir?; hüquq sahəsi nəyə təsir göstərir?

Hər bir hüquq sahəsinin özünün hüquqi tənzimləmə predmeti vardır. Söhbət hüququn ayrı-ayrı sahələri tərəfindən tənzimlənən ictimai münasibətlərdən gedir. Məsələn, əmək hüququn predmetini iş prosesində işgötürənlə işçi arasında yaranan əmək münasibətləri, mülki hüququn predmetini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri və s. təşkil edir.

Hüquqi tənzimləmə metodu dedikdə, elə üsul və vasitələr

başla düşülür ki, həmin üsul və vasitələrin köməyi ilə hüquq ictimai münasibətlərə təsir göstərir. Metod belə bir suala cavab verir: hüquq öz tənzimləyici rolunu necə yerinə yetirir? Hər bir hüquq sahəsinin özünün tənzimləmə metodu vardır.

Hüquq sistemi özündə bir neçə hüquq sahəsini birləşdirir. Həmin sahələrə aiddir:

- konstitusiya hüququ;
- inzibati hüquq;
- maliyyə hüququ;
- mülkü hüquq;
- əmək hüququ;
- cinayət hüququ və s.

Konstitusiya hüququ konstitusiya quruluşunun əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi statusunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmənin sistemini, habelə dövlət quruluşunun digər məsələlərini müəyyən edir.

Inzibati hüquq icra hakimiyyəti sahəsində (Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətində, nazirliklərin fəaliyyətində və s.) idarəçilik münasibətlərini tənzimləyir.

Maliyyə hüququ dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində əmələ gələn münasibətləri (büdcə münasibətlərini, vergi münasibətlərini və s.) tənzim edir.

Mülkü hüquq əmlak münasibətlərini (məsələn mülkiyyət münasibətlərini və s.), habelə şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini (məsələn, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən, ixtiralardan və s. istifadə edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri, habelə heyət, sağlamlıq, şərəf və ləyaqətlə bağlı olan münasibətləri) nizamlayır.

Əmək hüququ işçinin əmək fəaliyyəti prosesində yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyir. İşçinin işə qəbul olunması, əmək müqaviləsinin bağlanması, iş və istirahət vaxtları və digər məsələlər əmək hüququ ilə müəyyən edilir.

Cinayət hüququ cinayət və cəza ilə bağlı olan məsələləri tənzimləyir. Hansı ictimai təhlükəli əməlin cinayət hesab edilməsi və ona görə təyin edilən cəza növləri hüququn bu sahəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquq sistemi iki hissəyə bölünür: ümumi hüquqa; xüsusi hüquqa; **Ümumi hüquq** hakimiyyət – tabeçilik münasibətlərini tənzim edir. Bu münasibətlərin bir tərəfində hökmən və mütləq haki-

miyyət funksiyasını həyata keçirən dövlət iştirak edir. Konstitusiyaya hüquq, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, cinayət hüququ və s. ümumi hüquqa aid edilir. Ayrı-ayrı şəxslər arasındakı münasibətləri tənzim edən hissə **xüsusi hüquq** adlanır. Mülkü hüquq, əmək hüququ və s. xüsusi hüquqa aiddir.)

§ 3. Hüquq pozuntusu və hüquqi məsuliyyət

Hüquqauyğun davranış Hər bir şəxsin azadlıq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsi vətəndaşların azadlıq hüququnu təsbit edir.

Azadlıq hüququ vətəndaşların öz iradəsi əsasında davranış imkanını ifadə edir. Davranış imkanı isə vətəndaşların istənilən hərəkəti etmək hüququdur, imkanlıdır.

Lakin vətəndaşların davranış imkanları mütləq xarakter daşmır, yəni sonsuz, ucsuz-bucaqsız və hüdudsuz deyildir. Onların davranışı hüquq normalarında ifadə olunan göstərişə uyğun olmalıdır və bu normalarla qadağan edilməməlidir. Belə halda vətəndaşların hüquqauyğun davranışı göz qabağındadır.

Şəxslərin hüquq normalarının göstərişlərinə uyğun olan davranışına hüquqauyğun davranış deyilir.

Hüququn subyektlərinin (fiziki şəxslərin, dövlətin, bələdiyyələrin, hüquqi şəxslərin) davranışı o halda hüquqauyğun davranış hesab edilir ki, onların etdiyi hərəkətlər hüquq normalarında ifadə olunan göstərişlərə zidd olmasın, onlara uyğun gəlsin. Digər tərəfdən onların hərəkətləri cəmiyyətin, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin maraq və mənafeələrinə cavab verməlidir. Məhz bu cür hərəkətlər cəmiyyətin normal fəaliyyət göstərməsinin əsasını təşkil edir. Cəmiyyətin əmin-amanlığı, rifahı və inkişafı şəxslərin hüquqauyğun davranışından çox asılıdır. Hüquqauyğun davranış xüsusilə hüquqi dövlətin fəaliyyəti üçün daha vacibdir.

Hüquqauyğun davranış **ictimai cəhətdən lazımi (zəruri) davranışdır**. Lazımi (zəruri) davranış isə böyük və ictimai əhəmiyyətə malikdir. Bu cür davranışın həyata keçirilməsi cəmiyyətin yaşaması və həyatı üçün vacibdir, əsasdır. Ona görə də lazımi (zəruri) davranış **ictimai cəhətdən faydalı olan** davranışdır.

Hüquqauyğun davranışın elə variantları (növləri) vardır ki, onlar lazımi (zəruri) davranış kimi yüksək ictimai əhəmiyyət və faydaya malik deyildir. Belə ki, onlar cəmiyyətin ictimai həyatının

əsaslarına toxunmur. Lakin onlar cəmiyyətin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, cəmiyyət üzvlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə və s. mühüm dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, vətəndaşların elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olması bu cür hüququayğun davranış variantına misal ola bilər.

Bununla bərabər, ictimai həyatda hüququayğun ələ davranış variantlarına rast gəlmək mümkündür ki, onlar cəmiyyət üçün zərərli sayılmır, ictimai cəhətdən faydalı deyildir və ya hiss olunan, gözə çarpan xeyir (fayda) gətirmir. Bu davranış variantları ayrı-ayrı sosial qrupların maraqları və mənafeələrinə xidmət edir. İctimai cəhətdən faydalı olmasa da həmin davranış variantlarına yol (icazə) verilir. Məsələn, dini ayinlərin həyata keçirilməsi bu cür davranışa misal ola bilər.

İctimai cəhətdən fəal olmasına görə hüququayğun davranış üç növə bölünür:

- adi hüququayğun davranış;
- aktiv hüququayğun davranış;
- passiv hüququayğun davranış.

Adi hüququayğun davranış şəxslərin gündəlik həyatının məişət, əmək (iş) fəaliyyəti (xidməti və qulluq fəaliyyəti) və s. sahələrinə aiddir. **Aktiv hüququayğun davranış** şəxslərin məqsədyönlü, təşəbbüskarlıq fəaliyyəti deməkdir. Bu zaman şəxslər əlavə maddi enerji və vaxt məsrəflərinə yol verirlər. **Passiv hüququayğun davranış** isə müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmə deməkdir. Bu zaman şəxslər dövlət, cəmiyyət və ayrı-ayrı şəxslər üçün zərərli olan hərəkətləri etmir.

Hüququayğun davranış iki formada ifadə olunur:

- hərəkət etmək formasında (müsbət hərəkət);
- hərəkət etməmək və ya hərəkətsizlik formasında (müsbət hərəkətsizlik). Məsələn, şəxslər təhlükəli, zərərli və ziyan vura bilən hərəkətlər etməkdən çəkinir.

Hüquqazidd davranış Bəzən şəxslər hüquq normalarında ifadə olunan hüquqi göstərişlərə uyğun gəlməyən hərəkətlər edirlər. Həmin hərəkətlərlə onlar hüquq normalarının müəyyən etdiyi tələbləri pozurlar. Belə halda isə hüquqazidd davranış göz qabağındadır.

Şəxslərin hüquq normalarının göstərişlərinə zidd olan və bu göstərişləri pozan hərəkətinə (hərəkət etməməsinə, hərəkətsizliyinə) hüquqazidd davranış deyilir.

Hüquqazidd davranış hüququayğun davranışın antipodudur. O, şəxslərin hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafeələrini pozur, cəmiyyətə maddi və mənəvi (qeyri-maddi) zərər vurur. Hüquqazidd davranış cəmiyyətin, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin mənafeələrinə cavab vermir və onlara zərər vurur. Bu cür davranış cəmiyyət üçün ziyanlı nəticələrə səbəb olur. Hüquqazidd davranış öz ictimai xarakterinə görə cəmiyyətə ziddir.

Hüquqazidd davranışın müəyyən növü **hüquq pozuntusu** adlanır. Hüquq pozuntusu bütün hallarda hüquqazidd davranışdır. Amma hüquqazidd davranışı bütün hallarda hüquq pozuntusu hesab etmək olmaz. Məsələn, anlaşıqsız vəziyyətdə olan şəxs (ruhi xəstəliyə görə) adam öldürür. Onun bu hərəkəti hüquqazidd davranış olsa da, hüquq pozuntusu sayılmır. Həmin şəxs məsuliyyətə cəlb olunmayacaqdır. Digər misalda kənd təsərrüfatı məhsulları becərən sahibkar müqavilə üzrə şəhərdə yerləşən satış müəssisəsinə sentyabr ayında kənd təsərrüfatı məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürür. Lakin quraqlıq olduğuna görə sahibkar ondan asılı olmayan səbəblərə görə üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmir. Bu, hüquqazidd davranışdır, lakin hüquq pozuntusu sayılmır. Odur ki, sahibkar müqavilə öhdəliyini icra etməməyə görə məsuliyyətə cəlb edilməyəcəkdir, çünki müqavilə öhdəliyi onun təqsiri üzündən yox, başqa səbəbə görə icra olunmur.

Hüquq pozuntusunun əlamətləri və anlayışı

Hüquqazidd davranışın hüquq pozuntusu hesab edilməsi üçün **hüquq pozuntusunun əlamətlərinə** uyğun gəlməsi tələb edilir. Əgər hüquqazidd davranış

bu əlamətlərə uyğun olarsa, hüquq pozuntusu sayılır.

Hüquq elmi və nəzəriyyəsi hüquq pozuntusunun bir neçə əlamətini müəyyən edir. Məhz bu əlamətlər hüquq pozuntusunu xarakterizə etməyə imkan verir.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu ictimai təhlükəli davranışdır. **İctimai təhlükəli davranış** onu ifadə edir ki, şəxsin hərəkəti (hərəkətsizliyi, hərəkət etməməsi) **cəmiyyətə, dövlətə və ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurur**. Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün ziyanlı olub, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qəsd edir, vətəndaşların siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və şəxsi hüquqlarına (və azadlıqlarına) zərər vurur, onların mənafeələrinə xələl gətirir. Əgər **hərəkət (hərəkətsizlik) cəmiyyət üçün təhlükəli olmazsa, hüquq pozuntusu hesab edilmir**. Məsələn, adam öldürmək, vətəndaşın əmlakını oğurlamaq, zorlama və di-

gər hərəkətlər cəmiyyətə zərər vurur və buna görə də ictimai cəhətdən təhlükəlidir. Deməli, bu cür hərəkətlər hüquq pozuntusudur. Ayırı-ayrı vətəndaşların əmlakını zədələyən, korlayan, xarab edən və s. hərəkətlər də ictimai cəhətdən təhlükəlidir. Buna görə belə hərəkətlər də hüquq pozuntusu sayılır. Məsələn, şəxs öz qonşusunun minik avtomobilini icazəsiz sürərkən onu dağdan aşırır. Avtomobil istifadə üçün tam yararsız hala düşür.

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu **şəxslərin (subyektlərin) təqsirli davranışı olmalıdır**. Yalnız təqsirli davranış hüquq pozuntusu kimi tanına bilər. Əgər şəxs təqsirli davranışa yol verməmişdirsə, onda hüquq pozuntusunun yaranmasından söhbət gedə bilməz. Başqa sözlə desək, hüquqazidd hərəkətin (hərəkətsizliyin) edilməsində şəxsin (subyektin) yalnız təqsiri olduqda, həmin hərəkət (hərəkətsizlik) hüquq pozuntusu sayılır. Məsələn, çürüməyə başlayan meyvə-tərəvəz məhsullarını yükəgöndərən yeşiklərə qoyub, başqa şəhərə daşınmaq üçün daşıyıcıya verir. Yolda həmin məhsullar xarab olur və korlanır. Belə halda daşıyıcının hüquq pozuntusu törətməsindən söhbət gedə bilməz, çünki o, təqsirli hərəkətə yol verməmişdir, yəni məhsullar onun təqsiri üzündən xarab olmamışdır.

Üçüncü əlamət ondan ibarətdir ki, **hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətə səbəb olmalıdır**. Belə halda hüquq pozuntusu törədən şəxsə məsuliyyət tədbirləri (azadlıqdan məhrum etmə, cərimə, zərərin əvəzini ödəmə, töhmət, işdən çıxarma və s.) tətbiq edilir. Hüquqi məsuliyyətə səbəb olmayan hüquqazidd davranış hüquq pozuntusu kimi tanınmır.

Dördüncü əlamət, hüquq pozuntusu anlaqlı vəziyyətdə olan və ya müəyyən yaş həddinə çatmış şəxsin hüquqazidd davranışı olmalıdır. Anlaqsız vəziyyətdə şəxsin (məsələn, ruhi xəstənin və ya kəmağilin və s.) hüquqazidd davranışa yol verməsi hüquq pozuntusu sayılmır. Məsələn, ruhi xəstə vətəndaşın əmlakını oğurlayır. Bu, hüquq pozuntusu sayılmır.

Tələb olunan yaş həddinə çatmayan şəxsin də hüquqazidd davranışı hüquq pozuntusu hesab edilmir. Məsələn, on iki yaşlı azyaşlı vətəndaşa xəsarət yetirir. Belə halda hüquq pozuntusu yaranmır. Başqa bir misalda on iki yaşlı azyaşlı vətəndaşın əmlakını məhv edir. Bu halda da hüquq pozuntusundan söhbət gedə bilməz.

Hüquq pozuntusu dedikdə, anlaqlı vəziyyətdə olan və

müəyyən yaş həddinə çatan şəxsin (subyektin) təqsirli, hüquqazidd elə bir davranışı başa düşülür ki, bu davranış cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurur və hüquqi məsuliyyətə səbəb olur.

Hüquq pozuntusunun növləri

Hüquq pozuntularının onların ictimai cəhətdən təhlükəli və zərərli olmalarına görə iki növü fərqləndirilir:

- cinayət;
- xəta.

Cinayət dedikdə, ölkənin ictimai quruluşuna, onun siyasi və iqtisadi sisteminə, mülkiyyətə, şəxsiyyətə, vətəndaşların siyasi, əmək, mülki və başqa hüquq və azadlıqlarına qəsd edən, cinayət qanununda nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) başa düşülür. Cinayət ictimai cəhətdən elə təhlükəli və zərərli hüquq pozuntusudur ki, cinayət qanunu ilə qadağan edilir.

Cinayət ən təhlükəli və zərərli hüquq pozuntusu hesab edilir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o, cəmiyyətin özünün mövcud olma şərtlərinə, ölkənin ictimai və dövlət quruluşuna, vətəndaşların əsas hüquqlarına və s. qəsd edir. İctimai və dövlət quruluşu, ölkənin təsərrüfat sistemi, mülkiyyət, şəxsiyyət, vətəndaşların siyasi əmək, mülkü və digər hüquqları cinayət əməlinin obyektləridir. Buna görə də cinayətə görə daha ciddi məsuliyyət tədbirləri (məsələn, azadlıqdan məhrum etmə və s.) nəzərdə tutulur.

İctimai cəhətdən təhlükəli və zərərli olmaq dərəcəsi cinayətə nisbətən az olan hüquq pozuntusu **xəta** adlanır. Cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqazidd əməl xəta hesab edilir. Xəta cinayət sayılmayan hüquq pozuntusudur.

Xəta ictimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verir. O, ayrı-ayrı obyektlərə qəsd edir. Tərədilən xətaya görə müxtəlif məsuliyyət tədbirləri (cərimə, zərərin əvəzini ödəmə, inzibati həbsəalma, işdən çıxarma və s.) nəzərdə tutulur. Bu tədbirlər cinayətə görə müəyyənləşdirilən cəza növlərinə (məsələn, azadlıqdan məhrum etməyə) nisbətən çox da ciddi xarakter daşımır.

Özünün obyektinə vurulan zərərin xarakterinə və müəyyən edilən məsuliyyət tədbirlərinə görə **xətalardan üç növü fərqləndirilir:**

- mülki xəta (hüquq pozuntusu);
- inzibati xəta (hüquq pozuntusu);
- intizam xətası (hüquq pozuntusu).

Mülkü xətalər odur ki, onlar əmlak münasibətlərinə (məsələn, mülkiyyət münasibətlərinə və s.) və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə (məsələn, əsərdən, ixtiradan və s. istifadə ilə bağlı münasibətlərə, şəxsin həyat və sağlamlığına, şərəf və ləyaqətinə, işgüzar nüfuzuna və s.) qəsd edir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əmlakına zərər vurur. Başqa misalda şəxs öz müqavilə öhdəliyini yetirmir, məsələn, borc alan borc müqaviləsi üzrə aldığı borcu qaytarmır və ya kirayəçi kirayə müqaviləsi üzrə aldığı əmlakı sahibinə vermir və s.

Mülkü xətalara görə zərərin əvəzini ödəmə və cərimə (penya) kimi məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulur.

Inzibati xətalər dedikdə, əsasən dövlət idarəçilik münasibətlərinə (dövlət orqanlarının icra-sərəncam fəaliyyəti sahəsindəki münasibətlərə), mülkiyyətə, vətəndaşların hüquq və qanuni mənafeələrinə qəsd edən hüquq pozuntuları başa düşülür. Məsələn, vətəndaş xırda oğurluq edir. Sürücü minik avtomobilini idarə edərkən küçə hərəkəti qaydalarını pozur və s.

Inzibati xətalara görə xəbərdarlıq, cərimə (məsələn, küçə hərəkəti qaydalarını pozan sürücü cərimələri) və digər tədbirlər nəzərdə tutulur.

Intizam xətaləri müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların daxili fəaliyyət qaydalarını pozur. Xətanın bu növü əmək, təhsil-tədris, qulluq (xidmət) və s. istehsal intizamını pozur. Məsələn, işçi üzrlü səbəb olmadan işə çıxmır və iş buraxmaya (proqula) yol verir. Başqa bir misalda tələbə üzrlü səbəb olmadan məşğələyə gəlmir. Daha bir başqa misalda işçi işə gecikir.

Intizam xətalərinə görə töhmət, işdən çıxarmaq və digər məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulur.

Eyni hərəkətlə şəxs bir neçə xətaya yol verə bilər. Məsələn, sürücü yol hərəkəti qaydalarını pozur (inzibati xəta) və başqa şəxsin əmlakını zədələyir (mülkü xəta).

Hüquq məsuliyyəti Hüquq pozuntusu törədildikdə, yəni cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurulduqda, hüquq pozuntusu törədən şəxsə məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir. Hüquq normalarında nəzərdə tutulduğuna görə onlar **hüquqi məsuliyyət tədbirləri** adlanır. Bəs, hüquqi mə-

suliyətin özü nə deməkdir?

Hüquqi məsuliyyət sosial məsuliyyətin bir növü olub, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yaranır. Hüquqi məsuliyyət elə bir vacib tədbirdir ki, onun vasitəsi ilə dövlətin və cəmiyyətin mənafeyi müdafiə edilir.

Hüquqi məsuliyyət dedikdə, hüquq normalarında nəzərdə tutulan elə tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlərin tətbiq edilməsi nəticəsində hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi nəticə (əlavə yük) yaranır.

Mənfi nəticə (əlavə yük) özünü iki formada göstərir:

- hüquq pozuntusu törədən şəxsə **əlavə vəzifə həvalə etmək formasında** (məsələn, müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməyən şəxsin və ya cinayət törədən vətəndaşın üzərinə cərimə vəzifəsi həvalə olunur);
- hüquq pozuntusu törədən şəxsi malik olduğu **hüquqdan məhrum etmək formasında** (məsələn, cinayət törətmiş şəxsə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza növü təyin edilir və bununla o, azadlıq hüququndan məhrum edilir).

Bir qayda olaraq, hüquq məsuliyyəti dövlət məcburetməsi ilə bağlıdır. **Dövlət məcburetməsi** hüquq pozuntusu törədən şəxsin hüquq normalarının tələblərini yerinə yetirməyə məcbur edilməsindən ibarətdir. Dövlət məcburetməsi cinayət törədən şəxsə cinayət cəzası verilməkdə (məsələn, azadlıqdan məhrum edilməkdə), məhkəmə yolu ilə zərərin əvəzinin ödənilməsində və cərimə alınmasında və s. ifadə oluna bilər. Bu cür hallarda **məsuliyyət münasibəti** yaranır. Bu münasibətin bir tərəfində dövlət, daha dəqiq desək, dövləti təmsil edən səlahiyyətli orqan (məsələn, məhkəmə), digər tərəfində isə hüquq pozuntusu törədən şəxs durur. Məsuliyyət hüquq münasibəti də məhz onlar arasında əmələ gəlir.

Hüquq məsuliyyəti tədbirini (məsələn, cəriməni, zərərin əvəzinin ödəməni və s. tədbirləri) pozuntu törədən şəxsə tətbiq etmək üçün həm hüquq məsuliyyətinin əsası, həm də hüquq məsuliyyətinin şərtlərinin olması tələb edilir. **Zərərin vurulması faktı məsuliyyətin yaranma əsasıdır.** Zərərin yoxdursa, hüquq məsuliyyəti də yaranmır. **Zərərin** dedikdə, cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə vurulan həm maddi ziyan, həm də mənəvi (qeyri-maddi) ziyan başa düşülür.

Hüquqi məsuliyyətin şərtləri dedikdə isə qanunda nəzərdə

tutulan elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında zərər vurmaq faktına hüquqi qiymət verilir və məsuliyyət tədbiri tətbiq edilir. Həmin tələblərə (şərtlərə) aiddir:

- şəxsin (zərərvuran şəxsin) **hüquqazidd davranışı**;
- həmin şəxsin (zərərvuran şəxsin) hüquqazidd davranışı ilə vurulmuş zərər faktı arasında **səbəbli əlaqə** (yəni zərərin vurulmasına şəxsin hüquqazidd davranışının səbəb olması);
- həmin şəxsin (zərərvuran şəxsin) **təqsiri**.

Misala müraciət etməklə məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Yük göndərən başqa şəhərə daşınmaq üçün daşıyıcıya dəyəri 50 min manat olan yük verir. Daşıyıcının təqsiri üzündən yük yolda itir. Belə halda daşıyıcıya zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət tədbiri tətbiq ediləcəkdir ki, bu forma mülki hüququn ən tanınmış və universal məsuliyyət tədbiri hesab edilir. Ona görə ki, göstərilən halda həm məsuliyyətin əsası (yükün itməsi nəticəsində yükü göndərənə zərər vurulur), həm də məsuliyyətin şərtləri (daşıyıcının yükü itirməklə hüquqazidd hərəkət etməsi; bu hərəkətin yükü göndərənə zərər vurulmasına səbəb olması, yəni səbəbli əlaqə; daşıyıcının təqsiri) vardır. Bunlara əsasən daşıyıcı yükü göndərənə 50 min manat ödəyəcəkdir.

Hüquqi məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir:

- cinayət hüquq məsuliyyəti;
- inzibati hüquq məsuliyyəti;
- mülkü hüquq məsuliyyəti;
- intizam hüquq məsuliyyəti.

Cinayət hüquq məsuliyyəti cinayət törədildiyi hallarda yaranır. Inzibati xətalara yol verilən hallarda **inzibati hüquq məsuliyyəti** əmələ gəlir. Əmək, istehsal, qulluq (xidmət) və tədris intizamı pozulduğu hallarda **intizam hüquq məsuliyyəti** yaranır. Müqavilə intizamı pozulduğu və müqavilə öhdəlikləri yerinə yetirilmədiyi, habelə əmlaka, həyat və sağlamlığa zərər vurulduğu hallarda **mülkü hüquq məsuliyyəti** əmələ gəlir. Ona **əmlak məsuliyyəti** də deyilir.

İNZİBATI HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. İnzibati hüququn anlayışı, predmeti, metodu, mənbəyi və sistemi

İnzibati hüququn
anlayışı

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin üç əsas sahəsindən (qolundan) biridir. İcra hakimiyyətinin

səlahiyyətlərini **dövlət orqanları** həyata keçirir. Söhbət prezidentdən, Nazirlər Kabinetindən, nazirliklərdən və digər dövlət hakimiyyət orqanlarından gedir. Bu orqanlar hər şeydən əvvəl, **dövlət idarəçilik (idarəetmə) fəaliyyəti**¹ ilə məşğul olurlar. Dövlət idarəçiliyinin obyektində iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, müdafiə, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, hüquq qaydası və digər məsələlər çıxış edir. Həmin orqanlar bu məsələlər üzrə **dövlət idarəçiliyini həyata keçirirlər**. Onlar bununla **icra fəaliyyəti** ilə məşğul olurlar. Belə ki, göstərilən orqanlar qanunları icra edir, onların göstərişlərini həyata keçirirlər. Digər tərəfdən icra hakimiyyətini həyata keçirən orqanlar **sərəncam vermək fəaliyyəti** ilə də məşğul olurlar. Onlar özündən aşağı olan dövlət orqanları üçün məcburi sərəncamlar verirlər.

Dövlət icra hakimiyyət orqanlarının idarəçilik, icra və sərəncam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, bir sözlə, **icra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində** müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Həmin normaların sistemi və məcmusu inzibati hüquq adlanır.

İnzibati hüquq dedikdə, icra hakimiyyət orqanlarının təşkili, habelə bu orqanların idarəçilik, icra və sərəncam fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

İnzibati hüquq dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi deməkdir. Buna görə onu bəzən «idarəetmə hüququ» və ya «idarəçilik hüququ» da adlandırırlar.

¹ «İnzibati» sözünün rus dilində qarşılığı kimi «административное» ifadəsi işlədilir. «Администрация» sözü latınca «idarə» mənasını bildirir.

Inzibati hüququn predmeti və metodu

İcra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məhz bu münasibətlər **inzibati hüququn predmetini** təşkil edir. Həmin münasibətlər həm icra hakimiyyəti orqanlarının öz aralarında (yuxarı və aşağı orqanlar arasında), həm də bu orqanlarla vətəndaşlar arasında yaranır. İnzibati hüququn predmetini **dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində əmələ gələn münasibətlər** təşkil edir. Onlar hakimiyyət-tabeçilik münasibətləridir. Göstərilən münasibətlərin bir tərəfində hökmən və mütləq icra hakimiyyət orqanı (vəzifəli şəxs) çıxış edir.

Inzibati hüququn metoduna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **hakimiyyət təsiri (hakimiyyət və tabeçilik)** bu hüquq sahəsində əsas metod sayılır. Bu metodun mahiyyəti idarə olunan subyektlərin iradəsinə və davranışına hakimiyyət tərəfindən təsir göstərilməsindən ibarətdir. Belə halda həmin subyektlər idarə edən subyektin sərəncamını şərtsiz yerinə yetirirlər.

Inzibati hüquqda həm də **məcburetmə metodundan** istifadə olunur. Bu metodun mahiyyəti inzibati hüquq pozuntusuna (inzibati xəyata) görə inzibati məsuliyyət tədbirinin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Inzibati hüququn mənbəyi

İcra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir və qaydaya salınır. Həmin normalar **inzibati hüquq normaları** adlanır. Bu normalar zahirən rəsmi dövlət sənədlərində (məsələn, prezident fərmanlarında, ayrı-ayrı qanunlarda və s.) ifadə olunur. Göstərilən sənədlərə **inzibati hüququn mənbəyi** deyilir.

Inzibati hüququn əsas mənbəyi **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** hesab edilir. Konstitusiya icra hakimiyyətinin səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları inzibati hüququn mühüm mənbə növlərindən biridir. Söhbət dövlət idarəçiliyinin (idarəetməsinin) əsas sahələri barədə (təhsil haqqında, əhalinin sağlamlığı barədə, idman barədə, polis barədə, daxili qoşunlar barədə, müdafiə barədə və s.) qəbul edilən qanunlardan gedir. Bu qanunlar dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir, dövlət mexanizmində icra hakimiyyət orqanlarının yerini müəyyənləşdirir.

Prezident fərmanları inzibati hüququn mənbəyi sayılır. Prezident fərmanları ilə köhnə dövlət orqanları ləğv edilir və onların yerinə yeni dövlət orqanları yaradılır, bu orqanların funksiyaları müəyyənləşdirilir. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini - nazirləri, habelə yerli (rayon, şəhər) icra hakimiyyəti başçıları -nı vəzifəyə təyin edir. Prezident nazirliklərin (məsələn, Nəqliyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin və s.) əsasnamələrini təsdiq edir.

Nazirlər Kabinetinin qərarları ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir, onların səlahiyyətlərini müəyyən edir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının, Xəzər Gəmiçilik İdarəsinin, «Azal» Dövlət Konserninin və s. əsasnamələri təsdiq edilmişdir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının (nazirliklərin və dövlət komitələrinin) normativ aktları (təlimat, əmr və s.) inzibati hüququn mənbəyidir. Bu aktlar qanunların, prezident fərmanlarının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının icrası qaydasını müəyyənləşdirir.

Bələdiyyələrin (yerli özünüidarəetmə orqanlarının) normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Bu aktlar yerli əhəmiyyətli məsələlərin (yerli əhəmiyyətli iqtisadi, sosial, ekoloji və digər məsələlərin) həll olunması üçün qəbul edilir.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarının normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Söhbət rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçılarının verdikləri sərəncamdan gedir. Bu sərəncamlar iqtisadiyyatın, sosial və mədəni sahələrin inkişafının təmin edilməsinə yönəlidir.

İnzibati hüququn mənbələri arasında **məcəllələşdirilmiş aktlar** mühüm yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, **Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsindən** gedir. Bu məcəllə 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Məcəllələşdirilmiş aktlar içərisində **Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi** vacib rola malikdir. Bu məcəllə 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

İnzibati hüququn sistemi İnzibati hüququn sistemi **iki hissədən** ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən.

Ümumi hissə odur ki, bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları dövlət idarəetməsinin (idarəçiliyinin) bütün sahələrini nizamlayır. Ümumi hissənin normaları inzibati hüququn subyektlərini, dövlət idarəetmə prinsiplərini, icra

hakimiyyəti orqanlarının sistemini və bu orqanların fəaliyyətinin forma və metodlarını və ümumi xarakterli digər məsələləri müəyyən edir.

Xüsusi hissə odur ki, bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları ayrı-ayrı idarəetmə sahələrindəki ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərə daxildir: maliyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; gömrük idarəetməsi sahəsində münasibətlər; vergi idarəetməsi sahəsində münasibətlər; səhiyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; təhsil idarəetməsi sahəsində münasibətlər; mədəniyyət idarəetməsi sahəsində münasibətlər; müdafiə və milli təhlükəsizlik idarəetməsi sahəsində münasibətlər və s.

§ 2. Inzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri

Inzibati hüquq münasibətinin anlayışı İcra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti prosesində, ayrı-ayrı dövlət idarəetmə sahələrində müxtəlif ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər yuxarı dövlət idarəetmə (icra) orqanları ilə aşağı dövlət idarəetmə orqanları arasında, habelə həmin orqanlarla təşkilat və vətəndaşlar arasında yarana bilər. Həmin münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənərək inzibati hüquq münasibətləri formasını alır.

Inzibati hüquq münasibətləri dedikdə, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti prosesində, dövlət idarəetmə sahələrində yaranan və hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

Inzibati hüquq münasibəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Buna görə də o, öz daxili quruluşuna (strukturuna) görə **üç elementdən (tərkib hissəsindən)** ibarətdir.

Məzmun inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. Inzibati hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, **subyektlərin hüquq və vəzifələri** başa düşülür. Subyektlər qarşılıqlı olaraq hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məhz qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin olması dövlət idarəetmə prosesinin qurulmasına imkan verir.

Obyekt inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. Inzibati hüquq münasibətinin obyekt rolunda **icra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti və onların davranışı** çıxış edir. Məhz həmin fəaliyyət və davranışla bağlı olaraq inzibati hüquq münasi-

bəti əmələ gəlir.

Subyektlər inzibati hüquq münasibətinin elementləri sırasına daxildir. İnzibati hüquq münasibətinin subyektləri dedikdə, həmin münasibətdə çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Onlar hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar.

İcra hakimiyyəti (dövlət idarəetmə) orqanı inzibati hüquq münasibətinin məcburi və labüd subyektidir. Bu, o deməkdir ki, inzibati hüquq münasibətinin tərəflərindən biri **hökmən və mütləq icra hakimiyyət orqanı olmalıdır**. Vətəndaş və təşkilatlar bu və ya digər məsələni həll etmək üçün məhz həmin orqana müraciət edirlər. Məsələn, müvafiq qurumu dövlət qeydiyyatına götürmək üçün təsisçi (vətəndaş) dövlət orqanına (Ədliyyə Nazirliyinə) müraciət edir. Bu zaman inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyət orqanı çıxış edir. Vətəndaşın nikaha daxil olması qeydiyyata alınan hallarda da yaranan inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyəti orqanı iştirak edir. Vətəndaş pensiya almaq üçün müraciət edəndə də belə vəziyyət yaranır.

İnzibati hüquq münasibəti subyektlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onlara aiddir:

- icra hakimiyyət orqanları;
- fiziki şəxslər;
- müəssisə, təşkilat, idarə və ictimai birliklər.

İcra hakimiyyəti orqanları İcra hakimiyyəti orqanları inzibati hüquq münasibətlərinin əsas və başlıca subyekt hesab olunur. **İcra hakimiyyəti orqanları** dedikdə, dövlət idarəetmə orqanları başa düşülür. Bu orqanlar dövlət idarəetməsi sahəsində fəaliyyət göstərir.

Dövlət idarəetməsi dedikdə, dövlət orqanlarının icra və sərəncam fəaliyyəti başa düşülür. Onun əsas təyinatı qanunları və digər qanunvericilik aktlarını icra etməkdən, yeni həyata keçirməkdən ibarətdir. Dövlət idarəetməsi dövlət işlərinin idarə edilməsinin başlıca sahəsidir. Onu dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirir.

Dövlət idarəetmə orqanları zahirən icra hakimiyyətini təmsil edir. İcra hakimiyyəti məhz bu orqanların vasitə və köməyi ilə həyata keçirilir. Buna görə **dövlət idarəetmə orqanlarını həm də icra hakimiyyət orqanları adlandırırlar**. Onlar eynimənalı (sinonim) anlayışlardır. Digər tərəfdən dövlət idarəetmə orqanlarının əsas və başlıca funksiyası qanunları və digər qanunvericilik aktlarını (məsələn, prezident fərmanlarını, Nazirlər Kabinetinin qə-

rarlarını və s.) icra etməkdən ibarətdir.

Dövlət idarəetmə orqanları (icra hakimiyyəti orqanları) müəyyən sistem halında birləşməsidir. Həmin sistemə aiddir:

- prezident;
- Nazirlər Kabineti;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları;
- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Prezident dövlət idarəetmə (icra hakimiyyəti) orqanlarına rəhbərlik edir. O, icra hakimiyyətinin başçısıdır. İcra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur. Prezident icra hakimiyyəti sahəsində vəcib və mühüm səlahiyyətlərə malikdir.

Nazirlər Kabineti icra hakimiyyətini həyata keçirir, dövlət idarəetmə orqanları sistemində daxil olan orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edir, həmin orqanların fəaliyyətini birləşdirir, istiqamətləndirir və yoxlayır. Nazirlər Kabineti onun tabeliyində olan icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərliyi həyata keçirir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası iqtisadi və sosial inkişafın müxtəlif sahələrində Nazirlər Kabinetinin əsas səlahiyyətlərini müəyyən edir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanları dedikdə, nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr və digər qurumlar başa düşülür. Bu orqanlar prezidentin fərmanı ilə yaradılır, yenidən təşkil olunur və ləğv edilir. Məsələn, prezidentin fərmanı ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Fövqəladə Nəzarət Nazirliyi və s. kimi yeni nazirliklər yaranmışdır. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının sisteminin (strukturunun) təkmilləşdirilməsi və qaydaya salınması üçün vaxtaşırı fərmanlar verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları içərisində güc strukturları (nazirlikləri) xüsusi rola malikdir. Söhbət Müdafiə Nazirliyindən, Daxili İşlər Nazirliyindən və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyindən gedir. Bu nazirliklər icra hakimiyyətinə xüsusi güc verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları özlərinin əsasnamələri əsasında fəaliyyət göstərir. **Əsasnamə** onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu hüquqi sənəddə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət və funksiyaları göstərilir, onların hüquqi statusu müəyyənləşdirilir.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları icra hakimiyyəti orqanlarının

(dövlət idarəetmə orqanlarının) vahid sisteminə daxil olan orqandır. Yerli icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, icra hakimiyyəti başçıları başa düşülür. Yerli icra hakimiyyəti başçıları yerlərdə icra hakimiyyətini həyata keçirirlər. Onları vəzifəyə prezident təyin və azad edir. **Yerli icra hakimiyyəti başçıları dövlət idarəetməsini yerlərdə həyata keçirən əsas orqandır.** Onların fəaliyyətinin hüquqi əsasını «Yerli icra hakimiyyətləri haqqında» Əsasnamə (1999) təşkil edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçılarının səlahiyyətləri prezident tərəfindən müəyyən edilir. Onlar prezidentin qarşısında məsuldurlar.

İcra hakimiyyət orqanları **dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinə** malik olan orqanlardır. Onlar inzibati çiyasi, sosial-mədəni və müəyyən dərəcədə istehsal-əmək fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirirlər.

**Fiziki şəxslər
inzibati hüquq
münasibətinin
subyekti kimi**

Inzibati hüquq münasibətlərində çıxış edən subyektlərdən biri **fiziki şəxslərdir.** Bütün fiziki şəxslərin hamısı üçün inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etmək üçün **eyni (bərabər) hüquqi imkan** verilmişdir. Belə ki, Konstitusiyada bərabərlik hüququ təsbit olunmuşdur. İrəndən, milliyyətdən, dinindən, dilindən, cinsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsi). Bu hüquq bərabərliyi bütün hüquq münasibətlərinə, o cümlədən fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirakına da aiddir.

Fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etməsinin müxtəlif halları vardır. Onlar **dövlətin idarə olunmasında iştirak etdikdə** inzibati hüquq münasibəti yaranır. Bu zaman fiziki şəxslər həmin münasibətin subyektinə çevrilirlər. Fiziki şəxslərin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır (Konstitusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər **dövlət idarəetmə orqanlarına müraciət etdiyi hallarda** da inzibati hüquq münasibəti yaranır. Konstitusiyaya onlara dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 57-ci maddəsi). Məsələn, vətəndaş pensiya almaq üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət edir. Başqa misalda vətəndaş yaratdığı müəssisəni dövlət qeydiyyatına aldırmaq üçün ərizə ilə dövlət orqanına müraciət edir və s.

Fiziki şəxslər **dövlət orqanlarında qulluq etdiyi hallarda** da inzibati hüquq münasibəti yaranır və onlar belə halda həmin münasi-

bətin subyekti olurlar. Konstitusiyaya vətəndaşlara dövlət orqanlarında qulluq etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər **inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyi hallarda** inzibati məsuliyyət münasibətinin subyekti olurlar. Bu münasibət isə inzibati hüquq münasibəti deməkdir. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını pozan sürücü inzibati məsuliyyət münasibətinin subyekti olur.

Inzibati hüquq münasibətinin digər subyektləri İnzibati hüquq münasibətlərində müxtəlif qurumlar iştirak edə bilər. **Dövlət müəssisə və idarələri** həmin qurumlardan biridir. Onlara aiddir: sənaye müəssisələri; rabitə müəssisələri; nəqliyyat müəssisələri; ticarət müəssisələri; mədəniyyət idarələri; təhsil idarələri və s.

Dövlət idarə və müəssisələrini inzibati hüquq münasibətlərində **müdiriyyət** təmsil edir. Müdiriyyət dövlət idarə və müəssisələrini idarə edən orqandır. O, dövlət idarə və müəssisələrinə rəhbərlik edir. Müdiriyyət **idarəçilik funksiyasını** yerinə yetirir.

Müdiriyyət vəzifəli şəxslər deməkdir. Müəssisə və idarənin rəhbərləri, struktur bölmə və hissələrinin (sexlərin, şöbələrin, briqadaların) rəis və müdirləri müdiriyyət anlayışına daxildirlər. Müdiriyyətə direktor və ya müdir (və yaxud direktorlar şurası) rəhbərlik edir. O, tabe olduğu idarəetmə orqanı qarşısında öz fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət müəssisə və idarələrindən başqa, inzibati hüquq münasibətlərində **kommersiya təşkilatları, ictimai birliklər və dini qurumlar da subyekt** qismində çıxış edə bilərlər.

Dövlət qulluğu İcra hakimiyyəti orqanları ayrı-ayrı struktur bölmələrdən (şöbələrdən, idarələrdən) təşkil olunur. Hər bir struktur bölmə vəzifələrin məcmusudur. Bu vəzifələri tutan şəxslər dövlət qulluqçuları adlanırlar.

Dövlət qulluqçusu dedikdə, maaşlı dövlət qulluğu vəzifəsini tutan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı başa düşülür. Ona maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilir. **Dövlət qulluğu vəzifəsi** ştat cədvəlində nəzərdə tutulan və ona uyğun olan struktur vahididir. Dövlət qulluqçusu məhz ştat cədvəlində nəzərdə tutulan və göstərilən vəzifəni tutur. Ştat cədvəli isə dövlət orqanının normativ aktı ilə müəyyən edilir.

Dövlət qulluqçuları dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün peşəkar fəaliyyətlə məşğul olurlar.

lar. Bu fəaliyyətə dövlət qulluğu deyilir.

Dövlət qulluğu dedikdə, dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi başa düşülür. **Dövlət qulluğu dövlət aparatı işçilərinin fəaliyyəti deməkdir.**

Dövlət qulluğu inzibati hüququn əsas anlayışlarından biridir. İcra hakimiyyəti daxili cəhətdən dövlət qulluğu ilə xarakterizə olunur.

Dövlət vəzifəli şəxsləri dövlət qulluqçularının xüsusi qrupunu təşkil edirlər. Dövlət vəzifəli şəxsləri odur ki, onlar siyasi və ya inzibati vəzifə tuturlar və ya hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olurlar.

Vətəndaş dövlət qulluğuna daxil olarkən and içir. Andçimə təntənəli şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında Konstitusiyaya əl basmaqla həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər, habelə dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətlər «**Dövlət qulluğu haqqında**» qanunla tənzimlənir. Bu qanun 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

3. Inzibati məsuliyyət

Inzibati məsuliyyətin anlayışı Hüquqi məsuliyyətin bir neçə növü vardır ki, inzibati məsuliyyət bunlardan biridir. Inzibati məsuliyyət şəxslər tərəfindən törədilən inzibati xəyata (inzibati hüquq pozuntusuna) görə hüquqi məsuliyyət formasıdır. Məsələn, vətəndaş xırda oğurluq edir¹. Başqa bir misalda sürücü yol hərəkəti qaydalarını pozur. Belə hallarda təqsirkar şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb edilir və ona müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunur.

Inzibati məsuliyyət dedikdə, inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyinə görə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən məcburiyyət tədbiri başa düşülür.

Inzibati xəta Inzibati məsuliyyətin yaranması üçün müəyyən əsasın olması tələb edilir. Inzibati xəta məhz belə əsas hesab olunur. Buna **inzibati məsuliyyətin faktiki əsası** deyilir. Inzibati xəta inzibati hüquq pozuntusu deməkdir. O, hüquq pozuntusunun növlərindən biridir.

¹ Oğurlanmış əmlakın dəyəri şərti maliyyə vahidinin otuz mislindən yuxarı olmadıqda, bu, xırda oğurluq hesab edilir.

İnzibati xəta dedikdə, qanunla (İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə) qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən hüquqazidd, təqsirli və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl başa düşülür.

İnzibati xətalər vətəndaşların siyasi, sosial və əmək hüquqlarına, əhalinin sağlamlığı, ətraf mühitin qorunması, yol hərəkəti, rabitə, iqtisadi fəaliyyət, ticarət, maliyyə-sığorta, vergilərin ödənilməsi, gömrük və digər dövlət qaydalarına, ictimai qaydaya, ictimai təhlükəsizliyə, mülkiyyətə və s. qəsd edir. İnzibati xəta cinayətdən ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir.

İnzibati xəta tərkibi İnzibati məsuliyyətin yaranması üçün tək cə faktiki əsas, yəni inzibati xətanın özü kifayət etmir. Bunun üçün həm də hüquqi əsasın olması vacibdir. **Hüquqi əsas** inzibati xəta tərkibi adlanır.

İnzibati məsuliyyətin yaranması üçün həm faktiki əsasın (inzibati xətanın özü), həm də hüquqi əsasın (inzibati xəta tərkibinin) olması lazımdır.

İnzibati xəta tərkibi dedikdə, törədilmiş əməli inzibati xəta kimi xarakterizə edən və İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilən əlamətlərin məcmusu başa düşülür.

İnzibati xəta tərkibi **dörd əlamətdən** ibarətdir. Həmin əlamətlərə aiddir:

- inzibati xətanın obyektı;
- inzibati xətanın obyektiv cəhəti;
- inzibati xətanın subyektiv cəhəti;
- inzibati xətanın subyektı.

İnzibati xətanın obyektı dedikdə, qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun qiyməti əlli manat olan geyim şeylərini oğurlayır (oğurlama yolu ilə xırda talama). Belə halda inzibati xəta göz qabağındadır. Onun obyektı mülkiyyət münasibətidir.

İnzibati xətanın obyektiv cəhəti dedikdə, inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlin xarici (görünən, müşahidə edilən) tərəfi başa düşülür. Həmin əməl iki formada törədilir: **hərəkət formasında** (məsələn, meşə fondu sahələrində özbaşına ot biçilməsi və mal-qara otarılması və ya xırda oğurluq və s.); **hərəkətsizlik formasında** (məsələn, statistik məlumatların verilməməsi).

İnzibati xətanın subyektiv cəhəti dedikdə, şəxsin inzibati xətanın törədilməsi ilə bağlı psixi fəaliyyəti başa düşülür. O, inzi-

bati məsuliyyətə səbəb olan əməlin daxili tərəfidir. Təqsir inzibati xətanın subyektiv cəhətinin mühüm hissəsi olub, onun məzmununu əhatə edir.

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlinə psixi münasibəti başa düşülür. Onun iki forması vardır: qəsd (məsələn, zor tətbiq etməklə işçini tətillərdə iştirak etməyə məcbur etmə və ya meşə fondu torpaqlarını özbaşına tutmaq və s.); ehtiyatsızlıq.

Inzibati xətanın subyektivi dedikdə qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmış fiziki və anlaqlı şəxs, habelə hüquqi şəxs başa düşülür. Fiziki şəxslər yalnız o halda inzibati məsuliyyətə cəlb edilə bilirlər ki, inzibati xəta törədərkən onların **on altı yaşı tamam** olsun. Digər tərəfdən yalnız **anlaqlı şəxslər** inzibati xətanın subyektivi ola bilirlər. Inzibati xəta törədən zaman şəxs anlaqsız vəziyyətdə olduqda, inzibati məsuliyyətə cəlb edilmir. **Anlaqsız vəziyyətdə olmaq** dedikdə, xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və başqa psixi xəstəlik nəticəsində fiziki şəxsin öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəsizliyini dərk etmək və ya onu idarə etmək iqtidarında olmaması başa düşülür.

Hüquqi şəxslər də inzibati xətanın subyektivi ola bilər. Onlar inzibati xətalara görə inzibati məsuliyyətə cəlb edilir.

Inzibati xəta tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olduqda təqsirkar şəxsə inzibati tənbeh tətbiq edilir.

Inzibati tənbeh dövlət məcburiyyət tədbiri olub, törədilmiş inzibati xətaya görə təqsirkar şəxsə tətbiq olunur. Onun iki əsas məqsədi vardır:

Inzibati tənbeh və onun növləri

- xüsusi xəbərdaredici məqsəd;
- ümumi xəbərdaredici məqsəd.

Inzibati tənbehin xüsusi xəbərdaredici məqsədi inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl etmək ruhunda tərbiyələndirməkdən, habelə onun tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Inzibati tənbehin ümumi xəbərdaredici məqsədini isə cəmiyyət üzvlərinin yeni inzibati xəta törətmələrinin qarşısını almaq təşkil edir.

Qanunda (Inzibati Xətalər Məcəlləsində) nəzərdə tutulan inzibati xəta törətmiş şəxsi cəzalandırmaq üçün tətbiq edilən məsuliyyət tədbirinə inzibati tənbeh deyilir.

İnzibati tənbehin növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Burada onların qəti və dəqiq siyahısı verilir.

Xəbərdarlıq inzibati tənbehin növlərindən biridir. Hüquqazidd əməlin yolverilməzliyi barədə şəxslərə edilən rəsmi xəbərdaredici tədbirə xəbərdarlıq deyilir. Xəbərdarlıq yazılı formada edilir.

İnzibati cərimə inzibati tənbehin növlərindən biri sayılır. İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda hakim və səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən təyin edilən və təqsirkar şəxsdən dövlətin xeyrinə məcburi tutulan pul məbləğinə inzibati cərimə deyilir. İnzibati cərimə bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə mədaxil olunur.

Müsadirə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən inzibati tənbeh növlərindən biridir. Müsadirə dedikdə, inzibati xəta törətmiş şəxsin xüsusi mülkiyyətində olan, habelə inzibati xətanın törədilməsində alet olmuş və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş predmetin məcburi qaydada və əvəzsiz (ödənişsiz) dövlət mülkiyyətinə keçməsi başa düşülür.

İnzibati həbs ən kəskin inzibati tənbeh tədbiridir. Bu tədbir ayrı-ayrı inzibati xəta növlərinə görə (məsələn, xırda oğurluğa görə) müstəsna hallarda tətbiq olunur. İnzibati həbs **15 günədək** müəyyən edilir. Bəzi kateqoriya şəxslər üçün inzibati həbsin tətbiq edilməsinə yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir: hamilə qadınlar; himayəsində azyaşlı uşaq olan qadınlar; on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər; birinci və ya ikinci qrup əlillər; altmış yaşına çatmış qadınlar; altmış beş yaşına çatmış kişilər.

Bunlardan başqa, təqsirkar şəxslərə digər inzibati tənbeh növləri də tətbiq edilə bilər. İnzibati tənbehin digər növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilmişdir.

Xəbərdarlıq, inzibati cərimə və ya inzibati həbs **əsas inzibati tənbeh növləridir**. Müsadirə və digərləri isə **həm əsas, həm də əlavə inzibati tənbeh növləri** kimi tətbiq edilə bilər.

İnzibati xətalər haqqında işlərə yalnız səlahiyyəti olan orqanlar (vəzifəli şəxslər) baxa bilər. Həmin orqanlara (vəzifəli şəxslərə) aiddir: rayon (şəhər) məhkəmələri; yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiyalar; müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (vəzifəli şəxslər).

CINAYƏT HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Cinayət hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi. Cinayət hüququnun predmeti, metodu, vəzifə və funksiyaları

Cinayət hüququnun anlayışı

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində daxil olan hüquq sahələrindən biri cinayət hüququ adlanır. Cinayət hüququ **müstəqil hüquq sahəsidir**. O, hüququn ən geniş və fundamental sahələrindən biridir.

Cinayət hüququnun **iki əsas və başlıca anlayışı** vardır:

- cinayət;
- cəza.

Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələlər də məhz bu iki anlayışla sıx surətdə və bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, ölkənin ictimai həyatı üçün təhlükəli olan əməllərin cinayət olması və cinayətə görə cəza verilməsi ilə bağlı müəyyən münasibətlər yaranır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs, digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyəti olan dövlət (şübhəsiz ki, dövlətin özü yox, dövləti təmsil edən hüquq mühafizə orqanı) durur. Göstərilən münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların məcmusu cinayət hüququ adlanır.

Cinayət hüququ dedikdə, cinayət və cəza ilə bağlı olaraq cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Cinayət hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları müəyyən edir:

- hansı əməllərin cinayət sayılmasını və həmin əməllərin cəzalandırılmasını;
- cinayət məsuliyyətinin əsaslarını;
- cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini;
- cəzanın növlərini və həddini;
- cəzanın tətbiq olunması qaydası və şərtlərini;
- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin şərtlərini;
- cəzadan azad etmənin şərtlərini.

Hər bir dövlət cinayət siyasəti həyata keçirir. **Dövlətin cinayət**

siyasəti ölkədə cinayətkarlıqla mübarizənin strateji – taktiki istiqamətlərini, yollarını və vasitələrini müəyyən edir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində məhz cinayət hüququ böyük rol oynayır. Belə ki, dövlətin cinayət siyasətinin məzmununu **cinayətkarlıqla mübarizə prosesini idarə etmək məsələsi** təşkil edir. Bu proses isə yalnız və yalnız cinayət hüququnun köməyi ilə idarə oluna bilər.

Son vaxtlar ictimai həyatda köklü dəyişikliklər dövründə (keçid dövründə) dövlətin iqtisadi-siyasi əsaslarının təhlükəsizliyinə, vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və mülkiyyət hüquqları əleyhinə yönələn cinayətlər artmışdır. İndiki şəraitdə terrorism, qəsdən adam öldürmə, muzzla (sifarişlə) törədilən qətlər, banditizm, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi (narkobiznes), hava gəmilərinin qaçırılması, adam oğurluğu və girov götürülməsi, uşaq və qadın alveri, rüşvətxorluq və korrupsiya, mütəşəkkil dəstə tərəfindən reketlə məşğul olmaq və s. daha təhlükəli cinayətlər formasında törədilir. Müasir dövrdə dövlətimizin cinayət siyasəti də məhz bu cür daha təhlükəli cinayətlərlə ardıcıl mübarizə aparmaqla və ağır cinayətlər törədən şəxslərə ən ağır cəza verməklə xarakterizə olunur.

İndiki şəraitdə cinayət hüququnun rolu və əhəmiyyəti gündə gündən artır. Cinayətkarlıqla mübarizə məsələsində cinayət hüququ dövlətin əlində ən kəsərli və səmərəli vasitədir.)

Cinayət hüququnun predmeti və metodu

Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri onun predmeti və metodu ilə müəyyən edilir. Hüququn digər sahələrindən o, hər şeydən əvvəl, öz nizam-salma (tənzimləmə) predmeti ilə fərqlənir.

Cinayət hüququnun nizam-salma predmeti dedikdə, onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlər öz təbiətinə görə mürəkkəb olub, spesifik xarakterə malikdir.

Qeyd etdik ki, cinayət və cəza cinayət hüququnun əsas məsələləridir. Buna görə də həmin məsələlərlə bağlı olaraq yaranan ictimai münasibətlər cinayət hüququnun nizam-salma predmetini təşkil edir. Bu münasibətlər yalnız cinayətin baş verməsi və törədilməsi ilə **cinayət törədən şəxslə dövlət arasında əmələ gəlir**. Hüquq normaları ilə tənzimləndiyinə görə həmin münasibətlər cinayət hüquq münasibətləri kimi forma alır.

Cinayət hüquq münasibəti dedikdə, hüquq norması ilə tənzimlənən və cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında əmələ gələn münasibət başa düşülür.

Cinayət hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin bir növü kimi öz daxili quruluşuna görə **üç elementdən** ibarətdir: subyekt tərkibindən; məzmundan; obyektədən.

Cinayət hüquq münasibətinin subyekt tərkibi cinayət törədən şəxsdən və dövlətdən ibarətdir. Bu münasibətin bir tərəfində həmişə və bütün hallarda, hökmən və mütləq dövlət çıxış edir. Doğrudur, **cinayət hüquq münasibətlərində dövlətin bilavasitə özü iştirak etmir**. Dövlət həmin münasibətlərdə məhkəmə, müstəntiq, prokuror və istintaq orqanlarının vasitəsilə təmsil olunur. Məsələn, məhkəmə təqsirləndirilən şəxs barəsində hökm çıxarır, müstəntiq cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir və s.

Cinayət hüquq münasibətinin məzmunu bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Cinayət törətmiş şəxs vəzifə daşıyır. Onun əsas və başlıca vəzifəsi törətdiyi cinayətə görə cəza çəkməkdən ibarətdir. Dövlət isə hüquqa malikdir. Onun əsas hüququ cinayətə görə şəxsə dövlət məcburiyyət tədbiri – cəza tətbiq etməkdən ibarətdir.

Cinayət hüquq münasibətinin obyektini cinayətin qəsd etdiyi ictimai münasibətlər təşkil edir. Məhz bu münasibətlərlə bağlı olaraq və onların barəsində cinayət hüquq münasibəti yaranır. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əmlakını oğurlayır. Belə halda mülkiyyət münasibətinə qəsd edilir. Qəsd olunan bu münasibətlə bağlı olaraq cinayət hüquq münasibəti yaranır.

Cinayət hüququ həm də öz tənzimləmə (nizamasalma) metoduna görə hüququn digər sahələrindən fərqlənir. Cinayət hüququnun tənzimləmə (nizamasalma) metodu belə bir suala cavab verir: cinayət hüququ ictimai münasibətləri necə və hansı vasitə və üsullarla tənzim edir? Cinayət hüququ məhz bu üsul və vasitələrlə ictimai münasibətləri tənzimləmək məqsədilə onlara təsir göstərir. Həmin üsul və vasitələrin məcmusu **cinayət hüququnun metodunu** təşkil edir.

Hər bir hüquq sahəsi kimi cinayət hüququ da hüquq normalarından ibarətdir. Cinayət hüquq normaları **qadağanedicilə normalardır**. Onlar ictimai təhlükəli hərəkət etməyi (oğurluq etməyi, adam öldürməyi, zorlamayı, rüşvət almağı və s.) qadağan edir. Bu qadağanın pozulması cəmiyyətin, dövlətin və vətəndaşların mənafeələrinə mühüm zərər vurduğuna görə cinayət törətmiş şəxsə cəza tətbiq edilməsinə səbəb olur.

Cinayət hüquq normasının müəyyənləşdirdiyi qadağan etmək (qadağa qoymaq) vətəndaşların üzərinə cinayət etməmək vəzifəsi qoyur. Bu yolla həmin normalar insanların davranışını tənzimləyir. Deməli, qadağan etmək (qadağa qoymaq) vasitəsindən – metodundan istifadə etməklə cinayət hüququ ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu isə onu ifadə edir ki, **qadağan etmək (qadağa qoymaq) cinayət hüququnun metodunu təşkil edir.** Bu metod yalnız cinayət hüququ üçün xarakterikdir.

Bundan əlavə, **müəyyən etmək** də cinayət hüququnun metodu hesab edilir. Bu metod qanunda hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cinayət törətmiş şəxslər barəsində tətbiq ediləcək cəza növlərini müəyyən edir.

Cinayət hüququnun vəzifələri (Hər bir hüquq sahəsi kimi cinayət hüququnun da müəyyən vəzifələri vardır. Cinayət hüququnun əsas və başlıca vəzifəsi cəmiyyəti **nisbətən təhlükəli cinayətlərdən qorumaqdan** (mühafizə etməkdən) ibarətdir. Söhbət cinayət hüququnun **qoruyucu (mühafizəedici) vəzifəsindən** gedir. Cinayət hüququnun qoruyucu (mühafizəedici) vəzifəsinin mahiyyəti onun sülhün və insanlığın təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyətini, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayət əməlinə qorumaqdan ibarətdir (Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsi). Bunların içərisində şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması vəzifəsi mühüm yer tutur. Hüquqi demokratik dövlətlərdə cinayət hüququ ilk növbədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməlidir.

Cinayətin qarşısını almaq cinayət hüququnun üzərinə düşən digər vəzifədir (Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsi). Buna cinayət hüququnun **xəbərdaredici vəzifəsi** deyilir.

Cinayət hüququnun xəbərdaredici vəzifəsi iki cür olur: ümumi xəbərdaredici vəzifə; xüsusi xəbərdaredici vəzifə.

Cinayət hüququnun ümumi xəbərdaredici vəzifəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət hüququnun cinayət əməlinə görə cəza verilməsi barədə norma müəyyənləşdirməsi bütün cəmiyyət üzvlərini (hamını və hər kəsi) cinayət törətməkdən çəkin-dirir, onları cinayət cəzası vermək hədəsi ilə xəbərdar edir: **kim cinayət törədərsə, onda həmin şəxs barəsində cəza tətbiq ediləcəkdir.** Bu cür xəbərdarlıq cəmiyyət üzvləri (hamı və hər

kəs) tərəfindən cinayət törədilməsinin qarşısını alır, onlara ümumçəkindirici təsir göstərir.

Ümumi xəbərdaredici vəzifənin obyektini bütün şəxslər (cəmiyyət üzvləri) təşkil edirlər.

Cinayət hüququnun xüsusi xəbərdaredici vəzifəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, cinayət törətmiş şəxsə qanunda nəzərdə tutulan cəza verilir və bu yolla onun tərəfindən ikinci dəfə yeni cinayət törədilməsinin qarşısı alınır. }

Cinayət hüququnun funksiyaları [Cinayət hüququnun ictimai həyatda hansı roluna yerinə yetirməsi və sosial təyinatı onun funksiyalarında təzahür edir.

Bildiyimiz kimi, cinayət hüququ ictimai münasibətlərə müəyyən təsir göstərir. Bu təsirin əsas istiqamətləri **cinayət hüququnun funksiyaları** adlanır.

Cinayət hüququnun funksiyaları onun üzərinə düşən vəzifələrdən asılı olub, onlardan törəyir. Cinayət hüququnun qarşısında duran vəzifələr məhz cinayət hüququnun funksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir və icra olunur. Buna görə də cinayət hüququnun əsas funksiyası **qoruyucu (mühafizəedici) funksiyadır**.

Cinayət hüququnun qoruyucu funksiyasının mahiyyəti onun cəmiyyəti, dövləti və ayrı-ayrı şəxsləri (şəxsiyyəti) cinayət əməllərindən (qəsdlərdən) mühafizə etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün cinayət qanununda cinayət sayılan əməllərin dairəsi və belə əməllərə görə tətbiq ediləcək cəza müəyyən edilir, həmin qanun dərc olunur, geniş əhali kütləsinə (cəmiyyət üzvlərinə) çatdırılır, onlar arasında izah və təbliğ olunur. Şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin mənafe və maraqları məhz cinayət hüququnun qoruyucu funksiyasının vasitəsilə mühafizə edilir.

Nizamlayıcı (nizamasalma) funksiya cinayət hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət hüququ hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cinayət törətmiş şəxslərə tətbiq ediləcək cəzaları müəyyən etməklə şəxsləri cəzalandırmaq hədəsi ilə onları cinayət əməllərindən, habelə cinayətkarı yenidən cinayət etməkdən çəkindirir. Bu yolla o, insanların davranışını tənzimləyir, şəxsiyyəti (onun hüquq və azadlıqlarını), dövləti və cəmiyyəti cinayət əməllərindən (qəsdlərdən) qorumağa yönəldilmiş ictimai münasibətləri nizamlayır, qaydaya salır. Cinayət hüququnun nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyasının mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Cinayət hüququnun qoruyucu funksiyası ilə nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyası arasında sıx surətdə qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq vardır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində haqlı olaraq göstərilir ki, cinayət hüququnun nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyası onun «qoruyucu» funksiyasını ifadə edir. Qoruyucu funksiya nizamlayıcı funksiyanı həyata keçirməyin forma və üsuludur.

Tərbiyəvi funksiya cinayət hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Bu funksiyanın mahiyyəti cinayət hüququnun cəmiyyət üzvlərinə, geniş əhali kütləsinə tərbiyəvi təsir göstərməsindən ibarətdir. Cinayət hüququnun nəzərdə tutduğu qadağanedici normalar hamını və hər kəsi qanunlara əməl etmək, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək ruhunda tərbiyələndirir. Cinayət törətmiş şəxsə verilən cəza onu yenidən tərbiyələndirmək məqsədi güdür.

Cinayət hüququ həm də **xəbərdaredici funksiya** yerinə yetirir. Bu funksiyanın mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, cinayət hüququ bir tərəfdən müəyyən etdiyi qadağanedici normaların vasitəsilə cəmiyyət üzvlərini cinayət törətməkdən çəkindirir və bununla gələcəkdə cinayətlərin baş verməsinin qarşısını alır. Buna **ümumi xəbərdaredici funksiya** deyilir. Digər tərəfdən cinayət hüququ cinayət törədən şəxslərə cəza verməklə onların gələcəkdə yeni cinayət törətməsinin qarşısını alır. Bu isə **xüsusi xəbərdaredici funksiya** adlanır.

Cinayət hüququnun sistemi	Hüquq normalarından ibarət olan cinayət hüququ öz sistem quruluşuna görə iki hissədən ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən.
----------------------------------	---

Ümumi hissədə ümumi xarakterli məsələləri (cinayət məsuliyyəti, cinayət, təqsir, əməlin cinayət və cəzalandırılmalı olmasını istisna edən hallar, cinayətin edilmə mərhələləri, cinayətdə iştirakçılıq, cəza və onun növləri, cəza təyin etmə, cəzadan azad etmə və s. məsələləri) tənzim edən normalar birləşdirilmişdir.

Xüsusi hissədə isə konkret cinayət növlərini (sülh və beşəriyyət əleyhinə olan cinayətləri; şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri; iqtisadi sahədə cinayətləri; ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətləri; dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətləri; hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri) və onlara görə tətbiq ediləcək konkret cəza növlərini müəyyənləşdirən hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur.

**Cinayət
hüququnun
mənbəyi**

Cinayət hüququnu təşkil edən hüquq normaları (həm ümumi hissəyə, həm də xüsusi hissəyə daxil olan normalar) zahirən **cinayət qanununda** ifadə olunmuşdur. Cinayət qanununun yaranmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hüquqi əsas rolunu oynayır. Konstitusiya bütün qanunvericiliyin, o cümlədən cinayət qanunvericiliyinin **normativ bazasıdır**. Burada nəzərdə tutulan bir sıra normaların cinayət qanunvericiliyi üçün mühüm və vacib (müəyyənədic) əhəmiyyəti və rolu vardır (məsələn, hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olması barədə norma və s.).

Cinayət qanunu cinayət hüququnun mənbəyidir. Yalnız cinayət qanunu cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə bilər. Aşağıdakı məsələlər yalnız və yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən oluna bilər:

- hansı ictimai təhlükəli **əməllərin cinayət sayılması və cəzalandırılmalı olması**;
- **cinayət məsuliyyətinin əsasları**;
- **cəza sistemi**, onun təyin olunma qayda və şərtləri;
- **cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad olunma**.

Cinayət qanunu cinayət hüququnun yeganə mənbəyidir. Cinayət qanunundan başqa, normativ aktların digər növləri (prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, nazirliklərin təlimatları və əmrləri və s.) cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə və cinayət hüququnun mənbəyi ola bilməz. Demokratik hüquqi dövlətlərdə məsələyə məhz bu cür yanaşılır.

Əsas cinayət qanunu **Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi** hesab edilir. Cinayət Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 30-da qəbul olunmuş, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsi ilə əhatə olunur. Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi başa düşülür. Burada cinayət hüquq normalarının bütövlükdə hamısı ifadə olunmuşdur.

Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyini əhatə edən və özündə bütün cinayət hüquq normalarının hamısını əks etdirən sistemləşdirilmiş normativ akt başa düşülür.

§ 2. Cinayət hüququnun prinsipləri

**Cinayət
hüququnun
prinsiplərinin
anlayışı**

Cinayət hüququnun prinsipləri cinayət hüququnun mahiyyətini, sosial xarakterini, məzmununu və sosial təyinatını müəyyənləşdirir və təyin edir. Bu prinsiplər **ümumi məcburi qüvvəyə malikdir**. Bu, onunla izah edilir ki, cinayət hüququnun prinsipləri ayrı-ayrı cinayət hüquq normalarında ifadə olunmuşdur. Hüquq normaları isə ümumi məcburi davranış qaydası müəyyən edir. Cinayət Məcəlləsində biz cinayət hüququnun prinsiplərini nəzərdə tutan normalara rast gəlirik. Ona görə də bu prinsiplər cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsini) tətbiq edən bütün orqanlar (məhkəmə, prokurorluq, istintaq və təhqiqat orqanları) üçün məcburidir. Bu orqanlar cinayət hüququnun prinsiplərinə əməl etməlidirlər.

Cinayət hüququnun prinsipləri dedikdə, hüquq normalarında nəzərdə tutulan və buna görə də ümumi məcburi qüvvəyə malik olan, cinayət hüququnun ictimai mahiyyətini və xarakterini müəyyənləşdirən əsas ideyalar başa düşülür.

Cinayət hüququ özünün prinsiplərinə əsaslanır və söykənir. Cinayət siyasətinin həyata keçirilməsində bu prinsiplərin böyük əhəmiyyəti və rolu vardır.

Cinayət hüququnun prinsipləri bunlardan ibarətdir:

- qanunçuluq prinsipindən;
- qanun qarşısında bərabərlik prinsipindən;
- təqsirə görə məsuliyyət prinsipindən;
- ədalət prinsipindən;
- humanizm prinsipindən.

**Qanunçuluq
prinsipi**

Qanunçuluq prinsipi Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada həmin prinsipin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir.

Qanunçuluq prinsipi onu ifadə edir ki, əməlin cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza (və digər tədbirlər) yalnız Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə müəyyən edilir. Bu prinsipə görə hərəkətlərində Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibi olmayan hər hansı şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Qanunçuluq prinsipinə uyğun olaraq heç kəs məhkəmənin hökmü olmadan cinayətkar (cinayət etməkdə təqsirli) hesab edilə və cinayət cəzasına məhkum oluna bilməz.

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində ifadə edilmişdir. Bu, həm də konstitusion prinsipdir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət törətmiş şəxslər irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bu məsələdə hər hansı ayrı-seçkiliyə, üstün tutma halına yol verilmir. Həmin prinsipə uyğun olaraq cinayət törətmiş şəxslər cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) qarşısında bərabərdirlər. Onlar törətdikləri cinayətə görə hər hansı haldan asılı olmayaraq cavab verməlidirlər.

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi

Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsi təqsirə görə məsuliyyət prinsipi müəyyənləşdirir. Bu prinsip təqsir prinsipi də adlanır.

Təqsir prinsipi onu ifadə edir ki, birincisi, yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ görə təqsiri müəyyən edilmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Təqsiri müəyyən edilməmiş şəxs törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. İkincisi, yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əməlin nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cəzalandırıla bilər. Təqsiri müəyyən olunmamış şəxs barəsində cinayət cəzası tətbiq etmək olmaz. **Təqsir cinayət məsuliyyətinin əsas şərtlərindən biridir.**

Ədalət prinsipi

Ədalət prinsipi əxlaqi-hüquqi məzmununa malik olan prinsipdir. Bu prinsip onu göstərir ki, cinayət hüququ əxlaqa söykənir və əsaslanır. Axı, ədalət əxlaqi kateqoriyadır. Hüquq, o cümlədən cinayət hüququ əxlaqi norma və qaydaları ilə bağlı olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsi ədalət prinsipini ifadə edir.

Ədalət prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət törətmiş şəxs haqqında tətbiq edilmiş cəza cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır. **Cinayət cəzası ədalətli olmalıdır.** Özü də şəxsi eyni bir cinayətə görə iki dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz. Ədalət prinsipi şəxsin eyni bir cinayətə görə iki dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını istisna edir.

**Humanizm
prinsipi**

Cinayət hüququ üçün əsas və başlıca məsələ insan amilidir. Buna görə də cinayət hüququ humanizm (insanpərvərlik) prinsipini müəyyən edir (Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsi).

Humanizm prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət hüququ ilə insanların təhlükəsizliyi təmin olunur. Digər tərəfdən bu prinsipə görə cəza cismani (fiziki) əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi güdmür. **Cəzanın məqsədi cinayətkarı islah etmək və yenidən tərbiyələndirməkdir.**

Humanizm prinsipi həm də onda ifadə olunur ki, müəyyən hallarda şəxs cinayət məsuliyyətindən, habelə cəzadan azad edilə bilər. Bundan əlavə, bu prinsip onda təzahür edir ki, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası qadınlara, cinayət törəyərkən 18 yaşa tamam olmamış şəxslərə, habelə hökm çıxarılanadək 65 yaşına çatmış kişilərə tətbiq edilmir.

**Məsuliyyətin
labüdlüyü
prinsipi**

Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi Cinayət Məcəlləsinin konkret maddəsində nəzərdə tutulmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu prinsip cinayət hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır. Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi cinayət hüququnun məsuliyyətindən və təbiətindən irəli gəlir.

Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi onu ifadə edir ki, hər bir cinayət hökmən vaxtında və tam açılmalı, təqsirkar şəxs mütləq məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Bu prinsip cinayət edənin hər birinin ədalətli cəzalandırılmasına, onun islah olunmasına və yenidən tərbiyələndirilməsinə, habelə yeni cinayətlərin qarşısının alınmasına kömək edir.

§ 3. Cinayət

**Cinayətin
anlayışı**

Hər hansı şəxs adam öldürür. Şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır. Vəzifəli şəxs rüşvət alır. Şəxs qadını gəlir əldə etmək üçün fahişəliyə cəlb edir və s. Adam öldürmə də, oğurluq da, rüşvətخورluq da, fahişəliyə cəlb etmə də cinayət hüququn dili ilə desək, cinayət adlanır. Bəs, cinayət dedikdə nə başa düşülür?

Cinayət mübahisəsiz olaraq cinayət hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı hesab edilir. Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində ona tərif verilir.

Cinayət dedikdə, təqsirli olaraq törədilən elə ictimai təhlükəli əməl başa düşülür ki, bu əməl Cinayət Məcəlləsi ilə cəza hədəsi altında qadağan olunmuşdur.

Cinayət sayılan ictimai təhlükəli əməllər sülh və bəşəriyyətə, şəxsiyyətin heyat və sağlamlığına, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına, mülkiyyətə, ictimai təhlükəsizliyə və ictimai qaydaya, dövlət hakimiyyətinə və s. qəsd edir.

Cinayətin əlamətləri Bütün əməllər şübhəsiz ki, cinayət sayıla bilməz. Hər hansı əməlin cinayət kimi tanınması üçün tələb olunur ki, həmin əməl cinayətin əlamətlərinə uyğun gəlsin və onlara cavab versin. Həmin əlamətlər cinayəti hüquq pozuntusunun digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Cinayətin əlamətlərinə isə aiddir:

- hüquqazidd olmaq əlaməti;
- ictimai cəhətdən daha təhlükəli olmaq əlaməti;
- təqsirli əməl olmaq əlaməti (təqsirlilik əlaməti);
- cəzalanmalı əməl olması əlaməti.

Hüquqazidd olmaq əlaməti onu ifadə edir ki, müvafiq əməl Cinayət Məcəlləsinin (cinayət qanununun) konkret qadağanedicisi normasına (maddəsinə) ziddir. Əgər törədilən əməl Cinayət Məcəlləsinin konkret maddəsi ilə qadağan edilmişsə, cinayət sayılır. Məsələn Cinayət Məcəlləsinin 120-ci maddəsi qəsdən adam öldürməni qadağan edir. Əgər törədilən əməl, bu cür qadağanetməyə zidd olarsa, cinayət kimi tanınır. Yalnız o əməl cinayət hesab edilə bilər ki, o, Cinayət Məcəlləsinin bu və ya digər maddəsində (normasında) nəzərdə tutulsun. **Cinayət Məcəlləsində göstərilməyən və adı çəkilməyən əməl cinayət hesab edilmir.** Deməli, hansı əməllərin cinayət olması yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Cinayətin hüquqazidd olmaq əlamətinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Bu gün Cinayət Məcəlləsi ilə cinayət sayılan əməl, gələcəkdə ola bilsin ki, cinayət hesab edilməsin.

Cinayətin **təhlükəli olmaq əlamətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət ictimai münasibətlərə** (məsələn, mülkiyyət münasibətlərinə, ictimai təhlükəsizlik münasibətlərinə, dövlət hakimiyyəti münasibətlərinə və s.) qəsd edərkən bu münasibətlərə, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənafələrinə (hüquq və azadlıqlarına) **mühüm zərər vurur və ya zərər vurmaq təhlükə**

kəsi yaradır. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xəta (inzibati xəta, intizam xətası, mülkü xəta) ictimai münasibətlərə, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənafeələrinə vurduğu ziyan mühüm zərər hesab edilmir. Məhz bu səbəbdən xəta törədilməsinə görə cinayət cəzası müəyyənləşdirilmir.

Cinayətin təqsirli əməl olmaq əlaməti onu ifadə edir ki, ictimai təhlükəli əməl yalnız təqsirli olaraq törədildikdə, cinayət sayılır. Hansı zərərli nəticələrə səbəb olmasına baxmayaraq heç bir əməl təqsirli olaraq törədilməyibse, cinayət hesab edilmir. Təqsir yoxdursa, onda cinayət də mövcud deyildir və cinayətdən söhbət belə gedə bilməz.

Cinayətin cəzalanması əməl olunması əlaməti onu ifadə edir ki, yalnız cinayət sayılan əmələ görə Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) mütləq cinayət cəzası nəzərdə tutur. Yalnız cinayətin törədilməsinə görə dövlət məcburiyyət tədbirinin ən kəskin forması olan cinayət cəzası tətbiq edilir. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xətalara görə cəza nəzərdə tutulmur və müəyyən edilmir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əxlaqa zidd olmaq da cinayətin əlaməti kimi göstərilir. Fikrimizcə, əxlaqa zidd olmaq əlaməti cinayəti digər hüquq pozuntularından fərqləndirməyə imkan verməyən əlamətdir. Belə ki, cinayət kimi, hüquq pozuntularının digər növü (xəta) da əxlaqa ziddir. Əgər əməl hüquq normalarında ifadə olunan göstərişi pozarsa və ona zidd olarsa, qeyri-əxlaqi əməl sayılır. Hüquqa zidd olmaq elə əxlaqa zidd olmaq deməkdir. Buna görə də əxlaqa zidd olmaq cinayətin əlaməti hesab edilə bilməz.

Cinayətin əlamətlərini nəzərə alaraq cinayətə belə tərif verə bilərik: **cinayət ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli, hüquqazidd, təqsirli və cəzalanmalı olan əməldir.**

Cinayətlər bir-birindən öz xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir. Cinayət Məcəlləsi buna görə cinayətləri aşağıdakı növlərə

ayırır:

- böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər;
- az ağır cinayətlər;
- ağır cinayətlər;
- xüsusilə ağır cinayətlər.

Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər odur ki, Cinayət Məcəlləsi həmin cinayətlərin törədilməsinə görə **ya iki ildən**

artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ya da daha yüngül olan başqa cəzalar nəzərdə tutur. Məsələn, döymə (CM-in 132-ci maddəsi), böhtan (CM-in 147-ci maddəsi), təhqir (CM-in 148-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə misal ola bilər.

Az ağır cinayətlər odur ki, bu növ cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **yeddi ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası** nəzərdə tutur. Məsələn, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (CM-in 150-ci maddəsinin 1-ci bəndi), qaçaqmalçılıq (CM-in 206-cı maddəsinin 1-ci bəndi) və s. bu növ cinayətə misal ola bilər.

Ağır cinayətlər odur ki, bu cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **on iki ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası** nəzərdə tutur. Məsələn yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi zorlama (CM-in 199-cu maddəsi), adam oğurluğu (CM-in 144-cü maddəsi), qəsdən adam öldürmə (CM-in 120-ci maddəsi), adamları girov götürmə (CM-in 215-ci maddəsi) və s. ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir.

Xüsusilə ağır cinayətlər odur ki, bu cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **on iki ildən artıq azadlıqdan məhrum etmə** və yaxud da **daha ağır cəza müəyyənləşdirir**. Banditizm (CM-in 217-ci maddəsi), cinsi zorakılıq (CM-in 108-ci maddəsi), əhalini məhv etmə (CM-in 105-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə şamil olunur.

§ 4. Cinayət tərkibi

Cinayət tərkibi
cinayət
məsuliyyətinin
əsası kimi

Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyət növlərindən biridir. Hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən (mülkü məsuliyyətdən, intizam məsuliyyətindən və s.) fərqli olaraq cinayət məsuliyyəti həmişə təqsirkar **şəxsin dövlət adından mü-**

hakimə edilməsini nəzərdə tutur. Bunun nəticəsində təqsirkar şəxs üçün həm şəxsi, həm də maddi xarakterli məhrumiyətlər (məsələn, azadlıqdan məhrum etmə, müsadirə və s.) yaranır. Bu isə cinayət cəzasının tətbiq edilməsi deməkdir.

Cinayət məsuliyyəti dedikdə, törədilən cinayətə görə təqsirkar şəxsə cəza formasında məcburiyyət tədbirinin tətbiq edilməsi başa düşülür.

Cinayət məsuliyyəti nəyin nəticəsində yaranır? Cinayət məsu-

liyyətinin əmələ gəlməsinə nə səbəb olur? Məsələyə diqqətlə yanaşsaq görürük ki, **cinayət məsuliyyəti cinayət hüquq münasibəti deməkdir**. Cinayət hüquq münasibəti cinayət əməli törədildiyi andan yaranır. Məhz bu ondandır həm cinayət törədən şəxs üçün, həm də dövlət (daha doğrusu, dövləti təmsil edən hüquq mühafizə orqanları) üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir: dövlət təqsirkar şəxsə cəza formasında məcburiyyət tədbiri tətbiq etmək hüququ əldə edir. Bu tədbirin tətbiq olunması cinayət məsuliyyətini təşkil edir. Digər tərəfdən dövlətin üzərinə təqsirkar şəxs üçün Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan həddə konkret cəza təyin etmək vəzifəsi düşür. Təqsirkar şəxs üçün isə məsuliyyət daşımaq, cəzanı çəkmək kimi vəzifə yaranır. Digər tərəfdən təqsirkar şəxs üçün yalnız həmin növ əməllərə görə Cinayət Məcəlləsində müəyyən edilmiş sanksiya həddində cəzalanmağı tələb etmək hüququ əmələ gəlir.

Beləliklə, **cinayət məsuliyyəti ictimai təhlükəli cinayət əməli törədildiyi halda yaranır**. Deməli, törədilən cinayət əməlinin özü cinayət məsuliyyətinin əsasıdır. Buna **cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası** deyilir. Lakin ictimai təhlükəli əməl törədən şəxsə cəza tətbiq etmək üçün cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası kifayət etmir və yetərli deyildir. Bunun üçün həm də **cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsası** lazımdır. Göstərilən hər iki hal birlikdə cinayət məsuliyyətinin yaranması və ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxsin cəzalandırılması üçün əsas olur. Cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsasını cinayət tərkibi təşkil edir.

**Cinayət
tərkibinin
anlayışı**

Biz, bir sıra hallarda eşidirik ki, hərəkətlərində cinayət tərkibi olduğuna görə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və ya hərəkətlərində cinayət tərkibi olmadığına görə şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur. Elə bunun özü onu göstərir ki, cinayət tərkibi cinayət məsuliyyətinin zəruri və vacib əsasıdır: şəxsin hərəkətində cinayət tərkibi varsa, cinayət məsuliyyəti də yaranır; yox, əgər şəxsin hərəkətində cinayət tərkibi yoxdursa, onda cinayət məsuliyyəti də əmələ gəlmir. Bəs, cinayət tərkibi nədir?

Biz, Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinə baxsaq və onu nəzərdən keçirsək görürük ki, burada cinayət hesab edilən əməllər sadalanır, onların dəqiq və qəti siyahısı verilir: qəsdən adam öldürmə; sağlamlığa zərər vurma; döymə; işgəncə vermə; adam oğurluğu; zorlama; rüşvətخورluq və s. Cinayət Məcəlləsinin xüsu-

si hissəsinə diqqətlə yanaşsaq müəyyən edə bilərik ki, burada cinayət hesab edilən əməllər sadalanmaqdan əlavə, həm də **hər növə aid olan cinayət əməlləri üçün xarakterik olan əlamətlər göstərilir**. Məhz bu əlamətlərin vasitəsilə və onların əsasında müəyyən etmək və aydınlaşdırmaq mümkün olur ki, törədilən əməl Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin normalarında (mədələrinə) göstərilən hansı cinayət növünə aiddir. Həmin əlamətlərin məcmusuna cinayət hüquq elminə cinayət tərkibi deyilir.

Cinayət tərkibi dedikdə, Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən əlamətlərin məcmusu başa düşülür ki, bu əlamətlər törədilmiş əməli konkret cinayət növü kimi xarakterizə edir.

Şəxs cinayət məsuliyyətinə o zaman cəlb oluna bilər ki, onun əməlinə müəyyən cinayət tərkibi olsun. Məhz bu səbəbdən cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməllə (faktiki əsasla) birlikdə cinayət məsuliyyətinin zəruri əsası (hüquqi əsası) sayılır.

Cinayət tərkibi **dörd əlamətdən** ibarətdir və yaxud cinayət tərkibinə aid olan bütün əlamətlər **dörd qrupa** bölünür. Onlara aiddir:

- cinayətin obyekt;
- cinayətin obyektiv tərəfi;
- cinayətin subyekt;
- cinayətin subyektiv tərəfi.

Göstərilən əlamətlərdən biri olmadıqda cinayət məsuliyyəti yaranmır və şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir.

Cinayətin obyekt Cinayət tərkibinə aid edilən əlamətlərdən biri cinayətin obyektini xarakterizə edir. Törədilmiş əmələ cinayət hüququ baxımından hüquqi qiymət verildiyi, cinayətin xarakterinin və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin müəyyən edildiyi hallarda cinayətin obyekt əsas məsələ kimi götürülür, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayətin obyekt dedikdə, Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan əməli münasibətlər başa düşülür ki, cinayət məhz bu münasibətlərə qəsd edərək mühüm zərər vurur və ya mühüm zərər vura bilər. Cinayətin obyekt cinayətdən ziyan çəkən ictimai münasibətlərdir. Cinayətin etdiyi qəsddən məhz bu münasibətlərə zərər vurulur, yaxud zərər vurula bilər¹

Cinayətin obyektlərinin üç növü fərqləndirilir:

¹ Bir sıra alimlər cinayətin obyektinin hüquqla qorunan həyati mənfədən ibarət olması fikrini irəli sürürlər.

- cinayətin ümumi obyektı;
- cinayətin xüsusi obyektı;
- cinayətin bilavasitə obyektı.

Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan ictimai münasibətlərə **cinayətin ümumi obyektı** deyilir. Bəşəriyyətin əmin-amanlığı (sülh), şəxsiyyət, iqtisadiyyat, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda, ekologiya, dövlət hakimiyyəti və digər məsələlərlə bağlı olan bütün ictimai münasibətlər məcmu və sistem halında cinayətin ümumi obyektini təşkil edir.

Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan eyni növlü ictimai münasibətlər qrupuna **cinayətin xüsusi obyektı** deyilir. Cinayətin xüsusi obyektı cinayətin ümumi obyektinin – ictimai münasibətlər sisteminin bir hissəsi olub, ümumi obyektı konkretləşdirir və dəqiqləşdirir. Cinayətin xüsusi obyektlərinə aiddir: bəşəriyyətin əmin-amanlığı (sülh) məsələləri ilə bağlı olan münasibətlər; şəxsiyyətlə bağlı olan münasibətlər; şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti ilə bağlı olan münasibətlər; insan və vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqları ilə bağlı olan münasibətlər; iqtisadiyyatla bağlı olan münasibətlər; ictimai təhlükəsizliklə bağlı olan münasibətlər; ekologiya ilə bağlı olan münasibətlər; dövlət hakimiyyəti ilə bağlı olan münasibətlər və s.

Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsi ayrı-ayrı fəsillərə məhz cinayətin xüsusi obyektlərinə görə bölünmüşdür.

Cinayətin bilavasitə obyektı dedikdə, bu və ya digər əməlin qəsd etdiyi konkret ictimai münasibət başa düşülür. O, cinayətin xüsusi obyektinin bir hissəsidir. Məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır və bununla onun mülkiyyət hüququna (mülkiyyət münasibətinə) qəsd edir. Mülkiyyət münasibəti həmin cinayətin bilavasitə obyektini təşkil edir. Bu cinayətin xüsusi obyektı iqtisadi münasibətlərdən, ümumi obyektı isə ictimai münasibətlər sistemindən ibarətdir.

Cinayətin predmeti Cinayətin predmetini cinayətin obyektı anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Bunlar eynimənalı anlayışlar hesab edilmir.

Cinayətin predmeti dedikdə, xarici aləmin elə konkret əşyaları başa düşülür ki, cinayət məhz bu əşyalara bilavasitə təsir göstərməklə ictimai münasibətlərə qəsd edir. Məsələn, şəxs başqa şəxsin minik avtomobilini oğurlayır. Burada avtomobil cinayətin predmeti sayılır. Cinayətin bilavasitə obyektini isə

avtomobil sahibinin mülkiyyət hüququ (mülkiyyət münasibəti) təşkil edir. Cinayətkar avtomobili oğurlamaqla onun mülkiyyət hüququna (mülkiyyət münasibətinə) qəsd edir.

Cinayətin predmetini cinayət alət və vasitələri ilə qarışdırmaq olmaz. Cinayət alət və vasitələri cinayət edilməsində istifadə olunur. Məsələn, əgər şəxs minik avtomobilini sürətlə idarə edərək səkidə dayanmış şəxsi qəsdən öldürsə, belə halda minik avtomobili cinayətin predmeti yox, cinayətin edilmə vasitəsi hesab ediləcəkdir. Eyni bir predmet müəyyən halda cinayətin edilmə vasitəsi, digər halda isə cinayətin predmeti ola bilər.

Bəzi cinayətlərin predmeti olmur. Məsələn, zorlama, təhqir, fərarilik və s. bu kimi cinayətlərə misal ola bilər. Onların predmeti yoxdur.

Cinayətin obyektiv tərəfi

Hər bir cinayət konkret ictimai təhlükəli əməlin törədilməsində ifadə olunur. Bu əməl cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edir.

Cinayətin obyektiv tərəfi dedikdə, ictimai münasibətlərə qəsd edən ictimai təhlükəli əməlin xarici cəhəti başa düşülür.

Cinayətin obyektiv tərəfinə hər şeydən əvvəl, ictimai təhlükəli əməli xarakterizə edən əlamət daxildir. **İctimai təhlükəli əməl** cinayət əməli deməkdir. **Cinayət əməli** dedikdə, ictimai münasibətlərə mühüm dərəcədə zərər vuran, ictimai təhlükəli, hüquqa-zidd və iradəvi insan davranışı başa düşülür.

Cinayət əməli zahirən iki formada təzahür edir:

- cinayət hərəkəti formasında
- cinayət hərəkətsizliyi formasında.

Cinayət hərəkəti dedikdə, Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qadağan edilən fəal ictimai təhlükəli əməl (davranış) başa düşülür. Məsələn, şəxsin qəsdən bıçaqla digər şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurməsi, vətəndaşın silahdan atəş açmaqla qəsdən adam öldürməsi, dağıtmaqla yolları yararsız vəziyyətə salma və digər əməllər cinayət hərəkətlərinə misal ola bilər. Cinayət hərəkəti cinayət əməlinin **fəal formasıdır**.

Cinayət hərəkətsizliyi dedikdə, şəxsin zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün etməyə borclu olduğu hərəkəti yerinə yetirməməsi başa düşülür. Cinayət hərəkətsizliyi cinayət əməlinin **passiv formasıdır**. Məsələn, ana yeni doğduğu uşağı öldürmək üçün onu yedizdirmir və hərəkətsizliyə yol verir. Başqa bir misalda xəstəyə kömək etməyə borclu olan tibb işçisi üzrlü səbəb ol-

madan xəstəyə tibbi yardım göstərmir. Daha başqa bir misalda tabelikdə olan şəxs hərbi rəisin qanunla müəyyən edilmiş qayda verdiyi əmri icra etmir. Daye azyaşlı uşağa göz yetirmir və uşaq avtomobilin altına düşür.

İctimai təhlükəli əməldən başqa, bir sıra məsələləri xarakterizə edən əlamətlər də cinayətin obyektiv tərəfinə aiddir. Həmin məsələlərə aiddir: ictimai təhlükəli əməlin vurduğu zərər (**zərərli nəticə**); ictimai təhlükəli əməllə zərərli nəticə arasında əlaqə (**səbəbli əlaqə**); **cinayətin edilmə üsulu**; **cinayətin törədildiyi şərait** və s. Məsələn, oğurluq cinayətinin obyektiv tərəfi mənzilə daxil olmaq üsulu ilə, mənzilin qapısının və şkafların sındırılmasında predmetlərdən istifadə olunması ilə, əşyaların sındırılması və s. ilə xarakterizə olunur.

Cinayətin subyektivi

Cinayətin subyektivi cinayət tərkibini xarakterizə edən əlamətlərdən biridir. O, **cinayət tərkibinin labüd və məcburi elementidir**. Belə ki, cinayətin subyektivi yoxdursa, onda cinayət məsuliyyətindən danışmaq olmaz. Bu, məlum məsələdir. Cinayət əməlinin törədilməsi məhz bilavasitə cinayətin subyektivi ilə bağlıdır.

Cinayətin subyektivi dedikdə, ictimai təhlükəli əməli törədən və cinayət məsuliyyəti daşımaq qabiliyyətinə malik olan fiziki şəxs başa düşülür.

Cinayətin subyektivi kim ola bilər? Cinayət Məcəlləsi cinayətin subyektivi barədə iki əsas tələb müəyyən edir.

Birinci tələb ondan ibarətdir ki, cinayətin subyektivi **yalnız anlaqlı şəxs ola bilər**. Törədilən cinayət əməlinə görə ancaq anlaqlı şəxslərin cinayət məsuliyyəti daşması mümkündür.

Anlaqlı şəxs odur ki, həmin şəxs öz əməlinin xarakterini dərk edir və ona rəhbərlik etməyi bacarır. Buna görə də onun törətdiyi cinayətə görə cavab vermək, məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti vardır.

Cinayət əməlini törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş şəxs, yəni anlaqsız şəxs cinayətin subyektivi ola bilməz. **Anlaqsız şəxs** dedikdə, xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə bilməyən şəxs başa düşülür (CM-in 21-ci maddəsi). **Xroniki psixi xəstəliyə** şizofreniya, epilepsiya, progressiv iflic, beyin iflici və s. aiddir. **Ruhi vəziyyətin müvəqqəti pozulmasına** «ürəkkeçmə» kimi psixi xəstəlmə halı aiddir. **Kəmağıllılıq**

idiotizm, inbesillik və debillik kimi formalarda özünü göstərən əqli zəiflik halıdır. **Sair psixi xəstəlik** halına bəzi yoluxucu xəstəliklər zamanı müvəqqəti psixi pozğunluq, narkotik maddələrə aludə olmaq nəticəsində baş verən abstinensiya hadisəsi və s. aiddir¹.

Cinayət Məcəlləsinin cinayətin subyektı barədə müəyyən etdiyi ikinci tələb ondan ibarətdir ki, **yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan şəxs cinayətin subyektı ola bilər** (CM-in 20-ci maddəsi). Həmin yaş həddi şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verir. Yalnız o şəxs cinayətin subyektı ola və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər ki, onun **cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olsun**. Bununla belə, Cinayət Məcəlləsi bəzi cinayətlərə görə şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün **14 yaş həddi müəyyən edir**. Həmin cinayətlərə aiddir: qəsdən adam öldürmə (CM-in 120-ci maddəsi); qəsdən sağlamlığa zərər vurma (CM-in 126 və 127-ci maddələri); adam oğurlama (CM-in 144-cü maddəsi); zorlama (CM-in 149-cu maddəsi); seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (CM-in 150-ci maddəsi); oğurluq (CM-in 177-ci maddəsi) və s.

Dövlət, bələdiyyələr və hüquqi şəxslər cinayətin subyektı ola bilməzlər. Yalnız insan cinsindən olan və psixo-fizioloji varlıq olan fiziki şəxslər cinayətin subyektı ola bilərlər. Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, ABŞ-ın cinayət hüququna görə hüquqi şəxslər və ictimai təşkilatlar cinayətin subyektı ola bilər.

Cinayətin subyektiv tərəfi Cinayətin obyektiv tərəfi ictimai təhlükəli əməlin **xarici cəhətidir**. Cinayətin subyektiv tərəfi isə ictimai təhlükəli əməlin **daxili cəhətini** ifadə edir. Cinayətin subyektiv tərəfi cinayət törətmiş şəxsin psixikasında

baş verən proseslərlə, onun daxili, psixi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Cinayətin subyektiv tərəfi dedikdə, şəxsin elə psixi fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət həmin şəxsin cinayət törətməsi ilə birbaşa bağlı olub, onunla əlaqəlidir.

Cinayətin subyektiv tərəfinin əsas və mühüm hissəsi (elementi) təqsir hesab edilir. Təqsir cinayət tərkibinin zəruri meyarı olub, cinayətin subyektiv tərəfini xarakterizə edən əsas əlamətdir. O, həm də **cinayət məsuliyyətinin vacib şərtidir**.

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əməlin nəticə-

¹ Bu məsələlər barədə bax: *Səməndərov F.Y.* Cinayət hüququ. Dərslik. Bakı, 2002, s.280.

sinə olan psixi münasibəti başa düşülür. Onun iki forması vardır:

- qəsd;
 - ehtiyatsızlıq.
- Qəsdin özünün iki növü fərqləndirilir:
- birbaşa qəsd;
 - dolaylı qəsd.

Birbaşa qəsdlə törədilmiş cinayət odur ki, bu cinayəti törətmiş şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş və bunları arzu etmişdir (CM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, qısqancılıq zəminində adam öldürmə və ya şəxsin əmlakını ələ keçirmək üçün onu öldürmə və yaxud dalaşma zamanı şəxsin öz yoldaşının sağlamlığına zərər vurması və s. birbaşa qəsdlə törədilmiş cinayətə misaldır.

Dolaylı qəsdlə törədilmiş cinayət ələ əməldir ki, bu əməli törədən şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş, lakin bunları arzu etməmiş və belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol verilməmişdir (CM-in 25-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, sərxoş vəziyyətdə olan şəxs küçədən keçən rəqibinə atəş açır və bunun nəticəsində o, həm onu, həm də başqa şəxsi öldürür. Birinci halda düzünə qəsdlə, ikinci halda isə dolaylı qəsdlə edilmiş cinayət göz qabağındadır.

Təqsirin ehtiyatsızlıq formasının da iki növü fərqləndirilir:

- cinayətkarcasına özünəgüvənmə;
- cinayətkarcasına etinasızlıq.

Cinayətkarcasına özünəgüvənmə zamanı şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını qabaqcadan görür. Lakin təqsirkar şəxs kifayət qədər əsas olmadan güman edir ki, o, ictimai təhlükəli əməlin qarşısını alacaqdır. Lakin təqsirkar şəxsin güman etdiyi kimi olmur. Cinayət törədilir. Məsələn, sürücü avtomobili həddən çox sürətlə idarə edir, özünün yüksək sürücülük məharətinə malik olmasını zənn edir. Lakin sürücü yolu keçən piyadanı vurur və ona xəsarət yetirir. Başqa bir misalda sürücü yol hərəkət qaydalarını pozur və bunun nəticəsində yol qəza hadisəsi baş verir, qarşıdan gələn avtomobildəki sənişin ölür. Öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyini əvvəlcədən görən sürücü güman etmişdir ki, onun yüksək peşəkarlıq

təcrübəsi vardır və buna görə də qəza törədilməsi mümkün olmayacaqdır.

Cinayətkarcasına etinasızlıq zamanı şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyini qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görmür. Təqsirkar şəxs lazımı diqqət və ehtiyatlılıq göstərmir. Bunun nəticəsində cinayət baş verir. Məsələn tibb bacısı diqqətsizlik göstərir və bunun nəticəsində xəstəyə dərman əvəzinə zəhər verir. Xəstə ölür. Başqa bir misalda şəxs öz qonşusu ilə dalaşır. Dalaşma zamanı o, öz qonşusuna güclü zərbələr vurur. Qonşu yerə yixilir, başı daşa dəyir və ölür. Belə halda cinayətkarcasına etinasızlıq formasında cinayət törədilməsi göz qabağındadır.

Cinayətkarcasına özünəgüvənməni təsadüfi hadisədən (kəzusdan) ayırmaq və fərqləndirmək lazımdır. **Təsadüfi hadisə (kəzus)** onunla xarakterizə olunur ki, şəxs konkret şəraitdə törətdiyi əməldən yaranan ictimai təhlükəli nəticəni görmək imkanına malik olmur. O, həm də mövcud vəziyyəti dərk etməli deyildir. Buna görə də həmin şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, güclü yağış yağır. Küçə ilə hərəkət edən şəxsin ayağı sürüşür. Bunun nəticəsində başqa şəxs yixilir və xəsarət alır.

Cinayətin motivi (latınca «mobeo» - hərəkət edən) cinayətin subyektiv tərəfinin müstəqil elementidir. Cinayət edən şəxsi ictimai təhlükəli əməl törətməyə sövq edən daxili meyli **cinayətin motivi** adlanır. Məsələn, şəxs qisas və yaxud qısqanclıq zəminində öz qonşusunu öldürür. Bu halda qisas almaq və ya qısqanclıq niyyəti cinayətin motivi hesab edilir. Başqa bir misalda şəxs öz dostunun ad gününü təbrik etmək üçün oğurluq edir. Belə halda «dostunun ad gününü təbrik etmək niyyəti» cinayətin motividir.

Cinayətin məqsədi cinayətin subyektiv tərəfinin müstəqil elementlərindən biridir. Onunla cinayətin motivi arasında daxili əlaqə və bağlılıq vardır. Cinayətin motivi vətəndaşı məqsədə çatmağa, məqsədə nail olmağa meylləndirir, istiqamətləndirir. Məsələn, şəxs tamah niyyəti ilə öz qonşusunu öldürür. Burada tamah niyyəti cinayətin motivi, qonşunu həyatdan məhrum etmək isə cinayətin məqsədidir.

Şəxsin cinayət törətməkdə çatmaq və nail olmaq istədiyi son nəticə cinayətin məqsədi adlanır.

§ 5. Cinayətin edilmə mərhələləri

Cinayətin edilmə mərhələlərinin anlayışı

Bəzən cinayət dərhal, necə deyərlər, birdən-birə törədilmir. Belə ki, cinayət törədilməmişdən qabaq (əvvəl) cinayət əməlinin planı hazırlanır, cinayətin törədilməsinə mane olan hallar aradan götürülür (məsələn, oğurluq zamanı əvvəlcədən mənzilin elektrik xətlərini kəsib sıradan çıxarmaq və ya gözetçi itini zəhərləyib öldürmək və s.), ayrı-ayrı hazırlıq hərəkətləri görülür, cinayət etmək üçün alət düzəldilir (məsələn, mənzildən oğurluq etmək üçün mənzilin qapısına düşən açar düzəltmək və s.), cinayətin iştirakçıları axtarılır və müəyyənləşdirilir, qəsd ediləcək obyekt dəqiqləşdirilir və s. Bunlardan sonra cinayət törədilir. Belə hallarda söhbət cinayətin edilmə mərhələlərindən gedir. Cinayətin **edilmə mərhələləri və ya cinayətin mərhələləri** odur ki, həmin mərhələlər qəsdən edilən cinayətlərin hazırlanması və bilavasitə törədilməsi ilə bağlı olub, bir-birindən xarakterinə və qurtarma vaxtına görə fərqlənir.

Cinayət hüquq elmində cinayətin **edilməsinin üç mərhələsi**, yəni cinayət törədilməsinin üç mərhələyə ayrılması göstərilir. Həmin mərhələlərə aiddir:

- cinayətə hazırlıq mərhələsi;
- cinayət etməyə cəhd mərhələsi;
- cinayətin başa çatması mərhələsi.

Bunlar cinayətin inkişafının üç mərhələsidir. Lakin cinayətin edilməsinin üç mərhələsinin fərqləndirilməsi o demək deyil ki, bütün cinayətlər öz inkişafında hökmən hər üç mərhələni keçir. Məsələ burasındadır ki, bəzi cinayətlər hazırlıq mərhələsi olmadan törədilir. Bəzən isə cinayət öz inkişafında hər üç mərhələdən keçir, yəni cinayətin edilməsi hər üç mərhələ ilə bağlı olur. Belə hallarda cinayət edilməsinin sonuncu mərhələsi – cinayətin başa çatması mərhələsi cinayət hüququ baxımından əhəmiyyət kəsb edir, cinayət məsuliyyəti yaradır.

O ki qaldı cinayətin edilməsinin həm birinci mərhələsinə (cinayətə hazırlıq mərhələsinə), həm də ikinci mərhələsinə (cinayət etməyə cəhd mərhələsinə), qeyd edə bilərik ki, həmin mərhələlərdə edilən hərəkətlərə görə cinayət qanunu məsuliyyət müəyyən edir. Çünki həmin hərəkətlər cinayətin hazırlanmasına və bilavasitə törədilməsinə yönəlir və qanunla cinayət hesab edilən

əməlin bütün əlamətlərinə malik olur.

Cinayətə hazırlıq

Cinayətə hazırlıq cinayət edilməsinin elə bir mərhələsidir ki, bu mərhələdə şəxs cinayət törətmək üçün ayrı-ayrı konkret hazırlıq hərəkətləri görərsə də,

cinayət onun iradəsindən asılı olmayaraq başa çatmır.

Hazırlıq hərəkətlərinin konkret növləri Cinayət Məcəlləsində sadalanır (CM-in 28.1-ci maddəsi). Həmin hərəkətlərə aiddir:

- **cinayət törətmək üçün vasitə və ya alət axtarma, əldə etmə və ya hazırlanma** (məsələn, oğurluq etmək üçün mənzilin qapısına düşən açar düzəltmək; adam öldürmək üçün metal parçasının ucunu itiləmək; şəxsi zəhərləmək üçün zəhərli maddə axtarmaq; adam öldürmək üçün silah əldə etmək və s.)
- **cinayət törətmək üçün başqaları ilə əlaqəyə girmə, sövdələşmə** (məsələn, iki və daha çox şəxs əlbir cinayət etmək üçün razılığa gəlirlər və s.);
- **cinayət törətmək üçün qəsdən başqa cür şərait yaratmaq** (məsələn, cinayət törətmək üçün şərait yaratmaq məqsədilə saxta sənəd düzəltmək; cinayət etmək üçün müəssisə qrup yaratmaq; cinayət hərəkətinin planını hazırlamaq; oğurluq etmək üçün qabaqcadan evin elektrik xətlərini kəsmək; qadını zorlamaq üçün cinayət yerinə getmək; oğurluq etmək məqsədi ilə ev sahibini qonaq çağırmaq və s.).

Hüquq ədəbiyyatında bəzi alimlər cinayət məsuliyyətindən yayınmağa imkan verən hərəkətlərin (məsələn, saxta pasport düzəldilməsinin, parik, biğ və saqqal qoyulmasının, alibinin və s.) də cinayətə hazırlıq hərəkətləri hesab olunmasını təklif edirlər. Bu, əsaslı və inandırıcı mövqedir.

Misala müraciət edək. Şəxs öz qonşusunun minik avtomobilini oğurlamaq məqsədilə həyətdə keşik çəkən gözətçi itini zəhərləyib öldürür. Lakin ev sahibinin qəfildən oyanması cinayətin başa çatdırılmasına mane olur. Belə halda cinayətə hazırlıq göz qabağındadır.

Yalnız iki növ **cinayətə görə** hazırlıq hərəkətləri cinayət məsuliyyətinə səbəb olur:

- ağır cinayətlərə görə;
- xüsusilə ağır cinayətlərə görə.

Məlum məsələdir ki, ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərin edilməsində hazırlıq mərhələsi (cinayətə hazırlıq) ola bilməz.

**Cinayət
etməyə cəhd**

Cinayət etməyə cəhd cinayət edilməsinin elə bir mərhələsidir ki, bu mərhələdə bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən əməl

(hərəkət və ya hərəkətsizlik), şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə başa çatdırılmır (CM-in 29-cu maddəsi). Məsələn, şəxs öz rəqibini öldürmək üçün odlu silah əldə edir və ona atəş açır. Atılan güllələr yan keçdiyindən şəxs (rəqib) salamat qalır. Başqa bir misalda, şəxs qadını zorlamaq istəyir. Qadın güclü müqavimət göstərdiyinə görə o, zorlama hərəkətini yerinə yetirə bilmir, yaxud vətəndaş vəzifəli şəxsə müəyyən məbləğdə pul rüşvət vermək istəyir. Vəzifəli şəxs isə rüşvəti qəbul etmir. Belə hallarda cinayət etməyə cəhd göz qabağındadır.

Cinayət etməyə cəhd zamanı şəxs bilavasitə (birbaşa) cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən hərəkətlər (və ya hərəkətsizlik) edir. Söhbət planlaşdırılmış cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərin (və ya hərəkətsizliyin) edilməsinə başlanmasından və onların davam etdirilməsindən gedir. Bu cəhəti ilə cinayət etməyə cəhd cinayətə hazırlıqdan fərqlənir. Məsələn, şəxs oğurluq etmək məqsədilə başqa şəhərdə məzuniyyətdə olan vətəndaşın mənzilinə girir. Lakin o, qəfildən məzuniyyətdən qayıdan mənzil sahibi tərəfindən yaxalanır. Başqa bir misalda pul oğurlamaq məqsədilə oğru seyfi açmaq istəyir, lakin «iş başında» o, tutulur.

Cinayət etməyə cəhd cinayətə hazırlıqdan başqa bir cəhəti ilə də fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, cinayət etməyə cəhd zamanı subyektin (cinayət etməyə cəhd göstərən şəxs) cinayət obyektinə birbaşa təsir göstərir. Məsələn, şəxs qadını zorlamaq istəyərkən naməlum şəxslər köməyə gəldiklərinə görə cinsi hərəkətləri həyata keçirə bilmir. Belə halda qadın birbaşa və real təhlükəyə məruz qalır. Başqa bir misalda şəxs öz qonşusunu öldürmək məqsədilə silahdan atəş açır. Lakin güllə yan keçdiyindən qonşu ölmür. Belə halda da qonşunun həyatı birbaşa və real təhlükəyə məruz qalır. Cinayət etməyə cəhd zamanı bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş hərəkət subyektdən (cinayət etməyə cəhd göstərən şəxsdən) asılı olmayan səbəbə görə yarımçıq qalır və bunun nəticəsində onun iradəsi ziddinə olaraq cinayət başa çatdırılmır. Belə ki, subyekt cinayəti etmək üçün necə deyərlər, «əlindən gələn» hər şeyi etsə də, cinayət başa çatmır.

Cinayət etməyə cəhd Cinayət Məcəlləsi ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

**Başa çatmış və
baş çatmayan
cinayət**

Başa çatmış cinayət şəxs tərəfindən törədilməş elə bir əməldir ki, həmin əməldə Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olur. Başqa sözlə desək, cinayət o vaxt baş çatmış hesab edilir ki, şəxsin əməlinə Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan müvafiq cinayət tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olsun. Ona **bitmiş cinayət** də deyilir. Baş çatmış cinayət onunla xarakterizə olunur ki, şəxsin etdiyi hərəkət müəyyən cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinə malik olur. Məsələn, şəxs silahdan atəş açaraq rəqibini qətlə yetirir. Başqa bir misalda şəxs başqa şəxsin mənzilinə daxil olaraq qiymətli əşyaları oğurlayır. Belə hallarda baş çatmış (bitmiş) cinayətdən danışmaq olar.

Baş çatmayan cinayət dedikdə, şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə yarımçıq qalan, sona çatdırılmayan ictimai təhlükəli əməl başa düşülür. Cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd baş çatmayan cinayət növünə aiddir. Onlara bitməmiş **cinayətlər** də deyilir.

Baş çatmayan cinayətlərə görə də cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Bu məsələ Cinayət Məcəlləsinin baş çatmış cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müvafiq maddələrinə uyğun olaraq həll edilir.

Bəzən şəxs cinayəti sona çatdırmağın mümkün olduğunu başa düşsə də, cinayətə hazırlıq hərəkətlərindən və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməldən necə deyərək, əl çəkir, boyun qaçırır. Belə əl çəkmə (boyun qaçırma) cinayət hüququnda cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə adlanır.

**Cinayət
törətməkdən
könüllü
imtina etmə**

Bəzən şəxs cinayəti sona çatdırmağın mümkün olduğunu başa düşsə də, cinayətə hazırlıq hərəkətlərindən və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməldən necə deyərək, əl çəkir, boyun qaçırır. Belə əl çəkmə (boyun qaçırma) cinayət hüququnda cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə adlanır.

Cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə dedikdə, cinayəti başa çatdırmağın mümkünlüyünü və belə imkana malik olduğunu dərk etsə də, şəxsin cinayətə hazırlıq hərəkətlərini və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməli qəti olaraq dayandırması başa düşülür (CM-in 30-cu maddəsi).

Cinayət qanunvericiliyi, habelə cinayət hüquq elmi cinayət törətməkdən könüllü imtina etmənin iki **başlıca əlamətini (meyarını)** müəyyən edir ki, onlar könüllü imtina etməni xarakterizə edir. Həmin əlamətlərə (meyarlara) aiddir:

- könüllü imtina;
- qəti və tam imtina.

Əgər müvafiq əməl göstərilən bu iki əlamətə (meyara) uyğun

gələrsə, onda həmin əməl cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə hesab olunur və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Başqa sözlə desək, cinayəti başa çatdırmaqdan könüllü **olaraq (birinci əlamət) qəti surətdə (ikinci əlamət) imtina** edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, şəxs adam öldürmək üçün bıçaq alır, amma müəyyən müddətdən sonra qətdən (adam öldürməkdən) qəti olaraq imtina edir. Belə halda könüllü və qəti imtina mövcuddur. Ona görə də şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Könüllü imtina dedikdə, şəxsin şüurlu surətdə, öz iradəsi ilə başladığı cinayət əməlindən əl çəkməsi və boyun qaçırması başa düşülür. Bəzən obyektiv səbəblər üzündən cinayəti başa çatdırmaq mümkün olmur. Belə vəziyyətdə məcburi imtina halı yaranır. Məcburi imtina halı isə şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə səbəb olmur. Belə ki, cinayəti başa çatdırmaqdan məcburi olaraq imtina edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Məsələn, pul oğurlamaq məqsədilə şəxs seyfi açmağa cəhd edir, amma seyf çətin açıldığından o, niyyətini həyata keçirə bilmir.

İmtina o halda məcburi sayılır ki, müəyyən bir hal (səbəb) cinayətin başa çatdırılmasına mane olsun.

Könüllü imtina yalnız cinayət başa çatdırılana və bitənədək mümkündür. Daha doğrusu, yalnız cinayət edilməsinin iki mərhələsində – cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd mərhələlərdə cinayət törətməkdən könüllü imtina edilə bilər (məsələn, cinayətin edilməsinin hazırlıq mərhələsində şəxs cinayətin alət və vasitələrini məhv edir və s.) Cinayət törətdikdən sonra könüllü imtina halından danışmaq olmaz. Bu, məlum məsələdir. Yalnız bircə halda cinayət törədildikdən sonra könüllü imtina halı yaranır. Belə ki, şəxs törədilmiş cinayətin sonrakı inkişafını nəzarət altında saxlayır və ona təsir edə bilər. Bu halda şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, şəxs evi yandırır, lakin bir neçə dəqiqə keçdikdən sonra alovu söndürür.

§ 6. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran (istisna edən) hallar

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların anlayışı və növləri

Həyatda elə əməllər törədilə bilər ki, həmin əməllər formal olaraq, zahirən cinayətin əlamətlərinə uyğun gəlsin. Lakin buna baxmayaraq həmin əməllər

cinayət hesab edilmir, cinayət kimi tanınmır. Belə ki, bu əməllər

lەر ictimai təhlükəli qəsddən qorunarkən edilir, ictimai münasibətlərə mühüm zərər vurmur, ictimai cəhətdən təhlükəli deyildir, dövlətin, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlir. Bu cür əməllər Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə cinayət sayılmır. Əksinə həmin əməllər qanunla qorunan mənafeələrin müdafiəsinə yönəldildiyindən hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə kömək edir və ictimai cəhətdən faydalıdır. Cinayət qanununda və cinayət hüquq elmində bu əməllərə «əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar» deyilir.

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar dedikdə, ictimai təhlükəli qəsddən qorunarkən yaranan elə bir vəziyyət başa düşülür ki, bu vəziyyətdə edilən əməl Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə cinayət sayılmır.

Cinayət Məcəlləsi əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların dairəsini dəqiq və qəti olaraq müəyyən edir (CM-in 8-ci fəslə; 36-40-cı maddələr). Həmin hallara aiddir:

- zəruri müdafiə;
- son zərurət;
- cinayətkarın tutulması;
- əsaslı risq;
- əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi.

Zəruri müdafiə

Şəxs qanunla qorunan mənafeələrə təhlükəli qəsd edə bilər. Başqa hər hansı şəxs bu qəsdə dayandıрмаq üçün qəsd edən şəxs barəsində zorakılıq

hərəkətlərinə yol verir. Bu hərəkət cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) zəruri müdafiə adlanır. Məsələn, vətəndaş V. gecə ikən qonşu evdən qışqırıq səsləri eşidir. O, həmin evə daxil olarkən maska geymiş naməlum şəxsin əlindəki balta ilə ailə üzvlərini qətlə yetirmək istədiyini görür. Vətəndaş V. öz qonşusunun ailə üzvlərinin həyatını xilas etmək üçün mənzilində saxladığı ev tüfəngindən atəş açmaqla maskalı şəxsi qətlə yetirir. O, yerində keçir. Vətəndaş V.-nin hərəkəti zəruri müdafiə vəziyyətində edilmiş hərəkət sayılır. Buna görə də həmin hərəkət cinayət sayılmır.

Zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət ictimai təhlükəli qəsddən qorunmaq üçün törədilən əməldir. İctimai təhlükəli qəsd özünü müdafiə edən şəxsin həyatına, sağlamlığına və hüquqlarına, habelə dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə yönəlir. Qəsdin qarşısı qəsd edən şəxsə zərər vurmaq yolu ilə alınır və dayandırılır.

Zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət yalnız müəyyən **şərtlərə (tələblərə) uyğun olduqda**, cinayət sayılmır. Həmin şərtlərə (tələblərə) aiddir:

- birincisi, şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə yönələn qəsd **ictimai təhlükəli olmalıdır** (qəsd həmin mənafeələrə **mühüm zərər** vurmaldır);
- ikincisi, **qəsd mövcud olmalıdır**, yəni qəsd başlamalı, davam etməli, lakin hələ başa çatmamalıdır (yaxud qəsdin başlanılması gözlənilməlidir);
- üçüncüsü, qəsd xəyali yox, **real (faktiki) olmalıdır**, yəni ictimai münasibətlərə faktiki (real) zərər vurmaldır;
- dördüncüsü, müdafiə hərəkəti yalnız **ictimai təhlükəli qəsdlərə qarşı yol verilir**. Məhz bu qəsdlər zəruri müdafiə vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur;
- beşincisi, zəruri müdafiə **qəsd edən şəxsə zərər vurmaqla** həyata keçirilir;
- altıncısı, müdafiə hərəkəti **qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmalıdır**, uyğun olmamaq isə zəruri müdafiə həddini aşmaq deməkdir (məsələn, bağ sahibi bir kiloqrama yaxın alma oğurlayan şəxsi ov tüfəngindən atəş açmaqla qətlə yetirir. Başqa bir misalda çoban onun bir baş qoyununu oğurlayan şəxsi öldürür. Belə hallarda bağ sahibi də, çoban da zəruri müdafiə həddini aşır. Buna görə göstərilən hallarda zəruri müdafiədən söhbət gedə bilməz).

Son zərurət

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biri **son zərurət** adlanır. Son zərurət cinayət hüququnda elə bir vəziyyətdir ki, bu vəziyyətdə edilən hərəkət cinayət sayılmır. Belə ki, bəzən şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükə əmələ gəlir. Bu təhlükəni aradan qaldırmağa ehtiyac və zərurət yaranır. Bəs, nə etməli? Təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəxsin qarşısında yalnız birçə (yeganə) yol durur. Bu yol **ziyanlı hərəkətlər etməklə ictimai münasibətlərə (cinayət qanunu ilə qorunan obyektlərə) zərər vurmaqdan** ibarətdir. Özü də həmin vəziyyətdə yaranmış təhlükəni başqa yolla və vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Buna görə də şəxs yeganə yoldan istifadə edərək yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədilə müəyyən ob-

yektə zərər vurur. Bununla o, başqa zərərin, yeni **təhlükənin vuracağı zərərin qarşısını** alır. Şəxsin hərəkəti ilə vurduğu zərər təhlükənin vuracağı zərərin qarşısını almağın yeganə yolu, son zərurətdir. Vurula biləcək zərərin qarşısını yalnız bu yolla almaq olar. Şəxsin bu hərəkətinə cinayət qanununda **son zərurət** deyilir.

Son zərurət vəziyyətində müdafiə hərəkəti qəsd edənə deyil, **üçüncü şəxslərə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilir**. Əks təqdirdə zəruri müdafiə vəziyyəti yarana bilər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, zəruri müdafiə qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Son zərurət vəziyyətində edilən hərəkət yalnız müəyyən şərtlərə (tələblərə) əməl olunduqda cinayət sayılmır. Əsas şərt təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəxsin etdiyi **hərəkətin vurduğu zərərin təhlükənin vuracağı zərərdən az olmasından ibarətdir**. Məsələn, sürücü küçənin ortasında dayanmış dörd nəfər şəxsi basıb öldürməmək üçün avtomobilin hərəkət istiqamətini qəfildən dəyişir, səkiyə çıxır və yoldan ötən naməlum şəxsi öldürür. Belə halda sürücü naməlum şəxsi basıb öldürməklə (**vurulmuş zərər**), dörd nəfər şəxsin həyatını xilas edir (**qarşısı alınan və təhlükənin törədəcəyi zərər**).

Əsaslı risk Əsaslı risk əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biridir CM-in 39-cu maddəsi bu halın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Əsaslı riskin növləri kifayət qədər çoxdur. Lakin onun bir sıra növləri daha geniş yayılmışdır ki, həmin növlərə aiddir: istehsal riski; təsərrüfat riski; kommersiya riski; elmi-texniki risk.

Risq yalnız müəyyən **şərtlərə (əlamətlərə) uyğun** gəldikdə əsaslı risk sayılır. Əsaslı risk isə hüququayğun risk deməkdir. Buna görə də onun nəticəsində Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət **hesab edilmir**. Həmin şərtlər (əlamətlər) Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Birinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, risk ictimai **faydalı məqsədlərə nail olmağa** yönəlməlidir. İnsanların həyatını xilas etmək, onların sağlamlığını qorumaq, xammal və vəsaitə qənaət etmək, maddi xərclərdən yaxa qurtarmaq, əldə etdiyi mənfəət və gəlirini artırmaq və s. ictimai faydalı məqsədlərə misaldır. Məsələn, insan həyatını xilas etmək məqsədilə xəstəliyi müalicə etmək üçün dərman preparatı sınaqdan keçirilir.

İkinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, ictimai faydalı məq-

sədlərə risqlə **bağlı olmayan hərəkətlərlə çatmaq** (nail olmaq) mümkün olmasın. Əgər göstərilən məqsədlərə risqlə bağlı olmayan hərəkətlərlə nail oluna bilərsə, onda əsaslı risq halı yaranmır. Bu cəhəti ilə əsaslı risq son zərurətə oxşayır.

Üçüncü şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, risq edən şəxs Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə **zərər vurulmasını aradan qaldırmaq üçün lazımi (zəruri) tədbirlər görsün**. Lazımi (zəruri) tədbirlər risq edən şəxsin müsbət nəticələr əldə etməsinə ümid verməli, elm və texnikanın müasir nailiyyətlərinə, peşəkar biliyə, təcrübə və səriştəyə əsaslanmalıdır.

Dördüncü şərtə (əlamətə) görə, risq edən şəxs bilə-bilə insanların həyatı üçün təhlükə, habelə ekoloji **və ya digər fəlakət təhlükəsi yaratmamalıdır**. İnsan həyatı üçün təhlükə törədən risqli hərəkət əsaslı risq hesab edilmir.

Göstərdiyimiz dörd şərtə (əlamətə) uyğun gələrsə, risq edən şəxsin hərəkəti (risqli hərəkəti) əsaslı risq hesab edilir. Misala müraciət edək. İstehsal müəssisəsində tüstü buraxan borunun (havanı çirkləndirən tüstü əhalinin sağlamlığı üçün olduqca zərərli) dərhal sökülməsi lazım gəlir. Kifayət qədər hündür olan borunu adi üsulla sökmək həddən ziyadə xərc tələb edir. Buna görə də boru bir qrup mühəndisin təklifi ilə partlayış vasitəsilə aradan götürülür. Bunun nəticəsində müəssisənin əmlakına xeyli zərər vurulur. Zərər əsaslı risq nəticəsində vurulduğuna görə cinayət hesab edilmir.

Əsaslı risq hökmən ictimai zərərli nəticələrə səbəb olmaya da bilər. Əsaslı risq zamanı bu cür nəticələrin yaranması yalnız ehtimal olunur, güman edilir. Digər tərəfdən, əsaslı risq nəticəsində vurulan zərər qarşısı alınan zərərdən çox ola bilər. Bu cəhətləri ilə əsaslı risq son zərurətdən fərqlənir.

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biri sayılır. CM-in 37-ci maddəsi həmin halla

bağlı məsələləri hüquqi cəhətdən tənzim edir.

Çox vaxt cinayət törədən şəxs özünü səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarına, yeni hüquq-mühafizə orqanlarına (polisə, prokurorluğa və digər orqanlara) könüllü olaraq təqdim etmir. Ümumi hal bundan ibarətdir ki, şəxs cinayət törətdikdən sonra hadisə yerindən qaçıb gizlənməyə cəhd edir. Məlum məsələdir ki, o, yeni cinayət törədə bilər. Yeni cinayətlər törədilməsinin qar-

şısının alınması və ya cinayət törətmiş şəxsin hüquq-mühafizə orqanlarına gətirilməsi məqsədilə hər hansı şəxs onu yaxalaya bilər. Bu hərəkətə cinayət qanunvericiliyində cinayət **etmiş şəxsin (cinayətkarın) tutulması** deyilir. Bunun əlbəttə, hüquq-mühafizə orqanları qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi, cinayət-karlıqla mübarizə aparılması, oğurlanmış əmlakın qaytarılması və cinayətkarın vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Cinayəti törətmiş şəxsi istənilən şəxs tuta bilər. Bu barədə cinayət qanunu hər hansı bir məhdudiyət müəyyən etmir. Bu, polis orqanları əməkdaşlarının vəzifə borcudur.

Cinayətkarı tutan zaman şəxs ona zərər vura bilər. Vurulan zərər həm fiziki zərər (məsələn, bədənə xəsarət yetirmə və s.), həm də əmlak (maddi) zərəri növündə ola bilər. Cinayət qanununa görə cinayət törədən şəxs tutulan zaman zərər vurulması cinayət sayılmaz (CM-in 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Lakin tutma hərəkətlərinin cinayət sayılmaması üçün onun bir **neçə şərtə (əlamətə)** uyğun gəlməsi tələb edilir ki, onlar cinayət qanununda və cinayət hüquq ədəbiyyatında göstərilmişdir¹. Həmin şərtlərə aiddir:

- tutulan şəxsin cinayət törətməsi;
- cinayət törətmiş şəxsin qaçıb gizlənməyə cəhd etməsi;
- tutma hərəkətinin yalnız cinayət törətmiş şəxs barəsində edilməsi;
- tutma hərəkətinin cinayət törədildiyi anda, yaxud da bilavasitə cinayət törədildikdən sonra edilməsi;
- cinayət törədən şəxsə zərər vurulması;
- tutma hərəkətinin törədilən cinayətin təhlükəlilik dərəcəsinə, habelə tutmanın hallarına uyğun gəlməsi;
- tutma hərəkətinin cinayət törədən şəxsi polis, prokurorluq və s. orqanlara gətirmək, yaxud da yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınması məqsədilə edilməsi.

Əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi **Əmrin (sərəncamın) yerinə yetirilməsi** əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biridir. Bu halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli şəxs müəyyən edilmiş qaydada əmr (sərəncam) verir. Müəyyən qrup şəxslər əmri (sərəncamı) məcburi surətdə icra etməlidirlər, yəni əmrin (sərəncamın)

¹ Bax: Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslik, Bakı, 2002, s.329-334.

mın) icrası bezi şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır. Həmin şəxslər əmri (sərəncamı) icra edən zaman Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə zərər vura bilərlər. Belə halda zərər vurulması cinayət sayılmır (CM-in 40-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Əgər zərər qanunsuz əmrin (sərəncamın) icrası nəticəsində vurularsa, belə zərəre görə cinayət məsuliyyətini qanunsuz əmr (sərəncam) vermiş şəxs daşıyır. Məsələn polis əməkdaşlarına mitinq iştirakçısını döymək barədə əmr verilir və bunun nəticəsində həmin iştirakçıya bədən xəsarəti yetirilir. Belə halda qanunsuz əmr verən şəxs məsuliyyət daşıyacaqdır.

§ 7. Cinayətdə iştirakçılıq

Cinayətdə iştirakçılığın anlayışı

Cinayətlərin müəyyən hissəsi bir neçə şəxs tərəfindən törədilir. Cinayətin iki və daha artıq şəxs tərəfindən edilməsi mümkün olan məsələdir. Məsələn, beş nəfərdən ibarət dəstə vətəndaşın minik avtomobilini qaçırır. Üç qardaş birləşərək qisas zəminində qonşunun sağlamlığına ağır zərər vururlar (xəsarət yetirirlər). İki nəfər şəxs tamah niyyətilə adam öldürürlər. Bu hallarda söhbət cinayətdə iştirakçılıqdan gedir. Cinayətin törədilməsində bir neçə şəxsin iştirak etməsi isə onun ictimai təhlükəliliyini artırır. Belə ki, ictimai baxımdan bu kimi cinayətlər (iştirakçılıqla edilən cinayətlər) təkbaşına törədilən cinayətlərdən daha təhlükəlidir. Bu onunla izah edilir ki, iştirakçılıq zamanı cinayətkarlar güc və səylərini birləşdirərək, öz aralarında rolları bölüşdürürlər. Belə hal isə cinayətin törədilməsini şübhəsiz ki, asanlaşdırır, ictimai təhlükəli əməlin daha böyük inamla, daha az risqlə edilməsinə imkan yaradır.

Cinayətdə iştirakçılıq dedikdə, iki və daha çox şəxsin qəsdən cinayət törətməkdə qəsdən birgə iştirakı başa düşülür.

Iştirakçılıqla yalnız qəsdlə törədilən cinayətlər edilir. Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətdə iştirakçılığın mümkünlüyünü istisna edir.

Cinayətdə iştirakçılıq **ən azı iki nəfərin iştirakı ilə** mümkündür. Bu iştirakçılıqla edilən cinayətlərin **məcburi (labüd) şərti və əlamətidir**. Cinayətdə iştirakçılığın yalnız bir nəfərin iştirakı ilə mümkünlüyü istisna edilir. Bu, aydın və məlum məsələdir.

Bundan əlavə, cinayətdə iştirakçılığın yaranması üçün digər şərtlərin də olması lazımdır. Həmin şərtlərə aiddir:

- cinayətdə iştirakçılıq zamanı hər bir iştirakçının hərəkəti digər iştirakçıların **hərəkətini şərtləndirməlidir**, yeni onların hərəkəti üçün şərt olmalıdır;
- hər bir iştirakçının hərəkəti **digər iştirakçıların hərəkətlərini tamamlamalıdır**;
- ictimai təhlükəli əməl və bu əməlin **nəticəsi bütün iştirakçılar üçün ümumi olmalıdır**;
- hər bir iştirakçının əməli ilə zərərli nəticə arasında **səbəbli əlaqə olmalıdır**.

İştirakçılar cinayət törətdikləri zaman cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmalı, həm də anlaqlı olmalıdırlar. Buna görə də azyaşlılarla və ya anlaqsız şəxslərlə ictimai təhlükəli əməl törədilməsi cinayətdə iştirakçılığa gətirib çıxartmır.

Cinayətdə iştirakçılığın formaları

İştirakçılıq zamanı iki və ya daha çox şəxs cinayət etmək üçün **əlbir olurlar**. Bunun üçün həmin şəxslər öz hərəkətlərini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirirlər. Əlbir olmağın dərəcəsinə və həmin hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqə üsuluna görə cinayətdə **iştirakçılığın bir neçə forması** fərqləndirilir (Cinayət Məcəlləsinin 34-cü maddəsi). Bu formalara aiddir:

- sadə iştirakçılıq (cinayətin qabaqcadan əlbir olmayan qrup tərəfindən törədilməsi);
- cinayətin əvvəlcədən əlbir olan qrup tərəfindən törədilməsi (qabaqcadan əlbir olmaq forması).

Sadə iştirakçılıq dedikdə, cinayətin qabaqcadan əlbir olmadan iki və daha çox icraçının birgə iştirakı ilə törədilməsi başa düşülür. Bu formaya **qabaqcadan əlbir olmayan qrupun iştirakçılığı** da deyilir. İştirakçılığın bu forması nisbətən az təhlükəlidir. Çox da geniş yayılmamışdır. İştirakçıların əlbir olmaq dərəcəsi minimumdur. Cinayət bir qayda olaraq, müəyyən bir şəxsin səyi ilə başlayır, digər iştirakçılar da ona qoşulurlar. İştirakçılar yalnız cinayətin başvermə anında cinayətin icraçısına qoşulur və birləşirlər. Kollektiv dalaşma zamanı adam öldürmə, zorlama və digər cinayətlər bu forma iştirakçılığa misal ola bilər.

İştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq forması dedikdə, cinayətin əvvəlcədən əlbir olan qrup tərəfindən törədilməsi başa düşülür. İştirakçılığın bu forması son zamanlar geniş yayılmışdır. Həmin forma adam öldürmə, xuliqanlıq və hədə-qorxu gəlməklə

tələb etmə (reket) kimi cinayətlər üçün xarakterikdir. İştirakçılar cinayətin başlanmasına kimi, yeni cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətin edilməsinə qədər öz aralarında cinayət törətmək barədə razılığa gəlirlər. İştirakçılar arasında əlbir olmaq dərəcəsi müxtəlifdir. Buna görə iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq formasının özünün bir neçə halları fərqləndirilir.

Mürəkkəb iştirakçılıq bu hallardan biridir. Belə halda cinayətin iştirakçıları müxtəlif vəzifələr yerinə yetirirlər. İştirakçılardan biri cinayəti bilavasitə törədir, başqaları ona kömək edir. Bəzən iştirakçılar arasında vəzifə bölgüsü aparılır, onlar müxtəlif rollar yerinə yetirirlər.

Cinayətin mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi iştirakçılığın əlbir olmaq formasının hallarından biridir. İştirakçılığın bu halı ilə bir qayda olaraq, iqtisadi və təsərrüfat sahəsində baş verən cinayətlər törədilir. Çox vaxt o, korrupsiya ilə bağlı olur.

Mütəşəkkil dəstə cinayət etmək üçün əvvəlcədən razılığa gəlmiş şəxslərin sabit qrupu deməkdir. Bu qrupa daxil olan şəxslər arasında əlbir olmaq dərəcəsi yüksəkdir. Həmin qrupa başçı rəhbərlik edir. Qrup cinayətin edilmə planını işləyib hazırlayır, həmin planı həyata keçirmək üçün rolları və hərəkətləri müəyyən edir. Qrupa daxil olanlar peşəkarlığa malik olan şəxslərdir. Özü də iştirakçılar bir yox, bir sıra cinayətlər etmək məqsədilə birləşirlər.

Cinayətkar birlik (təşkilat) iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq formasının göstərdiyimiz halları arasında ən təhlükəlisidir. Çox vaxt belə birliklər narkobizneslə məşğul olmaq üçün yaradılır.

Cinayətkar birlik (təşkilat) dedikdə, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi məqsədilə yaradılan sabit mütəşəkkil qrup və ya bir neçə mütəşəkkil cinayətkar qrupun sabit birliyi başa düşülür. Bu, birgə cinayətkar fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün şəxsləri sabit qrupda birləşdirən birlikdir. Cinayətkar birliyə (təşkilata) daxil olan şəxslər arasında daimi və uzunmüddətli əlaqələr mövcud olur. Onlar cinayətin edilməsi üçün spesifik metod hazırlayırlar.

Cinayət iştirakçılarının növləri İştirakçılardan hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir. Başqa sözlə desək, cinayətin edilməsi ilə bağlı olaraq iştirakçılar arasında rollar bölünür.

Rolların bölünməsi iştirakçılıq üçün xarakterik cəhətdir. Hər bir iştirakçı öz roluna müvafiq olaraq müəyyən hərəkətlər edir. Buna uyğun olaraq **cinayətin iştirakçılarının aşağıdakı növləri** fərqləndirilir:

- icraçı;
- təşkilatçı;
- təhrikçi;
- köməkçi.

İcraçı dedikdə, o şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs bilavasitə cinayəti törədir. Məsələn, bir neçə şəxs özgəsinin əmlakını ələ keçirmək üçün silahdan istifadə etməklə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəs ilə basqın edirlər. Silahdan istifadə etməklə hədələyən şəxs bu cinayətin icraçısı hesab edilir.

İcraçı rolunda iki və daha çox şəxs çıxış edə bilirlər. Onlara birgə icraçılar deyilir. **Birgə icraçılar** dedikdə, cinayətin törədilməsində bilavasitə birlikdə iştirak etmiş şəxslər başa düşülür. Məsələn, üç nəfərdən ibarət olan qrup minik avtomobilini birlikdə qaçırlar.

İcraçı eləcə də cinayət qanununda nəzərdə tutulan hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən şəxslərdən (məsələn, anlaqsız şəxslərdən və ya 14 yaş və ya 16 yaş həddinə çatmayan şəxslərdən və s.) istifadə etməklə cinayət törətmiş şəxs ola bilər.

Təşkilatçı dedikdə, cinayətin törədilməsini təşkil etmiş və ya həmin cinayətin törədilməsinə rəhbərlik etmiş şəxs başa düşülür. Cinayət iştirakçıları arasında ən təhlükəlisi təşkilatçıdır. Belə ki, təşkilatçı cinayətin hazırlanmasının ya təşəbbüskarı, ya da rəhbəridir. O, cinayət iştirakçılarını tapır, iştirakçılar arasında rolları bölüşdürür, plan hazırlayır, bir sözlə, cinayətin hazırlanmasını və törədilməsini təşkil edir.

Cinayətkar birlik (təşkilat) yaratmış və ya bunlara rəhbərlik etmiş şəxs də cinayətin təşkilatçısı sayılır.

Təhrikçi dedikdə, ələ alma, sövdələşmə, hədə-qorxu gəlmə və ya digər üsullarla başqa şəxsi cinayət törətməyə sövq edən şəxs başa düşülür. Təhrikçilik müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər: inandırmaq yolu ilə; aldatmaq yolu ilə; pulla ələ almaq yolu ilə. Məsələn, V. maddi vəziyyəti pis olan D-ni pulla ələ alır. D. V-in təhriki ilə oğurluq edir.

Cinayətin törədilməsinə fiziki yardım və ya əqli yardım göstərən şəxsə **köməkçi** deyilir. Cinayətin törədilməsi üçün alət və ya vasitələr vermək və ya maneələri aradan qaldırmaqla kömək etmək **fiziki yardım**ı ifadə edir. Məsələn, köməkçi adam öldürmək üçün odlu silah verir, pulları oğurlamaq məqsədilə seyfi açmaq

üçün elektron nəzarət sisteminin kodunu verir və s. V. cinayət törətmək üçün A-ya nəqliyyat vasitəsi verir. V. köməkçidir. O, cinayətin törədilməsinə fiziki yardım edir.

Cinayətin törədilməsinə məsləhətlər, göstərişlər və məlumatlar vermək, cinayət alet və vasitələrini, cinayətin izlərini və s. gizlətməyi vəd etmək **əqli yardımı** ifadə edir.

§ 8. Cəzanın anlayışı, məqsədi, sistemi və növləri

Cəzanın anlayışı

Cinayətin sıx surətdə bağlı olduğu əsas məsələ cəzadır. Belə ki, cəza cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxs barəsində tətbiq edilir. Digər tərəfdən cəza cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilmə vasitəsidir. Cinayət məsuliyyətinin əsası (faktiki əsası) isə cinayətdən ibarətdir. Bundan əlavə, yalnız törədilən cinayət əsasında şəxs barəsində cəza tətbiq edilə bilər. Deməli, cinayət törədilməzsə, cəza da tətbiq edilməz. Törədilən cinayət tətbiq edilən cəzanın əsasıdır. Bunlara görə cinayət və cəza cinayət hüququnun iki əsas məsələsidir.

Cəza dedikdə, törədilmiş cinayətə görə cinayət etməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq edilən xüsusi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbiri başa düşülür.

Cəza dövlət məcburiyyət tədbiridir. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xəta (mülki xəta, inzibati xəta və s.) üçün də dövlət məcburiyyət tədbirləri müəyyən edilmişdir. Bəs, cəza digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən nə ilə fərqlənir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün hər şeydən əvvəl, **cəzanın əlamətlərini** müəyyənləşdirmək lazımdır. Məhz bu əlamətlər cəzanı digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Cəzanın əlamətləri

Cəzanın əlamətləri onun əsas mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Həmin əlamətlər isə bir neçədir.

Cəzanın **birinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, **cəza yalnız məhkəmənin hökmü ilə və dövlətin adından təyin (tətbiq) edilir.** Başqa hər hansı dövlət orqanı cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə cəza təyin edə bilməz. Digər dövlət məcburiyyət tədbirləri məhkəmə hökmü ilə təyin edilmir.

Cəzanın **ikinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, cəza yalnız cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) **cinayət kimi nəzərdə tutulan əməllərə görə təyin edilə bilər.** Şəxsə cəza tətbiq etməyin

yeganə əsası onun cinayət törətməsidir. Ancaq cinayət törədən şəxsə cəza tətbiq edilə bilər. Əgər şəxs cinayət törətməyibsə, ona cəza tətbiq edilmir.

Cəzanın **üçüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, **cəza fərdi xarakter daşıyır**. Bu o deməkdir ki, cəza yalnız cinayət törədən şəxsin özü barəsində tətbiq edilə bilər. Cinayət törətməklə təqsirli hesab edilən şəxsin cəza çəkmək vəzifəsini başqa şəxsin üzərinə qoymaq olmaz.

Cəzanın **dördüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, cəzanın tətbiqi xüsusi hüquqi nəticəyə səbəb olur. Həmin nəticəyə məhkumluq deyilir. **Cəza məhkumluq yaradır**. Məhkumluq məhkəmə hökmünün qüvvəyə minməsi ilə başlayır. Onun əsas hissəsini cəzanın çəkildiyi müddət təşkil edir.

Cəzanın **beşinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxs barəsində **məhrumiyyət yaradır və onun hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırır**.

Təqsirkar şəxsə cəza tətbiq edilməsi o deməkdir ki, həmin şəxs dövlət adından mənfi siyasi-mənəvi qiymət verilmişdir. Cəza dövlət məcburiyyət tədbirlərinin daha kəskin və sərt formasıdır.

Cəzanın məqsədi Cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəzanın məqsədi ona cismani (fiziki) əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaqdan ibarət deyildir. Cəzanın tətbiq edilməsi ilə şəxsin düçar olduğu maddi, mənəvi və fiziki məhrumiyyət cəzanın məqsədi hesab edilmir. Bəs cəzanın məqsədi nədən ibarətdir? Cəza hansı məqsəd güdür?

Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) üç əsas və başlıca məsələni cəzanın güddüyü məqsəd kimi müəyyən edir (Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Sosial ədalətin bərpası cəzanın güddüyü əsas məqsədlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, cinayət şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə zərər vurur. Zərərchəkənlərin cinayətlə pozulan mənafeələrinin bərpa olunması elə sosial ədalətin bərpa olunması deməkdir.

Məhkumu islah etmək və onun tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq cəzanın güddüyü digər əsas məqsəddir. Cəza məhkumun islah edilməsi və yenidən tərbiyə edilməsi vasitəsidir. İslah etmə gedişində cinayət törədən şəxs qanuna əməl edən, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına və birgə yaşayış qaydalarına hörmət bəsləyən insana çevrilir. Bu-

nun nəticəsində o, gələcəkdə yeni cinayətlər etməmək ruhunda tərbiyə olunur, onun yeni cinayətlər etməsinin qarşısı alınır. Göstərilən məqsəd cəzanın **xüsusi xəbərdaredici məqsədi** adlanır.

Cəzanın güddüyü digər əsas məqsəd **başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaqdan** ibarətdir. Cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq edilən cəza cəmiyyətin digər üzvlərinə xəbərdarlıq təsiri göstərir və adamlarda müəyyən hərəkətlərə görə cəzanın labüdlüyünə inam yaradır. Cəzanın bu xüsusiyyəti cinayətlərin qarşısını almağa imkan verir, insanları cinayət törətməkdən çəkəndirməyi təmin edir. Cəmiyyətin digər üzvlərinin cinayət törətməsinin qarşısının alınması **cəzanın ümumi xəbərdaredici məqsədini** təşkil edir. Cinayət törətdiyinə görə şəxsə tətbiq edilən cəza söz yox ki, digər şəxslərə - cəmiyyət üzvlərinə də təsir göstərir.

Cəzanın ümumi xəbərdaredici məqsədi öz aktuallığını əvvəllərdə olduğu kimi, indi də saxlayır.

§ 9. Cəzanın sistemi və növləri

Cəzanın sistemi Məhkəmə dövlətin adından cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxslərə dövlət məcburiyyətinin

xüsusi növünü - cəza növlərini təyin edir. Cəza növləri cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) göstərilmişdir. Onlar **ağırlığından asılı olaraq** müəyyən qaydada və ardıcılıqla vahid şaquli xətt üzrə yerləşir və düzlənir. Cəza növlərinin bu cür yerləşməsi və düzlənməsi cəzanın sistemi adlanır. Cəza sistemi cinayət növlərini sadalayan **siyahıdır**. Həmin siyahı isə **dəqiq və qəti xarakterə malikdir**. Bu o deməkdir ki, məhkəmə təqsirkar şəxsə siyahıda göstərilməyən cəzanı təyin edə bilməz.

Cəzanın sistemi dedikdə, cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) göstərilmiş cəza növlərinin özlərinin ağırlığından asılı olaraq müəyyən ardıcılıqla düzləndiyi qəti siyahı başa düşülür.

Cəza sisteminin - siyahının əsasını cəzaların **ağırlıq əlaməti** təşkil edir. Siyahının əvvəlində ağır yox, nisbətən yüngül cəza növləri yerləşir. Siyahıda cəza növünün tutduğu yerin sayı artdıqca, cəzanın ağırlığı da artır. Cərimə siyahıda birinci yer tutur. Siyahının axırındakı yerində isə azadlıqdan məhrum etmə cəzası durur.

Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) on üç cəza növü nəzərdə tutur (Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsi). Həmin cəza növlərinə aiddir:

- cərimə;
- nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
- müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;
- ictimai işlər;
- xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;
- islah işləri;
- hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
- əmlak müsadirəsi;
- Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma;
- azadlığın məhdudlaşdırılması;
- intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Cəza sistemində daxil olan bütün cəzalar üç qrupa bölünür:

- əsas cəzalara;
- əlavə cəzalara;
- həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilən cəzalara.

Əsas cəzalar odur ki, bu cəzalar müstəqil cəza kimi tətbiq edilir və başqa hər hansı cəzaya qoşulmur. Bu cəza qrupuna aiddir: ictimai işlər; hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; azadlığın məhdudlaşdırılması; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Əlavə cəzalar odur ki, bu cəzalar müstəqil surətdə tətbiq oluna bilmir, yalnız hər hansı əsas cəzaya uyğunlaşdırılmaqla tətbiq edilir. Bu cəza qrupuna aiddir: xüsusi və ya hərbi rütbədən məhrum etmə; nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrum etmə; əmlak müsadirəsi; Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma.

Həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilən cəzalara aiddir: cərimə; müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə.

**Cəzanın
növləri**

Cərimə cəzanın növlərindən biridir. Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) ilə müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə məhkəmə tərəfindən təyin edilən pul tənbehinə **cərimə** deyilir (Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsi). Cəzanın bu növü təyin edilərkən əsasən iki amil nəzərə alınır: cinayətin ağırlığı; cinayət törətmiş şəxsin əmlak (maddi) vəziyyəti. Cərimə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş **şərti maliyyə vahidinin yüz mislindən beş min mislinədək miqdarda** müəyyən edilir.

Nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə cəza növlərindən biridir (Cinayət Məcəlləsinin 45-ci maddəsi). Bu cəza növü Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Məhkəmə onu təyin edərkən cinayətin xarakterini, təqsirkarın şəxsiyyətini və cinayətin digər hallarını nəzərə alır. Cəza **bir ildən beş ilədək müddətə** təyin edilə bilər.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə cəza növlərindən biridir (Cinayət Məcəlləsinin 46-cı maddəsi). Göstərilən cəza növünün mahiyyəti dövlət orqanlarında konkret vəzifə tutmağın və ya konkret peşə və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağın qadağan edilməsindən ibarətdir. O, müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü əsas cəza kimi **bir ildən beş ilədək müddətə**, əlavə cəza kimi **isə bir ildən üç ilədək** təyin edilir.

İctimai işlər kifayət qədər geniş yayılmış cəza növüdür. Bu cəza növü **müddətli xaraktere** malikdir. Belə ki, ictimai işlər **altmış saatdan iki yüz qırx saata** qədər müəyyən edilir və gün ərzində dörd saatdan çox ola bilməz (Cinayət Məcəlləsinin 47-ci maddəsi).

İctimai işlər dedikdə, məhkumun gündəlik əsas işindən və təhsilə sərf etdiyi vaxtdan kənar, asudə vaxtında cəmiyyətin xeyrinə əvəzi (haqqı) ödənilmədən yerinə yetirdiyi ictimai faydalı işlər başa düşülür. Belə işlərin növlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. İctimai işlər Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulan hallarda təyin edilir. Bu cəza növü I və II qrup əlillərə, hamilə qadınlara, himayəsində səkkiz yaşınadək uşağı olan qadınlara və s. tətbiq oluna bilməz.

İslah işləri müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü **iki aydan iki ilədək müddətə təyin edilir** (Cinayət Məcəlləsinin 49-cu maddəsi).

İslah işləri dedikdə, məhkum olmuş şəxsin qazancından dövlət mülkiyyətinə beş faizdən iyirmi faizədək məbləğdə pul mədaxil olunmaqla onun məcburi əməyə cəlb olunması başa düşülür. Bu cəza məhkumun iş yeri üzrə çəkilir.

Əmlak müsadirəsi yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilə bilər. Əmlak müsadirəsi dedikdə, məhkumun cinayət törədərkən istifadə etdiyi alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə mədaxil edilməsi başa düşülür (Cinayət Məcəlləsinin 51-ci maddəsi). Buna **xüsusi əmlak müsadirəsi** deyilir. Bundan əlavə, müsadirə tam əmlak müsadirəsi növündə də ola bilər. **Tam əmlak müsadirəsi** məhkumun xüsusi mülkiyyətində olan əmlakının hamısının məcburi qaydada əvəzsiz olaraq alınmasıdır. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir (Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma əlavə cəza növüdür. Bu cəza növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, xarici ölkə vətəndaşlarına (əcnəbilərə) tətbiq edilir. Belə ki, əcnəbilər ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törədiklərinə görə onlara əsas cəza növü təyin olunur. Onlara əsas cəza növünü çəkdikdən sonra, həmin cəza növü tətbiq olunur, yəni əcnəbilər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından məcburi surətdə kənara çıxarırlar. Bu cəza növü Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulmur.

Azadlığın məhdudlaşdırılması müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü qəsdən cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum etməyə məhrum olmuş şəxslərə **bir ildən üç ilədək müddətə**, ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərə **bir ildən beş ilədək müddətə** təyin edilir (Cinayət Məcəlləsinin 53-cü maddəsi).

Azadlığın məhdudlaşdırılması dedikdə, ittiham hökmü çıxarılanadək on səkkiz yaşlı tamam olmuş məhkumların cəmiyyətdən təcrid olunmadan, lakin nəzarət altında xüsusi müəssisələrdə saxlanması başa düşülür.

Azadlıqdan məhrum etmə Cinayət hüququ azadlıqdan məhrum etməni ən sərt və kəskin cəza növü kimi nəzərdə tutur. Bu cəzanın tətbiq olunması nəticəsində cinayət törətməmiş şəxs cəmiyyətdən təcrid edilir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün mahiyyəti ondan

ibarətdir ki, bu cəza növünə görə məhkum məcburi surətdə xüsusi dövlət idarələrində (azadlıqdan məhrum etmə yerlərində) yerləşdirilir və bu yolla cəmiyyətdən təcrid olunur. **Xüsusi dövlət idarələri (azadlıqdan məhrum etmə yerləri)** dedikdə isə islah kaloniyaları və ya həbsxana başa düşülür.

Azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün iki forması fərqləndirilir:

- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası üç aydan on beş ilədək müddətə müəyyən edilir (Cinayət Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu cəza növünün son müddəti **hökmlərin məcmusu üzrə iyirmi ildən artıq ola bilməz.**

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası bütün cinayətlərin yox, yalnız müəyyən növ cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilə bilər. Həmin cinayət növlərinin dairəsi Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur (Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsi). Onlara aiddir: sülh və bəşəriyyət əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; şəxsiyyət əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; dövlət hakimiyyəti əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; müharibə cinayətləri ilə əlaqədar törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlər.

Elə kateqoriya şəxslər vardır ki, həmin şəxslər barəsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü tətbiq edilə bilməz. Buna cinayət qanunu yol vermir (Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsi). Həmin şəxslərə aiddir: qadınlar; cinayət törədərkən on səkkiz yaşı tamam olmamış şəxslər; hökm çıxarılanadək altmış beş yaşına çatmış kişilər.

§ 10. Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə*

**Cinayət
məsuliyyətindən
azad etmə**

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi cinayət hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsipə görə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən hər bir şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq cəzalandırılmalıdır.

* Bu paraqraf Odlar Yurdu Universitetinin aspirantı **Əliyev Səbuhi Osman oğlu** tərəfindən yazılmışdır.

Bununla bərabər, CM-də nəzərdə tutulan hallarda cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. **Cinayət məsuliyyətindən azad etmə** dedikdə, cinayət törətmiş şəxsin mühakimə edilməkdən və cəzalandırılmaqdan azad olunması başa düşülür. Cinayət məsuliyyətindən azad etmə humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsinin təcəssümüdür.

Azərbaycan Respublikası CM-in 11-ci fəslə cinayət məsuliyyətindən azad etmə məsələsinə həsr olunmuşdur. Burada cinayət məsuliyyətindən azad etmənin dörd növü nəzərdə tutulmuşdur. **Səmimi peşmanlıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə** həmin növlərdən biridir. Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin bu növü CM-in 72-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət etmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna aldıqda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yollarla aradan qaldırıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər odur ki, həmin cinayətlərə görə Cinayət Məcəlləsi iki ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası və ya azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəza nəzərdə tutur. Məsələn, hər hansı bir şəxs başqasının avtomobilini talama məqsədi olmadan qanunsuz ələ keçirir, yəni qaçırır. Həmin şəxsin iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulur (CM-in 185.1-ci maddəsi). O, yuxarıda göstərdiyimiz əsas görə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Məsuliyyətdən azad etmənin ikinci növü **zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə** adlanır ki, o, CM-in 73-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu növə görə, ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət etmiş şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışdıqda və ona dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Belə ki, zərərçəkmiş şəxs cinayət törətmiş şəxslə barışır; bu səbəbdən o, təqsirkar şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə və işin xitam olunmasına etiraz etmir. Bunun nəticəsində təqsirkar şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur. Özü də o, yalnız məhkəmə, prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı tərəfindən məsuliyyətdən azad oluna bilər. Məsələn, kənd sakini başqa şəxsin əmlakını qəsdən məhv edir (o, bu

cinayəti yandırmaq, partlatmaq və ya başqa ümumi təhlükəli üsulla törətmir) və bunun nəticəsində zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurulur. Cinayət Məcəlləsində bu cinayətə görə iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur (186.1-ci maddəsi) və buna görə o, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət sayılır. Odur ki, təqsirkar şəxs bu halda zərərçəkmiş şəxslə barışıqda o, cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Məsuliyyətdən azad etmənin üçüncü növü **şəraitin dəyişməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə** adlanır. Məsuliyyətdən azad etmənin bu növü CM-in 74-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, şəxs ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət və ya az ağır cinayət törədə bilər; əgər şəraitin dəyişməsi nəticəsində həmin cinayətin və ya onu törətmiş şəxsin daha ictimai təhlükəli olmaması müəyyən edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur. **Şəraitin dəyişməsi** dedikdə, həm ölkədə iqtisadi-siyasi və sosial şəraitin dəyişməsi (məsələn, hərbi vəziyyətin ləğv edilməsi; ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi; sahibkarlıq fəaliyyətinin leqallaşdırılması və s.), həm də müəyyən bir yerdə (rayonda, şəhərdə, kənddə, qəsəbədə, müəssisədə və s.), habelə şəxsi həyatda şəraitin dəyişməsi (məsələn, valideynlərinin başqa yaşayış yerinə köçməsi ilə bağlı olaraq şəxsin kriminoloji mühitdən uzaqlaşması; şəxsin işə girməsi və əmək fəaliyyətinə başlaması; şəxsin ali məktəbə daxil olması və s.) başa düşülür.

Məsələn, şəxsin meşədə ağacları və kolları qanunsuz olaraq kəsməsi nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulur ki, bu, CM-in 259-cu maddəsinə görə cinayət hesab edilir. Lakin bu cinayətin ibtidai araşdırılması zamanı müəyyən edilmişdir ki, şəxsin qanunsuz olaraq ağac və kolları kəsdiyi meşə sahəsində su elektrik stansiyasının tikintisinə başlanmışdır. Əlbəttə, belə halda həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin bir növü də **müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmədir**. Məsuliyyətdən azad etmənin bu növü CM-in 75-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri dedikdə, Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və cinayətin törədildiyi gündən hesablanan elə müddətlər başa düşülür ki, bu müddətlər keçərsə (ötərsə), şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Ci-

nayət Məcəlləsi həmin müddətləri belə müəyyən edir (CM-in 75-ci maddəsi):

- böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üçün — **iki illik müddət**;
- az ağır cinayətlər üçün — **yeddi illik müddət**;
- ağır cinayətlər üçün — **on iki illik müddət**;
- xüsusilə ağır cinayətlər üçün — **on beş illik müddət**.

Əgər cinayət törətdiyi gündən göstərilən müddətlər keçərsə, şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə yol verilmir.

Cinayət törətmiş şəxs istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənersə, müddətin axımı dayanır. Bu halda müddətin axımı, həmin şəxs tutulduğu və ya könüllü gəlib təqsirini boynuna aldığı vaxtdan bərpa olunur.

Məsələn, şəxs qanunsuz olaraq odlu silah hazırlayır ki, bu əməl CM-in 229.1-ci maddəsinə görə az ağır cinayət hesab edilir. Əgər cinayət törətdiyi gündən yeddi il keçərsə həmin şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir.

Əgər şəxs sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərdən hər hansı birini törədərsə, o, müddətin keçməsinə görə məsuliyyətdən azad edilə bilməz. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər isə CM-in 7-ci bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, təcavüzkar müharibəni başlama (CM-in 100-cü maddəsi); təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (CM-in 101-ci maddəsi); soyqırım (CM-in 103-cü maddəsi); əhalini məhv etmə (CM-in 105-ci maddəsi); köləlik (CM-in 106-cı maddəsi); məcburi hamiləlik (CM-in 108-1-ci maddəsi); irqi ayrı-seçkilik (CM-in 111-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə misaldır.

Cəzadan azad etmə Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə cinayət məsuliyyətindən azad etmədən başqa, azad etmənin ikinci növü də məlumdur.

Ona cəzadan azad etmə deyilir. Cəzadan azad etmə yalnız məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir, yəni ancaq məhkəmə şəxsi cəzadan azad edə bilər (əfv etmə və amnistiyadan başqa); nə prokuror, nə müstəntiq, nə də təhqiqatçı bu məsələni həll edə bilər. Bu cəhəti ilə cəzadan azad etmə cinayət məsuliyyətindən azad etmədən fərqlənir. Cinayət məsuliyyətindən azad etmə kimi, o da humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

Cəzadan azad etmə dedikdə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən və məhkum edilən şəxsin onun barəsində hökm çıxarıldıq-

dan sonra ya ümumiyyətlə cəza çəkməkdən azad edilməsi, ya da məhkum edilən şəxsin cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad edilməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cəzadan azad etmənin **beş növünü** nəzərdə tutur:

- cəza çəkməkdən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə (CM-in 76-cı maddəsi);
- cəzanın çəkilməmiş hissəsini daha yüngül cəza növü ilə əvəz etmə (CM-in 77-ci maddəsi);
- xəstəliyə görə cəzani çəkməkdən azad etmə (CM-in 78-ci maddəsi);
- hamilə qadınlar və ya azyaşlı uşaqları olan qadınlar tərəfindən cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması (CM-in 79-cü maddəsi);
- ittiham hökmünün icrası müddəti ilə bağlı cəza çəkməkdən azad etmə (CM-in 80-ci maddəsi).

Məhkəmə cəza çəkən şəxsi cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edərkən həmin şəxsin islah olunmaq üçün cəzasını tam çəkməsinə ehtiyac olmadığı qənaətinə gəlməlidir. Məhkəmə belə qənaətə gəlməlidir ki, şəxsə tətbiq edilən cəza artıq öz məqsədinə çatmışdır.

Amnistiya Cinayət törətmiş şəxs həm də cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad edilə bilər:

- amnistiya qaydasında;
- əfv etmə qaydasında.

Amnistiya (yunanca «*amnetia*» — unutmamaq, bağışlamaq) dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən elə bir akt başa düşülür ki, bu akt nəticəsində cinayət törətmiş şəxslər məsuliyyətdən azad olunurlar, habelə cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslər cəzadan azad edirlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və yaxud belə şəxslər əlavə cəzadan azad edilə bilərlər. Amnistiya aktı ilə bağlı münasibətlər CM-in 81-ci maddəsi ilə tənzimlənir.

Əfv etmə Əfv etmə ilə bağlı münasibətlər CM-in 82-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Amnistiya kimi, əfv etmə də humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsinə yönələn aktdır.

Əfv etmə dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən elə bir akt başa düşülür ki, bu akt nəticəsində cinayət törətmiş

rətməyə görə məhkum olunmuş şəxs cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad edilir, yaxud ona təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldılır və ya belə şəxsin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilir.

Əfvətmə aktı bir neçə xüsusiyyətinə görə amnistiyaya aktından fərqlənir.

Birincisi, əfvətmə aktını **Azərbaycan Respublikasının prezidenti** qəbul edir. Konstitusiyaya görə, bu məsələ onun səlahiyyətinə aiddir (109-cu maddənin 22-ci bəndi). Amnistiyaya aktını isə **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi** qəbul edir. Ona görə ki, həmin aktın qəbul edilməsi Konstitusiyaya əsasən Milli Məclisin səlahiyyətinə daxildir.

İkincisi, **əfvətmə fərdi (qeyri-normativ) aktdır**; bu akt hər hansı konkret şəxs (şəxslər) barəsində qəbul edilir.

Amnistiyaya gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, o, **normativ hüquqi akt** olub, konkret şəxsə yox, müəyyən qrup şəxslərə şamil edilir. Başqa sözlə desək, amnistiya CM-in müəyyən maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətmiş bütün şəxslərə aid olunur. Həmin şəxslər qrupu hər bir konkret halda amnistiyaya aktında göstərilir.

Üçüncüsü, əfvətmə aktı əsasında şəxs cinayət məsuliyyətindən yox, **cəzadan azad edilir**; amnistiyaya aktına görə isə şəxs həm cinayət məsuliyyətindən, həm də cəzadan azad oluna bilər.

Sadalanan fərqlərə baxmayaraq, əfvətmə və amnistiyaya bir-birinə yaxın olan anlayışlardır. Belə ki, amnistiyanın iki növü vardır: ümumi amnistiya; qismən amnistiya. Ümumi amnistiya ümumi əfv deməkdir; qismən amnistiya isə ayrı-ayrı şəxslər barəsində heyata keçirilir; bu halda konkret şəxs əfv formasında amnistiyaya olunur.

Reabilitasiya

Reabilitasiya dedikdə, əsassız represiyaya məruz qalan, təqsirsizliyi müəyyən edilən şəxslərə bəraət verilməsi başa düşülür; o, amnistiya və əfvətmədən fərqli olaraq, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin hüquqi əsası sayılmır. Digər tərəfdən, reabilitasiya cinayət törətmiş şəxslər barəsində tətbiq edilmir.

MÜLKİ HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. Mülki hüquq barədə ümumi müddəalar

**Mülki
hüququn
anlayışı**

Hüquq sisteminin dörd əsas, bazis və fundamental sahəsi vardır. Bu sahələrdən biri mülki hüquq hesab edilir (digər sahələr isə konstitusiya hüququndan, inzibati hüquqdan və cinayət hüququndan ibarətdir).

Yaşadığımız cəmiyyətin gündəlik həyatında mülki hüququn rolu böyükdür.

Biz hər gün özümüz üçün dükandan, bazardan geyim şeyləri, ərzaq məhsulları alırıq. Bu zaman satıcı ilə bizim aramızda alqı-satqı münasibəti yaranır. Demək olar ki, biz hər gün nəqliyyatın müxtəlif növlərindən (metrodan, avtobusdan, taksidən və s.) istifadə etməklə işə gəlirik. Belə halda daşıyıcı ilə bizim aramızda daşıma münasibəti əmələ gəlir. Torpaq sahəsi sahibkara icarəyə verilir. Bu halda icarə münasibəti yaranır. Müxtəlif əşyalara (yaşayış evinə, minik avtomobilinə və s.) malik oluruq. Bu zaman bizimlə digər şəxslər («hamı və hər kəs») arasında mülkiyyət münasibətləri yaranır.

Alqı-satqı, daşıma, icarə, mülkiyyət və digər ictimai münasibətlər mülki hüquq dili ilə desək, **əmlak münasibətləri** adlanır. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Bundan əlavə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin, yeni əqli mülkiyyət obyektlərinin (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların və s.) yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlərin iki tərəfi vardır. Birinci tərəf **şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** adlanır. Belə ki, birincisi, əqli mülkiyyət obyektləri konkret subyekt tərəfindən şəxsən yaradılır və subyektin (müəllifin) həmin obyektlər barəsində şəxsi hüquqları (məsələn, əsərin və ya ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s.) əmələ gəlir. Digər tərəfdən həmin münasibətlərin maddi (əmlak) məzmunu yoxdur. Bu tərəf **əmlak münasibətləri ilə bağlıdır** ki, bunlar həmin münasibətlərin ikinci tərəfini təşkil edir. İkinci tərəf birinci tərəfdən törəyir və ondan asılıdır. Məsələn, mühəndis ixtira edir (bununla şəxsi qeyri-əmlak münasibəti yaranır və bu, birinci tərəf

hesab edilir). O, müqavilə əsasında ixtiradan (məsələn, kompüterdən və s.) istifadə hüququnu istehsal müəssisəsinə satır. Belə halda isə əmlak münasibətləri yaranır. Ona görə də əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və istifadəsi ilə yaranan münasibətlər birinci və ikinci tərəflə bir yerdə mülki hüquq dili ilə desək, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** adlanır. Bu münasibətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Bununla belə, hər bir vətəndaş yaşamaq, heyat, sağlamlıq, toxunulmazlıq, şərəf və ləyaqət və s. kimi şəxsi, lakin maddi (əmlak) məzmunu olmayan nemətlərə malikdir. Vətəndaşla digər vətəndaşlar («hamı və hər kəs») arasında bu nemətlər barəsində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu növ münasibətlər də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri adlanır. Lakin bu münasibətlər əmlak münasibətləri ilə bağlı deyildir. Ona görə də onlara mülki hüquq dili ilə desək, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** deyilir. Bu münasibətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Sadaladığımız üç növ (qrup) ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları sistem və məcmu halda birləşir. Bu birləşmə mülki hüquq adlanır.

Mülki hüquq dedikdə, əmlak münasibətlərini, əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini, habelə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və məcmusu başa düşülür.

Mülki hüququn predmeti	{	Mülki hüququn predmetini üç növ (qrup) ictimai münasibət təşkil edir. Həmin münasibətlərə aiddir:
		• əmlak münasibətləri;
		• əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri;
		• əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri.

Əmlak münasibətləri odur ki, həmin münasibətlərin obyektini əmlakdan (əşyadan, görülən işdən, göstərilən xidmətdən və s.) ibarətdir. Məsələn, mülkiyyət münasibətlərinin obyektini əşya, podrat münasibətlərinin (məsələn, tikinti və ya təmir münasibətlərinin və s.) obyektini görülən iş, daşıma münasibətlərinin obyektini daşıyıcının sərmişinə göstərdiyi xidmət (daşıma xidməti) və s. təşkil edir.

İctimai həyatda yaranan əmlak münasibətləri hüququn digər sahələri (məsələn, inzibati hüquqla, maliyyə hüququ ilə və s.) ilə də tənzimləne bilər. Bəs, mülki hüquqla nizamlanan əmlak münasibətləri hüququn digər sahələri tərəfindən tənzimlənən əmlak münasibətlərindən nə ilə fərqlənir?

Birincisi, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətləri **dəyər münasibətləridir**. Onlar əsasən əmtəə-pul münasibətləridir. Məsələn, alqı-satqı, daşıma, kredit, icarə, podrat və digər münasibətlər dəyər (əmtəə-pul) münasibətləri hesab olunur. Bu münasibətlərin **iqtisadi (maddi) qiyməti** vardır.

İkincisi, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətləri **əvəzli-ekvivalentli münasibətlərdir**. Məsələn, alqı-satqı, kirayə, daşıma, icarə və digər münasibətlər belə əlamətə malikdir. Bununla bərabər, mülki hüquqla tənzimlənən bəzi əmlak münasibətləri (məsələn, bağışlama münasibətləri, əvəzsiz istifadə münasibətləri) əvəzli deyildir.

Üçüncüsü, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərində çıxış edən **subyektlər (tərəflər) hüquqca (faktiki cəhətdən yox) bərabərdirlər**. Onlar hüquq bərabərliyinə malikdirlər. Məsələn, alqı-satqı münasibətlərinin tərəfləri satıcı və alıcı, daşıma münasibətlərinin tərəfləri daşıyıcı və sərnişin, icarə münasibətlərinin tərəfləri icarəyəverən və icarəçi və s. hüquqca bərabərdirlər.

Əmlak münasibətləri bir qayda olaraq ya **əmlakın müəyyən şəxsə məxsus olması ilə** (məsələn, mülkiyyət münasibətlərində olduğu kimi), ya da **əmlakın bir şəxsdən başqa şəxsə keçməsi ilə** (məsələn, alqı-satqı, daşıma, bağışlama, kirayə, icarə, kredit və digər münasibətlərdə olduğu kimi) bağlı olaraq yaranır.

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin obyektini yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri təşkil edir. Onlara əqli mülkiyyət obyektləri və ya mənəvi məhsullar da deyilir. Göstərilən növ ictimai münasibətlərin **iki tərəfi** vardır: qeyri-əmlak tərəfi; əmlak tərəfi. Məsələn, alim əsər yazır. Bu zaman əsər barəsində alimlə (müəlliflə) cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında müəlliflik münasibəti yaranır (**qeyri-əmlak tərəfi**). Alim əsəri kitab kimi nəşr etdirərək onun nüsxələrini oxuculara satır (**əmlak tərəfi**). İxtira barəsində patent münasibətləri də həmin növ ictimai münasibətlərə misal ola bilər.

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin obyektini şəxsi qeyri-

maddi (qeyri-əmlak) nemətlərdən ibarətdir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər dedikdə, həyat, yaşamaq, sağlamlıq, toxunulmazlıq, şərəf və ləyaqət, işgüzar, nüfuz və digər nemətlər başa düşülür. Bu nemətlərin maddi (iqtisadi) məzmunu yoxdur. Məsələn, hər bir vətəndaşla həyat, yaşamaq, toxunulmazlıq və digər nemətlər bə-rəsində cəmiyyətin digər üzvləri («hamı və hər kəs») arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri yaranır. Bunlar əmlak münasi-bətləri ilə bağlı deyildir.

**Mülki hüququn
metodu**

Bəs, mülki hüquq göstərdiyimiz ictimai münasi-bətləri necə tənzimləyir? Mülki hüquq bunun üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir.

Bu üsul və vasitələrin məcmusu **mülki hüququn metodu** adlanır.

Mülki hüququn metodu dörd əsas cəhətlə xarakterizə olunur.

Birinci cəhət mülki hüququn subyektlərinin **hüquqi vəziyyəti** ilə bağlıdır. Belə ki, mülki hüquqla tənzimlənən münasibətlərin tə-rəfləri hüquq bərabərliyinə malikdirlər.

İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquqla tənzimlənən ic-timai münasibətlərin tərəflərinə **iradə sərbəstliyi** verilmişdir. On-lar öz iradələrini müstəqil, heç kəsdən asılı olmadan, sərbəst şəkildə ifadə edə bilərlər. Çox vaxt subyektlər (tərəflər) arasında münasibətlər **müqavilə əsasında** yaranır. Müqavilə tərəflərə öz iradələrini sərbəst şəkildə və müstəqil surətdə ifadə etməyə im-kan verən ən münasib və əlverişli hüquqi formadır.

Üçüncü cəhət pozulmuş mülki hüquqların **müdafiəsi ilə** bağlıdır. Pozulmuş mülki hüquqlar könüllü surətdə bərpa edilir. Əgər mülki hüquqlar könüllü surətdə bərpa olunmazsa (məsələn, şəxs oğurladığı əşyanı mülkiyyətçiyə qaytarmazsa və s.), onda hüququ pozulmuş şəxs (zərərchəkən) məhkəməyə müraciət edir.

Məhkəmə qaydası pozulmuş mülki hüquqların bərpa olunması-nın əsas yoludur.

Dördüncü cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquqların pozul-masına görə məsuliyyət **əmlak xarakterlidir**. Belə ki, zərər vur-muş şəxs **zərərin əvəzini ödəməlidir**.

**Mülki hüququn
vəzifə və
funksiyaları**

Mülki hüququn üzərinə **iki əsas vəzifə** düşür: tənzimləmək vəzifəsi; qorumaq vəzifəsi. Bunla-ra uyğun olaraq o, **iki funksiya** yerinə yetirir:

• tənzimləmək funksiyasını;

• qorumaq funksiyasını.

Mülki hüququn ictimai münasibətləri nizamlaması və qaydaya

salması onun **tənzimləmək funksiyasının** mahiyyətini təşkil edir. Pozulmuş mülki hüquq münasibətlərini mühafizə etmək (müdafiə etmək) və bu münasibətləri bərpa etmək **mülki hüququn qorumaq funksiyasını** yerinə yetirməsini ifadə edir. Məsələn, mülkiyyətçinin əşyası oğurlanır. Bu zaman mülkiyyət münasibəti pozulur. Mülkiyyətçi bu münasibəti bərpa etmək (müdafiə etmək) üçün, yəni əşyanı oğrudan geri almaq üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə işə baxaraq əşyanın mülkiyyətçiyə qaytarılması barədə qərar qəbul edir)

Mülki hüququn prinsipləri

Mülki hüququn prinsipləri dedikdə, mülki hüquqla tənzimləməni xarakterizə edən əsas başlanğıclar başa düşülür. Həmin prinsiplər

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (MM-in) 6-cı maddəsində sadalanır. Gəlin, bu prinsiplərin əsasları ilə tanış olaq.

Mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi prinsipi onu ifadə edir ki, öz hüquqlarını həyata keçirməkdə və onları mümkün pozuntulardan müdafiə etməkdə subyektlərə eyni (bərabər) hüquqi imkanlar verilmişdir. Onlar öz aralarında mülki hüquq münasibətlərinə daxil olduqları hallarda hüquq bərabərliyinə malik olurlar.

Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi onda ifadə olunur ki, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Şəxsin mülkiyyətində olan əmlak məcburi surətdə onun əlindən yalnız dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün alın bilər. Bu zaman ona qabaqcadan ədalətli kompensasiya verilir, yeni əmlakın dəyəri ödənilir.

Müqavilə azadlığı prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fiziki və hüquqi şəxslər öz aralarında azad və müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan müqavilələr bağlaya və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirə bilərlər. Şəxslər müqavilə bağlamağa məcbur edilə bilməzlər. Müqavilə şərtlərini tərəflər öz istəyi ilə müəyyənləşdirirlər.

Şəxsi həyata kimsənin özbaşına qarışmasının yolverilməzliyi prinsipi onda ifadə olunur ki, şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır. Hər bir vətəndaş öz şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququna malikdir. Vətəndaşın şəxsi həyatı haqqında məlumat yalnız onun razılığı olduğu hallarda toplana və yayıla bilər.

Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipi

nə görə, hüquqazidd əməl nəticəsində pozulmuş hüquqlar həm bərpa edilir, həm də hüquqların pozulması ilə vurulmuş maddi zərərin əvəzi ödənilir (zərər kompensasiya edilir). Müəyyən hallarda isə mənəvi zərərin əvəzi ödənilir.

Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülki hüquqlar pozulduqda və ya mülki hüquqlar barədə mübahisə yarandıqda, şəxs pozulmuş mülki hüquqları müdafiə etmək və ya mübahisə edilən hüquqların tanınması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Mülki hüququn sistemi

Mülki hüquq öz sisteminə (daxili quruluşuna) görə iki hissəyə bölünür: ümumi hissəyə; xüsusi hissəyə

Ümumi hissəyə elə hüquq normaları daxildir ki, bu normalar mülki hüquqla tənzimlənən bütün ictimai münasibətlərin hamısına, onların çox hissəsinə tətbiq edilir. Həmin normalar mülki hüquq subyektlərinə (fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə və s.), mülki hüquq münasibətlərinə, əqdlərə, mülki hüquqların müdafiə üsullarına və formalarına, nümayəndəliyə, mülki-hüquqi müddətlərə və digər məsələlərə aiddir.

Xüsusi hissə normaları yalnız xüsusi xarakterli və konkret növ münasibətləri tənzimləyir. Mülki hüquq elmində mülki hüququn xüsusi hissəsi əvəzinə, **mülki hüququn yarım sahələri anlayışı** işlədilir. Yeddi yarım sahə fərqləndirilir:

- əşya hüququ;
- öhdəlik hüququ;
- şəxsi qeyri-əmlak hüququ;
- əqli mülkiyyət hüququ;
- ailə hüququ;
- vərəsəlik hüququ;
- beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq.

Mülki hüququn mənbələri

Normativ hüquqi aktlar mülki hüququn əsas və başlıca mənbə növü hesab edilir. Onlar mülki hüququn mənbələri arasında mühüm yer tutur. Bu aktların məcmusu mülki qanunvericilik adlanır.

Mülki qanunvericilik dedikdə, özündə mülki hüquq normaları ifadə edən bütün normativ hüquqi aktların sistemi başa düşülür.

Mülki qanunvericilik sistemində **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** vacib və əsas yer tutur. Konstitusiyada mülki

hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətləri (mülkiyyət münasibətləri, əqli mülkiyyət münasibətləri, vərəsəlik münasibətləri və s.) barədə, obyektə şəxsi qeyri-maddi nemətlər olan münasibətlər (yaşamaq, şərəf və ləyaqət, toxunulmazlıq və s.) barədə mühüm əhəmiyyətə malik olan müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qanunları mülki qanunvericiliyin əsas tərkib hissəsidir. Özündə mülki hüquq normaları əks etdirən qanunların sayı kifayət qədər çoxdur. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Aviasiya haqqında», «Nəqliyyat haqqında», «Siğorta haqqında» və digər qanunlar mülki qanunvericiliyə daxil olan aktlardır. Qanunlar içərisində **Mülki Məcəllə ali iqtisadi (mülki) qanun hesab edilir.** Bu qanun ölkənin ikinci - **İqtisadi Konstitusiyasıdır.** 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minən Mülki Məcəllə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Prezident fərmanları mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlardan biridir. Prezidentin özəlləşdirmə prosesini tənzimləyən fərmanlarının mülki hüququn mənbəyi olmaq baxımından vacib əhəmiyyəti vardır.

Nazirlər Kabinetinin qərarları mülki qanunvericiliyin tərkib hissəsidir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat» mülki münasibətlərin bir növü olan vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının normativ aktları (nazirlik və dövlət komitələrinin əmr və təlimatları) mülki qanunvericiliyin tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar mülki hüququn mənbə növüdür. Söhbət hər şeydən əvvəl, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən (konvensiyalardan) gedir. Əgər Azərbaycan Respublikası bu konvensiyalara qoşularsa (onları imzalayarsa), onda həmin konvensiyalar mülki hüququn mənbəyi ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Paris konvensiyasına (sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə), Bern konvensiyasına (ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə); Cenevrə konvensiyasına (avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq yükdaşıma müqaviləsi barədə), Varşava konvensiyasına (hava yolu ilə beynəlxalq yük və sərnişin daşıma haqqında) və digər konvensiyalara qoşulmuşdur.

İşgüzar adətlər mülki hüququn mənbə növlərindən biridir. On-

lardan sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə edilə bilər. İşgüzar adətlər davranış qaydasıdır.

§ 2. Mülki hüquq münasibətləri

Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı və növləri

Hüquq münasibətlərinin növləri kifayət qədər çoxdur. Mülki hüquq münasibətləri həmin növlərdən biridir.

Mülki hüquq münasibətləri dedikdə, mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

Məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri bir neçə növə bölünür:

- əşya hüquq münasibətlərinə (məsələn, mülkiyyət münasibətləri və s.);
- öhdəlik hüquq münasibətlərinə (məsələn, alqı-satqı, daşıma, icarə, kredit, borc, kirayə, podrat, saxlama və digər hüquq münasibətləri);
- əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinə (məsələn, müəlliflik hüquq münasibətləri, ixtira üzrə patent hüquq münasibətləri və s.);
- şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinə (məsələn, həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və s. ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri);
- ailə hüquq münasibətlərinə;
- vərəsəlik hüquq münasibətlərinə;
- beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq münasibətlərinə.

Mülki hüquq münasibətinin quruluşu

Mülki hüquq münasibəti öz daxili quruluşuna görə **üç elementdən** ibarətdir:

- subyekt tərkibindən;
- məzmundan;
- obyektədən.

Mülki hüquq münasibətinin subyekt dedikdə, həmin münasibətin iştirakçıları başa düşülür. Hüquq və vəzifələr məhz subyektlərə məxsusdur. Onlara aiddir:

- fiziki şəxslər;
- hüquqi şəxslər;
- dövlət (Azərbaycan Respublikası);

- bələdiyyələr.

Mülki hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı satdığı əşyanın pulunun ödənilməsinə alıcıdan tələb etmək hüququna, alıcı isə əşyanın ona verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir; satıcının üzərinə əşyanı alıcıya vermək, alıcının isə üzərinə əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsi düşür. Satıcı və alıcının malik olduğu hüquqlar və daşdığı vəzifələr alqı-satqı hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir.

Mülki hüquq münasibətinin obyektı odur ki, bu münasibət məhz həmin obyektlə bağlı olaraq yaranır. **Əşya** (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **görülən işlər** (məsələn, podrat hüquq münasibətində), **göstərilən xidmətlər** (məsələn, daşıma hüquq münasibətlərində), **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** (məsələn, əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **şəxsi qeyri-maddi nemətlər** (məsələn, yaşamaqla, toxunulmazlıqla, şərəf və ləyaqətlə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətlərində) mülki hüquq münasibətinin obyektı ola bilər.

§ 3. Fiziki şəxslər mülki hüququn subyektı kimi

Fiziki şəxs anlayışı	Mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində ilk növbədə fiziki şəxslər çıxış edirlər. Fiziki şəxslər mülki hüququn insan cinsindən (kateqoriyasından) olan subyektlərini ifadə və əhatə etmək üçün işlədilən termindir. Onlar mülkiyyət, borc, daşıma, podrat, kredit, sığorta, bank əmanəti, alqı-satqı, saxlama və digər hüquq münasibətlərində subyekt qismində çıxış edə bilərlər.
-----------------------------	--

Fiziki şəxslər dedikdə, hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdi başa düşülür.

Fiziki şəxslər geniş anlayış olub, özündə birləşdirir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarını;
- xarici ölkə vətəndaşlarını (əcnebiləri);
- vətəndaşlığı olmayan şəxsləri.

Mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış etməsi, daha doğrusu, mülki hüququn subyektı olması üçün **fiziki şəxsin ilk növbədə mülki hüquq qabiliyyətinə malik olması tələb edilir**. Əgər fiziki şəxs mülki hüquq qabiliyyətinə malik olmazsa,

o, mülki hüququn subyekti sayıla bilməz. Bəs, fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, biz nə başa düşürük?

**Fiziki şəxsin
mülki hüquq
qabiliyyəti**

Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslərə verilən hüquqi imkandır. Bu imkandan istifadə etməklə o, konkret hüquqlar (məsələn, əmlaka mülkiyyət hüququ, müəlliflik hüququ və s.) əldə edə bilər. Deməli, mülki hüquq qabiliyyəti hələ konkret mülki hüquqların özünün əldə edilməsi demək deyildir. **Mülki hüquq qabiliyyəti konkret hüquqların əsasıdır.** Mülki hüquq qabiliyyəti onu ifadə edir ki, fiziki şəxs hansı mülki hüquqlara malik ola bilər, hansı vəzifələr daşıya bilər.

Mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür.

Bütün fiziki şəxslər mülki hüquq qabiliyyətlidirlər. Fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti onun doğulması ilə yaranır, ölümü ilə ləğv edilir. Deməli, mülki hüquq qabiliyyəti hər bir fiziki şəxsin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Fiziki şəxs bütün ömrü boyu (həyatı boyu) mülki hüquq qabiliyyətlidir. Mülki hüquq qabiliyyəti **fiziki şəxsin nə yaşından, nə də sağlamliq vəziyyətindən asılıdır.**

Amma mülki hüquq qabiliyyəti görmə, eşitmə və s. cəhətlər kimi fiziki şəxsin təbii (anadangəlmə) xüsusiyyəti (keyfiyyəti) hesab edilmir. Fiziki şəxsin doğulduğu anda mülki hüquq qabiliyyətinin yaranmasına baxmayaraq, onu insanlara təbiət «bəxş etmir». Mülki hüquq qabiliyyətini fiziki şəxslər qanun əsasında, qanunda ifadə edilən göstərişə görə əldə edirlər. Başqa sözlə desək, mülki hüquq qabiliyyətini fiziki şəxslərə dövlətin qəbul etdiyi qanunlar «bəxş edir». Buna görə də **mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin təbii (anadangəlmə) deyil, ictimai xüsusiyyətidir.** Quldarlıq quruluşunda qullar hüquq qabiliyyətindən tam məhrum idilər.

Bütün fiziki şəxslərin **mülki hüquq qabiliyyəti eyni və bərabərdir.** Bu o deməkdir ki, qanun mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq üçün bütün fiziki şəxslərə eyni və bərabər hüquqi imkan vermişdir.

**Fiziki şəxsin
mülki fəaliyyət
qabiliyyəti**

Bir sıra mülki hüquq münasibətlərində (məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə və digər müqavilə hüquq münasibətlərində) subyekt kimi iştirak etməsi üçün fiziki şəxsin təkəcə mülki hüquq qabiliyyətli olması kifayət etmir. Bunun üçün həm də onun mülki fə-

aliyyət qabiliyyətli olması tələb edilir. Məsələn, fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmazsa, o, müstəqil surətdə müqavilə bağlama bilməz.

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür.

Mülki hüquq qabiliyyəti kimi mülki fəaliyyət qabiliyyəti də fiziki şəxslərə qanun tərəfindən «bəxş edilir». Deməli, o, **fiziki şəxsin ictimai xüsusiyyətidir.**

Mülki hüquq qabiliyyətindən fərqli olaraq bütün fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti eyni və bərabər deyildir. Ona görə ki, fiziki şəxsin **mülki fəaliyyət qabiliyyəti iki amildən asılıdır: fiziki şəxsin yaşından; fiziki şəxsin sağlamlıq vəziyyətindən.** Bu iki amildən asılı olaraq fiziki şəxslər öz mülki fəaliyyət qabiliyyətinə görə **altı qrupa (kateqoriyaya) bölünür:**

- tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər;
- natamam (nisbi) mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər;
- qismən mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər;
- mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər;
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər;
- mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər.

18 yaş həddinə (yetkinlik yaşına) çatmış fiziki şəxslərə **tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər** deyilir. Bu qrup şəxslər öz hərəkətləri ilə qanunla qadağan edilməyən istənilən hüquqları əldə edə bilərlər. Onların müstəqil surətdə **müqavilə (əqd) bağlamaq hüququ** vardır. Bir sözlə, həmin şəxslər sərbəst və müstəqil surətdə qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquqi əhəmiyyətli məsələləri həll edə bilərlər.

İki halda 18 yaşı tamam olmamış şəxs tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Birinci hal **16 yaşı tamam olmuş şəxsin əmək müqaviləsi üzrə işləməsindən və ya onun sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasından** ibarətdir. Belə halda həmin şəxs hər iki valideyninin razılığına əsasən qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə, valideynlər razılıq vermədikdə isə məhkəmənin qərarı ilə tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayılır. Bu qaydaya mülki qanunvericilikdə **emansipasiya** deyilir (latınca «emansipatio» - asılılıqdan azad olma).

İkinci hal isə 18 yaşına çatmamış fiziki şəxsin **nikaha girmə-**

sindən ibarətdir. Həmin şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayılır.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlara **natamam (nisbi) mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər** deyilir. Bu qrup şəxslər əqdləri (müqavilələri) valideynlərinin yazılı razılığı ilə bağlayırlar. Onlar yalnız xırda məişət əqdlərini (müqavilələri) valideynlərinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlaya bilərlər. **Xırda məişət əqdləri (müqavilələri)** dedikdə, məbləği cüzi olan və gündəlik tələbatın təmin edilməsinə yönələn əqdlər başa düşülür. Məsələn, mağazadan ərzaq məhsulları, dəftər, qələm, kitab və s. almaq, avtobusla və metro ilə getmək, ayaqqabını təmir üçün ustaya vermək və s. belə əqdlərə misal ola bilər. Bundan əlavə, həmin qrup şəxslər öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində müstəqil surətdə valideynlərinin razılığı olmadan sərəncam verə bilərlər.

7 yaşından 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar **qismən mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər** adlanırlar. Bu qrup şəxslərin əvəzinə əqdləri (müqavilələri) onların adından yalnız valideynləri (əgər valideynləri yoxdursa, onlar üzərində təyin edilən qəyyumlar) bağlaya bilərlər. Onlar xırda məişət əqdlərini (müqavilələrini) müstəqil surətdə bağlayırlar.

7 yaşınadək olan azyaşlılara **mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər** deyilir.

Spirtili içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslərə **məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər** deyilir. Bu qrup (kateqoriya) şəxslər üzərində **himayəçi** təyin edilir. Onlar yalnız himayəçinin razılığı ilə əqdlər (müqavilələr) bağlaya bilər, habelə qazanc, pensiya və digər gəlirlərini götürə bilər və bunlar barəsində sərəncam verə bilərlər. Həmin şəxslərin yalnız xırda məişət əqdlərini himayəçisinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlamaq hüququ vardır.

Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslərə **mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər** deyilir. Bu qrup şəxslər üzərində qəyyumluq mü-

əyyənləşdirilir, **qəyyum** təyin olunur. Onlar adından əqdləri də məhz qəyyumlar bağlayırlar.

Göstərilən qrup (kateqoriya) şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün qəyyumluq və himayəçilik təyin edilir. **Qəyyumluq və himayəçilik** yetkinlik yaşına çatmayanlar üzərində onların tərbiyələndirilməsi məqsədilə də təyin edilə bilər. **Qəyyumluq** təyin edilir:

- 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üzərində;
- mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər üzərində.

Himayəçilik təyin edilir:

- 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üzərində;
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər üzərində.

§ 4. Hüquqi şəxslər*

Hüquqi şəxsin anlayışı və əlamətləri

Mülki hüququn subyektlərindən biri hüquqi şəxslər adlanır. Hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin əsas iştirakçılarından biridir. Hüquqi şəxslər fiziki şəxslərin yaratdıqları kol-

lektiv qurumlardır. Lakin hüquqi şəxs kimi tanınması üçün qurum dörd əlamətə uyğun gəlməlidir. Onlara **hüquqi şəxsin əlamətləri** deyilir. Həmin əlamətlər bunlardan ibarətdir:

- təşkilatı vahidlik əlaməti;
- ayrıca əmlaka malik olmaq;
- mülki dövriyyədə öz adından müstəqil surətdə çıxış etmək;
- məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq.

Təşkilatı vahidlik dedikdə, qurumun daxili strukturu (quruluşu) başa düşülür. Qurum daxili strukturuna görə idarə orqanlarından, bölmələrdən ibarətdir. Məhz onların vasitəsilə qurum fəaliyyət göstərərək qarşıya qoyduğu məqsədə çatır. Məhz onların işi və hərəkəti qurumun özünün fəaliyyətini ifadə edir. Bu orqan və bölmələrin fəaliyyəti nəticəsində qurum onun üzərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirir.

* «Hüquqi şəxs» terminini elmi dövriyyəyə ilk dəfə XIX əsr alman alimi F.Savnyi gətirmişdir. Ona İngiltərədə «kompaniya» və ya «firma», ABŞ-da «korporasiya» deyilir.

Ayrıca əmlaka malik olmaq əlaməti qurumun özünün maddi bazasının olmasını və onun qurumu yaradanların (təsisçilərin) əmlakından ayrılmasını ifadə edir. **Maddi bazası** olmadan qurum fəaliyyət göstərə və qarşıya qoyulan məqsədə çata bilməz. Maddi baza əmlak (torpaq, pul vəsaiti, qiymətli kağızlar, binalar və s.) deməkdir. **Nizamnamə kapitalı (nizamnamə fondu)** qurumun maddi bazasının əsasını təşkil edir.

Mülki dövriyyədə öz adından çıxış etmək əlaməti dedikdə, qurumun sərbəst şəkildə, heç kəsdən asılı olmadan qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı və qabiliyyəti başa düşülür. Qurum həm mülkiyyət hüquq münasibətlərində, həm öhdəlik hüquq münasibətlərində (məsələn, alqı-satqı, icarə, podrat, kredit və digər hüquq münasibətlərində) müstəqil surətdə iştirak edə bilər. Bundan əlavə, qurum **müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşımaq imkanına** malikdir. Hər bir qurum öz öhdəlikləri üçün **əmlakı ilə cavabdehdir**.

Özünün mülki hüquqları başqa şəxslər tərəfindən pozulduğu halda, pozulmuş hüquqları müdafiə etmək üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ, habelə cavabdeh qismində məhkəməyə cəlb edilmək qabiliyyəti qurumun **məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq əlamətini ifadə edir**.

Göstərilən dörd əlamətə uyğun olduqda qurum hüquqi şəxs olur və mülki hüququn subyekti kimi tanınır.

Təşkilati struktura və mülkiyyətdə ayrıca əmlaka malik olub, mülki dövriyyədə öz adından çıxış edən, habelə məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olan quruma hüquqi şəxs deyilir.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti onun mülki hüquqlara malik olmaq və mülki vəzifələr daşımaq imkanı deməkdir. Fiziki şəxslər kimi hüquqi şəxslər də mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Lakin fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətindən fərqli olaraq hüquqi şəxslər universal (ümumi) yox, **məqsədli (xüsusi, məhdud) hüquq qabiliyyətlidir**. Belə ki, hüquqi şəxslər öz nizamnamələrində göstərilmiş fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquqlara malik ola, vəzifələr daşıya bilər. Hüquqi şəxs məhdud dairəli mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanına malikdir.

Fiziki şəxslərdən fərqli olaraq **hüquqi şəxslərin hamısının**

mülki hüquq qabiliyyəti eyni və bərabər deyildir. Belə ki, hüquqi şəxslərin kommersiya təşkilatları adlı növü universal (ümumi) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Onlar qanunla yol verilən istənilən mülki hüquqa malik ola bilər.

Hüquqi şəxsin qeyri-kommersiya təşkilatları kimi növünə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bu təşkilatların istənilən mülki hüquq və vəzifələrə malik olmağa ixtiyarları çatmır. Onlar **yalnız öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı** ola bilər. Məsələn, özəl universitet hüquqi şəxsin qeyri-kommersiya təşkilatı növünə aiddir. Onun əsas fəaliyyət məqsədi təhsil-tədris fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Deməli, universitet yalnız həmin məqsədə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilər.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti hüquqi şəxsin **özünün yarandığı (dövlət qeydiyyatına alındığı) andan** əmələ gəlir. Hüquqi şəxs ləğv olunduğu halda onun mülki hüquq qabiliyyəti də xətm olunur.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti

Fiziki şəxslər kimi hüquqi şəxslər də mülki fəaliyyət qabiliyyətlidir. **Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti** onun öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq qabiliyyəti (imkanı) deməkdir. **Əqd (müqavilə) bağlamaq qabiliyyəti** hüquqi şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun yarandığı, yəni **dövlət qeydiyyatına alındığı andan əmələ gəlir**, onun ləğvinin başa çatdığı anda xitam edilir.

Hüquqi şəxslər öz fəaliyyət qabiliyyətini öz orqanları vasitəsilə həyata keçirir. **Hüquqi şəxsin orqanlarının** yerinə yetirdiyi hərəkətlər hüquqi şəxsin özünün hərəkətlərini ifadə edir. Bu orqanlar mülki hüquq münasibətlərində hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün çıxış edir.

Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin bəzi elementləri hüquqi şəxsin yarandığı (dövlət qeydiyyatına alındığı) andan əmələ gəlmir. **Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq imkanı (hüququ)** məhz bu cür elementdir. Bu cür fəaliyyət növləri prezidentin fərmanı ilə təsdiq edilmiş müvafiq siyahı ilə müəyyən olunur. Məsələn, təhsil fəaliyyəti

yeti, sığorta fəaliyyəti və digərləri bu cür fəaliyyət növünə misal ola bilər.

Hüquqi şəxslərin yaradılması

Hüquqi şəxslər qeyd etdik ki, yalnız yarandıqdan sonra mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli olur. **Hüquqi şəxslərin yaradılması** dedikdə, müvafiq qurumun dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınması başa düşülür.

Təşkilati vahidlik, ayrıca malik olmaq və digər əlamətlər qurumun avtomatik olaraq hüquqi şəxs kimi tanınmasına səbəb olmur. Bunun üçün qurumun hüquqi şəxs kimi yaradılması tələb olunur. Qurum hüquqi şəxs kimi yaradılmasa, o, mülki hüququn subyektii kimi tanınmır. Hüquqi şəxs isə qeyd etdiyimiz kimi, **müvafiq qurumun dövlət tərəfindən rəsmən tanınması ilə yaradılır.**

Hüquqi şəxslər iki əsas üsulla yaradılır:

- icazəvermə üsulla;
- normativ üsulla.

İcazəvermə elə bir üsuldur ki, bu üsul hüquqi şəxsin yaranmasına səlahiyyətli orqanın qabaqcadan icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutur. Təsisçilər əvvəlcə hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürürlər. Bu barədə onlar müvafiq qərar qəbul edirlər. Sonra isə təsisçilər hüquqi şəxsin yaradılması üçün icazə (razılıq) almaq məqsədilə müvafiq səlahiyyətli orqanlara müraciət edirlər. Bu orqan icazə vermək barədə qərar qəbul edir.

Normativ üsul hüquqi şəxsin yaradılması üçün hər hansı üçüncü şəxsin, o cümlədən dövlət orqanının qabaqcadan icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutmur. Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslər əsasən bu üsulla yaradılır. Xarici ölkələrdə, ümumiyyətlə, dünyada normativ üsul hüquqi şəxslərin yaradılmasının ən geniş yayılmış üsulu sayılır.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı

Hüquqi şəxslərin yaradılması müəyyən bir proses deməkdir ki, bu proses bir neçə mərhələdən ibarətdir. Həmin prosesin son və yekun mərhələsi dövlət qeydiyyatı adlanır. **Dövlət**

qeydiyyatı nəticəsində qurum dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınır və ona hüquqi şəxs statusu verilir.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar münasibətlər «**Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında**» qanunla (2003) tənzimlənir. Bu qanuna görə hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına müəyyən qayda əsasında

alınır. Əvvəlcə müvafiq dövlət qeydiyyatı orqanlarına ərizə ilə müraciət olunur. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər qoşulur:

- hüquqi şəxsin nizamnaməsi (təsisçi hüquqi şəxs olduqda - onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti; təsisçi fiziki şəxs olduqda - onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti);
- hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında qərar və ya təsis müqaviləsi;
- müvafiq məbləğdə dövlət qeydiyyatı rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd;
- hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd.

Dövlət qeydiyyatı orqanı göstərilən sənədləri baxılmaq üçün qəbul edir. Bu orqan dövlət qeydiyyatı üçün müraciət edən şəxsə on gün müddətində **dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verir**.

Əgər hüquqi şəxs xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb edilən fəaliyyət növü ilə (məsələn, bank fəaliyyəti ilə, sığorta fəaliyyəti ilə, təhsil fəaliyyəti ilə və s.) məşğul olmaq niyyətində olarsa, **dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra o, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün müraciət edir**. Məsələn, bank təşkilatı yaradılarkən əvvəlcə qurum müvafiq dövlət orqanında dövlət qeydiyyatına alınır, sonra isə Milli Bankdan xüsusi razılıq (lisenziya) alınır. Özəl universitet əvvəlcə dövlət orqanında qeydiyyata alınır, sonra isə Təhsil Nazirliyindən müvafiq qayda əsasında xüsusi razılıq (lisenziya) alınır.

Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi

Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi dedikdə, onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin ləğv edilməsi başa düşülür. Hüquqi şəxslərə **iki yolla**

xitam verilir:

- yenidən təşkilətmə yolu ilə;
- ləğvetmə yolu ilə.

Yenidən təşkilətmə zamanı fəaliyyətinə xitam verilən hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri başqa hüquqi şəxsə keçir. Yenidən təşkilətmənin aşağıdakı formaları vardır:

- **birleşmə və ya qovuşma** (məsələn, üç özəl universitet yeni yaradılan təhsil mərkəzində birləşir);
- **qoşulma və ya qatılma** (məsələn, üç bank «Muğanbank» adlı hüquqi şəxsə qoşulur);

- **bölünmə** (məsələn, hüquqi şəxs xitam edilir və onun bazası əsasında üç müstəqil hüquqi şəxs yaranır, yəni hüquqi şəxs üç yeni hüquqi şəxsə bölünür);
- **ayrılma** (məsələn, hüquqi şəxsdən iki yeni müstəqil hüquqi şəxs ayrılır və həmin hüquqi şəxs fəaliyyət göstərməkdə davam edir);
- **çevrilmə** (məsələn, istehsal kooperativi səhmdar cəmiyyətinə çevrilir və bunun nəticəsində onun fəaliyyətinə xitam verilir).

Ləğvetmə yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bunun nəticəsində hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilir və onun hüquq və vəzifələri başqa hüquqi şəxslərə keçmir. Fəaliyyətinə xitam verilmiş hüquqi şəxsin bazası əsasında hər hansı yeni müstəqil hüquqi şəxs emələ gəlmir.

Aşağıdakı hallarda hüquqi şəxslər ləğvetmə yolu ilə ləğv edilə bilər:

- hüquqi şəxsin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan **müddətin başa çatması**;
- hüquqi şəxsin **sonrakı fəaliyyətinin məqsədəuyğun olmaması**;
- hüquqi şəxsin yaradılması zamanı qarşıya qoyulan **məqsədə çatmağın qeyri-mümkün olması**;
- hüquqi şəxsin yaradılması zamanı **yol verilmiş qanun pozuntuları**;
- xüsusi razılıq (**lisenziya**) olmadan **fəaliyyət göstərmək**;
- qanunla **qadağan edilən fəaliyyətlə** məşğul olmaq və s.

Hüquqi şəxsin müflis olması onun ləğvinə əsas olan xüsusi haldır. Müflis olma dedikdə, borclunun öz kreditorları qarşısında borclarını (öhdəliklərini) ödəmək imkanının olmaması başa düşülür.

Hüquqi şəxslər həm **könüllü qaydada**, həm də **məcburi (məhkəmə) qaydada xitam edilə bilər**.

§ 5. Hüquqi şəxslərin növləri

Kommersiya təşkilatları Hüquqi şəxslər müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. **Fəaliyyət məqsədinə görə** onların iki növü fərqləndirilir: kommersiya təşkilatları; qeyri-kommersiya təşkilatları¹.

Əsas fəaliyyət məqsədi mənfəət götürməkdən və bu mənfəəti təsisçilər arasında bölüşdürməkdən ibarət olan hüquqi şəxslərə

¹ Kommersiya latınca «commercium» sözündən olub «ticarət» deməkdir.

kommersiya təşkilatları deyilir. Kommersiya təşkilatları bunlardan ibarətdir:

- tam ortaqlıq;
- kommandit ortaqlığı;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət;
- əlavə məsuliyyətli cəmiyyət;
- səhmdar cəmiyyəti;
- kooperativ.

Qeyri-kommersiya təşkilatları **Qeyri-kommersiya təşkilatları** odur ki, onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət deyildir. Bu növ təşkilatların götürdüyü mənfəət təsisçilər (iştirakçılar) arasında bölüşdürülmür.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarına aiddir:

- ictimai birliklər;
- fondlar;
- dini təşkilatlar;
- əmtəə birjalari;
- hüquqi şəxslərin ittifaqları.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas fəaliyyət məqsədi sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Lakin qanun onlara **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verir**. Bu zaman qeyri-kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti həmin təşkilatların yaradılması zamanı **qarşıya qoyulmuş məqsədə xidmət etməlidir və ona uyğun olmalıdır**.

Nümayəndəlik və filial Hüquqi şəxs özünün olduğu yerdən kənarında **xüsusi xarakterli bölmələrini** yarada bilər. Həmin bölmələrə aiddir:

- hüquqi şəxsin nümayəndəlikləri;
- hüquqi şəxsin filialları.

Nümayəndəlik və filial hüquqi şəxsin **başqa ərazidə və məkanda yerləşən ayrıca struktur bölmələridir**. Bunlar hüquqi şəxsin digər struktur bölmələrindən onunla fərqlənir ki, həmin bölmələr hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında fəaliyyət göstərir.

Nümayəndəlik dedikdə, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən xüsusi bölməsi başa düşülür. O, **hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz**.

Nümayəndəlik onu yaradan hüquqi şəxs adından müqavilələr bağlayır, onun maraq və mənafeələrini müdafiə edir. O, hüquqi şəxsin buraxdığı məhsulları reklam edə, hüquqi şəxs üçün müştərilər (partnyorlar) axtarıb tapa və digər hərəkətlər edə bilər.

Filial dedikdə, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi başa düşülür. Məsələn, ali təhsil məktəbinin başqa şəhərdə yerləşən filiali bütün ixtisaslar üzrə tələbə qəbul edir və tədris-təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olur. Beləliklə, filial ali təhsil məktəbinin həyata keçirdiyi funksiyaların hamısını yerinə yetirir. Başqa bir misalda bankın filiali onun həyata keçirdiyi bank əməliyyatlarının yalnız bir hissəsini yerinə yetirir.

Bundan əlavə, filial hüquqi şəxsin adından ayrı-ayrı şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlayır, yəni onun nümayəndəsi olur. Bu o deməkdir ki, filial **nümayəndəlik funksiyasını həyata keçirir**.

§ 6. Mülki hüququn digər subyektləri

Dövlət (Azərbaycan Respublikası) mülki hüququn subyektı kimi **Dövlət mülki hüququn xüsusi subyektı hesab edilir.** O, mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak etdikdə həmin münasibətdə iştirak edən digər subyektlərə (məsələn, fiziki şəxslərə) münasibətdə özünün malik olduğu **həkimyyət funksiyasından istifadə etmir**. Həmin subyektlərlə dövlət eyni və bərabər hüquqlara malik olur. Başqa sözlə desək, dövlətlə bu subyektlər arasında **həkimyyət-təbəçilik əlaqəsi** yaranmır. Bu, mülki hüquq subyektı kimi dövlətin əsas xüsusiyyətidir.

Dövlətin mülki hüquq subyektı kimi digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mülki hüquq münasibətlərində bilavasitə özünü iştirak etmir. Dövlət mülki hüquq münasibətlərində **özünün orqanları vasitəsilə çıxış edir**. Məsələn, daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsi münasibətlərində dövləti İqtisadi İnkişaf Nazirliyi təmsil edir. Kredit münasibətlərində dövləti Milli Bank, borc münasibətlərində Maliyyə Nazirliyi və s. təmsil edir.

Dövlət müxtəlif növ mülki hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər. Bu münasibətlərə aiddir:

- **mülkiyyət hüquq münasibətləri** (dövlət öz mülkiyyətində olan əmlakın mülkiyyətçisidir. Təbii ehtiyatlar, meşələr, yerin

təki və s. mülkiyyət hüququ əsasında dövlətə məxsusdur. Dövlət büdcəsi dövlət əmlakı sayılır);

- **öhdəlik hüquq münasibətləri** (dövlət alqı-satqı, kredit, borc, icarə və digər müqavilə hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər);
- **vərəsəlik hüquq münasibətləri** (istənilən şəxs öz əmlakını dövlətə vəsiyyət edə bilər. Belə halda dövlət vəsiyyət üzrə vəərəsə olur. Bundan əlavə, vəərəsələri olmayan əmlak dövlət mülkiyyətinə keçir. Belə halda o, qanun üzrə vəərəsə olur).

Azərbaycan dövləti beynəlxalq ticarət dövriyyəsində çıxış edə-rək xarici ticarət əqdləri, investisiya sazişləri və digər müqavilələr bağlaya bilər.

**Bələdiyyələr
mülki hüququn
subyekti kimi**

Mülki hüququn xüsusi kateqoriya subyektlərindən biri bələdiyyələrdir. Dövlət kimi bələdiyyələr də mülki hüquq münasibətlərinə girdikləri hallarda özlərinin **hakimiyyət funksiyası və səlahiyyətlərindən istifadə etmir**. Belə hallarda bələdiyyələr həmin münasibətlərdə iştirak edən qarşı tərəflə hüquqca bərabər olur və buna görə də hakimiyyət-təbəçilik əlaqələri yaranmır.

Dövlət kimi bələdiyyələr də **mülki hüquq münasibətlərində öz orqanlarının vasitəsilə** iştirak edir. Bu orqanların hərəkəti ilə onlar mülki hüquqlar əldə edir, özləri üçün mülki vəzifələr yaradır.

Bələdiyyələr **mülkiyyət hüquq münasibətlərində** çıxış edir. Onlar malik olduqları əmlakın mülkiyyətçisidir. **Yerli büdcənin (bələdiyyə büdcəsinin)** vəsaiti bələdiyyənin mülkiyyətidir. Bundan əlavə, bələdiyyələr kredit hüquq münasibətlərində, vəərəsəlik hüquq münasibətlərində, borc hüquq münasibətlərində, podrat hüquq münasibətlərində və digər hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər.

§ 7. Mülki hüquqda əqdlər

**Əqdin anlayışı
və əlamətləri**

Mülki hüquq münasibətləri başlıca olaraq əqdlər əsasında əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Məsələn, alqı-satqı əqddir. Bunun əsasında alqı-satqı hüquq münasibəti əmələ gəlir. Başqa bir misedə sərnişin daşıma əqdi əsasında daşıma hüquq münasibəti yaranır. Əqd mülki hüququn əsas anlayışlarından biridir.

Mülki hüquqda əqd dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə (və ya dəyişməsinə və yaxud xitam

edilməsinə) səbəb olan əsas başa düşülür.

Əqdlər insanların yaşamasını və mövcudluğunu təmin edən başlıca vasitədir. Dünyada hər gün fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə milyonlarla əqd (alqı-satqı, pərakəndə ticarət, məişət xidməti, kirayə, icarə, bağışlama, daşıma və digər əqdlər) bağlanılır. İnsan cəmiyyəti özünün yaşamasına görə necə deyirlər, məhz əqdlərə «minnətdar olmalıdır». Əqdlərsiz insan cəmiyyətinin mövcudluğu mümkün deyildir.

Əqdlər hüquqa uyğun olmalıdır. Onlar hüquqazidd olmamalıdır.

Əqdlər iradəvi hərəkətdir. Şəxslərin iradəsi ilə bağlı olmayan hərəkət əqd sayılmır.

Əqdlər xüsusi olaraq müəyyən hüquqi nəticə əldə olunmasına yönələn hərəkətdir. Hüquqi nəticə dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam olunması başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı əqdi satıcı üçün mülkiyyət hüququnun ləğvinə, eyni zamanda alıcı üçün mülkiyyət hüququnun əldə olunmasına səbəb olur.

Göstərilən xüsusiyyətlər **əqdin əlamətləri** hesab edilir. Bu əlamətlərə cavab verməyən hərəkətlər əqd sayılmır.

Əqdlərin növləri **Əqddə iştirak edən tərəflərin sayına görə** əqdin üç növü fərqləndirilir:

- birtərəfli əqdlər;
- ikitərəfli əqdlər;
- çoxtərəfli əqdlər.

Birtərəfli əqdlər odur ki, onların bağlanması üçün yalnız bir tərəfin iradə ifadəsi kifayətdir. Bu əqdlərdə ancaq bircə tərəfin iradəsi ifadə olunur. Məsələn, vəsiyyət etmək və ya etibarnamə vermək birtərəfli əqdlərə misaldır.

İkitərəfli əqdlər odur ki, bu əqdlərin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi tələb olunur. Məsələn, alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, borc, kredit və digər müqavilələr ikitərəfli əqdlərə misal ola bilər.

Çoxtərəfli əqdlər odur ki, bu əqdlərin bağlanması üçün ikidən çox tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsinin olması tələb edilir. Bu növ əqdlərin bağlanmasında ikidən çox tərəf iştirak edir. Məsələn, hüquqi şəxsin yaradılması üçün üç şəxs təsis müqaviləsi bağlayırlar.

Mülki hüquq elmində və qanunvericilikdə ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdləri **müqavilələr** adlandırırlar.

Əqdlər əvəzli olmaq əlamətinə görə iki yərə bölünür:

- əvəzli əqdlərə;
- əvəzsiz əqdlərə.

Əvəzli əqdlərdə müvafiq tərəf əvəz almaqla, **əvəzsiz əqdlərdə** isə əvəz almadan öz vəzifəsini icra edir. Alqı-satqı, kirayə, daşıma və digər müqavilələr əvəzli əqdlərə, bağışlama və əvəzsiz istifadə müqavilələri isə əvəzsiz əqdlərə aiddir.

Nümayəndəlik
(**təmsilçilik**)

Hər bir şəxs adətən malik olduğu mülki hüquqları özü müstəqil surətdə həyata keçirir, vəzifələrini icra edir. Lakin bəzən şəxs bu və ya digər səbəbə görə (məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmadığına və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırıldığına görə, ezamiyyətə və ya məzuniyyətə getməsinə görə, xarici ölkədə olmasına görə və s.) mülki hüquqlarını özü həyata keçirə bilmir (məsələn, yaşayış evini satmaq üçün alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilmir və s.). Belə halda nümayəndənin köməyindən istifadə olunur. **Nümayəndə** şəxsin adından müxtəlif müqavilələr (əqdlər) bağlayır və digər hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər edir. Bu zaman nümayəndəlik yaranır. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna səlahiyyət verir ki, qonşu onun bağ evini satmaq üçün müştəri (üçüncü şəxs) ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlasın. Qonşu müştəri ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Nümayəndəlik göz qabağındadır. Mülki hüquq dili ilə desək, vətəndaşa **təmsil olunan**, qonşuya isə **nümayəndə** deyilir.

Nümayəndəlik dedikdə, müəyyən bir şəxsin (nümayəndənin) başqa şəxsin (təmsil olunanın) adından və həmin şəxsin mənafeyi üçün ona verilmiş səlahiyyət əsasında müqavilələr bağlaması və digər hüquq hərəkətləri etməsi başa düşülür. Bunun nəticəsində təmsil olunan şəxs üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur.

Əmələ gəlmə əsasına görə nümayəndəlik iki cür olur:

- qanuni (məcburi) nümayəndəlik;
- könüllü nümayəndəlik.

Qanunun ifadə etdiyi göstərişə görə yaranan nümayəndəlik

qanuni (məcburi) nümayəndəlik adlanır. Məsələn, valideynlər (və ya övladlığa götürənlər) 14 yaşınadək olan öz uşaqlarının qanuni nümayəndələri hesab olunurlar. Əgər azyaşlı uşaqlar üzərində qəyyum təyin edilərsə, qəyyum həmin uşaqların qanuni nümayəndəsi sayılır.

Müqavilə əsasında əmələ gələn nümayəndəliyə **könüllü nümayəndəlik** deyilir. Bir az bundan əvvəl yuxarıda çəkdiyimiz misal **könüllü nümayəndəliyə** misaldır.

Etibarnamə Nümayəndə üçüncü şəxslə müqavilə bağlayan zaman onun belə səlahiyyətə malik olmasını sübut etməlidir. Nümayəndə üçüncü şəxsin qarşısında sübut etməlidir ki, o, təmsil olunan adından və təmsil olunanın mənafeyi üçün müqavilə bağlayır. Bunun üçün təmsil olunan şəxs nümayəndəyə müvafiq sənəd verir. Bu sənəd mülki qanunvericilikdə **etibarnamə** adlanır.

Etibarnamə dedikdə, təmsil olunan adından üçüncü şəxslər qarşısında təmsil olunmaq üçün nümayəndəyə verilən yazılı səlahiyyət başa düşülür.

Etibarnamə müddətli sənəddir, lakin o, **istənilən müddətə** verilə bilər. Etibarnamədə müddət göstərilməyə də bilər. Belə halda o, tərtib edildiyi gündən **bir il ərzində qüvvəsini saxlayır**. Bu müddət ötdükdə etibarnamə öz qüvvəsini itirir. Tərtib olunma tarixi göstərilməyən etibarnamə etibarsız sayılır.

Etibarnamənin üç növü fərqləndirilir: **baş (ümumi) etibarnamə** (bu növ etibarnamə nümayəndəyə mümkün olan bütün müqavilələri bağlamaq hüququ verir); **xüsusi etibarnamə** (bu növ etibarnamə bir neçə eyni növlü müqavilə bağlamağa səlahiyyət verir); **birdəfəlik etibarnamə** (bu növ etibarnamə nümayəndəyə konkret və dəqiq olan müqavilə bağlamağa səlahiyyət verir; məsələn, poçtla göndərilmiş bağlamayı almaq, bir aylıq əmək haqqını almaq və s.).

Etibarsız əqdlər Əqdin etibarlı olması üçün **dörd şərtin olması** lazımdır. Bu şərtlərə aiddir:

- **əqdin subyekt tərkibinə aid olan şərt** (subyektin fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır);
- **əqdin məzmununa aid olan şərt** (əqdin məzmunu qanunun tələblərinə uyğun olmalıdır);
- **əqddə iştirak edən tərəflərin iradəsinə aid olan şərt** (tərəflərin iradəsi həqiqətən də onların əqd bağlamaq arzusunu ifadə etməlidir, habelə iradə ilə iradəni ifadə etmə bir-birinə

uyğun gəlməlidir);

- **əqdin formasına aid olan şərt** (əqd qanunda nəzərdə tutulan formada bağlanmalıdır).

Göstərilən şərtlərdən biri pozularsa, əqd etibarsız hesab edilir. Belə halda arzu edilən hüquqi nəticəyə nail olunmur.

Etibarsız əqdlər elə hüquqa zidd hərəkətlərdir ki, bu hərəkətlər əqdin etibarlı olması şərtlərindən heç olmazsa, birinə uyğun gəlmədiyinə görə arzu edilən hüquqi nəticəyə səbəb olmur.

Etibarsız əqdlərin iki növü vardır: mübahisə edilən əqdlər; puç əqdlər.

Mübahisə edilən əqdlər odur ki, bu əqdlərin mübahisə edilməsi faktı onların etibarsız sayılması üçün kifayətdir. Bu növ etibarsız əqdlərə aiddir: hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər; aldatma nəticəsində bağlanmış əqdlər; zorakılıq nəticəsində bağlanmış əqdlər; 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bağladığı əqdlər; məhdud fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxslərin bağladığı əqdlər və s. Məsələn, minik avtomobilinin sahibi satışdan qabaq qət olunan məsafəni (kilometrajı) alıcıdan gizlətmək üçün onun spidometrini və ya texniki pasportunu dəyişdirir. Bu vasitə ilə o, avtomobilin köhnəlmə dərəcəsini alıcıdan gizlədir, alıcını aldadır. Belə halda aldatma nəticəsində bağlanan alqı-satqı müqaviləsi (əqd) göz qabağındadır.

Puç əqdlər odur ki, onların etibarsız sayılması üçün məhkəmə qərarının olması və mübahisə edilməsi tələb edilmir; onlar özlüyündə etibarsızdır. Bu növ əqdlərə aiddir: uydurma əqdlər; yalan əqdlər; qeyri-ciddi əqdlər; mütləq qabiliyyəti olmayan şəxslərin bağladığı əqdlər. Məsələn, müsadirədən yaxa qurtarmaq üçün vətəndaş öz qonşusu ilə belə bir bağışlama müqaviləsi bağlayır ki, guya o, minik avtomobilini qonşuya bağışlayır. Bu, uydurma əqddir. Başqa bir misalda maddi cəhətdən imkanı olan sahibkar əliaçıqlıq göstərərək, öz bağ evlərindən birini dostuna bağışlayır. Kommersant səs-küyə səbəb olmamaq üçün, özünü «dile-dişə salmamaq üçün» dostu ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu, yalan əqddir.

Etibarsız əqdlər hansı hüquqi nəticəyə səbəb olur? Əqdin etibarsızlığı məlum olduqda, **əgər əqd icra edilməmişsə, sadəcə olaraq o, ləğv edilir.** Əgər etibarsız əqd icra edilməmişsə, onda əqd bağlayan **tərəflərin ilkin vəziyyəti bərpa olunur**, yəni tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldıqlarını digər tərəfə qaytarır. Buna

mülki hüquqda **restitusiya** (bərpa olunmaq) deyilir. Məsələn, satıcı portretin əslini yox, onun yaxşı işlənmiş surətini alıcıya satır. Yanılma nəticəsində bağlandığına görə bu əqd etibarsız hesab edilir. Buna görə də alıcı portretin surətini geri qaytarır və verdiyi pulu satıcıdan alır. Belə halda restitusiya göz qabağındadır

§ 8. Əşya hüququ

Əşya hüququ və onun əsas anlayışları (Əşya hüququ mülki hüququn əsas yarım sahələrindən biridir. Əşya hüququ dedikdə biz nə başa düşürük?)

Əşya hüququ dedikdə, əşyanın subyektlərə məxsus olması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əşya hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır:

- məhdud əşya hüququ;
- mülkiyyət hüququ.

Məhdud əşya hüququ dedikdə, mülkiyyətçi olmayan şəxsin özgəsinin (başqasının) əşyasından öz mənafeyi üçün istifadə etməsi nəticəsində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Məhdud əşya hüququ imkan verir ki, əşyadan mülkiyyətçi ilə bərabər, eyni vaxtda həm də digər şəxslər (mülkiyyətçi olmayan şəxslər) istifadə etsinlər. Məsələn, yaşayış evinin mülkiyyətçisi olan şəxs öz qohumuna icazə verir ki, o, həmin evdə ömürlük yaşasın. Başqa bir misalda torpağın mülkiyyətçisi icazə verir ki, qonşu həmin torpaq sahəsində özünə yaşayış evi tikib yaşasın.

Mülkiyyət hüququ əşya hüququnun mühüm və fundamental anlayışı hesab edilir. Əşyadan mülkiyyətçinin maksimum dərəcədə istifadə etmək imkanı məhz mülkiyyət hüququ ilə təmin edilir.

Dövlət, bələdiyyələr, fiziki və hüquqi şəxslər mülkiyyət hüququnun subyektləridir.)

Mülkiyyət hüququnun anlayışı (Mülkiyyət hüququ iki mənada işlədilir: obyektiv mənada mülkiyyət hüququ; subyektiv mənada mülkiyyət hüququ.)

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan mülkiyyət hüququ əşya hüququnun əsas institutu kimi çıxış edir.

Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əşyaya öz istədiyi kimi sahiblik etmək, əşyadan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək imkanları başa düşülür. Bu baxımdan mülkiyyət hüququ **subyektiv mülkiyyət hüququ** kimi çıxış edir.

Subyektiv mülkiyyət hüququ **üç hüquqi imkandan** ibarətdir. Bu imkanlara **səlahiyyətlər** deyilir. Həmin səlahiyyətlər bunlardan ibarətdir:

- əşyaya sahiblik səlahiyyəti;
- əşyadan istifadə etmək səlahiyyəti;
- əşya barəsində sərəncam vermək səlahiyyəti.

Sahiblik səlahiyyəti şəxsin əşyaya faktiki yiyəlik və ona fiziki nəzarət etmək imkanındır. Bu səlahiyyətdən istifadə etməklə şəxs təsərrüfatında əşyaya malik olur, sığorta etdirir, uçotunu aparır, balansə götürür. Şəxs əşyanın salamat qalmasını təmin edir, saxlayır və onu idarə edir.

Sahiblik səlahiyyəti iki cür olur: qanuni sahiblik; qanunsuz (qeyri-qanuni) sahiblik.

Hüquqi əsası olan sahibliyə **qanuni sahiblik** deyilir. Bu növ sahiblik çox vaxt müqavilə əsasında yaranır. Məsələn, şəxs öz əmlakını kirayə müqaviləsi əsasında kirayəçiyə verir. Kirayəçinin əmlaka sahibliyi qanuni sahiblik hesab edilir. Kirayə müqaviləsi isə bu sahibliyin hüquqi əsası sayılır.

Hüquqi əsası olmayan sahibliyə **qanunsuz (qeyri-qanuni) sahiblik** deyilir. Onun özü iki cür olur: vicdanlı sahiblik; vicdansız sahiblik.

Əgər şəxs özünün əşyaya sahibliyini qanunsuz olmasını bilmirsə və ya bilməli deyildirsə, buna **vicdanlı sahiblik deyilir**. Məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır və hər hansı vətəndaşa satır. Vətəndaşın əmlaka olan sahibliyi vicdanlı sahiblikdir. Ona görə ki, o, aldığı əmlakın oğurluq malı olduğunu bilmir.

Vicdansız sahiblik zamanı şəxs əşyaya qanunsuz sahiblik etdiyini bilir və ya bilmək imkanına malik olur. Məsələn, şəxsin bilə-bilə oğurlanmış əmlakı satın alması vicdansız sahibliyə misaldar.

İstifadə etmək səlahiyyəti dedikdə, əşyadan fayda götürmək, onun faydalı təbii xüsusiyyətlərini hasil etmək imkanı başa düşülür. Bu səlahiyyət əsasında fiziki şəxs əşyadan istifadə etməklə öz maddi və mənəvi tələbatını ödəyir (məsələn, öz mənzil-

lində yaşayır, avtomobildə gedir, ayaqqabını və paltarları geyinir və s.), hüquqi şəxslər isə xammal və materialları emal etməklə müəyyən mal istehsal edir.

İstifadə səlahiyyəti də iki cür olur: qanuni istifadə; qanunsuz (qeyri-qanuni) istifadə

Mülkiyyətçinin icazəsi ilə əşyadan istifadə olunmasına **qanuni istifadə** deyilir. Məsələn, mülkiyyətçinin icazəsi ilə şəxs onun mənzilində yaşayır.

Mülkiyyətçinin icazəsi olmadan və qanunun tələblərini pozan istifadə **qanunsuz istifadə** adlanır. Məsələn, mülkiyyətçinin icazəsi olmadan şəxs onun avtomobilini sürür.

Sərəncam səlahiyyəti dedikdə, əşyanın hüquqi taleyini həll etmək imkanı başa düşülür. Bu imkandan istifadə etməklə şəxs özünə məxsus olan əmlakı sata, bağışlaya, girov qoya, vəsiyyət edə və s. bilər.

**Mülkiyyət
hüququnun
əmələ gəlmə
əsasları**

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu mülkiyyət hüququnun yaranmasına səbəb olur. Onlar mülkiyyət hüququnun **əmələ gəlmə üsullarıdır**. Bu üsullar iki yerə bölünür:

- ilkin üsullara;
- törəmə üsullara.

Əvvəllər heç kimə məxsus olmayan əşyaya mülkiyyət hüququnun yaranmasına və ya əşyanın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmadan mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə **ilkin üsullar** deyilir. İkin üsullara aiddir: şəxsin özü üçün **əşya hazırlanması** və ya **yaratması** (məsələn, ev tikməsi); **özbaşına tikinti** (özbaşına tikiliyə şəxsin mülkiyyət hüququ yalnız məhkəmə qaydasında yarana bilər); **emal** (şəxs emal yolu ilə materiallardan istifadə etməklə yeni əşya hazırlayır); **birləşmə** (məsələn, daşınar əşya torpaq sahəsi ilə birləşdirilir və s.); **əldə edilməsi hamıya müyəssər olan əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi** (məsələn, meşədən giləmeyvə, göbələk yığmaq, heyvan ovlamaq, balıq tutmaq və s.); **sahibsiz daşınar əşyaya** mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; **tapıntıya** (tapılmış əşyaya) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; **dəfinəyə** mülkiyyət hüququnun yaranması (torpağa basdırılmış və ya başqa üsullarla gizlədilmiş, mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmayan pul və ya digər qiymətli əşyalara dəfinə deyilir); **əldə etmə müddəti** (başqa

şəxsə məxsus olan daşınar əmlaka beş il vicdanla və fasiləsiz sahiblik edən şəxs həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir) və s.

Törəmə üsul odur ki, bu üsulla mülkiyyət hüququ əsasən əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi ilə emələ gəlir. Törəmə üsullara aiddir:

- **mülki-hüquqi müqavilələr** (məsələn, alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və renta müqavilələri);
- **vərəsəlik** (şəxsin ölməsi nəticəsində vərəsələr onun əmlakına mülkiyyət hüququ əldə edirlər);
- **daşınar əşyanın verilməsi** (daşınar əşyaya sahibliyin verilməsi ilə şəxs mülkiyyət hüququ əldə edir).

Mülkiyyət
hüququna
xitam verilmə
üsulları

Mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin üsulları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində şəxsin əşyaya mülkiyyət hüququ ləğv edilir və itirilir.

Həmin üsullara aiddir **əmlakın məhv edilməsi** (hər hansı şəxsin hüquqazidd hərəkətləri nəticəsində əmlakın mövcudluğuna son qoyulur, məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını yandırır); **əmlakın tələf olması** (belə halda əmlakın mövcudluğuna heç kəsin təqsiri olmadan son qoyulur, məsələn, zəlzələ nəticəsində əşya tələf olur); **mülkiyyətçinin borclarına (öhdəliklərinə) görə şəxsin tələbinin onun əmlakına yönəldilməsi** (mülkiyyətçi aldığı borcu qaytara bilmir. Onun yaşayış evi satılır və satış pulu hesabına borcu ödənilir. Bununla mülkiyyətçinin yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ xitam edilir); **şəxsin qanuna görə ona məxsus ola bilməyən əmlaka mülkiyyət hüququnu itirməsi** (məsələn, atadan oğluna vərəsəlik qaydasında mülki silah keçir. Mülki silaha icazəsi olmadığına görə vərəsə onu satır. Beləliklə, vərəsənin mülki silaha mülkiyyət hüququna xitam verilir); **rekvizisiya və ya həcz** (əmlakın dövlət mənafeyi və ya cəmiyyətin mənafeyi üçün dövlət tərəfindən məcburi surətdə alınması, məsələn, quş qripinin yayılmasının qarşısını almaq üçün dövlət orqanı ev quşlarının əhalidən alınması barədə sərəncam verir); **müsadirə** (əmlakın törədilmiş cinayətə görə mülkiyyətçidən məhkəmənin hökmü ilə əvəzsiz alınması); **özəlləşdirmə** (dövlət mülkiyyətində olan əmlakın həm əvəzli, həm də əvəzsiz qaydada hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə keçməsi) və s.

§ 9. Öhdəlik hüququ

Öhdəlik hüququnun anlayışı

Öhdəlik hüququ mülki hüququnun həcm etibarını ilə ən böyük və iri yarım sahəsidir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin yarım sahələri çox normaları məhz öhdəlik hüququna aiddir.

Mülki hüququn hər bir yarım sahəsinin özünün nizamasalma predmeti vardır. Bəs, öhdəlik hüququ nəyi, hansı ictimai münasibətləri tənzim edir?

Öhdəlik hüququ **öhdəlik münasibətlərini** tənzim edir. Məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, daşıma, podrat, kredit, borc və digər münasibətlər öhdəlik münasibətləri hesab edilir. Onlar əsasən **iqtişadi dövriyyə münasibətləridir** ki, bunlarsız insan cəmiyyətinin mövcudluğu və yaşaması mümkün deyildir. Bundan əlavə, öhdəlik münasibətləri müəyyən bir şəxsin digər şəxsin əmlakına, sağlamlığına və həyatına zərər vurmaması ilə də yarana bilər. Bunlara **ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik münasibətləri (delikt münasibətləri)** deyilir. Məhz öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu öhdəlik hüququnu əmələ gətirir.

Öhdəlik hüququ dedikdə, öhdəlik münasibətlərini tənzim edən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Öhdəlik hüququ əsasən əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsi prosesini tənzimləyir. Əmlakın hərəkət və mübadilə edilmək (dəyişmək) prosesini nizamlamaq onun əsas və başlıca «işidir». Məsələn, alqı-satqı münasibətlərində satıcının satdığı əmlak pula mübadilə olunur. Sərnişin daşıma münasibətlərində daşıyıcının göstərdiyi xidmət (daşıma xidməti), sərnişinin ödədiyi gediş (minik) haqqına mübadilə edilir və s. ⁵

Öhdəlik və onun növləri

Öhdəlik hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı öhdəlik hesab edilir. Bəs, öhdəlik dedikdə biz nə başa düşürük?

Qeyd etdik ki, öhdəlik hüququnun predmetini öhdəlik münasibətləri təşkil edir. Bu münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bunun nəticəsində həmin münasibətlər **öhdəlik hüquq münasibətləri kimi hüquqi forma** alır. Öhdəlik hüquq münasibətləri mülki hüquq münasibətlərinin bir növüdür. Mülki qanunvericilikdə və hüquq elmində həmin münasibətlərə öhdəliklər deyilir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibəti alqı-satqı öhdəliyi, icarə

hüquq münasibəti, icarə öhdəliyi, daşıma hüquq münasibəti daşıma öhdəliyi və s. adlanır.

Öhdəlik dedikdə, elə bir mülki hüquq münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə müəyyən şəxs digər şəxsin xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyə, yeni əmlak verməyə, pul ödəməyə, iş görməyə, xidmət göstərməyə və s borclu olur. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində alıcı satıcıya pul verməli, podrat öhdəliyində podratçı (tikinti təşkilatı) sifarişçinin xeyrinə iş görməli (məsələn, ev tikməli, mənzil təmir etməli və s.), daşıma öhdəliyində daşıyıcı sərnişinə xidmət (daşıma xidməti) göstərməlidir və s.

Öhdəlik **quruluşca üç elementdən** ibarətdir: tərəflərdən; məzmunndan; obyektədən.

Öhdəliyin tərəfləri dedikdə, öhdəlik hüquq münasibətlərində çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Mülki hüququn istənilən subyekti (fiziki şəxslər, dövlət, bələdiyyələr, hüquqi şəxslər) öhdəliyin tərəfi ola bilər. Hər bir hüquq münasibətində olduğu kimi, öhdəlikdə **iki tərəf iştirak edir: səlahiyyətli şəxs; borclu şəxs. Səlahiyyətli şəxs** öhdəliyin kreditoru adlanır. **Kreditor**¹ borclu şəxsdən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxsdir.

Öhdəlikdə çıxış edən ikinci tərəf **borclu şəxs** adlanır. Borclu şəxs üzərinə müəyyən hərəkətlər etmək və ya müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmək vəzifəsi düşən şəxsdir. Ona debitor² da deyilir. **Debitor** kreditorun tələbini yerinə yetirməyə borclu olan şəxsdir. Məsələn, kirayə öhdəliyində kirayəçi borclu şəxs (debitor) hesab edilir. O, kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayə verənə qaytarmağa borcludur.

Kreditor tələb etmək hüququna malikdir. Buna subyektiv hüquq deyilir. Deməli, **öhdəlikdə subyektiv hüquq** kreditora məxsusdur. **Subyektiv vəzifə** isə borclu şəxsin üzərinə düşür. Subyektiv vəzifə müəyyən hərəkətlər etməkdən (və ya hərəkətdən çəkinmədən) ibarətdir.

Öhdəliyin məzmunu dedikdə, tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Kreditorun tələb etmək hüququ (subyektiv hüquq) və borclu şəxsin müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi (subyektiv vəzifə) öhdəliyin məzmununu təşkil edir. Məsələn, alqı-satqı öh-

¹ Latınca «credo» – inanırım

² latınca «debitor» – borclu

dəliyində satıcının (kreditorun) əşyanın pulunun ödənilməsini tələb etmək hüququ və alıcının (borclu şəxsin) pulu ödəmək vəzifəsi həmin öhdəliyin məzmununu təşkil edir.

Öhdəliyin obyektı dedikdə, borclu şəxsin davranışı (hərəkəti) başa düşülür. Bu, hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Yuxarıdakı misalda alıcının pulu ödəmək hərəkəti alqı-satqı öhdəliyinin obyektidir. Satılan əşya isə alqı-satqı öhdəliyinin predmetini təşkil edir. **Öhdəliyin predmeti** dedikdə, əşyalar, pul, qiymətli kağızlar və s. başa düşülür.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində öhdəlik hüquq münasibəti yaranır.

Müqavilə öhdəliyin əmələ gəlməsinin ən geniş yayılmış əsasıdır. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsindən alqı-satqı öhdəliyi, icarə müqaviləsindən icarə öhdəliyi və s. əmələ gəlir.

Birtərəfli əqdlər (hərəkətlər) öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Belə əqdlərin (hərəkətlərin) dairəsi kifayət qədər genişdir. Məsələn, **xüsusi mükafatlandırma vədi** bu əqdlərdən (hərəkətlərdən) biridir. Buna atanın öz itmiş uşağını tapan şəxsə televiziya vasitəsilə xüsusi mükafatlandırma vədi barədə açıq elan verməsini misal göstərmək olar. Uşağı bir nəfər vətəndaş tapır. Həmin vətəndaşla uşağın atası arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyə görə ata uşağı tapan vətəndaşa mükafat verməlidir.

Ziyan (zərər) vurmaq öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Məsələn, minik avtomobilini yüksək sürətlə idarə edən sürücü (zərərvuran) vətəndaşın (zərərçəkənin) əmlakını zədələyir. Belə halda əmlaka ziyan vurulur. Bununla sürücü ilə vətəndaş arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyə mülki qanunvericilikdə **ziyan (zərər) vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik** və ya **delikt öhdəliyi** deyilir. Həmin öhdəliyə görə sürücü (zərərvuran) əmlaka vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Əsassız varlanma öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Əsassız varlanma hüquqi əsası olmayan (qanunsuz) zənginləşmədir. Bunun nəticəsində varlanmış şəxs əldə etdiyi əmlakı məhrum olan şəxsə (zərərçəkən şəxsə) qaytarılmalıdır. Məsələn, uzaq xarici ölkədə yaşayan sahibkar «Cavadov» fəmilialı öz həkim qohumuna pul göndərir. Pul səhvən eyni binada yaşayan «Cavadov» fəmilialı başqa şəxsə çatır. O, pulu digər «Cavado-

va» (həkimə) qaytarmalıdır.

Öhdəlik hüququ iki hüquq institutundan ibarətdir:

**Müqavilə
hüququ**

- müqavilə hüquq institutundan;
- müqavilədənkenar hüquq institutundan.

Müqavilə hüququ dedikdə, müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları başa düşülür.

Müqavilələr müxtəlif növlərə bölünür. **İqtisadi məzmununa görə** onun aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- **əmlakın mülkiyyətə verilməsinə yönələn müqavilələr** (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə, renta və digər müqavilələr);
- **əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr** (məsələn, icarə, kirayə, lizinq və əvəzsiz istifadə müqavilələri);
- **iş görülməsi barədə müqavilələr** (podrat müqaviləsi);
- **xidmət göstərilməsi barədə müqavilələr** (məsələn, daşıma, saxlama, sığorta, tapşırıq, komissiya və digər müqavilələr).

Tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində tələb olunan formada razılığa gəldikdə, **müqavilə bağlanmış sayılır**. Məsələn, əşya alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtidir. Bu şərt barədə tərəflər (alıcı və satıcı) razılığa gələn kimi alqı-satqı müqaviləsi bağlanmış sayılır.

Müqavilə üç formada bağlanılır: **şifahi formada** (bağlanma vaxtı ilə icra vaxtı üst-üstə düşən müqavilələr şifahi formada bağlanılır, məsələn, bazardan ərzaq məhsulları aldığımız zaman şifahi formada alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır); **yazılı formada** (məsələn, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə hüquqi şəxslər arasında və ya hüquqi şəxslərlə vətəndaşlar arasında bağlanan müqavilələr, habelə Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda müqavilə yazılı formada bağlanılır. Məsələn, daşınar əşyaların renta müqaviləsi və ya faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanılır); **notarial formada** (bu halda müqavilə notariusun təsdiqedicisi qeydi ilə təsdiqlənir. Məsələn, daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi və ya daşınmaz əmlakın renta müqaviləsi notarial formada bağlanılır).

Müqavilə müəyyən qayda əsasında bağlanılır. Bu qaydaya görə müəyyən tərəf digər tərəfə müqavilə bağlamaq barədə təklif

verir. Müqavilə bağlamaq barədə verilən təklifə **oferta**¹ deyilir. Müqavilə bağlamaq barədə təklif edən şəxs **oferent** adlanır.

Oferentin müqavilə bağlamaq barədə təklifinin digər tərəfin qəbul etməsinə **aksent**² deyilir. Təklifi qəbul edib, ona cavab verən tərəf **aksentant** adlanır.

Müqavilədən kənar hüquq dedikdə, birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən), ziyan (zərər) vurmaqdan və əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Öhdəliklərin icrası Öhdəliklərin icrası öhdəlik hüququnun əsas anlayışlarından biridir. **Öhdəliklərin icrası** dedikdə, borclu şəxsin kreditorun xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməsi başa düşülür. Məsələn, şəxs aldığı borcu nəzərdə tutulan müddətdə qaytarır və bununla borc öhdəliyi icra edilir.

Öhdəliklərin icrası əqddir. Tərəflər öhdəliyi icra etməklə öhdəliyin məqsədinə nail olurlar. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyinin məqsədi əşyaya mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya verməkdən ibarətdir. Alqı-satqı öhdəliyi icra olunur, yeni satıcı əşyanı alıcıya verir, alıcı isə əşyanın pulunu satıcıya ödəyir. Bununla alqı-satqı öhdəliyinin məqsədinə nail olunur.

Öhdəliklər vicdanla icra olunmalıdır. Öhdəliklərin vicdanla icrası öhdəliklərin lazıminca (lazımı qaydada) icra edilməsi deməkdir. Öhdəliklərin lazıminca icrasına görə:

- öhdəliklər **lazımi subyekt qarşısında** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **nəzərdə tutulmuş yerdə** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **müəyyən edilmiş müddətdə** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **müəyyən edilmiş üsulla** icra olunmalıdır və s.

Öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi üsulları dedikdə, qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan elə tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlər öhdəliyin icra edilməsinə kifayət qədər təminat verir. Onlara **təminat üsulları** deyilir.

Mülki Məcəllə təminat üsullarına aid edir: **cərimə və penya**³

¹ Latınca «offertus» - təklif edilən.

² Latınca «acceptus» - qəbul olunan.

³ Mülki Məcəllədə cərimə və penyaya dəbbə pulu deyilir. Onlar bir-birindən yalnız hesablanma qaydasına görə fərqlənir. Cərimə birdəfəlik tutulur. Penya isə hər gecikdirilən gün üçün alınır (tutulur).

(məsələn, daşıyıcı baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürdükdə cərimə ödəyir; kredit müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, müəssisə aldığı krediti nəzərdə tutulan müddətdə ödəmədikdə, o, banka hər gecikdirilən gün üçün penya ödəsin); **saxlama** (məsələn, daşıyıcı daşıma haqqı ödənilənədək yükü yük sahibinə vermir, özündə saxlayır); **zaminlik** (zaminlik münasibətinə görə zamin müəssisənin bank və ya borcverən qarşısında krediti qaytarması üçün məsuliyyətini öz üzərinə götürür); **girov** (məsələn, şəxs öz qonşusundan aldığı borc pulun qaytarılmasını təmin etmək üçün öz minik avtomobilini girov qoyur); **beh** (məsələn, alqı-satqı öhdəliyinin icrasının təmin olunması üçün alıcı satıcıya beh verir. Əgər bu öhdəlik alıcının təqsiri üzündən icra olunmazsa, beh məbləği satıcıda qalır; həmin öhdəlik satıcının təqsiri üzündən icra olunmazsa, onda o, behi ikiqat məbləğdə alıcıya qaytarır və) s.

Öhdəliklərə xitam verilməsi Öhdəliklərə xitam verilməsi üsulları (əsasları) öhdəlik hüququnda işlədilən əsas anlayışlardan biridir. **Öhdəliklərə xitam verilməsi** üsulları (əsasları) dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan əl

həllər başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində öhdəlik ləğv olunur. Bu hallar müxtəlifdir.

İcra etmək öhdəliklərə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Söhbət öhdəliklərin yalnız lazımı qaydada icra edilməsindən gədir. Məsələn, borc alan pulu müəyyən edilmiş müddətdə borc verənə qaytarır. Bununla borc öhdəliyi lazımı qaydada icra edilir və ona xitam verilir.

Peşman haqqı vermək öhdəliyə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Məsələn, kirayəyə götürülmüş əmlak yanır. Tərəflərin razılığı ilə kirayəçi yanmış əmlakın əvəzinə başqa əmlak verməklə kirayə öhdəliyini icra edir. Burada başqa əmlak vermək peşman haqqıdır.

Novasiya¹ əsasında da öhdəliklər xitam oluna bilər. Novasiya dedikdə, ilkin öhdəliyin başqa öhdəliklə əvəz edilməsi barədə tərəflərin sazişi başa düşülür. Məsələn, tələbə kirayə müqaviləsi üzrə mənzildən istifadəyə görə bir illik kirayə haqqını ödəyə bilmir. Tələbə ilə mənzilin sahibi razılığa gəlirlər ki, bir illik kirayə haqqını borc kimi rəsmiləşdirmək üçün onlar arasında borc müqaviləsi bağlansın. Kirayə öhdəliyi (ilkin öhdəlik) borc öhdəliyi

¹ Latınca «novatio» - yeniləşmə, dəyişmə.

(yeni öhdəlik) ilə əvəz edilir. Bunun nəticəsində kirayə öhdəliyinə xitam verilir.

Öhdəliklərə qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə də xitam verilə bilər. Məsələn, tikinti təşkilatı topdan satış ticarət müəssisəsindən on min manat məbləğində tikinti materialları alır. Həmin müəssisənin ofisini tikinti təşkilatı təmir edir. Təmir işlərinin dəyəri on min manat məbləğində müəyyənləşdirilir. Tələblər qarşılıqlı surətdə əvəzləşdirilir və bunun nəticəsində hər iki öhdəlik xitam edilir.

Borcun bağışlanması öhdəliklərə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Borcun bağışlanması dedikdə, kreditorun borclunu onun üzərinə düşən vəzifədən azad etməsi başa düşülür. Məsələn, borcverən şəxs borc alana verdiyi borcu bağışlayır və bununla borc öhdəliyi xitam edilir.

Borclu və kreditorun eyni şəxs olması ilə də öhdəlik ləğv oluna bilər. Məsələn, qardaş (kreditor) öz bacısına (borcluya) borc pul verir. Bir ildən sonra qardaş ölür. Onun bacısından savayı vərəəsi yoxdur. Miras əmlak ona keçir. Bununla kreditor və borclu şəxs eyni şəxs olur və borc öhdəliyinə xitam verilir.

Öhdəliklər qanunda nəzərdə tutulan digər üsullarla da xitam edilə bilər.

Öhdəliklərin pozulmasına görə məsuliyyət

Öhdəliklərin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyət yaranır. **Zərər vurmaq faktı** bu məsuliyyətin əmələ gəlmə əsasıdır. **Məsuliyyətin yaranma şərtləri** isə bunlardan ibarətdir:

- öhdəliyi pozan şəxsin hüquqazidd hərəkəti və ya hərəkətsizliyi;
- təqsir;
- zərərli nəticə ilə hüquqazidd hərəkət və ya hərəkətsizlik arasında səbəbli əlaqə.

Öhdəliyin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyət dedikdə, elə bir tədbir başa düşülür ki, bu tədbirin tətbiq olunması nəticəsində öhdəliyi pozan şəxs üçün əmlak xarakterli arzuolunmaz nəticələr - əlavə yük yaranır.

Öhdəliyi pozan, yeni hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi əmlak nəticəsi müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Həmin formaya **mülki hüquq məsuliyyətinin formaları** deyilir. **Zərərin əvəzinin ödənilməsi** əsas və universal məsuliyyət formasıdır. Bu formaya görə təqsirkar şəxs vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Zərər mülki hüquq məsuliyyətinin əsasıdır. Zərər (zərər vu-

rulması faktı) yoxdursa, mülki hüquq məsuliyyəti də yoxdur.

Zərərin iki növü vardır (daha doğrusu zərər iki hissədən ibarətdir):

- real zərər;
- əldən çıxmış fayda.

Real zərər dedikdə, zərər çəkən şəxsin (hüququ pozulmuş şəxsin) malik olduğu əmlakın azalması başa düşülür. Real zərəre hüququ pozulmuş şəxsin çəkdiyi xərclər (məsələn, vətəndaşa xəsarət yetirilir və o, müalicəyə, dava-dərman alınmasına və s. xərc çəkir), onun malik olduğu əmlakın zədələnməsi (əşyanın pisləşməsi və bunun nəticəsində istifadə üçün yararsız olması) və s. aiddir.

Əldən çıxmış fayda dedikdə, zərərçəkənin hüququ pozulmasaydı, onun adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edə biləcəyi gəlir başa düşülür.

Mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu prinsipə görə **zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilməlidir**. Zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi o deməkdir ki, hüquq pozuntusu törətmiş şəxs (zərər-vuran) zərərin hər iki növünün, yəni həm real zərərin, həm də əldən çıxmış faydanın əvəzini ödəyir. Məsələn, kənd sakini (kirayəçi) yay aylarında şəhərdəki bağ evini kirayə götürür. Taxtadan tikilmiş evin bir otağı kirayəçinin təqsiri üzündən yanır. Kirayəyə verən bağ evini bərpa (təmir) etmək üçün zəruri xərc çəkir. Bu xərc real zərəri ifadə edir. Söz yox ki, ev bərpa (təmir) olunduğu müddət ərzində kirayəyə verən şəxs kirayə haqqı (məsələn, iki aylıq kirayə haqqı) almaq imkanından məhrum olur. Bu isə əldən çıxmış faydadır. Kirayəçi həm real zərəri, həm də əldən çıxmış faydanı ödəməlidir.

§ 10. Vərəsəlik hüququ

Vərəsəlik hüququnun anlayışı və predmeti

Mülki hüququn yarım sahələrindən biri vərəsəlik hüququ adlanır. Fiziki şəxs öldükdən sonra onun əmlak hüquq və vəzifələri (məsələn, əmlaka mülkiyyət hüququ, borcu və krediti qaytarmaq vəzifəsi və s.) digər şəxslərə keçir. Ölmüş şəxs **miras qoyan**, hüquq və vəzifələrin keçdiyi şəxs isə **vərəsələr** adlanır. Vərəsəlik hüququ da miras qoyan şəxsin əmlak hüquq və vəzifələrinin vərəsələrə keçməsi prosesini tənzimləyir.

Vərəsəlik hüququ dedikdə, miras qoyan şəxsin əmlak hüquq və vəzifələrinin vərəsələrə keçməsi prosesini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Vərəsəlik hüququnun nizaməsalma predmetini vərəsəlik münasibətləri təşkil edir. **Vərəsəlik münasibətləri** isə fiziki şəxsin ölməsi ilə ayrı-ayrı şəxslərin vərəsə olmaq hüququnun yaranması, bu hüquqların həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi, habelə qorunması və müdafiə edilməsi ilə bağlı olaraq yaranır.

Vərəsəlik hüququnun əsas mənbəyi Mülki Məcəllədir. Mülki Məcəllənin axırncı 10-cu bölməsi məhz vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bundan başqa, vərəsəlik münasibətlərini nizamlayan mülki hüquq normaları **Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı qanunlarında** da nəzərdə tutulmuşdur.

**Vərəsəlik
hüququnun əsas
anlayışları**

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışlarından biri vərəsəlik adlanır. **Vərəsəlik** dedikdə, ölmüş şəxsin (miras qoyan şəxsin) əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və vəzi-

fələrinin qanunda nəzərdə tutulan qaydada vərəsələrə keçməsi başa düşülür. Vərəsələrə miras qoyan şəxsin bütün hüquq və vəzifələri keçmir. Onlara əsasən ölmüş şəxsin (miras qoyanın) hələ sağlığında malik olduğu **əmlak hüquqları, xüsusən də mülkiyyət hüququ keçir.** Bununla belə, miras qoyanın bütün əmlak hüquqlarının hamısı vərəsəlik qaydasında keçmir. Bəzi əmlak hüquqlarının (məsələn, miras qoyanın aliment almaq hüququnun) vərəsəlik üzrə keçməsinə yol verilmir.

Vərəsələrə həm də miras qoyanın **bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** (məsələn, ixtiraya patent almaq hüququ, ölmüş müəllifin əsərinə müəlliflik şəhadətnaməsi almaq hüququ və s.) keçə bilər. Amma ümumi qayda belədir ki, miras qoyanın şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsələrə keçmir. Ad hüququ, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ixtiraya olan müəlliflik hüququ və s. bu qəbildən olan hüquqlara misal ola bilər. Bu hüquqlar miras qoyanın şəxsiyyətdən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir, hər hansı şəxsə verilmir.

Miras qoyan şəxsin əmlak vəzifələri də vərəsəlik üzrə keçir (məsələn, miras qoyanın aldığı borcu qaytarmaq vəzifəsi və s.). Amma şəxsi xarakterə malik olan bəzi əmlak vəzifələri (məsələn, aliment ödəmək vəzifəsi və s.) vərəsəlik qaydasında keçmir.

Miras (miras əmlak) vərəsəlik hüququnun mərkəzi anlayışı

hesab edilir. Ona görə ki, miras vərəsəlik hüquq münasibətinin obyektini təşkil edir. Əgər obyekt yoxdursa, onda vərəsəlik hüquq münasibətinin özü mövcud ola bilməz.

Miras (miras əmlak) dedikdə, miras qoyanın (ölən fiziki şəxsin) qanunla müəyyənləşdirilən qaydada vərəsələrə keçən əmlak hüquq və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür. Özü də dərhal qeyd edirik ki, ölmüş şəxsin vərəsələrə yalnız **mülki hüquq və vəzifələri** keçə bilər ki, onlar əmlak xarakterlidir. Öz məzmununa görə mülki (əmlak) xarakterə malik olmayan hüquq və vəzifələrin (məsələn, inzibati, dövlət, əmək, sosial təminat və digər hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquq və vəzifələrin) vərəsəlik əsasında keçməsi mümkün deyildir.

Əmlak hüquqları və vəzifələri mirasın özəyini təşkil edir. Əmlak hüquqlarının məcmusuna **miras aktivi** deyilir. Əmlak vəzifələrinin məcmusu isə **miras passivi** adlanır. Miras da **aktiv və passivin məcmusundan ibarətdir.**

Qanun üzrə vərəsəlik

Qanun üzrə vərəsəlik bizim tez-tez hallarda rast gəldiyimiz anlayışdır. O, vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir.

Qanun üzrə vərəsəlik qanunda nəzərdə tutulan hallardan (faktlardan) əmələ gəlir. Buna görə də o, qanun üzrə vərəsəlik adlanır. Qanun üzrə vərəsəlik dedikdə, vərəsəliyin növlərindən biri başa düşülür.

Qanun üzrə vərəsəlik odur ki, bu növ vərəsəlik zamanı ölən şəxsin hüquq və vəzifələrinin keçdiyi şəxslərin, yeni vərəsələrin dairəsi qanunun özü ilə müəyyənləşdirilir.

Mülki Məcəllənin (qanunun) normaları müəyyən edir ki, ölən şəxsin hüquq və vəzifələri kime və hansı həcmdə keçməlidir. Bu cür normalara əsaslanan vərəsəlik qanun üzrə vərəsəlik adlanır.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsə olmaq hüququ əldə edən və dairəsi birbaşa qanunun özü ilə müəyyənləşdirilən şəxslər **qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri** adlanırlar. Onlara **qanun üzrə vərəsələr** də deyilir. Qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən Mülki Məcəllə (qanun) **vərəsənin miras qoyanla yaxın qohumluq faktını** əsas meyar kimi götürür və nəzərə alır.

Qanun üzrə vərəsələr növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılırlar. Bu **növbə** qanunla müəyyən edilir. Mülki Məcəllə qanun üzrə vərəsəliyin **beş növbəsini** nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq qanun üzrə vərəsələr **beş növbə üzrə vərəsələrə** bölünür:

- **birinci növbə vərəsələr** (ölən şəxsin uşaqları; ölən şəxsin ölümündən sonra doğulmuş uşaq; ölən şəxsin arvadı və ya əri; ölən şəxsin övladlığa götürdüyü şəxs; ölən şəxsin valideynləri; ölən şəxsi övladlığa götürən şəxslər);
- **ikinci növbə vərəsələr** (ölən şəxsin bacıları; ölən şəxsin qardaşları);
- **üçüncü növbə üzrə vərəsələr** (ölən şəxsin babası; ölən şəxsin nənəsi);
- **dördüncü növbə üzrə vərəsələr** (ölən şəxsin xalaları, bibiləri, dayıları, əmiləri);
- **beşinci növbə üzrə vərəsələr** (ölən şəxsin xala uşaqları, dayı uşaqları, bibi uşaqları və əmi uşaqları).

Qanun üzrə vərəsələrin növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılmalarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar **vərəsəliyə eyni vaxtda yox, ardıcıl surətdə (bir-birinin ardınca) çağırılırlar**: vərəsəliyə əvvəlcə ilk növbədə birinci növbə üzrə vərəsələr çağırılırlar; əgər birinci növbə üzrə vərəsələr yoxdursa və ya onlar miras əmlakı qəbul etməkdən imtina etmişlərsə, onda vərəsəliyə ikinci növbə üzrə vərəsələr çağırılırlar və s.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik Qanun ayrı-ayrı şəxslərə hüquq verir ki, onlar ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakı barədə sərəncam versinlər. Bu, vərəsəliyin digər növüdür. Bu cür sərəncam **vəsiyyət**, ona əsaslanan vərəsəlik isə vəsiyyət üzrə vərəsəlik adlanır.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik odur ki, bu vərəsəlik zamanı ölən şəxsin hüquq və vəzifələri onun hələ sağlığında etdiyi vəsiyyətdə (vəsiyyətnamədə) göstərilən şəxsə (şəxslərə) keçir.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik vəsiyyət əsasında yaranır. **Vəsiyyət** dedikdə, vəsiyyət edən şəxsin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının hüquqi taleyi barədə etdiyi sərəncam başa düşülür. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin qayda və şərtləri **vəsiyyət edən şəxsin iradəsi** ilə müəyyən edilir. Vəsiyyət edən rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Özü də o, **tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli** (18 yaşı tamam) olmalıdır. 18 yaşı tamam olmayan şəxsin etdiyi vəsiyyət etibarsızdır.

Şəxs öz əmlakını istənilən fiziki və hüquqi şəxsə, habelə dövlətə və bələdiyyələrə vəsiyyət edə bilər. Bu zaman vəsiyyət olunan şəxslərin buna razılıq verməsi tələb olunmur.

Vəsiyyət edənin tərtib etdiyi sənədə **vəsiyyətnamə** deyilir. **Vəsiyyətnamə hökmən və mütləq yazılı olmalıdır.** Şifahi formada vəsiyyətnamə tərtib edilməsinə yol verilmir.

Formasına görə vəsiyyətnamənin **iki növü** fərqləndirilir:

- əllə yazılan vəsiyyətnamələr;
- notarial formada olan vəsiyyətnamələr.

Əllə yazılan vəsiyyətnamələr odur ki, bu vəsiyyətnamələr vəsiyyət edənin öz dəst-xətti ilə yazılıb imzalanır. Onlara **ev vəsiyyətnamələri** də deyilir. Bu növ vəsiyyətnamələrin notariat qaydasında təsdiqlənməsi tələb edilmir. Hər kəs ev vəsiyyətnaməsi tərtib edə bilər.

Notariat vəsiyyətnaməsi (notarial formalı vəsiyyətnamə) dedikdə, vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilən və imzalanan, notarius tərəfindən təsdiq edilən vəsiyyətnamə başa düşülür. Notarius olmadığı yerlərdə isə vəsiyyətnamə yerli özünüidarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Mirasın açılması Mirasın açılması vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir. **Mirasın açılması** dedikdə, vərəsəlik hüquq münasibətlərinin yaranması başa düşülür. Vərəsəlik hüquq münasibəti isə fiziki şəxsin ölümü ilə yaranır. Deməli, **fiziki şəxsin ölümü mirasın açılmasına səbəb olur.** Miras isə həmişə **müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə açılır.**

Miras qoyanın **öldüyü gün** mirasın açıldığı vaxt sayılır. Miras qoyanın **yaşayış yeri** mirasın açıldığı yer hesab edilir.

Mirasın qəbul edilməsi Vərəsə tərəfindən miras əmlak yalnız o halda əldə edilə bilər ki, o, miras əmlakın əldə edilməsinə öz razılığını bildirsin, razılıq versin. Razılığın bu cür bildirilməsinə mülki qanunvericilikdə mirasın qəbulu deyilir.

Mirasın qəbulu dedikdə, elə bir hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkətin vasitəsilə vərəsəliyə çağırılan şəxs vərəsəlik hüququnu həyata keçirir və miras əmlakı əldə etmək imkanı qazanır.

Miras iki üsulla qəbul edilir:

- formal üsulla;
- qeyri-formal üsulla.

Mirasın qəbul edilməsinin formal üsulu dedikdə, vərəsənin notariat kontoruna miras əmlakı qəbul etdiyi barədə ərizə verməsi başa düşülür. Ərizə **mirasın açıldığı yer üzrə notariat kontoruna verilir.** Vərəsə ərizəni yazılı formada verməlidir.

Mirasın qəbul edilməsinin qeyri-formal üsulu odur ki, bu üsula görə vərəşenin konkret hərəkətləri və rəftarı onun mirası qəbul etmək niyyətini açıq-aşkar təsdiqləyir və sübut edir. Bu hərəkətlərin məzmunundan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, vərəşə miras əmlakı qəbul etmək məqsədi güdür. Göstərilən üsul **miras əmlaka faktiki sahiblik etməklə** (məsələn, vərəşə yaşayış evində yaşayır və onun saxlanması üçün tədbirlər görür və ya miras əmlakın saxlanmaq xərclərini çəkir və s.) və ya **miras əmlakı faktiki idarə etməklə** (məsələn, miras əmlakı təmir etməklə, miras əmlaka görə vergi ödəməklə və s.) həyata keçirir.

Miras əmlak yalnız müəyyən müddət ərzində qəbul edilə bilər. Həmin müddətə **mirasın qəbul edilmə müddəti** deyilir. Mirasın qəbul edilmə müddəti üç aydır. Belə ki, miras **üç ay ərzində qəbul edilə bilər** (MM-in 1246-cı maddəsi). Əgər həmin müddət ərzində miras əmlak qəbul olunmazsa, miras əmlakı əldə etmək mümkün olmur. Lakin üzrlü səbəblər olduqda, məhkəmə üç aylıq müddəti bərpa edə bilər.

§ 11. Əqli mülkiyyət hüququ

Əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı və predmeti

Əqli mülkiyyət hüququ mülki hüququn yarım sahələrindən biridir. O, çox vaxt **müştəsnə hüquq** adlandırılır.

Mülki hüququn hər bir yarım sahəsinin özünün ayrıca nizamasalma (tənzimləmə) predmeti vardır. Bəs, əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmeti nədən ibarətdir? O, mülki münasibətlərin hansı qrupunu (növnü) tənzimləyir?

Bildiyimiz kimi, mülki hüquqla üç qrup (növ) ictimai münasibət tənzimlənir ki, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri həmin qruplardan biridir**. Məhz həmin münasibətlər **əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetini** təşkil edir. Belə ki, göstərilən münasibətlər **yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin** (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların, elmi kəşflərin, seleksiya nailiyyətlərinin, istehsal sirlərinin və s.) barəsində yaranır. Onlara **əqli mülkiyyət məhsulları (obyektləri)** də deyilir. Məhz əqli mülkiyyət məhsulları (obyektləri) əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin obyektini təşkil edir.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ mülki münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibət əqli mülkiyyət hüququnun predmeti sayılır. Həmin mülki münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onların məcmusu mülki hüququn yarım sahəsi kimi əqli mülkiyyət hüququnu əmələ gətirir.

Mülki hüququn yarım sahəsi kimi əqli mülkiyyət hüququ dedikdə, əqli mülkiyyət obyektlərinin (yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin) yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq əmələ gələn ictimai mülki münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əqli mülkiyyət obyektləri barədə yaranan ictimai münasibətlərin bir neçə yarım növü vardır. Müəlliflik münasibəti, ixtira münasibəti, kəşf münasibəti və s. ona misal ola bilər. Bu münasibətlərin və əqli mülkiyyət obyektləri barədə yaranan digər münasibətlərin iki tərəfi vardır:

- qeyri-əmlak tərəfi;
- əmlak tərəfi.

Göstərilən münasibətlərin qeyri-əmlak tərəfi əsas rol malikdir. Belə ki, münasibətin əmlak tərəfi qeyri-əmlak tərəfindən törəyərək ondan asılıdır. Məsələn, şəxs ixtira edir (məsələn, paltaryuyan maşın). Bununla həmin şəxslə (ixtiraçı ilə) cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında ixtira (paltaryuyan maşın) barəsində ixtira münasibəti əmələ gəlir. Bu, qeyri-əmlak münasibətidir (münasibətin qeyri-əmlak tərəfidir). Ixtiraçı ixtiranın çertyojlarını istehsal müəssisəsinə verir. Müəssisə bunun əsasında kütləvi surətdə paltaryuyan maşın istehsal edir və onları əhaliyə satır. Bu isə münasibətin əmlak tərəfidir.

Başqa bir misalda alim elmi əsər yazır. Bununla əsər barəsində alimlə (müəlliflə) cəmiyyət üzvləri arasında müəlliflik münasibəti yaranır (qeyri-əmlak tərəfi). Əsər nəşr olunaraq kitab formasında çapdan çıxır. Kitabın çoxsaylı nüsxələri oxuculara satılır (münasibətlərin əmlak tərəfi)

**Əqli mülkiyyət
hüququnun əsas
institutları**

Əqli mülkiyyət hüququ bir neçə institutdan ibarətdir. Onlar arasında iki institut daha vacib rol oynayır. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu (müəlliflik hüququ institutu)

onlardan biridir.

Müəlliflik hüququ institutu özündə elə hüquq normalarını

birleşdirir ki, bu normalar elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Əqli mülkiyyət hüququnun institutları arasında daha vacib rola malik olan digər institut patent hüququ hesab edilir.

Patent hüququ institutu özündə elə hüquq normalarını birləşdirir ki, həmin normalar ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Müəlliflik hüququnun əsas mənbəyi «**Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanun**» (1996), patent hüququnun əsas mənbəyi isə «**Patent haqqında qanun**» (1997) hesab edilir.

**Müəlliflik
hüququnun
obyekti**

Müəlliflik hüququ institutunun əsas **və başlıca** funksiyası elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini hüquqi cəhətdən (fiziki cəhətdən yox) qorumaqdan ibarətdir. **Əsərlərin hüquqi cəhətdən qorunması** dedikdə, müəllifin razılığı və icazəsi olmadan, ona müəllif qonorarı (haqqı) verilmədən əsərdən sərbəst şəkildə istifadə edilməməsi (məsələn, əsərin çap edilməməsi, başqa dilə tərcümə edilməməsi və s.) başa düşülür.

Lakin müəlliflik hüququ bütün əsərlərin hamısını istisnasız olaraq, hüquqi cəhətdən qoruya bilməz. Müəllifin fəaliyyət nəticəsini qorumaq üçün **iki şərtin (əlamətin, meyarın)** olması tələb edilir. Birinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, əsər **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır**, yəni əsər yaradıcılıq xarakterinə malik olmalıdır (**yaradıcılıq əlaməti**). Alimlərin əksəriyyəti **yeniliyi (təzəliyi)** əsərin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasının əsas göstəricisi (meyarı) hesab edirlər. Yenilik əsərin məzmun və ya forma cəhətdən, ideya və elmi konsepsiya baxımından və s. təzə olmasında ifadə olunur.

İkinci şərtə görə, əsər hər hansı bir **obyektiv (maddi, xarici) formada ifadə edilməlidir**. Məhz bu forma imkan verir ki, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan əsəri başqaları dərk etsin, qavrasın və başa düşsün. Axı, əsər qeyri-maddi nemət olub, fiziki cəhətdən toxunulmaqla hiss edilmir. Məsələn, əlyazma əsərin ifadə edildiyi obyektiv formadır. Məlum məsələdir ki, əlyazma olmasa, əsəri çap etmək (nəşr etmək) olmaz. Əsər çap olunduqda isə o, hamı tərəfindən dərk edilir, başa düşülür və qavranılır.

Göstərilən iki şərtədən (əlamətdən) biri olmazsa, onda müəllifin fəaliyyət nəticəsi əsər hesab edilmir. Həmin şərtlərə **əsərin əlamətləri** deyilir. Hər iki şərtə (əlamətə) cavab verən fəaliyyət nəticəsi isə əsər kimi tanınır, müəlliflik hüququ ilə qorunur və müəlliflik hüququnun obyektini sayılır. Deməli, **müəlliflik hüququnun obyektini** əsərdən ibarətdir.

Əsər dedikdə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin elə bir nəticəsi başa düşülür ki, bu nəticə hamının dərk etdiyi hər hansı obyektiv formada ifadə olunur.

Yalnız müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlər hüquqi cəhətdən qorunur. Müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlər isə qorunmur. Buna görə də onlardan hər hansı icazə olmadan hamı sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Həmin əsərlərə aiddir:

- rəsmi sənədlər (qanunlar, məhkəmə qərarları və s.);
- dövlət rəmzləri və nişanları (bayraqlar, gerblər, himnlər, ordenlər və s.);
- xalq yaradıcılığı əsərləri;
- hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlar.

Müəlliflik hüququnun subyektləri

Müəlliflik hüququnun subyektləri dedikdə, elə şəxslər başa düşülür ki, onlar əsər barəsində subyektiv müəlliflik hüquqlarına malikdirlər.

Əsərin müəllifi müəlliflik hüququnun başlıca subyektidir. Yaradıcı əməyi ilə əsəri yaradan şəxsə müəllif deyilir. İstənilən fiziki şəxs cinsindən, yaşından, vətəndaşlığından və fəaliyyət qabiliyyəti məsələsindən asılı olmayaraq əsər yarada və bununla müəllif ola bilər. Yalnız fiziki şəxslər əsərin müəllifi ola bilərlər.

Əsərin müəllifindən başqa aşağıdakılar da müəlliflik hüququnun subyekti ola bilərlər:

- hüquqi şəxslər (nəşriyyatlar);
- dövlət;
- müəllifin vərəsələri (müəllifin ölümündən sonra müəlliflik hüququnun subyekti onun vərəsələri olur).

Müəllifin əsər barəsində hüquqları (müəlliflik hüquqları)

Əsəri yaratmaq nəticəsində müəllif əsər barəsində bir sıra hüquqlar əldə edir. Onlara subyektiv **müəlliflik hüquqları** deyilir.

Subyektiv müəlliflik hüquqları müstəsna xarakterə malikdir. Buna görə də onlara **müstəsna hüquqlar** de-

yilir. Müstəsna liq həmin hüquqların başlıca xüsusiyyəti hesab edilir. Müstəsna liq onu ifadə edir ki, əsərdən istifadə hüququ yalnız subyektiv müəlliflik hüquqlarının sahibi olan şəxsə məxsusdur; yalnız həmin şəxs subyektiv müəlliflik hüquqlarının həyata keçirilməsi, xüsusən də əsərdən istifadə edilməsi məsələsini həll edə bilər; başqa hər hansı şəxsin belə hüququ yoxdur.

Subyektiv müəlliflik hüquqları iki növə bölünür:

- müəllifin şəxsi hüquqlarına;
- müəllifin əmlak hüquqlarına.

Müəllifin şəxsi hüquqları qeyri-əmlak xarakterli hüquqlar olub, iqtisadi məzmunundan məhrumdur. Onlar bölünməz olub, özgəninkiləşdirilmir (yəni başqa şəxslərə keçmir və verilmir). Şəxsi hüquqlar müəllif öldükəndən sonra onun vərəsələrinə keçmir. Müəllifin vərəsələri yalnız şəxsi hüquqların qorunmasını həyata keçirə bilər. Şəxsi hüquqlara aiddir: əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ; əsərdən öz adı ilə, təxəllüsü ilə və ya adsız (anonim) istifadə etmək hüququ (ad hüququ); şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ və s.

Müəllifin əmlak hüquqlarına gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlar şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq iqtisadi məzmununa malikdir. Belə ki, qanun müəllifi öz yaratdığı əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlarla təmin edir. Əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlar aşağıdakıları həyata keçirməyi, həyata keçirilməsinə icazə verməyi, yaxud qadağan etməyi bildirir:

- əsərin surətini çıxarmaq (**surətçixarma hüququ**)¹;
- əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla yaymaq, satmaq, kirayəyə vermək və s. (**yaymaq hüququ**)²;
- əsəri kütləvi nümayiş etdirmək (**kütləvi nümayiş hüququ**);
- əsəri kütləvi ifa etmək (**kütləvi ifa hüququ**);
- əsəri tərcümə etmək (**tərcümə hüququ**) və s.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları şəxsi hüquqlarından fərqli olaraq özgəninkiləşdirilməsi mümkün olan hüquqlardır. Belə ki, həmin hüquqlar müəllif müqavilələri üzrə başqa şəxslərə verilə bilər. Məsələn, müəllif əsəri çap etmək hüququnu (nəşr etmək

¹ Surətçixarma dedikdə, əsərin hər hansı maddi formada hazırlanması başa düşülür.

² Əsərin nüsxəsi dedikdə, əsərin hər hansı maddi formada hazırlanmış surəti başa düşülür.

hüququnu, surətini çıxarmaq hüququnu) nəşriyyata verir. Bundan əlavə, müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları **vərəsəlik qaydasında** vərəsələrə keçə bilər. Həm qanun üzrə vərəsələrin, həm də vəsiyyəət üzrə vərəsələrin müəllifin əmlak hüquqlarını əldə etmələri mümkündür. Qanun buna yol verir. Məsələn, müəllif öldükdən sonra əsərin surətini çıxarmaq hüququ (əsəri nəşr etmək hüququ) onun qanun üzrə vərəsəsi olan oğluna keçir.

Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti

Qeyd etdik ki, müəlliflik hüquqları əsər bərəsində yaranır. Məlum məsələdir ki, əsər yaranmazsa, onda müəlliflik hüquqları da əmələ gələ bilməz.

Bəs, müəlliflik hüquqları nə vaxt yaranır? Qanun müəyyən edir ki, **əsərin yaradılması ilə müəlliflik hüququ** da yaranır. Bu andan müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti başlanır, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra **50 il müddətinə** qüvvədə olur. Bu müddət qurtardıqda əsər ictimai **varidata** keçir.

İctimai varidata keçmiş əsər müəlliflik hüququ ilə qorunmur. Bu, o deməkdir ki, müəllifin razılığı olmadan və müəlliflik haqqı ödənilmədən hamı əsərdən sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Belə halda əsərdən istifadəyə müəllifin vərəsələrinin icazə verməsi tələb olunur.

Patent hüququnun obyektləri

Patent hüququnun obyektləri odur ki, onlar bərəsində müəllifin və patent sahibinin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, habelə əmlak hüquqları əmələ gəlir. Onlara, yeni patent hüququnun obyektlərinə

aidir:

- ixtira;
- faydalı model;
- sənaye nümunəsi.

İxtira dedikdə, sənaye və digər təsərrüfat fəaliyyəti sahələrinə konkret problemin praktiki həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həll başa düşülür. Saat, paltaryuyan maşın, kompüter, soyuducu, kondisioner, tozsoran və digərləri ixtiraya misaldır.

Faydalı model dedikdə, istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli başa düşülür. Məsələn, siqaret yandırmaq üçün alışqan, şüşə butilka ağzı açan və s. buna misaldır.

Sənaye nümunəsi məmulatın yeni xarici görkəmini müəyyən

edən bədii-konstruktiv həlldir.

Ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi **sənaye mülkiyyəti obyektləri** adlanır. Patent hüququ institutu məhz bu obyektləri hüquqi cəhətdən qoruyur. Bu, yəni sənaye mülkiyyəti obyektlərini hüquqi cəhətdən qorumaq həmin institutun əsas funksiyalarından biridir.

Patent hüququnun subyektləri

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması, qeydiyyatata alınması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq həm əmlak münasibətləri, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlərin iştirakçıları **patent hüququnun subyektləri** adlanır.

Müəllif patent hüququnun əsas və başlıca subyektidir. Müəllif dedikdə, ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs başa düşülür.

Patent sahibi patent hüququnun subyekti hesab edilir. Səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən patent verilən şəxs patent sahibi adlanır.

Sənaye mülkiyyəti obyektləri hüquqi cəhətdən patentlə qorunur və mühafizə edilir. Patent dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi) üçün səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən verilən hüquqi mühafizə (qoruma) sənədi başa düşülür. Bu sənəd öz sahibini, yəni patentin verildiyi şəxsi sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etmək üçün **müstəsna hüquqla** təmin edir. Belə ki, həmin obyektlərdən istifadə üçün müstəsna hüquq patent sahibinə məxsusdur. Patent sahibinin razılığı olmadan heç kəs patentlə qorunan (mühafizə olunan) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz.

Digər tərəfdən patent elə bir sənəddir ki, həmin sənəd sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin kim olmasını təsdiq edir.

Patent sahibi kim ola bilər, yəni patent kimə verilə bilər? Qanın müəyyən edir ki, patent hər şeydən əvvəl, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə və ya onun vərəsəsinə verilə bilər. Bundan əlavə, müəllifin və ya onun vərəsəsinin göstərdiyi hüququ və ya fiziki şəxslərə də patentin verilməsi mümkündür. Həmin şəxslərin adı patent verilməsi barədə iddia sənədində və ya ayrıca yazılmış ərizədə göstərilmişdir.

Bunlardan əlavə, **müəllif və patent sahibinin hüquq varisləri (vərəsələri)** də patent hüququnun subyektləri ola bilərlər.

Patentin alınması qaydası Sənaye mülkiyyəti obyektlərini patentlə qorumaq üçün həmin obyektlərin rəsmi surətdə tanınması tələb edilir. **Rəsmi surətdə tanınma** dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektinin səlahiyyətli dövlət orqanında qeydiyyatla alınması başa düşülür¹.

Sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq istəyən şəxs səlahiyyətli dövlət orqanına iddia sənədi verir. Verilmiş iddia sənədinin ekspertizası keçirilir. Səlahiyyətli dövlət orqanı müvafiq Dövlət reyestrində sənaye mülkiyyəti obyektini qeydə alır və iddiaçı olan şəxsə patent verir. Daha sonra, o, patent barəsində məlumatı rəsmi bülletəndə dərc etdirir.

Patentin qüvvədə olma müddəti dedikdə, patentlə verilən hüquqi mühafizənin (qorunmanın) qüvvədə olma müddəti başa düşülür.

Patent aşağıdakı müddətlərdə qüvvədə olur:

- ixtira üçün – 20 il;
- faydalı model – 10 il;
- sənaye nümunəsi üçün – 10 il.

Göstərilən müddətlər iddia sənədinin dövlət orqanına verildiyi gündən hesablanır (başlanır).

§ 12. Mülki-hüquqi müqavilənin əsas növləri

Alqı-satqı müqaviləsi Alqı-satqı müqaviləsi ən çox istifadə olunan müqavilə növlərindən biridir. Hər gün milyonlarla insan öz aralarında alqı-satqı müqaviləsi bağlayırlar. Onlar dükandan və bazardan ərzaq məhsulları, eləcə də ev avadanlıqları, məişət predmetləri və digər şeylər aldıkları zaman alqı-satqı müqaviləsindən istifadə edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsinə görə, satıcı əmlakı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əmlakı qəbul edib əvəzində müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürür.

Alqı-satqı müqaviləsində **iki tərəf** iştirak edir: satıcı; alıcı. Mülki hüququn istənilən subyekt (fiziki şəxslər; hüquqi şəxslər, yəni müəssisələr, idarələr və təşkilatlar; dövlət; bələdiyyələr) alqı-satqı müqaviləsində həm alıcı, həm də satıcı qismində iştirak edə bi-

¹ Səlahiyyətli dövlət orqanı dedikdə, Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi başa düşülür.

lەرler.

Satıcı satılan əmlakın mülkiyyətçisi, alıcı isə onu əldə edən şəxsdir. Alqı-satqı müqaviləsi nəticəsində satıcı əmlaka mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə ona mülkiyyət hüququ əldə edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini istənilən əmlak təşkil edir. Amma dövriyyədən çıxarılmış bəzi əmlak növləri (məsələn, meşə sahələri; radioaktiv maddələr; partlayıcı maddələr və s.) alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti satılan əmlakın qiymətindən ibarətdir. Satılan əmlakın qiyməti isə tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Alqı-satqı müqaviləsinin formasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bağlanarkən icra edilən, yəni bağlanma və icra edilmə anları üst-üstə düşən alqı-satqı müqavilələri **şifahi formada** bağlanılır. Məsələn, bazardan və dükandan ərzaq məhsulları və digər şeylər alınarkən şifahi formada alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır.

Bununla yanaşı, əgər alıcı və satıcı qarşılıqlı razılığa gələrlərsə, alqı-satqı müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanmalıdır və ya **notarial qaydada təsdiqlənməlidir**. Bundan başqa, daşınmaz əmlakın (torpaq sahəsinin, evin, mənzilin və s.) alqı-satqı müqaviləsi də notariat qaydasında təsdiqlənməlidir. Bundan sonra daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi dövlət reyestrində qeydiyyatda alınmalıdır. Bu zaman notariat qaydasında təsdiqlənmə və dövlət reyestrində qeydə alınma xərclərini alıcı çəkir (MM-in 647-ci maddəsi).

Dəyişmə müqaviləsi

Dəyişmə müqaviləsinə əsasən, tərəflər arasında bir əmlak digəri ilə dəyişdirilir. Bu müqavilədə iştirak edən hər bir tərəf, dəyişdirdiyi əmlakın satıcısı, aldığı əmlakın isə alıcısı hesab olunur. Deməli, dəyişmə müqaviləsində hər bir tərəf eyni vaxtda həm satıcı, həm də alıcıdır.

Dəyişmə müqaviləsinə əsasən, dəyişdirilən şeylərin qiyməti adətən bərabər sayılır. Bununla belə, onlar qeyri-bərabər qiymətli də hesab oluna bilər. Məsələn, 200 manatlıq xalça 500 manatlıq televizora dəyişdirilərkən məhz belə vəziyyət yaranır. Bu zaman müvafiq tərəf qiymət fərqi ödəməlidir, bir şərtlə ki, o, müqavilədə nəzərdə tutulsun.

Dəyişmə müqaviləsinə əsasən, dəyişdirilən şeylərin qiyməti adətən bərabər sayılır. Bununla belə, onlar qeyri-bərabər qiymətli də hesab oluna bilər. Məsələn, 200 manatlıq xalça 500 manatlıq televizora dəyişdirilərkən məhz belə vəziyyət yaranır. Bu zaman müvafiq tərəf qiymət fərqi ödəməlidir, bir şərtlə ki, o, müqavilədə nəzərdə tutulsun.

Xarici münasibətlər sahəsində **barter sövdələşməsindən** geniş istifadə olunur ki, o, dəyişmə müqaviləsinin bir növüdür.

**Bağışlama
müqaviləsi**

Bağışlama müqaviləsi əmlaka mülkiyyət hüququnun əvəzsiz olaraq başqa şəxsə verilməsinə yönəlir. Məişət sahəsində bu müqavilədən geniş

istifadə olunur.

Bağışlama müqaviləsinə görə, bir tərəf müəyyən əmlakı əvəzsiz olaraq digər tərəfin mülkiyyətinə verir. Bu müqavilədə iki tərəf iştirak edir: hədiyyə verən; hədiyyə alan.

Hədiyyə verən bağışlanılan əmlakın mülkiyyətçisi, **hədiyyə alan** isə həmin əmlakı qəbul edən şəxsdir. Bağışlanılan əmlak **hədiyyə** adlanır. Məhz hədiyyə bağışlama müqaviləsinin predmetini təşkil edir. Dövriyyədən çıxarılmamış istənilən əmlak (torpaq sahəsi, yaşayış evi, mənzil, pul, yəni həm milli valyuta, həm də xarici valyuta, qiymətli kağız və s.) bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər. Dövriyyədən çıxarılmış əmlakı isə (məsələn, qanunla dövriyyəsi qadağan edilən silahlar və döyüş sursatı və s.) bağışlamaq olmaz.

Daşınmaz əmlakın bağışlama müqaviləsi **notariat qaydasında təsdiqlənməli** və daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmalıdır. Bağışlama vədi barədə müqavilə, yəni gələcəkdə bağışlama vədinin verilməsi barədə müqavilə də notariat qaydasında təsdiqlənməlidir.

Bəzi hallarda hədiyyə verən bağışlama müqaviləsindən imtina edə bilər (məsələn, hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumunun barəsində ağır cinayət törətdiyi halda və s.). Bu zaman hədiyyə alan hədiyyəni qaytarmağa borcludur.

**Əmlak kirayə
müqaviləsi**

Əmlak kirayə müqaviləsi əmlakın başqa şəxsin müvəqqəti istifadəsinə verilməsinə yönəlmişdir. Bu müqavilənin də tətbiqi geniş xarakter daşıyır.

ter daşıyır.

Əmlak kirayə müqaviləsinə görə, kirayədar (kirayəyə verən) əmlakı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayədarı kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür. Göründüyü kimi, bu müqavilədə iki tərəf iştirak edir: kirayədar; kirayəçi. **Kirayədar** dedikdə, kirayəyə verilən əmlakın mülkiyyətçisi başa düşülür; o, əmlakı kirayəyə verən şəxsdir. **Kirayəçi** isə əmlakdan müvəqqəti istifadə edən şəxsdir. Mülki hüququn istənilən subyekti həm kirayədar, həm də kirayəçi qismində əmlak kirayə müqaviləsi bağlaya bilərlər.

Əmlak kirayə müqaviləsinin predmetini əmlak təşkil edir.

Dövriyyədən çıxarılmamış istənilən əmlak (yaşayış evi, mənzil, ev avadanlıqları, məişət predmetləri, ov alətləri, idman şeyləri, geyim şeyləri və s.) kirayəyə verilə bilər. Məlum məsələdir ki, dövriyyədən çıxarılmış əmlak (məsələn, bəşəri əhəmiyyəti olan mədəniyyət sərvətləri və s.) kirayə müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Kirayəyə verilən əmlak kirayəçinin istifadəsi üçün **yararlı vəziyyətdə olmalı**, kirayə müqaviləsinin şərtlərinə uyğun gəlməlidir. Bu, kirayədarın üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir.

Kirayə haqqı **əmlak kirayə müqaviləsinin qiymətini** ifadə edir. O, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Kirayə haqqı müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməlidir. Bu, kirayəçinin daşdığı əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, kirayə haqqı, əgər kirayə müddəti bir aydan qısdırsa, həmin müddətin sonunda ödənilməlidir; əgər kirayə müddəti bir aydan çoxdursa, kirayə haqqı müvafiq surətdə hər ayın sonunda hissə-hissə ödənilməlidir.

Əmlak kirayə müqaviləsinin müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Ona kirayə müddəti deyilir. Kirayə müddəti əmlakın hansı müddətə kirayəyə verilməsini ifadə edir. Əmlak bir ay, bir neçə gün və ay, bir il və bir neçə il müddətinə kirayəyə verilə bilər. Əmlak kirayə müqaviləsi müddət göstərilmədən də bağlana bilər. Ona **qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış əmlak kirayə müqaviləsi** deyilir.

Kirayəyə verilmiş əmlaka görə dövlət və yerli vergiləri kirayədar ödəməlidir. Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. Bununla belə, tərəflərin razılığı ilə bu vəzifə kirayəçinin üzərinə qoyula bilər. Kirayədar həm də kirayəyə verilmiş əmlakın saxlanması və ya bərpası üçün kirayəçinin çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ona ödəməlidir. Lakin kirayəyə verilən əmlak bina, qurğu və ya nəqliyyat vasitəsindən ibarət olduğu hallarda istismar, qulluq və təmizləmə xərclərinin, habelə heyvan kirayəyə verildiyi halda qulluq və bəsləmə xərclərinin əvəzini kirayədar kirayəçiyə ödəməyə borclu deyildir.

Əmlak kirayə müqaviləsinin müddəti başa çatdıqda kirayəçi əmlakı kirayədarə qaytarmalıdır.

İcarə müqaviləsi əmlak kirayə müqaviləsinin növüdür. Bəzi xarici ölkələrdə, məsələn, Rusiya Federasiyasında onlar eynimənalı (sinonim) anlayışlar kimi işlədilir. Bizim ölkə qanunvericiliyi isə onları eynimənalı anlayışlar kimi nəzərdə tutmur. Belə ki, əmlak kirayəsi dedikdə, kirayəçinin kirayəyə verilmiş əmlakdan yal-

nız istifadə etməsi başa düşülür. İcarə isə kirayəyə verilmiş əmlakdan kirayəçinin (icarəçinin) eyni vaxtda həm istifadə etməsi, həm də ondan fayda götürməsi (gəlir, bəhər və s. əldə etməsi) deməkdir. Məsələn, bağ sahəsini kirayəyə götürmüş şəxs bağ evindən yalnız istifadə edərsə (yaşayarsa, gecələyərsə və s.), bu, kirayə sayılır; o, həm də bağ sahəsindəki ağacların meyvələrindən istifadə edərsə, bu, icarə hesab edilir.

**Əmlakdan
əvəzsiz istifadə
müqaviləsi**

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsindən ailə-məişət sahəsində daha çox istifadə olunur. O, əvəzsiz əmlak kirayə müqaviləsi deməkdir. Belə ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə, kirayə haqqı ödənilmir. Məsələn, sahibi öz mənzilini istifadə etmək üçün əvəzsiz olaraq, yəni kirayə haqqı almadan yaxın qohumuna verir. Bu, onlar arasında əvəzsiz istifadə müqaviləsinin bağlanması ifadə edir. Bu müqaviləyə **ssuda müqaviləsi** də deyilir.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə bir tərəf əmlakı digər tərəfə müvəqqəti əvəzsiz istifadəyə verməyi, digər tərəf isə həmin əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Ev əşyaları, məişət predmetləri, ov və idman avadanlıqları, geyim şeyləri, torpaq sahəsi, mənzil və yaşayış evləri və digər əmlak növləri əvəzsiz istifadəyə verilə bilər. Həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm dövlət, həm də bələdiyyələr tərəf qismində əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlaya bilərlər.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi həm müəyyən müddətə, həm qeyri-müəyyən müddətə (müddət göstərilmədən) bağlana bilər. Birinci halda **müddətli əvəzsiz istifadə**, ikinci halda isə **müddətsiz əvəzsiz istifadə müqaviləsi** bağlanmış olur.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi kirayə müqaviləsi kimi, həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notariat formasında bağlana bilər.

**Borc
müqaviləsi**

Borc müqaviləsi ən çox istifadə olunan müqavilə növlərindən biridir. Bu müqavilə xüsusən də ailə-məişət sahəsində daha geniş surətdə tətbiq edilir. Biz tez-tez hallarda ayrı-ayrı şəxslərin bir-birlərinə borca pul və ya əmlak vermələrinin şahidi oluruq. Bu zaman onlar arasında münasibətlər borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Məsələn, şəxs öz qonşusuna borca 200 manat pul, 10 kq taxıl, 20 l benzin, 40 kq kartof və ya digər əmlak verir.

Borc müqaviləsinə görə, bir tərəf (borc verən) digər tərəfin (borc alanın) mülkiyyətinə pul və ya cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak verməyi, borc alan isə aldığı məbləğdə pulu və ya əmlakın miqdarına (sayına), keyfiyyətinə və cinsinə bərabər olan əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Bəzi ölkələrin, məsələn, Fransanın və Böyük Britaniyanın qanunvericiliyində borc müqaviləsi geniş mənada işlədilərək özündə birləşdirir: birincisi, istehlak borc müqaviləsini və ya sadəcə olaraq borc müqaviləsini; ikincisi, ssuda müqaviləsini. **Istehlak borc müqaviləsinə görə**, borc alan tərəfindən əmlak istifadə yolu ilə istehlak olunur. **Ssuda müqaviləsinə görə** isə əmlakdan borc alan əvəzsiz istifadə edir və bu zaman o, naturada saxlanılır, istehlak olunmur; buna görə müqavilənin müddəti başa çatdıqda borc alan həmin əmlakın özünü borc verənə qaytarır. Ssuda müqaviləsinə **istifadə borc müqaviləsi** də deyilir.

Bəzi ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Rusiya Federasiyasının və s.), o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə isə borc və ssuda iki müxtəlif və müstəqil müqavilə növü kimi tanınır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əvəzsiz istifadə müqaviləsinə ssuda müqaviləsi deyilir.

Borc müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: borc verən; borc alan. Fiziki və hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və dövlət hər iki tərəf rolunda borc müqaviləsində iştirak edə bilərlər.

Borc müqaviləsinin predmetini təşkil edir: pul; cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak. **Cinsi əlamətləri müəyyən edilən əmlak** dedikdə, əvəz edilə bilən və fərdi xüsusiyyətləri olmayan əmlak başa düşülür. Məsələn, 20 kq kartof, 5 kisə sement, 10 l benzin, 30 kq taxıl və s. cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak növləridir.

Borc alan borc aldığı əmlakı istehlak etdiyindən həmin əmlak naturada saxlanmır və buna görə də o, bu əmlakın özünü borc verənə qaytara bilmir. Odur ki, borc alan borc verənə eyni miqdarda eyni növlü başqa əmlak qaytarır.

Borc müqaviləsi həm müddətli, həm də müddətsiz bağlana bilər. **Müddətli borc müqaviləsində** borcun hansı müddətə (1 aya, 5 aya, 1 ilə, 2 ilə və s.) verilməsi göstərilir. **Müddətsiz borc müqaviləsində** isə borcun hansı müddətə verilməsi nəzərdə tutulmur, yeni o, qeyri-müəyyən müddətə bağlanır; belə halda borc verən nə vaxt tələb etsə, borc da həmin vaxt qaytarılmalıdır.

Borc müqaviləsi həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər. **Əvəzli borc müqaviləsi** odur ki, bu müqaviləyə görə, borc verən borc alana borcu faizlə verir. Faizin miqdarı onların razılığı ilə müəyyən edilir. **Əvəzsiz borc müqaviləsinə görə** isə borc alana borc faizi ilə verilmir.

Borc müqaviləsi **şifahi formada** bağlanılır. Lakin tərəflər öz aralarında razılığa gəlmiş halda, borc müqaviləsi **sadə yazılı formada** da bağlana bilər. Digər tərəfdən əgər borc verən və borc alan qarşılıqlı razılığa gəlirlərsə, borc müqaviləsi **notarial qayda**da təsdiqlənməlidir.

Kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin bir növüdür. İki şərt mövcud olduqda, borc müqaviləsi kredit müqaviləsi adlanır:

- birincisi, borc müqaviləsinin predmeti pul olduqda;
- ikincisi, borc verən qismində bank və digər kredit təşkilatı çıxış etdikdə.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə həm də **borc vermək vədi haqqında müqavilə** məlumdur (MM-in 746-cı maddəsi). Bu müqaviləyə görə, bir tərəf digər tərəfə gələcəkdə müəyyən olunmuş müddətdə borc verməyi öhdəsinə götürür. Başqa sözlə desək, müəyyən vaxt keçdikdən sonra bu müqavilə əsasında həmin şəxslər arasında borc müqaviləsi bağlanmalıdır.

Borc vermək vədi haqqında müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır¹.

Podrat müqaviləsi

Yaşayış evi, qaraj, körpü, bağ evi və digər obyektlər tikildiyi, müxtəlif təmir işləri görüldüyü hallarda tərəflər arasındakı münasibət podrat müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu, mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növlərindən biridir.

Podrat müqaviləsinə görə, podratçı sifarişçinin tapşırığı ilə onun və ya özünün materiallarından müəyyən işi görməyi, sifarişçi isə görülmüş işi qəbul edib haqqını verməyi öhdəsinə götürür.

Podrat müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: podratçı; sifarişçi. **Podratçı** ona tapşırılmış işi yerinə yetirən şəxsdir. Bir qayda olaraq, podratçı rolunda təmir-tikinti təşkilatları çıxış edirlər. Fiziki şəxslər də podratçı qismində podrat müqaviləsində iştirak edə bilərlər. Məsələn, dərzî sifarişçiyə paltar tikir; usta sifarişçi üçün

¹ Bu sətirlərin müəllifi yazdığı «Mülki hüquq» dərslərində borc müqaviləsi ilə borc vermək vədi haqqında müqaviləni eyniləşdirərək qeyri-dəqiqliyə yol verir.

mebel hazırlayır və s.

Sifarişçi isə müəyyən işin görülməsini podratçıya tapşıraraq şəxsdir. Həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm bələdiyyələr, həm də dövlət sifarişçi rolunda podrat müqaviləsində iştirak edə bilər. Adətən, onlar podratçıya müəyyən obyektlərin tikilməsini və təmir işləri görülməsini tapşırırlar.

Podrat müqaviləsinin predmetini görülən işin nəticəsi təşkil edir. Onu, yeni işin nəticəsini podratçı sifarişçiyə verməlidir. Sifarişçi buna görə podratçıya haqq ödəyir ki, o, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Podrat müqaviləsi həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notarial formada bağlana bilər.

Nəqliyyat müqaviləsi

Nəqliyyat müqaviləsi xüsusi əhəmiyyətə malik olan müqavilədir. Ona görə ki, daxili qitə münasibətlər, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr

nəqliyyatın vasitəsi ilə təmin olunur. Başqa sözlə, nəqliyyat həmin münasibət və əlaqələrin təminatı rolunu oynayır. Xüsusən də beynəlxalq ticarətin təmin olunmasında nəqliyyatın əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, beynəlxalq ticarət eləcə də, onun bir hissəsi sayılan xarici ticarət idxal (malların ölkəyə gətirilməsi) və ixrac (malların ölkədən aparılması) əməliyyatlarından ibarətdir; həmin əməliyyatlar isə məhz nəqliyyatın vasitə və köməyi ilə aparılır.

Təsərrüfatın xüsusi sahəsi və istehsalın spesifik sferası hesab edilən nəqliyyatın fəaliyyəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı üçün vacib əhəmiyyəti olan yüklər (tikinti materialları, sənaye malları, kənd təsərrüfatı məhsulları və s.), habelə ərzaq məhsulları və digər nemətlər təyinat yerinə çatdırılır. Bu səbəbdən nəqliyyat istehsalla istehlakı birləşdirən həlqə rolunu oynayır. Nəqliyyatın köməyi ilə həm də eyni zamanda sərnişinlər mənzil başına, baqaj isə təyinat yerinə çatdırılır.

Nəqliyyatın fəaliyyəti prosesində daşıyıcı yük sahibləri və sərnişinlər arasında müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir; nəqliyyat münasibətləri adlanan həmin əlaqələr mülki-hüquqi müqavilə ilə rəsmiləşdirilir; ona nəqliyyat müqaviləsi deyilir.

Nəqliyyat müqaviləsi geniş anlayışdır. Belə ki, o, özündə üç müqaviləni birləşdirir:

- yükdaşıma müqaviləsini;
- sərnişin daşıma müqaviləsini;
- baqaj daşıma müqaviləsini

Yükdaşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı yük göndərən tərəfindən ona tapşırılan yükü təyinat yerinə çatdırmağı və yükü almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yük alana) verməyi, yük göndərən isə yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

Yükdaşıma müqaviləsinə verdiyimiz tərifdən görürük ki, bu müqavilə ilə bağlı olan münasibətlərdə üç subyektlər (şəxslər) iştirak edir:

- daşıyıcı;
- yük göndərən;
- yük alan

Daşıyıcı dedikdə yük göndərən tərəfindən ona tapşırılmış yükü təyinat yerinə çatdırən şəxs başa düşülür. Daşıyıcı funksiyasını nəqliyyat müəssisəsi (təşkilatı) yerinə yetirir. Nəqliyyat müəssisəsini (təşkilatını) daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirməsi üçün Nəqliyyat Nazirliyindən xüsusi icazə (lisenziya) alması tələb edilir. Belə ki, dəniz, hava və avtomobil nəqliyyatında daşıma lisenziyalaşdırılmış, yeni xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növü sayılır. Dəmir yol nəqliyyatı sahəsində isə lisenziya alınması tələb edilir. Ona görə ki, dəmir yol nəqliyyatı müəssisəsi daşıyıcı funksiyasını lisenziya yox, qanunun birbaşa göstərişi əsasında həyata keçirilir.

Nəqliyyatın növlərindən asılı olaraq daşıyıcılar bir neçə qrupa bölünür:

- dəmir yol nəqliyyatı daşıyıcısı;
- avtomobil nəqliyyatı daşıyıcısı;
- dəniz nəqliyyatı daşıyıcısı;
- hava nəqliyyatı daşıyıcısı

Yük göndərən dedikdə yük sahibi olan elə şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs yükün daşınmasını və təyinat məntəqəsinə çatdırılmasını daşıyıcıya tapşırır. Həm dövlət, həm bələdiyyə, həm də fiziki və hüquqi şəxslər yük göndərən rolunda çıxış edə bilərlər.

Yük alan dedikdə daşıyıcı tərəfindən təyinat yerinə çatdırılmış yükü almaq hüququ olan şəxs başa düşülür. Yük alan qismində də istənilən şəxs çıxış edə bilər. Belə ki, həm dövlətin, həm bələdiyyələrin, həm hüquqi şəxslərin, həm də fiziki şəxslərin yük almaları mümkündür.

Yük alan daşıyıcı tərəfindən təyinat yerinə çatdırılmış yükü al-

sa da o, yükdaşıma müqaviləsinin bağlanmasıda iştirak etmir. Buna görə də yük alan yükdaşıma müqaviləsinin tərəfi hesab olunmur. Göründüyü kimi, yük təyinat yerində yük alana verilir. Odur ki, yükdaşıma müqaviləsi onun xeyrinə bağlanan müqavilədir. Bu səbəbdən yük alan üçüncü şəxs, yükdaşıma müqaviləsi ilə üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə sayılır.

Yükgöndərən və daşıyıcıya gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onlar yükdaşıma müqaviləsinin tərəfləridir. Belə ki, həmin müqavilə yükgöndərən və daşıyıcı arasında bağlanır. Başqa sözlə, yükdaşıma müqaviləsinin bağlanmasıda tərəf qismində yükgöndərən və daşıyıcı iştirak edirlər.

Yükdaşıma müqaviləsinin predmeti daşıyıcının göstərdiyi fəaliyyətdən – daşıma fəaliyyətindən ibarətdir ki, bu fəaliyyət daşıma xidmətində ifadə olunur. Daşıyıcı tərəfindən göstərilən daşıma xidməti yükün təyinat yerinə çatdırılmasına yönəlmişdir. **Yükdaşıma müqaviləsinin obyektini** isə yük təşkil edir. İstənilən maddi predmet (nemət) yük kimi daşıma bilər.

Yükü daşıyıcı təyinat yerinə müəyyən edilmiş və nəzərdə tutulmuş vaxtda çatdırmalıdır. Həmin vaxta **daşıma müddəti** deyilir. Daşıma müddəti barədə şərt yükdaşıma müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir. Daşıyıcı bu şərtə əməl edərək yükü vaxtında təyinat yerinə çatdırmalı, gecikdirmə halına yol verməməlidir. O, buna görə məsuliyyət daşıyır.

Daşıyıcı yükü təyinat yerinə müəyyən məbləğdə pul – haqq almaqla çatdırır ki, həmin məbləğə **daşıma haqqı** deyilir. Daşıma haqqı barədə şərt də yükdaşıma müqaviləsinin vacib şərtlərindən biridir.

Yükdaşıma müqaviləsinin formasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu müqavilə həmişə **sadə yazılı formada** bağlanır. Belə ki, bu müqavilə bağlanan hallarda nəqliyyat və ya daşıma sənədlərindən istifadə olunur. Başqa sözlə, yükdaşıma müqaviləsi **nəqliyyat (daşıma) sənədləri** tərtib etmək yolu ilə bağlanır ki, həmin sənədlər yazılı formada bağlanmış yükdaşıma müqaviləsinə əvəz edir və ona bərabər tutulur.

Nəqliyyat (daşıma) sənədlərinə aiddir:

- qaimə;
- çarter;
- konosament

Qaimə dəmir yolu, avtomobil və hava nəqliyyatının vasitəsi ilə

həyata keçirilən yükdaşımalarını rəsmiləşdirən müqavilə sənədidir; nəqliyyatın həmin növlərində yükdaşıma müqaviləsi qaimə tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Hava nəqliyyatında daşıma sənədi avia qaimə adlanır.

Çarter dəniz və hava daşımaları zamanı istifadə olunan müqavilə sənədidir; bu sənəd qeyri müntəzəm, arabir həyata keçirilən yük daşımalarını rəsmiləşdirir.

Konosament dəniz nəqliyyatı ilə yükdaşımalarını rəsmiləşdirən müqavilə sənədidir. Belə ki, dənizlə yükdaşıma müqaviləsi konosament tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Konosamentlə müntəzəm yükdaşımaları rəsmiləşdirir.

Yükdaşıma müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Ona görə ki, daşıyıcı yükü təyinat yerinə daşıma haqqı almaqla çatdırır. Yükdaşıma müqaviləsi həm də **ikiterəfli müqavilədir**, çünki tərəflər (daşıyıcı və yükgöndərən) hüquqlara malik olub, vəziflər daşıyırlar. Yükdaşıma müqaviləsi yükün (əmlakın) yük göndərən tərəfindən daşıyıcıya verilməsi ilə bağlanmış sayılır. Belə müqaviləyə **real müqavilə** deyilir. Deməli, yükdaşıma müqaviləsi real müqavilədir.

Sərnişin daşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı sərnişini təyinat yerinə çatdırmağı, sərnişin isə ona müəyyən məbləğdə pul (minik haqqı) ödeməyi öhdəsinə götürür; bu müqavilə də yükdaşıma müqaviləsi kimi **əvəzli və ikiterəfli müqavilədir**. Lakin yükdaşıma müqaviləsindən fərqli olaraq sərnişin daşıma müqaviləsi real müqavilə sayılmır. Belə ki, sərnişin daşıma müqaviləsi tərəflər razılığa gəldikləri andan bağlanmış sayılır. Başqa sözlə, həmin müqavilə hər hansı əmlakın verilməsi ilə yox, tərəflərin razılığa gəlmələri yolu ilə bağlanır. Belə müqavimlə konsensual müqavilə adlanır. Deməli, sərnişin daşıma müqaviləsi **konsepsual müqavilədir**.

Baqaj daşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı ona tapşırılmış baqajı təyinat yerin çatdırır, baqaj sahibi isə bunun əvəzində ona müəyyən məbləğdə pul ödəyir; bu müqavilə **əvəzli, ikiterəfli və real müqavilədir**.

Saxlama müqaviləsi

Saxlama müqaviləsi saxlama münasibətlərini rəsmiləşdirir. Bu münasibətlərdə iki tərəf iştirak edir: saxlayıcı; tapşırın. Saxlama müqaviləsi də məhz onlar arasında bağlanır. **Saxlayıcı** tapşırının verdiyi əmlakı saxlayan şəxsdir. **Tapşırın** isə əmlakın mülkiyyətçisi olub, onu saxlayana verir.

Saxlama müqaviləsinə görə tapşırın saxlamaq üçün əmla-

kını saxlayıcıya verir; saxlayıcı isə əmlakı saxlamağı və müqavilənin müddəti başa çatdıqda onu qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Saxlama müqaviləsi həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər. Belə ki, saxlayıcı əmlakı haqq almadan saxlayarsa, buna **əvəzsiz saxlama müqaviləsi** deyilir. Əgər saxlayıcı tapşırandan saxlama haqqı alarsa, belə halda **əvəzli saxlama müqaviləsi** bağlanılır.

Saxlama müqaviləsi həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notarial formada bağlana bilər. Bu, əsasən tərəflərin qarşılıqlı razılığından asılıdır.

Taxılın, meyvə-tərəvəzin və digər məhsulların anbarda saxlanması, qiymətli kağızların saxlama üçün banka verilməsi, restoran və mehmanxanada əmlakın saxlanması, dəmir yol vağzallarında saxlama kameralarının göstərdiyi xidmət məhz saxlama müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Renta müqaviləsi Renta müqaviləsi mülki hüquqi müqavilələrin müstəqil növlərindən biridir. Bu müqavilə iki tərəf arasında bağlanır: renta alan; renta ödəyicisi. Renta alan öz mülkiyyətində olan əmlakı (məsələn, yaşadığı evi) renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verir; bunun nəticəsində həmin əmlaka renta ödəyicisinin mülkiyyət hüququ yaranır. Odur ki, əmlakın mülkiyyətçisi o, olur. Bunun əvəzində renta ödəyicisi renta alana vaxtaşırı (məsələn, ildə bir dəfə) pul məbləği şəklində renta ödəyir. Əgər pul məbləğinin ödənilməsi renta alanın sağlığı dövrü üçün nəzərdə tutularsa, tərəflər arasında münasibət ömürlük renta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Ödənilən pul məbləği **renta** adlanır.

Ömürlük renta müqaviləsinə görə bir tərəf (renta alan) əmlakı digər tərəfin (renta ödəyicisinin) mülkiyyətinə verir. Renta ödəyicisi isə alınmış əmlakın əvəzində renta alana onun ömrü boyu (sağlığı dövrü üçün) vaxtaşırı müəyyən pul məbləği şəklində renta ödəməyi öhdəsinə götürür.

Renta müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanır; bundan ötrü tərəflər bir sənəd tərtib edir və onu imzalayırlar. Daşınmaz əmlakın renta müqaviləsi isə notariat qaydasında təsdiqlənir, yəni **notarial formada** bağlanır.

Bank əmanəti müqaviləsi Bank əmanəti müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanır: bank; əmanətçi. **Bank** dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər (əmanətlər) cəlb edən, kreditlər verən, habelə müştərinin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatları aparən təşkilat başa düşülür.

Əmanətçi banka əmanət şəklində pul qoyan fiziki və hüquqi şəxsdir. **Əmanət** dedikdə əmanətçi tərəfindən banka daxil edilmiş pul məbləği başa düşülür. Bank və əmanətçi arasında münasibət bank əmanəti müqaviləsi ilə pəsmiləşdirilir. Ona **depozit müqviləsi** də deyilir.

Bank əmanəti (depozit) müqviləsinə görə bank daxil olmuş pul məbləğini (əmanəti) qəbul edir və müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə əmanət məbləğini əmanətçiyə qaytarmağı və onun üçün faizlər ödəməyi öhdəsinə götürür

Bank əmanəti müqviləsi əvəzli müqavilədir. Ona görə ki, bank əmanətçiyə əmanətin məbləği üçün faizlər ödəyir. Faizlərin miqdarı bank əmanəti müqviləsi ilə müəyyənləşdirilir.

Bank əmanəti müqviləsi **yazılı formada** bağlanır. Bu formaya o halda riayət olunmuş sayılır ki, əmanətin qoyulması bank kitabçası ilə (və ya digər sənədlə) təsdiqlənsin. Bank kitabçası həm adlı, həm də adsız ola bilər.

Bank əmanəti müqviləsinin iki növü vardır: tələbli əmanət; müddətli əmanət. **Tələbli əmanət müqviləsi** əmanətin ilk tələb üzrə verilməsi şərtlə bağlanılan müqavilədir. **Müddətli əmanət müqviləsi** isə əmanətin müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət başa çatdıqdan sonra verilməsi ilə bağlanır.

Bank hesabı müqviləsi

Bank hesabı müqviləsinə görə bank müştəriyə (hesabın sahibinə) açılmış hesaba daxil olan pul vəsaitini qəbul etməyi və hesaba salmağı, hesabdən müvafiq məbləğlərin köçürülməsinə və verilməsinə, hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair müştərinin sərəncamlarını yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür.

Bank hesabı müqviləsi **yazılı formada** bağlanır. Əgər o, şifahi bağlanarsa, etibarsız sayılır.

Bank hesabı müqviləsi bağlanarkən müştəriyə bankda hesab açılır; hesabın açılma şərtləri tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Bank hesabı müqviləsində iki tərəf iştirak edir: bank; müştəri. Bank müştəriyə hesab açan təşkilatdır. Müştəri isə bank hesabının sahibidir.

AİLƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ailə hüququ barədə ümumi müddəalar

**Ailə
hüququnun
anlayışı
və predmeti**

Ailə hüququnun hüquq sistemində tutduğu yer hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. **Hüquqşünas alimlərin çoxu onu hüququn müstəqil sahəsi hesab edirlər.** Bu mövqe hələ sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əsaslandırılmışdır. Bununla belə, bəzi alimlər ailə hüququnu mülki hüququn yarım sahələrindən biri kimi tanıyırlar. İnkişaf etmiş mütərəqqi və sivil xarici ölkələrin (məsələn, Almanyanın, Yaponiyanın, Fransanın, İtaliyanın, Hollandiyanın və s.) hüquq sistemlərində ailə hüququna mülki hüququn tərkib hissəsi kimi baxırlar. Sovet dövrünün bəzi tanınmış alimləri də vaxtilə məsələyə məhz bu cür yanaşırdılar.

Güman edirik ki, **ailə hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi deyil, mülki hüququn tərkib hissəsi – yarım sahəsi kimi tanımaq lazımdır.** Bunun üçün kifayət qədər əsaslar və tutarlı arqumentlər vardır. Ailə-nikah münasibətlərinin mülki hüquqla tənzimlənməsi mümkün olduğu halda, ailə hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasına nə ehtiyac vardır?

Ailə hüququ nəyi, hansı ictimai münasibətləri tənzim edir? Onun nizamasalma predmeti nədən ibarətdir?

Bildiyimiz kimi, Konstitusiyaya görə hər bir vətəndaşın nikah hüququ vardır. Nikah hüququnu həyata keçirərək vətəndaşlar ailə qururlar. Bu zaman **nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri, habelə əmlak münasibətləri** əmələ gəlir. Məhz bu münasibətlər ailə hüququ ilə tənzimlənir və **ailə hüququnun nizamasalma predmetini** təşkil edir.

Ailə hüququ dedikdə, nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında yaranan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini, habelə əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Ailə hüququ aşağıdakı məsələləri müəyyən edir:

- nikaha daxil olmağın qayda və şərtlərini;

- nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qayda və şərtlərini;
- ər-arvadın hüquq və vəzifələrini;
- valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələri;
- övladlığa götürülmə məsələsini;
- valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını;
- qəyyumluq və himayəçilik üzrə münasibətləri.

Ailə hüququnun bağlı olduğu əsas məsələ ailədir. Ailə dedikdə biz nə başa düşürük? Ailə həm sosioloji mənada, həm də hüquqi mənada işlədilən anlayışdır. **Sosioloji mənada ailə** dedikdə, şəxslərin nikaha, qohumluğa və uşaqların tərbiyəyə götürülməsinə əsaslanan elə bir ittifaqı başa düşülür ki, bu ittifaq həyat və mənafehin ümumiliyi, qarşılıqlı qayğı ilə xarakterizə olunur.

Hüquqi mənada ailə dedikdə isə bir-birilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlı olan şəxslərin dairəsi başa düşülür. Həmin hüquq və vəzifələr nikahdan, qohumluqdan, övladlığa götürmədən və digər hallardan irəli gəlir.

Ailə insan cəmiyyətinin vacib özəyidir. Onsuz cəmiyyətin özü mövcud ola və yaşaya bilməz.

Ailə hüququnun məqsədi və vəzifələri

Ailə hüququnun əsas və başlıca məqsədi ailəni möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, ailə hüquqlarının maneəsiz olaraq həyata keçirilməsini və müdafiəsini təmin etmək də ailə hüququnun məqsədini təşkil edir.

Ailə hüququnun vəzifələri isə Ailə Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilmişdir. Onlara aiddir: ailənin **ümumbəşəri prinsiplər** əsasında qurulması; ailə münasibətlərinin **qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı**, bütün ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hissələri əsasında qurulması; ailədə uşaqları **vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi**; ana və uşaqların mənafehinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir **uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi**; uşaqlarda ailə və cəmiyyət qarşısında **məsuliyyət hissəsinin tərbiyə edilməsi**; ailə münasibətlərində **zərərli adətlərin aradan qaldırılması**.

**Ailə
hüququnun
prinsipləri**

Ailə hüququnun təbiəti, xarakteri və mahiyyəti onun prinsiplərində təzahür edir.

Ailə hüququnun prinsipləri dedikdə, ailə-nikah münasibətlərinin hüquqla tənzimlənmənin əsas başlanğıcları başa düşülür. Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində bu prinsiplər sadalanır. Həmin prinsiplərə aiddir: qadınla kişi arasında **nikahın könüllü olması prinsipi**; ər-arvadın **hüquq bərabərliyi prinsipi**; ailədaxili məsələlərin **qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması prinsipi**; uşaqların **ailə tərbiyəsinin üstünlüyü prinsipi** və s.

Ailə hüququnun prinsipləri ümumi məcburi qüvvəyə malikdir. Ona görə ki, həmin prinsiplər hüquq normalarında (Ailə Məcəlləsində) nəzərdə tutulmuşdur.

**Ailə
hüququnun
mənbəyi**

Ailə hüququnun mənbəyinin əsasını və bazasını **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** təşkil edir. Konstitusiya vətəndaşların nikah hüququnu təsbit edir və ailə hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalar müəyyənləşdirir.

Ailə-nikah münasibətlərini tənzimləyən əsas normalar **Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində** nəzərdə tutulmuşdur. Ailə Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 28-də qəbul edilmiş, 2000-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Ailə Məcəlləsi ailə hüququnun əsas mənbəyidir. O, ailə münasibətlərinin yaranmasının və onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə-nikah münasibətlərində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, nikahın qeydə alınma qaydalarını və digər məsələləri tənzim edir.

Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin** rolu böyükdür. Ailə münasibətləri, əgər ailə qanunvericiliyində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, Mülki Məcəllə və mülki qanunvericiliyin digər aktları ilə tənzimlənir (MM-in 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Beynəlxalq müqavilələr ailə hüququnun mənbəyi sayılır. O müqavilələr ki, Azərbaycan Respublikası onlara tərəfdar çıxmış olsun və ailə münasibətlərini tənzimləsin.

Konstitusiyanın, Ailə Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və digər normativ aktların, habelə beynəlxalq müqavilələrin məcmusuna **ailə qanunvericiliyi** deyilir.

§ 2. Nikahın bağlanması və nikaha xitam verilməsi

Nikahın anlayışı

Nikah ailənin əsasıdır. Nikaha daxil olmaq insan həyatında baş verən ən vacib və əlamətdar hadisələrdən biridir. Ər-arvadın, habelə onların gələcək uşaqlarının xoşbəxt həyatı məhz nikah məsələsindən asılıdır. Möhkəm və məhəbbətə əsaslanan nikah ər-arvadın birlikdə uzun ömür sürmələrini, onların firavan və mehriban yaşamalarını təmin edir. Möhkəm olmayan uğursuz nikah isə ər-arvada, habelə onlara yaxın olan şəxslərə dərd və kədər gətirir, mənavi iztirablar verir. Bəs, nikah dedikdə biz nə başa düşürük?

Nikah dedikdə, kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınan könüllü ittifaqı başa düşülür.

Nikahın bağlanma şərtləri

Kişi ilə qadının ailə qurması nikahın əsas məqsədini təşkil edir. Ailə möhkəm olmalıdır. Ailə Məcəlləsinin müəyyənləşdirdiyi nikahın bağlanma şərtləri də məhz möhkəm ailə qurulmasına yönəlir.

Nikahın bağlanma şərtləri dedikdə, qanunun (Ailə Məcəlləsinin) müəyyənləşdirdiyi elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər nikahın etibarlı olmasına əsas verir. Bu şərtlər əsasən iki cürdür. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, **kişi ilə qadın arasında nikah könüllü və qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanılır.** Özü də bu razılıq yazılı formada olmalıdır (AM-in 11-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Kişinin zorla evləndirilməsinə və qadının zorla ərə verilməsinə yol verilmir.

Nikahın bağlanmasının **ikinci şərti** ondan ibarətdir ki, nikaha daxil olan şəxslər **qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşına çatmalıdır.** Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı **kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün 17 yaş** müəyyən edilir (AM-in 10-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məhz bu yaşdan başlayaraq fiziki şəxslər öz hərəkətlərinin mənasını başa düşürlər, hissələrinə və əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında bağlanan nikah onların sağlamlığına və gələcək uşaqlarına pis təsir göstərir. Bu şəxslər öz hiss və əməllərini tam qiymətləndirmək iqtidarında deyildirlər.

Bununla bərabər, qanun nikah yaşı barədə ümumi qaydadan müəyyən halda istisnaya yol verir. Belə ki, üzrlü səbəblər olduqda (məsələn, qız hamilə olduqda, qız uşaq doğduqda və digər

hallarda) qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşı 1 ildən çox olmayaraq azaldıla bilər, yeni kişilər 17 yaşında, qadınlar isə 16 yaşında nikaha girə bilərlər. Bunun üçün nikah yaşına çatmamış şəxslər yaşadıkları yerin (rayonun) müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət edirlər. Həmin orqan bu müraciətə baxaraq **nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər** (AM-in 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Elə hallar vardır ki, həmin hallar qanunda ifadə edilən göstərişə görə **nikahın bağlanmasına mane olur**. Bu hallara görə müəyyən şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir: valideynlər və uşaqlar arasında; baba (nənə) və nəvələr arasında; doğma qardaş və bacılar arasında; tam doğma olmayan (ümumi atası və ya ümumi anası olan) qardaş və bacılar arasında; övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər arasında; ikisindən biri və hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər arasında; ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər arasında (AM-in 12-ci maddəsi).

Nikahın bağlanma qaydası Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Dövlət maraqlıdır ki, ailə möhkəm olsun. Ailənin əsasını nikah təşkil edir. Buna görə dövlət nikaha yalnız ər-arvadın şəxsi işi kimi baxa bilməz. Məhz bu səbəbdən qanun nikahın bağlanma qaydasını xüsusi olaraq tənzim edir (AM-in 9-cu maddəsi). Bu qaydaya görə nikaha daxil olmaq istəyən şəxslər yaşadıkları yerin rayon **Vətəndaşlıq Vəziyyətinin Dövlət Qeydiyyatı (VVDQ)** şöbəsinə ərizə verirlər. Nikah ərizə verildiyi gündən **1 ay sonra** bağlanılır. Nikah bağlanan zaman ərizə verən şəxslərin hər ikisi də iştirak edir¹.

Hamiləlik, uşağın doğulması və xüsusi xarakterli digər hallarda nikahın bağlanma müddətini gözləmək lazım gəlmir. Belə hallarda **nikah ərizə verilən gün bağlanılır**.

VVDQ şöbəsi üzrlü səbəblər mövcud olduqda (məsələn, xarici ölkəyə getdikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda və s.), **nikahın bağlanma müddətini azalda bilər və ya bir aydan çox olmayan müddətə uzada bilər**.

¹ Dini nikah (kəbinkəsmə) hüquqi əhəmiyyəti olmayan nikahdır. O, hüquqi nəticə doğurmur.

**Nikaha xitam
verilməsi**

Bəzən kişi ilə qadın arasında bağlanan nikah qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanmır. Nikaha daxil olan şəxslər özünə ömür-gün və həyat yoldaşı seçməkdə səhvə yol verirlər. Ər və arvad xasiyyət və xarakter baxımından bir-birinə uyğun gəlmirlər. Bəzən onların mənafe və maraqları bir-birindən fərqlənir. Ər sərxoşluq edərək sağlam həyat tərzini keçirmir, uşaqlara laqeyd və biganə münasibət bəsləyir. Bəzən ər-arvad sədəqətli olmur və bir-birinə xəyanət edirlər.

Məlum məsələdir ki, göstərilən hallarda məhraban və möhkəm, qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan ailədən danışmaq olmaz. Normal olmayan ailə münasibətləri ər-arvadın və uşaqların sağlamlığına mənfi təsir göstərir, mühüm dərəcədə zərər vurur. Belə halda ər-arvad bir-birindən boşanırlar. **Boşanma** dedikdə, ər-arvad arasında bağlanmış nikaha xitam verilməsi başa düşülür.

Nikah iki qaydada xitam edilir:

- nikahın VVDQ şöbəsi tərəfindən xitam edilməsi;
- nikahın məhkəmə qaydasında xitam edilməsi.

Ər-arvadın **yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olmadığı** halda nikaha onların razılığı əsasında **VVDQ şöbəsində xitam verilir**. Bu barədə onlar birgə ərizə verirlər.

Nikah iki haldan biri mövcud olduqda **məhkəmə qaydasında** xitam edilir:

- ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olduqda;
- **ər (arvad) nikahın pozulmasına razı olmadığıda.**

Qanun iki halda **ərin nikahın xitam olunmasını tələb etmək hüququnu məhdudlaşdırır** (AM-in 15-ci maddəsi). Belə ki, o, arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra bir il müddətində arvadın razılığı olmadan nikaha xitam verilməsini tələb edə bilməz.

**Nikahın
etibarsız
sayılması**

Elə hallar olur ki, nikaha daxil olan şəxslər nikahın bağlanma şərtlərini pozurlar. Məsələn, qadın zorla ərə verilir. Belə halda nikahın qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanması kimi şərt pozulur. Digər halda qadınla nikahda olan şəxs digər qadınla nikah bağlayır.

Belə hallarda **nikah məhkəmə qaydasında etibarsız** sayılır. Etibarsız hesab edilmiş nikah bağlandığı gündən ər-arvad üçün hər hansı qarşılıqlı hüquq və vəzifə yaratmır.

Saxta nikah etibarsız hesab edilir. Ailə qurmaq məqsədi olmadan, yalnız ondan hər hansı hüquq əldə etmək niyyəti ilə bağlanan nikaha **saxta nikah** deyilir. Məsələn, evə qeydiyyatda düşmək üçün kişi qadınla nikah bağlayır. Bu, saxta nikahdır.

§ 3. Ər-arvadın hüquq və vəzifələri

Ər-arvadın şəxsi hüquq və vəzifələri Nikah bağlamaq nəticəsində nikaha daxil olan şəxslər (ər-arvad) üçün bir sıra hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Bu hüquqlar iki yerə bölünür: şəxsi hüquqlara; əmlak hüquqlarına. Özü də ər və arvad ailə münasibətlərində **bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına** malikdirlər. Bu, qadın və kişinin hüquq bərabərliyi barədə konstitusion norma ilə bağlıdır.

Ər və arvadın **şəxsi hüquqları** qeyri-əmlak xarakterli olub, bunlardan ibarətdir: ailə məsələlərini (analıq, atalıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili və digər məsələləri) birgə həll etmək; sərbəst surətdə özünə məşğuliyyət, sənət və ya yaşayış yeri seçmək hüququ; soyad seçmək hüququ (ər-arvad onlardan birinin soyadını özləri üçün ümumi soyad seçə bilərlər və yaxud onlardan hər biri nikahdan əvvəlki soyadını saxlaya və ya öz ərinin, arvadının soyadını öz soyadı ilə birləşdirə bilər).

Ər-arvadın **şəxsi vəzifələrinə** aiddir: ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmaq; ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərmək; övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq; onların sağlamlığının qayğısına qalmaq.

Ər-arvadın əmlak hüquqları Nikah müddətində ər-arvadın əldə etdiyi əmlak barəsində əmələ gələn hüquqlar onların əsas əmlak hüquqları hesab edilir. Söhbət **ailə əmlakı barəsində ər-arvadın yaranan hüquqlarından** gedir. Ailə (ər-arvad) əmlakının hüquqi vəziyyəti iki cür rejimlə müəyyən edilir:

- qanuni rejimlə;
- müqavilə rejimi ilə.

Qanuni rejimin mahiyyəti ər-arvad əmlakının rejiminin qanunda ifadə edilən göstəriş əsasında müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu rejimə görə **nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti** sayılır. Ona ər-arvadın

ümumi əmlakı deyilir. Nikah dövründə ər-arvadın qazandığı hər hansı əmlak onlardan kimin adına əldə olunmasından asılı olmayaraq, ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxildir. Amma fərdi istifadə şeyləri (geyim şeyləri, paltar, ayaqqabı və s.) nikah dövründə və müddətində ər-arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilsə də, ər-arvaddan kimin istifadəsində olubsa, ona məxsusdur. Lakin zinət əşyaları kimi fərdi istifadə şeyləri ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxil edilir.

Bir sıra hallarda arvad nikah dövründə işləmir, ev təsərrüfatı ilə məşğul olur, uşaqlara qulluq göstərir və s. Bunlara görə məlum məsələdir ki, onun müstəqil qazancı ola bilməz. Lakin buna baxmayaraq arvad nikah dövründə əldə edilən əmlaka ümumi mülkiyyət hüququ qazanır.

Qanuni rejimə görə nikaha daxil olanadək **ər-arvada məxsus olan əmlak ər-arvadın hər birinin ayrıca əmlakı hesab edilir**. Buna görə də onların həmin əmlaka ümumi birgə mülkiyyət hüququ yaranmır. Bundan əlavə, nikah dövründə hədiyyə şəklində bağışlanan və ya vərəsəlik qaydasında keçən əmlak da ər-arvadın hər birinin ayrıca əmlakı sayılır.

Boşanma zamanı ər-arvadın ümumi əmlakı bölünür. Bu zaman qanuni rejimə görə ər-arvadın **ümumi əmlakdakı payları bərabər hesab edilir**.

Müqavilə rejimi ər-arvad əmlakının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən vasitələrdən ikincisidir. Müqavilə rejiminin mahiyyəti ər-arvadın əmlakının hüquqi vəziyyətinin nikah müqaviləsi əsasında müəyyən edilməsindən ibarətdir. Belə ki, ər-arvad ümumi birgə mülkiyyətin qanuni rejimini nikah müqaviləsi ilə dəyişdirərək ümumi əmlaka, onun ayrı-ayrı növlərinə və ya ər-arvadın hər birinin əmlakına üç cür rejim tətbiq olunması barədə razılığa gələ bilərlər. Bu rejimlərə aiddir:

- ümumi birgə mülkiyyət rejimi (payları məlum olmayan rejim);
- ümumi paylı mülkiyyət rejimi (payları məlum olan rejim);
- ayrıca mülkiyyət rejimi.

Məsələn, nikah müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, nikaha daxil olanadək ər-arvada məxsus olan əmlak (və ya onun hər hansı növü, məsələn, minik avtomobili və s.) onların ümumi birgə əmlakı hesab edilsin. Bu halda ər-arvad **ümumi birgə mülkiyyət rejiminin tətbiq olunması** barədə razılığa gəlirlər. Başqa misalda nikah müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, nikah müddətində

də ər-arvadın hər birinin əldə etdiyi əmlak onların ayrıca əmlakı sayılsın. Belə halda ər-arvad **ayrıca mülkiyyət rejimi tətbiq edilməsi** barədə razılığa gəlirlər. Ər-arvad nikah müqaviləsində nəzərdə tuta bilərlər ki, nikah müddətində əldə olunan ümumi əmlakda ər-in payı 70 %, arvadın payı 30 % müəyyənləşdirilsin. Bu hal isə **ümumi paylı mülkiyyət rejiminin tətbiq olunması deməkdir**.

Nikah müqaviləsi dedikdə, nikaha daxil olan şəxslər arasında bağlanan elə bir saziş başa düşülür ki, bu saziş nikah dövründə və (və ya) nikah pozulduqda ər-arvadın əmlak hüquqları və vəzifələrini müəyyən edir.

Nikah müqaviləsi notarial formada bağlanılır. Belə ki, qanun nikah müqaviləsi üçün **notarial forma** nəzərdə tutur (AM-in 39-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Notarial forma müqavilənin yazılı formada bağlanmasını və notariat qaydasında təsdiq olunmasını tələb edir.

Bir qayda olaraq, nikah müqaviləsi **nikah dövlət qeydiyyatına alınana qədər** bağlanılır. Bununla belə, nikah müqaviləsi nikah dövründə istənilən vaxtda da bağlanıla bilər.

§ 4. Ailə hüququnun digər əsas anlayışları

Valideynlik hüquqlarından məhrum etmə Valideynlik hüquqlarından məhrum etmə ailə hüququnun anlayışlarından biridir. Valideynlərin öz uşaqlarını tərbiyələndirməkdən kənarlaşdırılmasına **valideynlik hüquqlarından məhrum etmə** deyilir. Bu məsələ yalnız **məhkəmə qaydasında** həll edilir.

Valideynlər (onlardan biri) müəyyən əsaslar olduqda valideynlik hüquqlarından məhrum edilə bilərlər. Bu əsasların dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir (AM-in 64-cü maddəsi). Həmin əsaslara aiddir: valideynlərin (onlardan birinin) öz valideynlik **vəzifələrini yerinə yetirməməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) **aliment qəsdən ödəməməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) valideynlik hüquqlarından **sui-istifadə etməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) **uşaqlarla amansız davranması**, uşaqları fiziki və psixi təzyiq altında saxlaması; valideynlərin (onlardan birinin) **xroniki alkoqol və narkomaniya kimi xəstəliyə düşər olması** və s.

Aliment öhdəlikləri

Aliment öhdəlikləri ailə hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir. Ailədə adətən, bütün ailə üzvləri bir-birinə qayğı ilə yanaşaraq qarşılıqlı kömək edirlər. Hər bir ailə üzvü məhəbbətə, hörmətə və kömək etmək istəyinə əsasən öz yaxınlarına yardım əlini uzadır. Lakin qanun (Ailə Məcəlləsi) ailənin müəyyən üzvlərinin üzərinə, onların istəyindən asılı olmayaraq, maddi köməyə ehtiyacı olan ailə üzvlərini (əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərini və ya yetkinlik yaşına çatmayan ailə üzvlərini) maddi vəsaitlə təmin etmək vəzifəsi qoyur. Bunun üçün qanunda aliment¹ öhdəliyi müəyyənləşdirilir.

Aliment öhdəlikləri dedikdə, müəyyən ailə üzvlərinin köməyə ehtiyacı olan digər ailə üzvlərini saxlamaq vəzifəsi başa düşülür.

Aliment öhdəliyinin əsasını bu və ya digər ailə münasibəti təşkil edir. Söhbət nikahdan, qohumluq və ya qohumluğa bərabər tutulan əlaqələrdən (məsələn, övladlığa götürmədən) gedir. Onlar **aliment öhdəliyinin əsasıdır.**

Bəs, aliment özü nə deməkdir? Müəyyən ailə üzvünün köməyə ehtiyacı olan digər ailə üzvünü saxlamaq üçün verdiyi maddi vəsaitə **aliment** deyilir.

Aliment almaq hüququ olan və aliment ödəməli olan şəxslərin dairəsi Ailə Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, ilk növbədə **yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar aliment almaq hüququna malikdirlər.** Onları valideynləri saxlamalıdır. Valideynlər uşaqlarını saxlamadıqda aliment (uşaqların saxlanması üçün vəsait) valideynlərdən **məhkəmə qaydasında** tutulur. Məhkəmə uşağın valideynindən hər ay aşağıdakı miqdarda aliment tutur:

- **1 uşağa görə** - valideynin qazancının və digər gəlirlərinin **dördü bir hissəsi miqdarında;**
- **2 uşağa görə** - qazancın (başqa gəlirlərin) **üçdə bir hissəsi miqdarında;**
- **3 və daha çox uşağa görə** - qazancın (başqa gəlirlərin) **yarı miqdarında.**

Bundan əlavə, əmək qabiliyyəti olmayan və maddi yardıma ehtiyacı olan arvad (ər) ərdən (arvaddan) aliment almaq hüququna malikdirlər. **Aliment almaq hüququnun subyektləri yetkinlik**

¹ Latınca «alimentum» - «maddi təminat».

yaşına çatmayan və yardıma ehtiyacı olan digər ailə üzvləri (qardaş və bacılar, nəvələr, baba və nənə, ögey ata və ana) də ola bilərlər.

Övladlığa götürmə

Valideynlər öz uşaqlarının xoşbəxt həyatını təmin etmək və onların firavan yaşamaları üçün əlindən gələni edirlər. Dövlət öz uşaqlarını sağlam və xoşbəxt böyütmək üçün valideynlərə kömək edirlər. Bəs, valideynləri olmayan, valideynlərini itirən uşaqları necə xoşbəxt etmək olar? Bunun üçün öz valideynlərini itirən uşaqlara xüsusi diqqət verilir. Həmin uşaqları, yəni valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları böyütmək və tərbiyə etmək, onların mənafeyini təmin etmək məqsədilə ailə qanunvericiliyi xüsusi normalar müəyyənləşdirir. Bu normalar vətəndaşlara hüquqi imkan verir ki, onlar öz ailəsində özgə uşağını böyütsün və tərbiyə etsinlər. Həmin normaların məcmusu övladlığa götürmə institutunu əmələ gətirir. Bu, ailə hüququnun ən vacib institutlarından biridir.

Övladlığa götürmə dedikdə, övladlığa götürən şəxslə övladlığa götürülən uşaq arasında doğma (qan) valideynlərlə doğma (qan) uşaqlar arasında mövcud hüquq münasibətlərinin eyni olan hüquq münasibətlərinin (şəxsi və əmlak münasibətlərinin) yaranması başa düşülür. Bu münasibətlərdən övladlığa götürən şəxs və övladlığa götürülən uşaq üçün doğma (qan) valideynlər və doğma uşaqlar üçün qanunla müəyyənləşdirilən eyni hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

Övladlığa götürmənin əsas məqsədi ailədə uşağı tərbiyə etməkdən ibarətdir. Övladlığa götürməyə yalnız uşaqların mənafeyi üçün yol verilir. Buna görə yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlar övladlığa götürülə bilərlər. Yetkinlik yaşına (18 yaşına) çatan şəxs barəsində övladlığa götürməyə yol verilmir.

Uşaqların mənafeyini tam təmin etmək üçün ailə qanunvericiliyi övladlığa götürmə barədə müəyyən şərtlər nəzərdə tutur. Bu şərtlərə əməl olunmalıdır. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, **övladlığa götürmə məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir.** Bunun üçün uşağı övladlığa götürmək istəyən şəxs (şəxslər) məhkəməyə ərizə ilə müraciət edirlər. Məhkəmə ərizəyə baxaraq övladlığa götürmə barədə qərar qəbul edir. Qərar qanuni qüvvəyə mindiyi gündən övladlığa götürən şəxs və övladlığa götürülən uşaq üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Bir qayda olaraq, uşağı ər-arvad övladlığa götürürlər. Bununla

bərabər, nikahda olmayan şəxs də övladlığa uşaq götürə bilər. Bu zaman övladlığa götürən şəxslə övladlığa götürülən uşağın **yaş fərqi 16-dan az olmamalıdır.**

Bəzi kateqoriya şəxslər övladlığa uşaq götürə bilməzlər. Buna qanun yol vermir. Həmin şəxslərin dairəsi ailə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (AM-in 120-ci maddəsi). Onlara aiddir:

- məhkəmə tərəfindən **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslər;**
- məhkəmə tərəfindən **valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılmış şəxslər;**
- qanunla üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirmədiyinə görə **qəyyum və ya himayəçi vəzifələrindən kənarlaşdırılmış şəxslər;**
- əvvəllər məhkəmə tərəfindən təqsirkar bilinərək bu **hüququ ləğv edilmiş şəxslər;**
- sağlamlığına (səhhətinə) görə valideynlik vəzifələrini həyata keçirə bilməyən şəxslər.

Göstərilənlər övladlığa götürmək hüququ olmayan şəxslərdir.

Övladlığa götürmə zamanı bəzən uşağın valideynləri sağ olur və valideynlik hüquqlarından məhrum edilmirlər. Belə halda uşaq yalnız **valideynlərin yazılı razılığı ilə** övladlığa götürülə bilər. Valideynlərinin yazılı razılığı **notariat qaydasında təsdiq olunmalıdır.** Razılıq valideynlərin yaşadığı yer üzrə qəyyumluq və himayəçilik orqanı tərəfindən də təsdiq edilə bilər. 10 yaşına çatmış uşaq övladlığa götürülərkən onun razılıq verməsi tələb olunur (AM-in 124-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Elə hallar vardır ki, həmin hallar övladlığa götürmənin ləğv olunmasına səbəb olur. Bu hallara **övladlığa götürmənin ləğv edilməsinin əsasları** deyilir. Həmin əsaslar qanunda nəzərdə tutulmuşdur (AM-in 132-ci maddəsi):

- övladlığa götürənlər valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə;
- övladlığa götürənlər uşağa pis münasibət bəslədikdə;
- övladlığa götürənlər xroniki alkoqolik və narkoman olduqda.

Övladlığa götürmə **məhkəmə qaydasında ləğv edilir.** Bunun üçün övladlığa götürən şəxsin özü, uşağın doğma (qan) valideynləri, övladlığa götürülən uşağın özü (14 yaşa çatarsa) və digər şəxslər məhkəməyə müraciət edirlər.

ƏMƏK HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Əmək hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və sistemi

Əmək hüququnun anlayışı

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən biri əmək hüququ adlanır. Əmək hüququ Azərbaycan Respublikası hüququnun əsas sahələrindən biridir. Bu hüquq sahəsi işəgötürən (müəssisələr, sahibkar müəssisələr, idarələr, təşkilatlar) və işçilər arasında yaranan əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Əmək hüququ ilə «işə olan», əmək hüququna «təsadüf edən» və onunla təmasda olan şəxslərin sırası və dairəsi kifayət qədər genişdir. İşəgötürənlər, sahibkarlar, iş adamları, kommersantlar, kiçik biznes nümayəndələri, kadr və hüquq xidməti işçiləri, müdiriyyətə aid olan vəzifəli şəxslər və nəhayət, işçilər demək olar ki, hər gün necə deyirlər, əmək hüququna «rast gəlir», onunla «rastlaşırlar». Konstitusiyada təsbit olunmuş öz əmək hüququnu həyata keçirən hər bir şəxs bu hüququ həyata keçirdiyi andan, yeni əmək müqaviləsi bağlayıb işə girdiyi andan əmək hüququ ilə münasibətə girir, ona «təsadüf edir».

Əmək hüququ Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində xüsusi yer tutur. İşçilərin işə girmə, başqa işə keçmə və işdən azad olunma qaydaları məhz əmək hüququ ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, əmək hüququ əmək haqqı, iş vaxtı, istirahət vaxtı, əmək intizamı, həvəsləndirmə tədbirləri, intizam məsuliyyəti, əmək mübahisələri və onların həlli qaydası kimi vacib və zəruri məsələləri nizamlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, işçilər işə daxil olduqda iş prosesində onunla işəgötürən (təşkilat, sahibkar) arasında **əmək münasibətləri** yaranır. Əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər münasibətlər də əmələ gəlir (məsələn, işçi ilə işəgötürən arasında əmələ gələn əmək mübahisəsi ilə bağlı münasibət və s.). Bu cür münasibətlərə **əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər münasibətlər** deyilir.

Həm əmək münasibətləri, həm də əmək münasibətləri ilə

bağlı olan digər münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Bu normaların məcmusu əmək hüququ adlanır.

Əmək hüququ dedikdə, hüququn elə bir müstəqil sahəsi başa düşülür ki, bu sahə özündə iş prosesində işçi ilə işgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini, eləcə də bu münasibətlərlə sıx surətdə bağlı olan digər ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

**Əmək
hüququnun
predmeti**

¶ Hər bir hüquq sahəsi kimi əmək hüququnun da özünün nizamlaşma predmeti vardır. **Əmək hüququnun nizamlaşma predmeti** bu hüquq sahəsinin hansı ictimai münasibətləri tənzimləməsinə ifadə edir. Bəs, əmək hüququ hansı ictimai münasibətləri tənzim edir?

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər **əməklə bağlıdır**. Lakin əməklə bağlı olan münasibətlərin hamısı əmək hüququ ilə tənzimlənmə bilməz. Belə ki, əməklə bağlı olan münasibətlərin dairəsi son dərəcə genişdir.

Konstitusiyada təsbit olunmuş əmək hüququna görə hər kəsin özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyət və ya iş yeri seçmək hüququ vardır. Şəxs ona verilmiş bu hüququ həyata keçirmək üçün işgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilə əsasında işçi konkret təşkilatın əmək kollektivinə daxil olur. O, daxili əmək nizam qaydalarına tabe olur¹. Öz əmək funksiyasını yerinə yetirməyə görə işçiyə haqq (əmək haqqı) verilir. İşgötürən iş şəraitini təmin edir.

Bu məsələlərlə bağlı olaraq işçi ilə işgötürən arasında ictimai xarakterli əlaqələr əmələ gəlir. Həmin əlaqələr əmək münasibətləri adlanır. Məhz bu münasibətlər əmək hüququnun predmetini təşkil edir. Əmək hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlər **muzdlu əməyə, yəni mülkiyyətçi olmayan şəxslərin əməyinə** əsaslanır. Muzdlu əmək muzdlu işçilərin əməyinin tətbiq edilməsi deməkdir.

Əmək münasibətləri dedikdə, muzdlu işçi ilə işgötürən arasında bağlanan müqaviləyə əsaslanan elə bir ictimai əlaqə başa düşülür ki, bu əlaqəyə görə işçi daxili əmək nizam qaydalarına tabe olmaqla müəyyən, ixtisas, dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görür,

¹ Yeni Əmək Məcəlləsində «müəssisədaxili intizam qaydaları» anlayışı işlədilir (ƏM-in 182-ci maddəsi). Bunlar eynimənəli anlayışlardır.

işəgötürən isə işçiyə əmək haqqı verir və nəzərdə tutulmuş iş şəraiti ilə təmin edir.

Əmək hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər arasında əmək münasibətləri əsas və başlıca yer tutur. Əmək münasibətlərində **iki tərəf iştirak edir: işçi; işəgötürən** (təşkilat, müəssisə, sahibkar-mülkiyyətçi). Onlar öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri müqavilə əsasında qururlar. Bu münasibətlər **əvəzlidir**: işəgötürən işçinin gördüyü işin müqabilində və əvəzində ona əmək haqqı verir.

Əmək münasibətlərinin obyekt rolunda iş çıxışıdır. İş dedikdə, vətəndaşın elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət nəticəsində onun əməyə (iş qüvvəsinə) olan qabiliyyəti həyata keçir. İş işçinin şəxsi əməyi ilə yerinə yetirilir. Bu o deməkdir ki, **əmək münasibətləri şəxsi xarakter daşıyır**.

Əmək münasibətlərinin məzmununu işçinin müəyyən ixtisas, dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görməsi təşkil edir.

Əmək münasibətlərindən başqa, əmək münasibətləri ilə bilavasitə bağlı olan digər münasibətlər də əmək hüququnun predmetinə daxildir. **Əmək münasibətləri ilə bilavasitə bağlı olan digər münasibətlər** əmək münasibətlərindən asılı olub, onlardan törəyir. Adətən həmin münasibətləri **əmək münasibətlərindən törəmə münasibətlər** adlandırırlar. Bu münasibətlərə aiddir: məşğulluğun və işə düzəltmənin təmini üzrə münasibətlər; təşkilati-idarəçilik münasibətləri (əmək kollektivi ilə müdiriyyət arasında yaranan münasibətlər); əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığının qorunması üzrə münasibətlər; maddi ziyanın əvəzinin ödənilməsi üzrə münasibətlər; əmək mübahisələrinə baxılması üzrə münasibətlər.

Əmək hüququnun sistemi

Əmək hüququnu təşkil edən normaların daxilən müəyyən qaydada birləşməsi onun **sistemini** təşkil edir. Bu normalar iki hissəyə bölünür: ümumi hissəyə; xüsusi hissəyə.

Ümumi hissəyə aid olan hüquq normaları ümumi xarakterə malikdir. Bu normalar, bir qayda olaraq, bütün əmək münasibətlərini və ya onların əsas hissəsini tənzimləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi hissəyə aid olan normalar ümumi xarakterli məsələləri nizama salır. Həmin məsələlərə aiddir: əmək hüququnun predmeti; əmək hüququnun prinsipləri; əmək hüququnun vəzifələri; kollektiv müqavilə; əmək hüququ ilə tənzimlənən ictimai

münasibətlərin subyektləri, onların hüquqi statusu (hüquq və vəzifələri).

Xüsusi hissəyə aid olan normalar isə ümumi hissə normalarını konkretləşdirir və nisbətən konkret məsələləri tənzimləyir. Həmin məsələlərə aiddir: əmək müqaviləsi; iş vaxtı; istirahət vaxtı; əmək haqqının ödənilməsi; əmək intizamı; əməyin qorunması; maddi məsuliyyət; əmək mübahisələri və onların həll edilməsi və s. Göstərilən hər bir məsələni tənzimləyən eyni növlü hüquq normaları **əmək hüququnun institutlarını** əmələ gətirir: əmək müqaviləsi institutu; iş vaxtı institutu; əmək haqqının ödənilməsi institutu; əmək intizamı institutu və s.

Əmək hüququnun vəzifə və funksiyaları

Əmək hüququnun əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 2-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu maddəyə görə işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan **əmək münasibətlərini, həmin münasibətlərdən törəyən digər münasibətləri tənzimləmək** əmək hüququnun başlıca vəzifəsini təşkil edir. Bundan əlavə, əmək hüququnun üzərinə əmək məhsuldarlığının artmasına kömək etmək, işin keyfiyyətini yüksəltmək, ictimai istehsalın səmərəliliyini artırmaq, əmək intizamını möhkəmləndirmək, əmək şəraitini və əməyin mühafizəsini yüksək səviyyədə təmin etmək kimi vəzifələr də düşür.

Öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün əmək hüququ əmək münasibətlərinə və adamların davranışına təsir göstərir. Göstərilən bu təsirin əsas istiqamətləri **əmək hüququnun funksiyaları** adlanır. Əmək hüququ üzərinə düşən vəzifələri məhz özünün funksiyaları vasitəsilə yerinə yetirir. Bu funksiyalar iki yerə bölünür: əmək hüququnun ümumi funksiyalarına; əmək hüququnun xüsusi funksiyalarına.

Əmək hüququnun ümumi funksiyaları dedikdə, tənzimləyici (nizamlayıcı) və qoruyucu funksiyalar başa düşülür. **Tənzimləyici funksiyanın** mahiyyəti əmək hüququnun əmək münasibətlərini qaydaya salmasından, **qoruyucu funksiyanın** mənası isə əmək hüququnun həmin münasibətləri mühafizə etməsindən ibarətdir.

Əmək hüququnun xüsusi funksiyaları dedikdə, yalnız onun özünə xas olan funksiyalar başa düşülür. **Sosial funksiya** bu funksiyalardan biridir. Bu funksiya onda ifadə olunur ki, əmək hüququ əhalinin məşğulluğu, əmək hüququnun həyata keçirilməsi,

təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin edilməsi, əməyin mühafizə olunması, əmək haqqı, kompensasiyalar və sosial əhəmiyyətə malik olan digər məsələlər barədə normalar müəyyənləşdirir. **Müdafiə funksiyasının** mahiyyəti əmək hüququ tərəfindən işçilərin hüquq və mənafelərinin təmin olunmasından, hüquqlar pozulduqda isə onların bərpa edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün əmək hüququ əmək mübahisələrinin həll edilməsi yollarını göstərir, əmək qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət olunması barədə qayda müəyyənləşdirir. **İstehsal funksiyası** onda ifadə olunur ki, əmək hüququ istehsalın inkişafına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, işçinin öz istehsal tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, istehsal işinin keyfiyyətli olmasına yönələn normalar nəzərdə tutur. **İstehsalat demokratiyasının inkişafı funksiyasına** görə əmək hüququ təşkilatların idarə olunmasında işçilərə hüquqlar verir, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini təmin edir və s. **Tərbiyəvi funksiya** onda ifadə edilir ki, əmək hüququnun intizam və maddi məsuliyyət barədə normaları hüquq pozuntusu törədən işçini əməyə vicdanla yanaşmaq, əmək intizamına əməl etmək ruhunda yenidən tərbiyələndirir, habelə bütün işçilərə və kollektiv üzvlərinə çəkirdirici təsir göstərir. Bundan əlavə, əmək hüququnun həvəsləndirmə tədbirləri (mükafat və s.) barədə müəyyən etdiyi normaların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması və əmək intizamının möhkəmləndirilməsi baxımından işçilərə etdiyi təsirin əhəmiyyəti böyükdür.

Əmək hüququnun mənbələri	Əmək münasibətləri, bu münasibətlərdən törəyən digər münasibətlər əmək hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normalar müxtəlif normativ hüquqi aktlarla nəzərdə tutulur və müəyyənləşdirilir. Bu aktlar əmək hüququnun mənbəyi adlanır.
---------------------------------	---

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əmək hüququnun əsas mənbəyidir. Burada əmək hüququ baxımından prinsipi- al əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalar (əmək hüququ barədə 35-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiyada əməyin hüquqi tənzimlənməsinin başlıca və əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Konstitusiyadan sonra əmək hüququnun mənbələri sistemin- də **Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (ƏM)** mü-

hüm yer tutur. O, əmək hüququnun əsas mənbəyidir. Əmək Məcəlləsi sistemləşdirilmiş (məcəllələşdirilmiş) normativ aktdır. 1999-cu il fevralın 1-də qəbul olunan bu akt 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir. Əmək Məcəlləsi kollektiv müqavilə (saziş), əmək müqaviləsi, iş və istirahət vaxtı, əməyin ödenilməsi, əmək intizamı, maddi məsuliyyət, əməyin mühafizəsi, qadınların və gənclərin əməyi, əmək mübahisələri və digər məsələləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları əmək hüququnun mənbəyi hesab edilir. Bu qanunlar əməklə bağlı olan münasibətlərin ən mühüm cəhətlərini tənzimləyir. «Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında» (1991), «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» (1992) və digər qanunlar əmək hüququnun mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qanunqüvvəli aktlar əmək hüququnun mənbəyidir. Söhbət prezident fərmanlarından, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından, eləcə də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin normativ aktlarından (təlimat və əmrlərindən) gedir.

Normativ müqavilələr əmək hüququnun mənbələri sistemində daxildir. Əmək hüququnda normativ müqavilələr dedikdə, **kollektiv müqavilə və sazişlər** başa düşülür.

§ 2. Kollektiv müqavilə və saziş

Kollektiv müqavilə

Hal-hazırda əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində müqavilələrdən geniş səviyyədə istifadə olunur. Əmək münasibətlərində iştirak edən tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanmasında və qaydaya salınmasında **müqavilə metodu** böyük rol oynayır, üstünlük təşkil edir. Müasir dövrdə müqavilə metodunun vacib hüquqi forması kollektiv müqavilə və sazişlər hesab olunur.

Kollektiv müqavilə dedikdə, işəgötürənin, əmək kollektivinin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının arasında yazılı formada bağlanan elə bir müqavilə başa düşülür ki, bu müqavilə əmək, sosial-iqtisadi, məişət və digər münasibətləri tənzimləyir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kollektiv müqavilələr əmək şəraitini və ya əmək şəraiti ilə bağlı olan digər şəraiti tənzimləyən əsas hüquqi sənəd hesab olunur.

Kollektiv müqavilələr bağlanmamışdan əvvəl **kollektiv danışıqlar** aparılır. Kollektiv danışıqlar aparmaq təşəbbüsünə əsasən həmkarlar ittifaqları təşkilatları, əmək kollektivləri və işəgötürənlər malikdirlər. İrəli sürülmüş təşəbbüsə əsasən həmkarlar ittifaqları təşkilatları, müəssisədə həmkarlar ittifaqları təşkilatı olmadıqda isə əmək kollektivinin ümumi yığıncağı kollektiv müqavilənin hazırlanması və bağlanması haqqında qərar qəbul edir.

Kollektiv müqavilə **iki tərəf arasında bağlanılır**. Bu tərəflərdən biri işəgötürən, digər tərəf həmkarlar ittifaqları təşkilatıdır. Əgər müəssisədə həmkarlar ittifaqları təşkilatı olmazsa, onda kollektiv müqavilənin digər tərəfi (ikinci tərəfi) əmək kollektivi hesab edilir.

Kollektiv müqavilənin layihəsini **müvafiq komissiya (işçi qrupu)** hazırlayır. Bu komissiya (işçi qrupu) tərəflərin bərabər sayda nümayəndələrindən ibarətdir. Onun hazırladığı layihə iclasda iştirak edənlərin səs çoxluğu ilə təsdiq edilir. Kollektiv müqavilə təsdiq olunduqdan sonra tərəflər onu üç gün ərzində imzalayırlar.

Kollektiv müqavilə müəyyən məzmunla malik olan sənəddir. Onun məzmununu tərəflər müəyyən edirlər. **Kollektiv müqavilənin məzmunu** dedikdə, bir sıra vacib məsələlər üzrə tərəflərin (işəgötürənin və əmək kollektivinin) qarşılıqlı öhdəliklərini nəzərdə tutan sənəd başa düşülür. Həmin məsələlərin əsasları bunlardır: əməyin ödənilməsi (əmək haqqı) qaydaları və miqdarı, pul mükafatları; müavinətlər, əlavələr və digər ödənişlər; qiymətlərin artımı və inflyasiyanın səviyyəsi nəzərə alınmaqla əmək haqqının miqdarının tənzimlənmə mexanizmi; iş vaxtı, istirahət vaxtı, məzuniyyətlərin müddəti haqqında şərtlər; işçilərə və onların ailə üzvlərinə mədəni-məişət xidmətlərinin, sosial təminatlar və güzəştlərin müəyyən edilməsi; qadınların və 18 yaşına çatmamış işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması; əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işçilərə dəyən ziyanın ödənilməsi; əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılması və onun fəaliyyət qaydası; işçilərin ekoloji təhlükəsizliyinin və sağlamlığının gözlənilməsi; əmək və icra intizamının möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər və s.

Kollektiv müqavilə bir ildən üç ilədək müddətə bağlana bilər. O, imzalandığı andan qüvvəyə minir. Bununla belə, kollektiv müqavilə həmin müqavilənin özündə göstərilən gündən də

qüvvəyə minə bilər.

**Kollektiv
saziş**

Kollektiv müqavilələr kimi, kollektiv sazişlər də əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Kollektiv sazişlər həmin münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi formasıdır.

İşçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin mühafizəsi, məşğulluğun təmin edilməsi və digər sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi sahəsində birgə fəaliyyətə dair tərəflərin öhdəliklərini müəyyən edən razılaşmaya kollektiv saziş deyilir.

Kollektiv saziş kollektiv müqavilədən nə ilə fərqlənir? Bildiyimiz kimi, kollektiv müqavilənin tərəfləri rolunda işəgötürən və əmək kollektivi (işçilər) və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatı çıxış edir. Kollektiv sazişə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, işəgötürən və əmək kollektivinin (həmkarlar ittifaqının təşkilatının) özü yox, onların nümayəndələri kollektiv sazişin tərəfləri sayılırlar. İşəgötürənin və əmək kollektivinin (həmkarlar ittifaqı təşkilatının) nümayəndələri dedikdə isə başa düşülür: müvafiq icra hakimiyyəti orqanı; həmkarlar ittifaqlarının və işəgötürənlərin respublika peşələr, sahələr və ya ərazi üzrə birlikləri.

Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsindən asılı olaraq kollektiv sazişlərin bir neçə növü fərqləndirilir. Onlara aiddir: baş kollektiv saziş; sahə (tarif) kollektiv sazişi; ərazi (rayon) kollektiv sazişi.

Baş kollektiv sazişi respublika səviyyəsində sosial-əmək münasibətləri tənzimlənmənin, eləcə də sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirmənin ümumi prinsiplərini müəyyən edir. Bu saziş növünün tərəfləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və həmkarlar ittifaqlarının respublika birliyi hesab olunur. Saziş də məhz onlar arasında bağlanılır.

Sahə (tarif) kollektiv sazişi müvafiq sahənin sosial iqtisadi inkişafı istiqamətlərini, peşə qrupları və sahənin işçiləri üçün əmək şəraiti və əmək haqqı, habelə sosial təminatları müəyyən edir. Bu saziş növü müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə həmkarlar ittifaqlarının ərazi birlikləri arasında bağlanılır. Onlar sazişin tərəfləri hesab olunurlar.

Ərazi (rayon) kollektiv sazişi ərazi xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən sosial-iqtisadi məsələlərin (məsələn, rayonlarda əməyin ümumi şəraiti, işçilər üçün təminat və güzəşt və s.) həlli şərt-

lərini müəyyən edir. Bu saziş müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə həmkarlar ittifaqlarının ərazi birlikləri arasında bağlanılır. Kollektiv sazişin tərəfləri də məhz onlardan ibarətdir.

Kollektiv sazişin məzmunu tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyən edilir. Tərəflərin müxtəlif məsələlər üzrə qarşılıqlı öhdəlikləri kollektiv sazişin məzmununu təşkil edir. Həmin məsələlərə aiddir: orta əmək haqqının artım səviyyəsinin inflyasiyaya uyğun təmin edilməsi; əmək normalarının və əməyin qiymətləndirilməsi normalarının müəyyən edilməsi; kompensasiya və əmək haqqına əlavələrin məbləğlərinin müəyyən edilməsi; əməyin mühafizəsi üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; daha əlverişli əmək şəraitinin müəyyən edilməsi; məşğulluğa kömək göstərilməsi; ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi; əlillərin və gənclərin əməyi; əmək intizamının təmin edilməsi və s.

Kollektiv sazişin **bağlanma müddəti bir ildən üç ilə kimidir**. Tərəflər imzaladığı gündən kollektiv saziş qüvvəyə minir. Kollektiv saziş onun özündə göstərilən gündən də qüvvəyə minə bilər. Sazişin qüvvədə olma müddəti üç ildən çox ola bilməz.

§ 3. Əmək müqaviləsi

Əmək müqaviləsinin anlayışı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və-təndaşların təsbit olunan sosial-iqtisadi xarakterli hüquqlarından biri əmək hüququ hesab edilir. Vətəndaşlar öz əmək hüququnu müxtəlif formalarda həyata keçirirlər. **Əmək müqaviləsi əmək hüququnun həyata keçirilməsinin ən əsas və başlıca formasıdır**. O, əmək hüququ sahəsinin mərkəzi anlayışıdır. Bəs, əmək müqaviləsi dedikdə, biz nə başa düşürük? Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ona əmək kontraktı¹ da deyilir.

Əmək müqaviləsi (kontrakt) dedikdə, işgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini müəyyən edən yazılı sənəd başa düşülür.

¹ Latınca «contractus» sözündən olub, «saziş», «razılaşma» mənalərini ifadə edir.

Əmək müqaviləsinin elementləri

Əmək müqaviləsinin elementləri dedikdə, onun tərkib hissələri (ünsürləri) başa düşülür. Subyekt tərkibi əmək müqaviləsinin əsas elementlərindən biridir. **Əmək müqaviləsinin subyekt tərkibi** müqaviləni bağlayan tərəflərdən ibarətdir. Əmək müqaviləsində iki tərəf iştirak edir (müqavilə də məhz onlar arasında bağlanılır):

- işəgötürən;
- işçi.

İşçiləri işə qəbul etmək, işçilərə iş vermək və onlarla əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlamaq hüququna malik olan şəxslərə **işəgötürən** deyilir. İşəgötürən rolunda həm təşkilatlar, həm də sahibkar statusu olan fiziki şəxslər (məsələn, onlar şəxsi katibə, sürücü və s. işə qəbul edə bilirlər) çıxış edə bilərlər.

Qanun işəgötürən üçün müvafiq tələb irəli sürür: **işəgötürənin tam fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır**. Əgər şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyəti olmazsa, işəgötürən rolunda çıxış edə bilməz (ƏM-in 42-ci maddəsi). **Təşkilat** o halda tam fəaliyyət qabiliyyətli olur ki, o, ədliyyə orqanlarında dövlət qeydiyyatına götürülsün. Məhz bu andan **həmin təşkilat hüquqi şəxs kimi tanınır və tam fəaliyyət qabiliyyətli** olur. Deməli, işəgötürən təşkilat hökmən hüquqi şəxs olmalıdır.

Sahibkar statusu olan fiziki şəxs dedikdə isə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs başa düşülür. Onun tam fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır. Fiziki şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyəti onun 18 yaş həddinə çatması ilə yaranır. Deməli, 18 yaşı tamam olmamış sahibkar statuslu fiziki şəxslər işəgötürən qismində çıxış edə bilməzlər.

Əmək müqaviləsinin tərəflərindən digəri isə işçidir. **İşçi** dedikdə, işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan şəxs başa düşülür. **İşçi rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər**. Məlum və aydın məsələdir ki, təşkilatların, müəssisələrin, bir sözlə, fiziki şəxs sayılmayanların işçi olması qeyri-mümkündür. İşçi kimi əmək müqaviləsi bağlayan **şəxsin 15 yaşına çatması tələb olunur**. On beş yaşına çatmış hər bir şəxs işçi kimi əmək müqaviləsinin tərəfi ola bilər.

Əmək müqaviləsinin məzmunu onun elementlərindən biridir. Tərəflərin razılığa gəldikləri müqavilə şərtləri əmək müqavilə-

sinin məzmununu təşkil edir. Bu şərtlərdə tərəflərin hüquq və vəzifələri nəzərdə tutulur.

Müqavilə şərtləri iki cür olur: əsas müqavilə şərtləri; əlavə müqavilə şərtləri.

Əsas müqavilə şərtləri odur ki, onların olması əmək müqaviləsinin bağlanmış sayılması üçün kifayət edir. Onlara aiddir (ƏM-in 43-cü maddəsi):

- işçinin iş yeri, vəzifəsi (peşəsi);
- əmək müqaviləsinin bağlandığı və işçinin işə başlamalı olduğu gün;
- əmək müqaviləsinin müddəti;
- işçinin əmək funksiyası;
- işçinin əmək şəraitinin şərtləri (iş və istirahət vaxtı, əmək haqqı və ona əlavələr, əmək məzuniyyətinin müddəti, əməyin mühafizəsi, sosial və digər sığorta);
- tərəflərin əmək müqaviləsi üzrə qarşılıqlı öhdəlikləri.

Əlavə müqavilə şərtləri odur ki, əmək müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi bu şərtlərdən asılı deyildir. Bu şərtlər olmadan da əmək müqaviləsi bağlana bilər. Tərəflərin mənafeyi və razılığından asılı olaraq əlavə şərtlər əmək müqaviləsinə daxil edilə bilər, edilməyə də. Belə şərtlərə aiddir: işə qəbul zamanı sınaq müddətinin müəyyən olunması; nəqliyyat vasitəsi ilə işə gəlmək üçün gediş haqqının (yol pulunun) ödənilməsi; işçiyə mənzil və ya torpaq sahəsi verilməsi; işçinin uşaqlarının uşaq bağçasında yerləşdirilməsi və s. Əgər tərəflər konkret əlavə şərtlər barədə razılığa gələrlərsə, onda həmin şərtlərin yerinə yetirilməsi onlar üçün məcburi olur.

Forma əmək müqaviləsinin elementlərindən biridir. Qanun əmək müqaviləsi üçün **yazılı forma** müəyyənləşdirir. Belə ki, əmək müqaviləsi yazılı formada bağlanılır (ƏM-in 44-cü maddəsi). Bu, məcburi (imperativ) göstərişdir. Bu o deməkdir ki, **əmək müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.**

Müddət əmək müqaviləsinin əsas elementlərindən biridir. Əmək müqaviləsi həm müddətli, həm də müddətsiz ola bilər. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Müqavilənin məzmunu əmək müqaviləsinin elementlərindən biridir. **Tərəflərin hüquq və vəzifələri** əmək müqaviləsinin məzmununu təşkil edir. İşçinin əsas vəzifəsi daxili əmək nizam qay-

dalarına tabe olmaqla müəyyən ixtisas, dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görməkdən, işəgötürənin isə əsas vəzifəsi işçiyə əmək haqqı verməyi və nəzərdə tutulmuş əmək şəraiti ilə təmin etməyi öhdəsinə götürməkdən ibarətdir.

Əmək funksiyası (işin növü) əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir. Əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusuna əmək funksiyası deyilir. Tərəflər (işəgötürən və işçi) konkret işçinin **peşəsini, ixtisasını və dərəcəsini müəyyən etmək yolu ilə əmək funksiyasını (işin növünü) təyin edirlər.**

Peşə dedikdə, əmək funksiyasının xarakteri və məqsədi ilə müəyyən edilən fəaliyyət növü başa düşülür. Məsələn, həkim, müəllim, dəmiryolçu və s.

Ixtisas müvafiq peşə üzrə bilik və vərdişlərin xarakterindən asılıdır. Məsələn, həkim-cərrah, xarrat, dülgər, rəngsaz və s.

Dərəcə müvafiq ixtisas üzrə işçinin hazırlıq, təcrübə və bilik səviyyəsidir. Məsələn, dördüncü dərəcəli qaynaqçı, ikinci dərəcəli rəngsaz və s.

İşçinin iş yeri də əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir. İşçinin haqqı ödənilməklə vəzifəsi (peşəsi) üzrə əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş işləri (xidmətləri) yerinə yetirdiyi yer onun iş yeri adlanır.

Əmək müqaviləsinin bağlanma qaydaları

Əmək qanunvericiliyi əmək müqaviləsinin bağlanması üçün müvafiq qayda müəyyən edir. **Əmək müqaviləsi fərdi qaydada bağlanılır.** Bəzi işlər üzrə (məsələn, təmir-tikinti, yükvurma-boşaltma, ticarət, heyvandarlıq və s. işlər üzrə)

əmək müqaviləsi **kollektiv qaydada** da bağlana bilər.

15 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlanan zaman onların valideynlərindən birinin (övladlığa götürənlərdən birinin, himayəçinin) hökmən razılıq verməsi tələb olunur. **Razılıq yazılı formada olmalıdır.**

Əmək müqaviləsi bağlanarkən işçi **müvafiq sənədləri** işəgötürənə təqdim edir. Həmin sənədlərə aiddir: əmək kitabçası; şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd (bu sənədi almamış şəxslər, məsələn, 16 yaşı olanlar doğum haqqında şəhadətnamə təqdim etməlidirlər); təhsili barədə sənəd; işçinin sağlamlığı haqqında tibbi arayış (əgər zərərli, ağır və təhlükəli əmək şəraiti olan iş yerlərində, ha-

belə ictimai işə, səhiyyə, ticarət, uşaq tərbiyə ocaqları və bu qəbildən olan digər iş yerlərində işləməli olarsa). Bu sənədlərdən başqa, işə girən işçidən hər hansı əlavə sənədin tələb edilməsi qadağandır.

İşçinin müvafiq yaşayış məntəqəsində qeydiyyatının olmaması onun işə girməsinə və əmək müqaviləsi bağlamasına mane ola bilməz. O, **qeydiyyatı olmadan da işə girə bilər.**

Əmək kitabçası işçinin əmək fəaliyyəti barədə məlumat verən əsas sənəddir. Bunsuz işçini işə qəbul etmək olmaz. Əgər fiziki şəxs ilk dəfə əmək fəaliyyətinə başlayarsa və işə daxil olarsa, onda **həmin şəxs üçün beş gündən gec olmayaraq əmək kitabçası açılır.** Bunun üçün o, özünün son məşğuliyyəti haqqında mənzil-istismar sahəsindən və ya icra hakimiyyətinin yerli nümayəndələrindən arayış, ordu sıralarından tərxis olunduğu hallarda isə hərbi билет təqdim etməlidir.

Əmək müqaviləsi bağlanarkən hər hansı məcburiyyət halına yol verilmir. Əmək müqaviləsi sərbəst bağlanılır. O, **iki nüsxədən az olmayaraq tərtib edilir.** Nüsxələrdən hər biri işçinin və işəgötürənin imzası (məhürü) ilə təsdiq olunur. Onun bir nüsxəsi işçidə, digər nüsxəsi isə işəgötürəndə saxlanılır.

Əmək müqaviləsi tərəflər **imzaladıqları gündən qüvvəyə minir.** Bununla belə, əmək müqaviləsinin özündə onun qüvvəyə mindiyi gün göstərilə bilər.

İşçinin işə qəbul edilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir. Əmr (sərəncam) işçiyə elan olunur və bu barədə ona qol (imza) çəkdirilir.

İşə qəbul zamanı əmək müqaviləsi **sınaq müddəti** müəyyən edilməklə bağlanıla bilər. Sınaq müddəti müəyyən etməyin əsas məqsədi işçinin peşəkarlıq səviyyəsini, müvafiq əmək funksiyasını icra etmək bacarığını yoxlamaqdan ibarətdir. Belə müddət **3 aydan artıq (çox) ola bilməz.**

Əmək müqaviləsinə bağlayarkən bəzi kateqoriya şəxslər üçün **sınaq müddəti müəyyən edilmir.** Həmin şəxslərə aiddir: yaş 18-dən az olan şəxslər; müsabiqə yolu ilə müvafiq vəzifə tutanlar.

Sınaq müddətində işçi özünü doğrultmalıdır. Əgər doğrultmazsa, belə halda işəgötürənin əmri ilə əmək müqaviləsi ləğv edilir.

§ 4. Əmək müqaviləsinin növləri

**Müddətinə
görə əmək
müqaviləsinin
növləri**

Əmək müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Bu əsaslardan biri müddət hesab edilir.

Müddət kimi əlamətə görə əmək müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- müddətli əmək müqavilələri;
- müddətsiz əmək müqavilələri.

Müddətli əmək müqavilələri odur ki, onlar bir qayda olaraq, müəyyən müddətə bağlanılır. Bu növ müqavilələr **5 ilədək müddətə** bağlanıla bilər.

Müddətsiz müqavilələr odur ki, onlar qabaqcadan müddəti müəyyən edilmədən (müddətsiz) bağlanılır. Əgər əmək müqaviləsində onun hansı müddətə bağlanması göstərilməyibsə, deməli o, müddətsiz müqavilə hesab edilir.

**Əvəzçilik
üzrə əmək
müqaviləsi**

Bəzən işçi əsas iş yeri üzrə müəyyən olunmuş iş vaxtından sonra əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur, işləyir. Buna əmək qanunvericiliyində **əvəzçilik** deyilir. Şəxs əvəzçilik üzrə əmək fəaliyyətini əmək müqaviləsi əsasında yerinə yetirir. Bu müqavilə isə **əvəzçilik üzrə əmək müqaviləsi** adlanır.

Əmək müqaviləsinin şərtləri imkan verdiyi hallarda işçinin əsas iş yeri üzrə müəyyən olunmuş iş vaxtından (əsas iş vaxtından) əlavə (sonra) boş vaxtda müntəzəm surətdə, haqqı ödənilməklə işləməsinə, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına **əvəzçilik** deyilir. Bu zaman işçinin birinci əmək müqaviləsi bağladığı yer **əsas iş yeri**, əvəzçilik üzrə əmək müqaviləsi bağladığı ikinci iş yeri isə onun **əlavə iş yeri** hesab edilir.

Əvəzçilik üzrə iş iki cür olur:

- daxili əvəzçilik;
- xarici əvəzçilik.

Daxili əvəzçilik dedikdə, işçinin əsas iş yerində (öz təşkilatında) işləməsi başa düşülür. İşçinin əlavə iş yerində (başqa təşkilatda) işləməsinə isə **xarici əvəzçilik** deyilir. Başqa sözlə desək, işçi əvəzçilik qaydasında həm özünün çalışdığı təşkilatda (əsas iş yerində), həm də başqa təşkilatda (əlavə iş yerində) işləyə bilər.

İşçi həm əsas iş vaxtından sonra, həm də əsas iş vaxtı ərzində əvəzçilik qaydasında işləyə bilər. Əgər işçi əvəzçilik üzrə işi

əsas iş vaxtından sonra başqa təşkilatda (əlavə iş yerində) yətirərsə, onda buna **əsas iş yeri üzrə işəgötürənin razılığı tələb olunmur**. Əsas iş vaxtı ərzində əvəzçilik üzrə işləməyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, buna işəgötürənin razılıq verməsi tələb edilir. Belə ki, **iş vaxtı ərzində əvəzçilik üzrə işləməyə işəgötürənin razılığı ilə yol verilir**.

Əvəzçilik üzrə iş vaxtının müddəti gündəlik normal iş vaxtının müddətinin (8 saatın) yarısından (4 saatdan) çox ola bilməz. Başqa sözlə desək, **işçi əvəzçilik qaydasında hər gündə 4 saatdan çox (artıq) işləyə bilməz**.

Peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi üzrə əmək müqaviləsi	Bəzən işçi özünün əsas əmək funksiyası (əsas işi) ilə yanaşı, həm də boş vəzifə üzrə, yeni yerində olmayan işçinin də əmək funksiyasını yerinə yetirir. Söhbət işçinin öz əsas peşəsi (vəzifəsi) ilə yanaşı, yerində olmayan işçinin peşəsini (vəzifəsini) də icra etməsindən gedir. Bu cür işləməyə əmək qanunvericiliyində peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi deyilir. Məsələn, bankda kredit müfəttişi vəzifəsi boşdur, həmin vəzifədə işləyən şəxs yerində yoxdur. İşəgötürən həmin boş vəzifəyə yeni işçi qəbul etmir. Kredit müfəttişi vəzifəsinin yerinə yetirilməsi bankın hüquq məsləhətçisinə (və ya iqtisadçısına) həvalə olunur. Belə halda hüquq məsləhətçisinin gördüyü işin sahəsi genişlənir.
---	--

Peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi dedikdə, işçinin öz əsas peşəsi (vəzifəsi) ilə yanaşı və bərabər, eyni zamanda başqa boş peşə (vəzifə) üzrə əlavə olaraq işləməsi başa düşülür. Bu zaman işçi ilə əmək müqaviləsi bağlanılır. Həmin müqavilə **peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi üzrə əmək müqaviləsi** adlanır. Bu müqavilə növü yalnız iki əsas şərthə əməl olunduqda bağlana bilər. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi qaydasında görülən iş **iqtisadi cəhətdən sərfəli və məqsədemüvafiq olmalıdır**. Belə ki, işəgötürən boş vəzifəyə yeni işçi qəbul etmir. Yeni işçi qəbul olunmadığına görə əmək haqqı ödənilə bilməz. Bu isə iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. İkinci şərthə görə isə **peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi əmək fəaliyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmamalıdır**.

Peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi işəgötürənin əmri ilə rəsmiləşdirilir. İşçinin əlavə iş görməsinə və onun əmək funksiyasının genişlənməsinə görə işəgötürən ona əlavə haqq verir. Yerinə yetiriləcək işin həcmi və əlavə haqqın məbləği əmrdə göstərilir.

Mövsümi işçilərlə bağlanan əmək müqaviləsi

Elə işlər vardır ki, onlar yalnız müəyyən müddətə görülür. Bu işlər təbii şərait və ya iqlim şəraiti ilə bağlıdır. Həmin işlər mövsümi işlər adlanır. Məsələn, qazanxana işləri, meşə hazırlığı işləri, çayla axıtma işləri, vəhşi heyvan və balıq ovu və s. mövsümi işlərə misal ola bilər.

Mövsümi işlər dedikdə, təbii şərait və ya iqlim şəraiti ilə əlaqədar müəyyən müddətə görülən işlər başa düşülür. Bu işlər müəyyən mövsümdə görülür. Mövsümi işlərə götürülən şəxslər isə **mövsümi işçilər** adlanır. Onlar işə qəbul olunarkən işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayırlar.

Başqa işə keçirmə

İşçini başqa işə keçirmə zamanı yeni əmək müqaviləsi bağlanılır. Başqa işə keçirməyə yalnız yeni əmək müqaviləsi bağlanmaqla yol verilə bilər.

Başqa işə keçirmə dedikdə, işçinin əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan başqa peşə, ixtisas və vəzifə üzrə əmək funksiyasını yerinə yetirməsi başa düşülür. **Yalnız özünün razılığı ilə işçi başqa işə keçirilə bilər.** Əgər razılıq verməzsə, onu başqa işə keçirmək olmaz.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, işçi bəzən onun razılığı olmadan **bir ay müddətinə** işəgötürənin təşəbbüsü ilə müvəqqəti başqa işə keçirilə bilər. Belə ki, istehsalat zərurəti və boş dayanma hallarının qarşısını almaq məqsədilə işəgötürənin təşəbbüsü ilə işçinin müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilməsi mümkündür. Lakin işçi onun səhhətinə mənfi təsir edən, habelə aşağı ixtisaslı işə keçirilə bilməz (ƏM-in 60-cı maddəsi).

§ 5. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsi müxtəlif hallara görə ləğv edilə bilər. Bunun nəticəsində o, öz qüvvəsini itirir. Həmin halların dairəsi qanunda göstərilmişdir (ƏM-in 68-ci maddəsi). Qanunda nəzərdə tutulan bu hallar əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları adlanır.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsasları dedikdə, qanunda göstərilən elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində əmək müqaviləsi ləğv edilir və o, öz qüvvəsini itirir.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları aşağıdakılardır.

dan ibarətdir:

- tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi;
- tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;
- tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

Tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi

Əmək müqaviləsi həm işçinin, həm də işəgötürənin təşəbbüsü ilə xitam edilə bilər. **Əmək müqaviləsi işçi tərəfindən müəyyən qayda əsasında ləğv olunur.** Bu qaydaya görə işçi **bir təqvim ayı əvvəl-**

cədən ərizə yazaraq işəgötürəni xəbərdar edir. Ərizə verildiyi gündən bir təqvim ayı tamam olduqdan və bitdikdən sonra əmək müqaviləsinə xitam verilir. Bununla işçi işdən çıxmış hesab olunur. Bu zaman onunla **son haqq-hesab aparılır.**

Bununla bərabər, bəzi hallarda bir təqvim ayının bitməsinə gözləmək lazım gəlmir. Belə ki, həmin hallarda işçinin öz ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilir. Həmin hallara aiddir: işçinin yaşa və ya əlilliyə görə pensiyaya çıxması; təhsilini davam etdirmək üçün işçinin müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olması; işçinin yeni yaşayış yerinə köçməsi və s.

Əmək müqaviləsini ləğv etmək barədə ərizə vermiş işçi xəbərdarlıq müddəti başa çatana kimi onu istədiyi vaxt geri götürə bilər. Bununla bərabər, işçi ərizəni geri götürmür, onu etibarsız hesab etmək barədə işəgötürənə yeni ərizə verir. Belə hallarda əmək müqaviləsi ləğv olunmur, ona xitam verilmir.

İşəgötürən tərəfindən (işəgötürənin təşəbbüsü ilə) əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinə geldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, bir sıra əsaslara görə əmək müqaviləsinə xitam verə bilər. Həmin əsaslara aiddir: iş yeri (müəssisə, təşkilat) ləğv edildikdə; işçilərin sayı və ya ştatlar ixtisar edildikdə; peşəkarlıq səviyyəsinin, ixtisasının (peşəsinin) kifayət dərəcədə olmadığına görə işçinin tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyi barədə səlahiyyətli orqan tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilməsi; işçinin özünün əmək funksiyasını və ya əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi, yaxud heç bir üzrlü səbəb olmadan bütün iş günü işə gəlməməsi, alkoqollu içkilər, narkotik, toksik və digər zə-

hərli maddələr qəbul edərək sərxoş vəziyyətdə işə gəlməsi və digər hallarda əmək vəzifələrini kobud şəkildə pozması.

Əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması ilə xitam edilməsi

Qeyd etdik ki, əmək müqaviləsi müəyyən müddətə (5 ilədək müddətə) bağlanıla bilər. Əgər müddət başa çatarsa, qurtarsa, onda əmək müqaviləsinə xitam verilir. Belə halda **müddətin qurtarması əsas kimi əmək müqaviləsinə xitam verilməsinə səbəb olur.**

Elə hallar yaranır ki, müddətli əmək müqaviləsində göstərilən müddətin qurtarmasına və başa çatmasına baxmayaraq, tərəflər əmək münasibətlərini davam etdirirlər. Belə halda müddət bitdikdən sonrakı bir həftə ərzində tərəflərdən heç biri müqaviləyə xitam verilməsini tələb etməzsə, həmin **əmək müqaviləsi əvvəl müəyyən edilmiş müddətə uzadılmış hesab olunur** (ƏM-in 73-cü maddəsi).

Əmək şəraiti şərtlərinin dəyişdirilməsi nəticəsində əmək müqaviləsinə xitam verilməsi

İşəgötürən müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etməlidir. Bu, onun vəzifəsidir. Müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etmək işçilərin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün olduqca vacib məsələdir. Bəs, əmək şəraiti dedikdə nə başa düşürük?

Əmək şəraiti dedikdə, işçinin öz əmək funksiyasını səmərəli və faydalı yerinə yetirməsi üçün zəruri olan əmək, sosial və iqtisadi normaların məcmusu başa düşülür. Əmək şəraiti qanunda nəzərdə tutulur (ƏM-in 54-cü maddəsi). Bununla belə, əmək şəraitini əmək müqaviləsində tərəflərin özləri müəyyən edə bilərlər. Kollektiv müqavilə və sazişlərdə də əmək şəraiti nəzərdə tutula bilər.

Əmək şəraitinin təmin edilməsi dedikdə, əməyə görə haqqın miqdarının müəyyən edilməsi, sanitariya və gigiyena normalarına cavab verən iş yerinin və iş şəraitinin yaradılması, əmək funksiyasının qanunla müəyyən edilmiş istirahət vaxtı müddətindən artıq olmayan iş vaxtında yerinə yetirilməsi, qanunda nəzərdə tutulmuş istirahət vaxtından, məzuniyyətdən istifadə olunması və digər məsələlər başa düşülür.

İşəgötürən əgər müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etməzsə, yəni onun şərtlərini dəyişdirərsə (məsələn, işçiyə nəzərdə tutulmuş əmək haqqından nisbətən az əmək haqqı verilsə və ya işçi məzuniyyətdən istifadə etmək hüququndan məhrum edilsə,

sə), onda əmək müqaviləsinə xitam verilir.

**Müəssisənin
mülkiyyətçisinin
dəyişməsi ilə əmək
müqaviləsinə xitam
verilməsi**

Müəssisənin (işəgötürənin) **mülkiyyətçisi dəyişə bilər**. Belə ki, daşınmaz əmlak kimi müəssisənin başqa şəxsə satılması mümkündür. Belə halda müəssisənin mülkiyyətçisi dəyişir. Müəssisənin **mülkiyyətçisi dəyişdikdə isə yeni mülkiyyətçi bəzi ka-**

teqoriya işçilərin əmək müqavilələrinə xitam verə bilər. Həmin işçilərə aiddir: müəssisənin rəhbəri; onun müavinləri; baş mühasib; bilavasitə idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən digər struktur bölmələrinin rəhbərləri. Bu işçilərdən başqa qalan bütün işçilərlə əvvəlki mülkiyyətçi arasında bağlanmış əmək müqavilələri və onların şərtləri yeni mülkiyyətçi tərəfindən qüvvədə saxlanılır (ƏM-in 63-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

**Tərəflərin
iradəsindən asılı
olmayan hallara
görə əmək
müqaviləsinə
xitam verilməsi**

Elə hallar yaranır ki, onlar əmək müqaviləsinə bağlayan tərəflərin iradəsindən asılı olmur. Məhz bu hallar əmək müqaviləsinə xitam verilməsinə səbəb olur. Əmək müqaviləsinin xitam edilməsinə əsas olan həmin hallar qanunda nəzərdə tutulmuşdur (ƏM-in 74-cü

maddəsi). Gösterilən hallara aiddir: işçinin **hərbi xidmətə** və ya **alternativ xidmətə çağırılması**; əvvəllər müvafiq işdə (vəzifədə) çalışan işçinin işinə (vəzifəsinə) **bərpa edilməsi** (bunun üçün qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi olmalıdır); **əmək qabiliyyətinin fasiləsiz olaraq altı aydan çox müddətə tam itirilməsi** ilə əlaqədar işçinin öz əmək funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi; işçinin törətdiyi cinayətə görə **azadlıqdan məhrum edilməsi** və ya **islah işlərinə cəlb edilməsi, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməsi** (bunlar barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü olmalıdır); **işçinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması** (bunun qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı olmalıdır); **işçinin vəfat etməsi**.

**Tərəflərin müəyyən
etdiyi hallara görə
əmək müqaviləsinə
xitam verilməsi**

Əmək müqaviləsi bağlanan zaman tərəflər müqavilədə elə hallar müəyyənləşdirə bilərlər ki, bu hallar əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün əsas olsun. Bunlar **əlavə hallar** olub, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin qanunda (ƏM-də) nəzərdə tutulan hallarından fərqlənir.

Tərəflər həmin halları əmək müqaviləsində nəzərdə tuturlar. Məsələn, onlar əmək müqaviləsində «tərəflərin qarşılıqlı razılığı», «səhhəti ilə əlaqədar işçinin müvafiq vəzifədə (peşədə) çalışmasının onun sağlamlığı üçün təhlükəli olması» və digər halları əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları (əlavə əsasları) kimi müəyyənləşdirə bilərlər.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir.

§ 6. İş və istirahət vaxtı

İş vaxtının anlayışı İşçilərin əmək fəaliyyəti **vaxt anlayışı** ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, işçi ona tapşırılan işi və digər əmək vəzifələrini (funksiyalarını) müəyyən vaxtda yerinə yetirir. Həmin vaxt əmək hüquq elmində, əmək qanunvericiliyində iş vaxtı adlanır. İş vaxtı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir. **İş vaxtı əmək prosesində işçinin işəgötürənin sərəncamlarının və öz əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə sərf etdiyi vaxtdır.** Özü də iş vaxtında işçi işəgötürənin bütün sərəncamlarını (göstərişlərini) yox, yalnız onun əmək müqaviləsinə, habelə daxili əmək nizam qaydalarına uyğun surətdə verdiyi sərəncamları (göstərişləri) yerinə yetirilməlidir.

İş vaxtı bir qayda olaraq, **qanunla** (yeni dövlət tərəfindən qanunvericilik yolu ilə) müəyyən edilir. Bununla belə, iş vaxtının **qanun əsasında** da müəyyənləşdirilməsi mümkündür.

İş vaxtı dedikdə, qanunla və ya qanun əsasında müəyyən edilən bir zaman kəsiyi başa düşülür ki, bu zaman kəsiyi ərzində işçi əmək müqaviləsinə və daxili əmək nizam qaydalarına uyğun olaraq işəgötürənin sərəncamında olmağa və öz əmək vəzifələrini (funksiyalarını) yerinə yetirməyə borclu olur.

Bəzən işçi öz iş yerində, məsələn, müəssisənin ərazisində, sexində və s. olur, lakin o, özündən asılı olmayan səbəblərə görə əmək vəzifələrini (funksiyalarını) yerinə yetirə bilmir. Məsələn, xammal (material) olmadığına və ya işıq kəsildiyinə görə işçi məhsul hazırlamır və bununla boşdayanma halına yol verilir. Boşdayanma vaxtı iş vaxtına daxil edilmirmi?

Qeyd etmək lazımdır ki, boşdayanma vaxtında işçinin öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməməsinə baxmayaraq, o, işəgötür-

rənin sərəncamında olur. Məhz bu səbəbdən, **yəni işçinin iş-götürənin sərəncamında olmasına görə** boşdayanma vaxtı iş vaxtına daxil edilir. Bundan əlavə, isinmək üçün, uşağın yedizdirilməsi üçün verilən fasilələr də iş vaxtına daxil olunur¹.

İş vaxtının növləri Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi **iş vaxtının üç növünü** müəyyən edir (ƏM-in 13-cü fəslı). Həmin növlərə aiddir:

- tam iş vaxtı (ƏM-in 89-cu maddəsi);
- qısaldılmış iş vaxtı (ƏM-in 91-ci maddəsi);
- natamam iş vaxtı (ƏM-in 94-cü maddəsi).

Tam iş vaxtı dedikdə, müddəti qanunda nəzərdə tutulmuş həftəlik və gündəlik iş saatları ərzində işçilərin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün müəyyən edilmiş zaman başa düşülür. İş vaxtının bu növünə **normal iş vaxtı** da deyilir.

Qanun iş vaxtının iki normasını müəyyən edir: gündəlik iş vaxtı norması; həftəlik iş vaxtı norması. **Gündəlik iş vaxtı norması (müddəti)** 8 saatdan ibarətdir. Bu norma (müddət) gündəlik iş saatlarını ifadə edir. **Həftəlik iş vaxtı norması (müddəti)** isə 40 saatdan çox (artıq) ola bilməz. Bu norma (müddət) həftəlik iş saatlarını ifadə edir.

Həm beşgünlük iş həftəsi, həm də altıgünlük iş həftəsi müəyyən edilə bilər.

Qısaldılmış iş vaxtı odur ki, o, normal (tam) iş vaxtına nisbətən «qısadır». İş vaxtının bu növü gündəlik və həftəlik iş saatlarının azaldılması deməkdir. Belə ki, qısaldılmış iş vaxtı gündəlik və həftəlik iş vaxtı normasının qısaldılmasını nəzərdə tutur. Özü də dərhal qeyd edirik ki, iş vaxtı normasının qısaldılması **əmək haqqının azaldılmasına qəti təsir göstərmir**.

Qısaldılmış iş vaxtı işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün müəyyən edilir. Bu zaman onların yaşı, səhhəti, orqanizminin fizioloji xüsusiyyətləri, əmək funksiyasının xüsusiyyətləri əmək şəraitinin xarakteri və digər amillər nəzərə alınır. Həmin işçilərə aiddir:

- **16 yaşadək olan şəxslər** (onlar üçün iş vaxtının müddəti həftə ərzində **24 saatdan çox ola bilməz**);
- **16 yaşdan 18 yaşadək olan şəxslər**, I, II və III qrup **əlillər**, həmçinin **hamilə və yaşyarımadək uşağı olan qadınlar**

¹ Bax: *Ibrahim İsmayılov, Məmmədخان Rəsulov, Aliş Qasimov. Əmək hüququ*. Bakı, 1996, s. 178.

(onlar üçün iş vaxtının müddəti həftə ərzində **36 saatdan artıq ola bilməz**).

Natamam iş vaxtı dedikdə, işçinin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməli olduğu tam olmayan iş vaxtı başa düşülür. İş vaxtının bu növü ya əmək müqaviləsi bağlanan zaman, ya da əmək münasibətləri prosesində işçi ilə işəgötürənin razılığı ilə müəyyən edilir.

Natamam iş vaxtı **iki formada** ola bilər: natamam iş günü formasında; natamam iş həftəsi formasında.

Hamilə qadınlar, əlillər, xroniki xəstəliyi olan uşağın anaları, habelə on dörd yaşına çatmamış, yaxud 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlar üçün işəgötürən natamam iş vaxtı müəyyən etməlidir. Bunun üçün həmin kateqoriya şəxslər ərizə ilə işəgötürənə müraciət etməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, **iş vaxtının natamam olması əmək haqqının azalmasına səbəb olur**. Belə ki, natamam iş vaxtı zamanı əmək haqqı (əməyin ödənilməsi) **əmək funksiyasının icrasına sərf olunan vaxta mütənasib olaraq** müəyyən edilir. Bu cəhəti ilə o, qısaldılmış iş vaxtından fərqlənir. Bununla belə, öz əmək funksiyasını natamam iş vaxtında yerinə yetirən işçinin əməyinin ödənilməsi (əmək haqqı) tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə də müəyyən edilə bilər.

Natamam iş vaxtı üzrə iş illik məzuniyyətin müddətinə, əmək stajının hesablanmasına və s. təsir göstərmir.

İstirahət vaxtının anlayışı İşçi iş vaxtı ərzində öz əmək vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra müəyyən vaxt boş, asudə qalır. Boş və asudə qaldığı həmin vaxt ərzində o, öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən azad olur. İşçi boş və asudə qaldığı vaxtdan öz istəyinə və mülahizəsinə görə istifadə edir. Bunun işçinin əmək qabiliyyətinin və sərf etdiyi qüvvə və enerjinin bərpa edilməsi üçün, öz mənafeyinin təmin olunması üçün, bir sözlə, onun istirahət etməsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Bu vaxta əmək hüquq elmində və əmək qanunvericiliyində istirahət vaxtı deyilir. İstirahət vaxtı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

İstirahət vaxtı odur ki, həmin vaxt ərzində işçi öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən azad olur və ondan öz istəyinə görə istifadə edir.

İstirahət vaxtı şəxsin **istirahət hüququ** ilə bağlıdır. Konstitusiyanın 37-ci maddəsi vətəndaşların istirahət hüququnu təsbit edir: hər kəsin istirahət hüququ vardır. İstirahət hüququ sosial-iqtisadi

hüquqlar sırasına aid edilən ən vacib hüquqlardan biridir.

Istirahət vaxtının növləri Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi, o cümlədən əmək hüquq elmi istirahət vaxtının əsasən **dörd növünü** fərqləndirir:

- fasilə;
- istirahət günləri;
- bayram günləri;
- məzuniyyət.

Fasilə dedikdə, iş günü ərzində, habelə iş gününarası işçiye verilən istirahət vaxtı başa düşülür. O özü iki cür olur: iş günü ərzində olan fasilə; iş gününarası fasilə.

İş günü ərzində olan fasilə işçilərə istirahət və nahar etmək üçün verilir. Fasilənin verilmə vaxtı və davamiyyəti müəssisədəxili intizam qaydaları (daxili əmək nizam qaydaları) ilə müəyyən edilir.

İş günü ərzində işçilərə istirahət və nahar etmək üçün verilən fasilə müddəti iş vaxtına daxil edilmir.

İş gününarası fasilə dedikdə, işçinin bir iş günü ilə növbəti iş günü arasındakı gündəlik istirahət vaxtı başa düşülür. Gündəlik istirahət vaxtı **azı 12 saat olmalıdır**.

Istirahət günləri dedikdə, həftəlik istirahət vaxtı başa düşülür. İstirahət günlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir işçiye həftələrarası fasiləsiz istirahət günlərindən istifadə etməyə şərait yaradılır. İstirahət günlərində iş qadağandır. Bundan əlavə, həftəlik fasiləsiz istirahət müddəti **42 saatdan az olmamalıdır**.

Ümumi istirahət günü bazar günüdür. Beşgünlük iş həftəsində işçilərə iki, altıgünlük iş həftəsində isə bir istirahət günü verilir.

Bayram günləri iş günü hesab edilən və edilməyən olmaqla iki növə ayrılır. İstirahət vaxtı **iş günü hesab edilməyən** bayram günlərini əhatə edir. Bu günlər, bir qayda olaraq, ictimai əhəmiyyəti olan əlamətdar hadisələrə, ənənəvi tarixlərə həsr edilir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı günlər iş günü hesab edilməyən bayram günləri kimi qeyd edilir: yanvarın 1-i və 2-si (yeni il); martın 8-i (qadınlar günü); mayın 9-u (faşizm üzərində qələbə günü); mayın 28-i (respublika günü); iyunun 15-i (Azərbaycan xalqının milli qurtuluş günü); iyunun 26-sı (Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr günü); dekabrın 31-i (dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü); beş gün (Novruz bayramı);

iki gün (Qurban bayramı); iki gün (Ramazan bayramı). **İş günü hesab edilən** bayram günləri bunlardır: oktyabrın 18-i (dövlət müstəqilliyi günü); noyabrın 12-i (Konstitusiya günü); noyabrın 17-i (milli dirçəliş günü).

Novruz bayramı, Qurban bayramı və Ramazan bayramının keçiriləcəyi günlər hər il ayrıca olaraq müəyyən edilir. Belə ki, hər il yanvar ayının sonuna kimi Nazirlər Kabineti həmin günləri təyin edərək əhaliyə məlumat verir. Hər il yanvarın 20-si şəhidlərin xatirəsini yad etmə günü – ümumxalq hüzn günüdür. Bu gün iş günü sayılmır.

Həftələrarası istirahət günləri və iş günü hesab olunmayan bayram günləri üst-üstə düşərsə, həmin istirahət günü bilavasitə bayram günündən sonrakı iş gününə keçirilir.

Bayram günlərində yalnız istehsalat-texniki şəraitinə görə dayandırılması mümkün olmayan işlərə, habelə əhaliyə xidmətlə (məsələn, ticarət xidməti, ictimai iaşə xidməti, rabitə xidməti, nəqliyyat xidməti və digər xidmətlə) əlaqədar işlərə yol verilir.

Məzuniyyətin anlayışı

Məzuniyyət istirahət vaxtının əsas növüdür. İşçinin iş qabiliyyətinin bərpa olunmasında onun vacib əhəmiyyəti vardır.

Məzuniyyət dedikdə, işçinin dalbadal bir neçə gün ərzində etdiyi istirahət başa düşülür. Məzuniyyət işdən boş və asudə günlər deməkdir ki, həmin günlərin sayı qanunla müəyyən edilir. Bu zaman onun **iş yeri (vəzifəsi) və orta əmək haqqı saxlanılır**.

Məzuniyyətlər qanunla (Əmək Məcəlləsi ilə) müəyyən edilir. Hər bir işçinin məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Bu hüquq nə işçilərin vəzifəsindən (peşəsindən), nə əmək şəraitindən, nə də əmək müqaviləsinin müddətindən asılıdır.

Məzuniyyətin növləri

Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi məzuniyyətin **dörd əsas növünü** müəyyən edir (ƏM-in 112-ci maddəsi). Həmin növlərə aiddir:

- əmək məzuniyyəti;
- sosial məzuniyyət;
- təhsil və yaradıcılıq məzuniyyəti;
- ödənişsiz məzuniyyət.

Əmək məzuniyyəti dedikdə, işçinin işdən ayrılmaqla öz mülahizəsi ilə istifadə etdiyi, müddəti qanunla müəyyənləşdirilən istirahət vaxtı başa düşülür. Məzuniyyətin bu növünün işçinin nor-

mal dincəlməsi, əmək qabiliyyətinin bərpa olunması, sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün böyük rolu vardır.

Əmək məzuniyyəti **hər il müvafiq iş ili üçün verilir**. Bir iş ilinə görə yalnız bir əmək məzuniyyəti verilə bilər. Onun müddəti təqvim günü ilə hesablanır. **Əmək məzuniyyəti ödənişlidir**.

Əmək məzuniyyəti iki hissədən ibarətdir:

- əsas məzuniyyətdən;
- əlavə məzuniyyətdən.

Əsas məzuniyyət odur ki, o, işçinin əmək müqaviləsində göstərilmiş peşəsi (vəzifəsi) üzrə verilir və müddəti qanunla müəyyən edilir. Əsas məzuniyyətin müddəti **21 təqvim günündən az olmur**. Bir sıra kateqoriya işçilərə (məsələn, məsul vəzifələrdə çalışan dövlət qulluqçularına, müəssisənin rəhbər işçilərinə və mütəxəssislərinə, həkimlərə, orta tibb işçilərinə, elmi dərəcəsi olmayan elmi işçilərə və s.) əsas məzuniyyət **30 təqvim günü müddətinə** verilir (ƏM-in 114-cü maddəsi).

Əlavə məzuniyyət odur ki, o, istehsalın və əməyin xarakterinə (əmək şəraitinə) görə, əmək stajına görə, habelə uşaqlı qadınlara verilir. İstehsalın və əməyin (əmək şəraitinin) xarakterinə görə əlavə məzuniyyətin müddəti **6 təqvim günündən az olmalıdır**. Əmək stajına görə isə işçilərə əlavə məzuniyyət aşağıdakı müddətə verilir:

- 5 ildən 10 ilədək əmək stajı olduqda - **2 təqvim günü**;
- 10 ildən 15 ilədək əmək stajı olduqda - **4 təqvim günü**;
- 15 ildən çox əmək stajı olduqda - **6 təqvim günü**.

Uşaqlı qadınlara əlavə məzuniyyət aşağıdakı müddətdə verilir:

- 14 yaşınadək iki uşağı olan qadınlara - **2 təqvim günü**;
- 14 yaşınadək üç və daha çox uşağı olan qadınlara - **5 təqvim günü**;
- 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlara - **5 təqvim günü**.

Uşaqlı analara verilən əlavə məzuniyyət əsas və əlavə məzuniyyətlərin müddətindən asılı deyildir.

Sosial məzuniyyət odur ki, o, hamiləliyə və doğuşa görə işləyən qadınlara verilir. Bu məzuniyyət növü **126 təqvim günündən** ibarətdir (doğuşdan əvvəl **70 təqvim günü** və doğuşdan sonra **56 təqvim günü**). Doğuş çətin olduqda, iki və daha çox uşaq doğulduqda doğuşdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü (cəmi 140 təqvim günü) müddətinə verilir. Sosial məzuniyyət ödənişlidir.

Bundan əlavə, uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməkdən ötrü verilən məzuniyyət də sosial məzuniyyət hesab edilir. Bu cür məzuniyyət həm uşağa bilavasitə qulluq edən valideynlərdən birinə, həm də ailənin başqa üzvlərinə verilə bilər. Belə məzuniyyət qismən ödənişlidir.

Təhsil və yaradıcılıq məzuniyyətləri aşağıdakı kateqoriya işçilərə verilir:

- dissertasiya işlərini tamamlamaqdan ötrü elmi dərəcə almaq üçün təhsilini davam etdirən işçilərə;
- dərslilər və ya dərslər vəsaiti yazmaq üçün müəlliflərə;
- işləməklə yanaşı təhsil alan işçilərə (sessiyalarda iştirak etmək, imtahanları vermək, dövlət imtahanlarını vermək, diplom işini hazırlamaq və müdafiə etmək üçün).

Ödənişsiz məzuniyyət odur ki, o, işçinin ailə-məişət vəziyyətinə görə (məsələn, toy və ya yas mərasimlərində iştirak etmək üçün) və digər sosial xarakterli məsələləri həll etməyə görə, habelə xroniki xəstəliyə tutulmuş uşağı olan valideynlərdən birinə, tək valideynlərə, əlillərə və s. verilir. Belə halda **əmək haqqı saxlanılır**.

§ 7. Əmək hüququnun digər əsas anlayışları

Əmək haqqı Əmək haqqı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında göstərilir ki, hər kəsin öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq (əmək haqqı) almaq hüququ vardır (35-ci maddə). **Əmək haqqı vaxt vahidi üzrə əməyə görə verilən qiymətdir.**

Müvafiq iş vaxtı ərzində əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün müəyyən edilmiş, işçinin gördüyü işə (göstərdiyi xidmətlərə) görə işəgötürən tərəfindən pul və ya natura formasında ödənilən məbləğə əmək haqqı deyilir.

Əmək haqqının tərkibinə daxildir:

- aylıq vəzifə (tarif) maaşı;
- əmək haqqına əlavə;
- mükafat.

Vəzifə (tarif) maaşı dedikdə, əmək haqqının əsas hissəsi başa düşülür. O, işin mürəkkəbliyindən, əməyin gərginliyindən asılı olaraq və işçinin ixtisas səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Əmək haqqına əlavə dedikdə, işçinin vəzifə (tarif) maaşına artırılan üstəlik başa düşülür. O, əmək şəraiti ilə əlaqədar işçinin əməyinin əvəzini ödəmək və ya işçini həvəsləndirmək məqsədi ilə müəyyən edilir.

Mükafat dedikdə, əmək haqqı sistemində nəzərdə tutulan qaydada və formada işçiyə verilən həvəsləndirici pul vəsaiti başa düşülür. Onun əsas və başlıca məqsədi əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə işçinin maddi marağını artırmaqdan ibarətdir.

İşçilərin əməyi **iki əsas sistem** ilə ödənilir. Onlara **əməyin ödənilməsi sistemi** deyilir. Əməyin ödənilməsinin iki sistemi daha geniş yayılmışdır:

- vaxtamuzd sistem;
- işəmuzd sistem.

Vaxtamuzd sistemə görə əmək haqqı faktiki olaraq sərf olunmuş vaxtdan asılı olaraq müəyyən edilir. **İşəmuzd sistemə** görə isə əmək haqqı əməyin nəticəsindən (faktiki olaraq hazırlanmış və istehsal olunmuş məhsulun sayından) asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Cinsindən, yaşından, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olaraq əmək haqqının hər hansı şəkildə azaldılması qadağandır. Hər kəsin heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan əmək haqqı almaq hüququ vardır.

Əmək və icra intizamı

Əmək və icra intizamı əmək hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir. İntizam əmək münasibətlərinin başlıca elementidir. O, insanlar arasında birgə kollektiv əmək prosesində yaranır. Birgə kollektiv əmək prosesində öhdəliklərin (vəzifələrin) yerinə yetirilmə dərəcəsi və səviyyəsi məhz intizam məsələsindən çox asılıdır.

Əmək və icra intizamı dedikdə, birgə kollektiv əmək prosesi iştirakçılarının onların üstünə düşən əmək vəzifələrini yerinə yetirmə dərəcəsi başa düşülür. İştirakçıların davranışının müəyyən olunmuş zəruri qaydası əmək və icra intizamının mahiyyətini təşkil edir.

Əmək və icra intizamı ilə bağlı əmək münasibəti iştirakçıları arasında müəyyən əlaqələr yaranır. Həmin əlaqələrə **intizam münasibətləri** deyilir. İntizam münasibətləri əsasən işgötürənlə işçi, habelə əmək kollektivi ilə işçi arasında əmələ gəlir. Bu münasibətlər həm də əmək münasibətlərinin digər iştirakçıları arasında yarana bilər.

Əmək və icra intizamını təmin etmək üçün hər bir müəssisə

müəssisədaxili intizam qaydaları qəbul edə bilər. Bu qaydaların tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi və əmək qanunvericiliyinin tələblərinin gözlənilməsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Əsas və başlıca məsələ **intizam münasibətlərini təşkil etməkdən** ibarətdir. İntizam münasibətləri isə işəgötürən, işçilər və digər iştirakçılar (məsələn, əmək kollektivi və s.) üçün **müvafiq vəzifə və hüquqlar müəyyən etmək yolu ilə** təşkil olunur. Bundan əlavə, intizam münasibətləri **idarəetmə metodları** müəyyənləşdirməklə də təşkil edilir. Bu metodlar əmək və icra intizamını təmin edir.

Əmək hüququnda üç əsas metod fərqləndirilir:

- inandırma metodu;
- həvəsləndirmə metodu;
- məcburiyyət metodu.

İnandırma metodu əmək hüququnda başlıca metod hesab edilir. İnandırma tərbiyə etmək metodu, işçilərə faydalı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya arzuolunmaz əməllərdən çəkinmək üçün onların şüuruna təsir etmək metodudur.

Həvəsləndirmə metodunun mahiyyəti müxtəlif həvəsləndirmə vasitələri ilə işçilərin mükafatlandırılmasından ibarətdir. Belə ki, əmək funksiyasının yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirilməsində, müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl edilməsində fərqlənmiş işçiləri işəgötürən aşağıdakı **həvəsləndirmə vasitələri** ilə mükafatlandırma bilər:

- pul və ya qiymətli əşyalar hədiyyə etməklə;
- əlavə məzuniyyət verməklə;
- əmək haqqına əlavə etməklə;
- müalicə üçün sanatoriya-kurorta göndərməklə;
- turizm səfərlərinə yollamaqla və s.

Məcburiyyət metodunun mahiyyəti işçinin əmək və icra intizamının pozulmasına görə intizam məsuliyyətinə cəlb olunmasından və ona işəgötürən tərəfindən intizam tənbehi tətbiq edilməsindən ibarətdir. Belə ki, işçi əmək funksiyasını tam və ya qismən yerinə yetirmədikdə və yaxud keyfiyyətsiz yerinə yetirdikdə, üzərinə düşən vəzifələri icra etmədikdə, müəssisədaxili intizam qaydalarını pozduqda işəgötürən ona intizam tənbehi verir. **İntizam tənbehləri** bunlardan ibarətdir:

- töhmət vermək;

- şiddətli töhmət vermək;
- aylıq əmək haqqının 1/4-i məbləğindən çox olmamaq şərti ilə cərimə ödəmək (əgər kollektiv müqavilədə nəzərdə tutulmuşsa);
- əmək müqaviləsini ləğv etmək (işdən çıxarmaq).

Göstərilən intizam tənbehlərindən hər hansı biri tətbiq olunmadan işçiyə xəbərdarlıq edilə bilər. **Xəbərdarlıq** intizam tənbehi hesab edilmir. O, həm şifahi, həm də yazılı formada ola bilər.

Bir intizam xətasına görə yalnız bir intizam tənbehi verilir. İntizam tənbehinin verilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir. Əmr (sərəncam) işçiyə elan olunmalıdır.

İntizam tənbehinin **qüvvədə olma müddəti altı aydır**. İşçi əmək funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirərsə, müəssisədaxili intizam qaydalarını pozmazsa, intizam tənbehi vaxtından əvvəl ləğv edilə bilər.

Maddi məsuliyyət Əmək hüququnun əsas anlayışlarından biri maddi məsuliyyət sayılır. **Maddi məsuliyyət** əmək münasibətləri prosesində yaranır. **Maddi məsuliyyətin əsasını** vurulmuş zərər təşkil edir. Zərər isə işəgötürən və işçinin öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri zaman vurulur. **Maddi məsuliyyətin şərtləri** bunlardan ibarətdir:

- təqsir;
- qanuna (hüquqa) zidd əməl;
- zərərli nəticə (zərər) ilə qanuna (hüquqa) zidd əməl arasında səbəbli əlaqə.

Əmək qanunvericiliyi maddi məsuliyyətin iki əsas növünü nəzərdə tutur: məhdud maddi məsuliyyət; tam maddi məsuliyyət. **Məhdud maddi məsuliyyət** işçinin zərərin əvəzini əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddə ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu hədd **aylıq orta əmək haqqı ilə məhdudlaşır**. Belə ki, işçi işəgötürənə vurduğu zərəre görə bir aylıq orta əmək haqqı məbləğində maddi məsuliyyət daşıyır (ƏM-in 198-ci maddəsi).

Tam maddi məsuliyyətə görə işçi qanunazidd hərəkətləri ilə vurduğu zərərin əvəzini hər hansı məhdudlaşdırma halı olmadan tam həcmdə ödəyir. İşçi yalnız əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda tam maddi məsuliyyət daşıyır. Bu halların dairəsi Əmək Məcəlləsinin 199-cu maddəsində göstərilmişdir. Məsələn, **işçi əmlakı qəsdən korladıqda, məhv etdikdə və ya zərər ci-**

nayət əməli nəticəsində vurulduqda və ya alkoqol, zəhərli (toksik) və ya narkotik maddələrdən sərxoş vəziyyətdə ziyan vurduqda tam maddi məsuliyyət daşıyır.

Əmək mübahisələri Əmək mübahisələri əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Əmək qanunvericiliyinin tətbiq olunması, əmək şəraitinin müəyyənləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə yaranan fikir ayrılığına **əmək mübahisələri** deyilir. Əmək mübahisələri qanunla müəyyən edilmiş qaydada həll olunur.

Bütün əmək mübahisələri iki yerə bölünür:

- kollektiv əmək mübahisələrinə;
- fərdi əmək mübahisələrinə.

Kollektiv əmək mübahisələri dedikdə, kollektiv tələblərdən törəyən fikir ayrılığı başa düşülür. Kollektiv üzvlərinin mənafeələrinin təmin olunmasına yönələn əmək-sosial və iqtisadi xarakterli məsələlər kollektiv əmək mübahisələrinin predmetini təşkil edir. **Kollektiv əmək mübahisələrinin predmeti** ibarətdir: kollektiv müqavilə və sazişlərin bağlanması üçün danışıqlar aparılmasından; kollektiv müqavilə və sazişlərin bağlanmasından; qüvvədə olan kollektiv müqavilələrə və ya sazişlərə dəyişikliklər, əlavələr edilməsindən; kollektiv müqavilə və sazişlərin icra edilməsindən. Göründüyü kimi, kollektiv əmək mübahisəsinin predmeti kollektiv müqavilə və sazişlərlə bağlıdır.

Kollektiv əmək mübahisəsinin tərəfləri işəgötürəndən və işçilərdən (əmək kollektivindən və ya onun bir hissəsindən) ibarətdir. Kollektiv əmək mübahisələri işəgötürən və həmkarlar ittifaqı arasında da əmələ gələ bilər.

Kollektiv əmək mübahisələri **müxtəlif üsullardan** istifadə etməklə həll olunur. **Razılaşıdırıcı komissiya** bu üsullardan biridir. Bu komissiya **tərəflərin sayca bərabər nümayəndələrindən** təşkil olunur. 5 iş günü müddətində razılaşıdırıcı komissiya kollektiv əmək mübahisəsinə baxmalıdır. Tərəflərin əldə etdikləri razılıq onlar üçün məcburidir.

Kollektiv əmək mübahisəsi vasitəçilərin iştirakı ilə də baxıla bilər. **Vasitəçilər** yüksək ixtisaslı və nüfuzlu şəxslərdən müəyyən edilir. Onlar mübahisənin nəticələrində marağı olmayan şəxslərdir.

Vasitəçi mübahisəni həll etmək üçün müəyyən variantlar hazırlayır. Hazırlanmış variantlar dərhal tərəflərə təqdim edilir. Tərəflər vasitəçinin iştirakı ilə təklif olunmuş variantları müzakirə

edirlər. Əgər variantlardan biri bəyənilsə, onda mübahisə həmin variant əsasında həll olunmuş hesab edilir.

Kollektiv əmək mübahisəsi əmək arbitrajının vasitəsilə də həll oluna bilər. **Əmək arbitrajı** kollektiv əmək mübahisəsinin həlli üçün yaradılan müvəqqəti orqandır. O, tərəflərin birgə qərarı ilə yaradılır. Əmək arbitrajının tərkibi **üç nəfərdən az olmamalıdır**. Əmək arbitrajı mübahisəyə baxıb səs çoxluğu ilə qərar qəbul edir. Həmin qərar tərəflər üçün məcburidir.

Tətil kollektiv əmək mübahisələrini həll etmək üçün istifadə olunan son, müstəsna tədbirdir. Bu tədbirdən o halda istifadə edilir ki, tərəflər dinc üsullarla kollektiv əmək mübahisəsinin həllinə nail ola bilməsinlər. **Tətil** dedikdə, kollektiv əmək mübahisəsini həll etmək məqsədilə işçilərin müvəqqəti olaraq öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina etməsi başa düşülür. **Fərdi əmək mübahisəsi də tətilin vasitəsi ilə həll oluna bilər**. Belə ki, əmək qanunvericiliyi işçinin təkbaşına tətillənməsinə icazə verir.

Fərdi əmək mübahisəsi dedikdə, əmək müqaviləsinin, kollektiv müqavilənin və sazişin şərtlərinin, tərəflərin öhdəliklərinin, habelə əmək qanunvericiliyinin tətbiqi zamanı fərdi qaydada işəgötürənlə işçi arasında yaranan fikir ayrılığı başa düşülür. Bu cür əmək mübahisəsinin predmetini təşkil edir: əmək müqaviləsinin bağlanması, ləğv edilməsi və ya onun şərtlərinin dəyişdirilməsi; əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan iş yerinin dəyişdirilməsi; əmək haqqının müəyyən edilməsi və hesablanması; məzuniyyət hüququnun həyata keçirilməsi; intizam tənbehinin verilməsi; işəgötürənin işçiyə vurduğu maddi zərərin məbləğinin müəyyən edilməsi və s.

Fərdi əmək mübahisələrində **iki tərəf** çıxış edir: işəgötürən və əmək hüququnun və ya qanunla qorunan mənafehin pozulduğunu iddia edən işçi.

Bütün fərdi əmək mübahisələrinə **bilavasitə məhkəmələr tərəfindən** baxılır. Bununla belə, kollektiv müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatının nəzərində **fərdi əmək mübahisələrinə baxan orqan** yaradıla bilər. Bu, fərdi əmək mübahisəsinə **məhkəməyə qədər baxan orqandır**. Onun yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama salınır.

EKOLOGİYA HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ekologiya hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri

Ekologiya hüququnun anlayışı

Ekologiya hüququ müstəqil hüquq sahələrindən biridir¹. Onun yaranma tarixi yaxın vaxtlara təsadüf edir. Buna görə də alimlər ekologiya hüququnu nisbətən «cavan», yeni hüquq sahəsi hesab edirlər.

Ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasını nə ilə izah etmək olar? Son zamanlar atmosfer havası təmiz saxlanılmır və çirkləndirilir. İstehsalat müəssisələrinin ətraf mühiti çirkləndirməsinin qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlər görülmür. Çirklənmənin səviyyəsi vətəndaşların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədir. Torpağın, yerin təkinin, su ehtiyatlarının, habelə bitki və heyvanat aləminin qorunması sahəsində qüsurlara yol verilir, bu məsələyə lazımi diqqət yetirilmir. İstehsalat tullantıları tələb olunan səviyyədə zərərsizləşdirilmir. Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmur. Xəzər gölü neft məhsulları və digər maddələrlə çirkləndirilir. Lazımınca qorunmadığına görə ətraf mühitin vəziyyəti xeyli dərəcədə pisləşmişdir.

Bu hallar onu sübut edir ki, yaşadığımız indiki şəraitdə **ekoloji böhran** baş vermişdir. Bu böhrandan çıxmaq, ətraf mühitin pisləşməsinin qarşısını almaq, onu sağlamaq və bərpa etmək üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bu tədbirlər içərisində hüquqi vasitələr mühüm rol oynayır. Söhbət hər şeydən əvvəl, **ekologiya hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasından** gedir. Məhz ekoloji böhranla mübarizə məsələsi ekologiya hüququnun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, hər bir hüquq sahəsinin özünəməxsus predmeti vardır. Bəs, ekologiya hüququnun predmetini nə təşkil edir?

¹ Ekologiya yunan sözü olub, «ev» və «yaşayış yeri» barədə elm deməkdir («oicos» - «ev», «yaşayış yeri», «loqos» - «elm» mənasını bildirir). Alman alimi E.Hekkel 1866-cı ildə «ekologiya» sözünü ilk dəfə olaraq elmi termin kimi işlətməmişdir.

Ekologiya hüququnun toxunduğu iki əsas və başlıca məsələ vardır. Həmin məsələlərə aiddir:

- **ətraf mühitin qorunması (mühafizəsi);**
- **təbiətdən istifadə.**

Bu iki məsələ, yəni ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə məsələləri ilə bağlı olaraq fiziki şəxslərlə (vətəndaşlarla) təşkilatlar arasında dövlətin iştirakı ilə müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər ekoloji ictimai münasibətlər adlanır. Məhz həmin münasibətlər **ekologiya hüququnun predmetini** təşkil edir. Məhz bu münasibətlər ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılması üçün əsas olmuşdur. Axı, hüquq sahələrinin ayrılması üçün başlıca meyar ictimai münasibətlər hesab edilir.

Ekoloji ictimai münasibətlər dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətlər başa düşülür.

Ekoloji ictimai münasibətlər əsasən ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə münasibətləri deməkdir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə nizamlanır, tənzimlənir və qaydaya salınır. Onlar ekoloji hüquq normaları adlanır.

Ekoloji hüquq normaları dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən ümumi məcburi davranış qaydaları başa düşülür. Məhz bu normaların sistemi, birləşməsi və məcmusu ekologiya hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsini yaradır və təşkil edir. Ekologiya hüququ məhz bu hüquq normalarından ibarətdir.

Ekologiya hüququ dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ekoloji ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Bəs, ətraf mühit və təbiətdən istifadə dedikdə nə başa düşülür? Gəlin, ekologiya hüququnun toxunduğu bu iki əsas məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək.

Ətraf mühit dedikdə, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu başa düşülür. Ətraf mühidə təbii surətdə mövcud olan maddi varlıqların həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından olduğu kimi saxlanması və

dəyişdirilməməsi **ətraf mühitin qorunması və ya ətraf mühitin mühafizəsi** adlanır.

Gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji tərzliyi pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsinə **təbiətdən istifadə** deyilir. **Təbii resurslar** təbii ehtiyatlar deməkdir. **Təbii ehtiyatlar** dedikdə, insanların maddi və mənəvi tələbatını (ehtiyacını) ödəmək məqsədilə cəmiyyət tərəfindən istifadə edilən və ya istifadə edilməsi mümkün olan təbiətin bir hissəsi başa düşülür. Təbii ehtiyatların ən mühüm növləri bunlardan ibarətdir:

- torpaq;
- faydalı qazıntılar (mineral yataqları);
- fauna (heyvanat aləmi);
- flora (bitkilər aləmi);
- su ehtiyatları (su mənbələri);
- atmosfer havası;
- günəş enerjisi (enerji mənbələri);
- bitki örtüyü.

Ekologiya hüququnun əsas vəzifələri

(Hər bir hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququnun da üstünə müəyyən vəzifələr düşür. **Ekologiya hüququnun əsas vəzifələri** bunlardan ibarətdir:

- ətraf mühiti saxlamaq, sağlamaq və bərpa etmək;
- vətəndaşların ekoloji hüquq və azadlıqlarını təmin etmək;
- təbii ehtiyatların bütün növlərindən daha səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasını təmin etmək.

Bunlar ekologiya hüququnun **xüsusi vəzifələridir**. Bununla belə, ekologiya hüququ **ümumi vəzifələr** də daşıyır (bu vəzifələri demək olar ki, hüququn bütün sahələri daşıyır). Həmin vəzifələrə aiddir:

- tənzimləmək vəzifəsi;
- mühafizə etmək vəzifəsi.

Ekoloji ictimai münasibətləri nizamlamaq və qaydaya salmaq **ekologiya hüququnun tənzimləmək vəzifəsinin** mahiyyətini təşkil edir. Ətraf mühiti qorumaq isə **ekologiya hüququnun mühafizə etmək vəzifəsinin** əsasında durur.

**Ekologiya
hüququnun
məqsədi**

Ekologiya hüququ bütün hüquq sahələri kimi müvafiq məqsəd güdür. Onun əsas və başlıca məqsədi nədən ibarətdir?

Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək ekologiya hüququnun əsas və başlıca məqsədini təşkil edir. Ekoloji təhlükəsizlik insanın, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi hesab edilir. Bunun insanların və cəmiyyətin həyatı və yaşaması üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dedikdə, **təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin** yaranmasının və inkişafının qarşısının alınması, habelə onların nəticələrinin, o cümlədən gələcəkdə təsir göstərə biləcək nəticələrin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görülməsi başa düşülür. Təhlükəli ekoloji vəziyyət insanların və cəmiyyətin həyatı mənafeələrinə təhlükə yaradır. Bu, elə bir vəziyyətdir ki, təbii və digər təsirlər, o cümlədən fəlakət və qəzalar nəticəsində ətraf mühit dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalır, ətraf mühitin vəziyyətində mənfi dəyişikliklər baş verir.

Bundan əlavə, ekologiya hüququ bitki örtüyünə, floraya, heyvanlar aləminə, faunaya, torpağa, su hövzələrinə və çaylara, mineral sərvətlərə, hava və enerji mənbələrinə təsərrüfatın və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısını almaq və ətraf mühitin ekoloji tarazlığını normallaşdırmaq məqsədi güdür. Digər tərəfdən onun məqsədi həm də təbii resurslardan (ehtiyatlardan) israfçılıqla istifadə olunmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Ekologiya hüququ ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasını təmin etmək məqsədi güdür.)

§ 2. Ekologiya hüququnun prinsipləri, sistemi və mənbələri

**Ekologiya
hüququnun
prinsipləri**

Ekologiya hüququnun prinsipləri onun təbiətini və mahiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu prinsiplər ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasına əsas olan meyarlardan biridir. Axi, hər bir hüquq sahəsinin özünəməxsus **xüsusi (sahəvi) prinsipləri** olmalıdır. Ekologiya hüququ məhz özünün xüsusi (sahəvi) prinsiplərinə malikdir.

Ekologiya hüququnun prinsipləri dedikdə, ekoloji ictimai mü-

nasibətləri tənzimləmənin ələ əsas başlanğıcları başa düşülür ki, bu başlanğıclar qanunlarda nəzərdə tutulduğuna görə ümumi məcburi qüvvəyə malik olur. Buna görə də bütün şəxslər (subyektlər) həmin prinsiplərə məcburi qaydada əməl etməlidirlər.

İnsan həyat və sağlamlığının qorunmasına üstünlük verilməsi prinsipi ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə fiziki şəxslərin həyat və sağlamlığının ətraf təbii mühitin mənfi təsirindən qorunmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir və həmin məsələ ön planda durur. Hər bir şəxsin hüququ vardır ki, o, təsərrüfat fəaliyyəti və ya digər fəaliyyət, qəzalar, bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər nəticəsində ətraf təbii mühitin mənfi təsirindən qorunsun, bunun nəticəsində və ətraf təbii mühitin çirklənməsi nəticəsində **sağlamlığına dəymiş zərərin əvəzinin məhkəmə və ya inzibati qaydada ödənilməsini** tələb etsin. Ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətə yol verilmir. Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi təmin edilir.

Sağlam və əlverişli olan ətraf mühitdə yaşamağın təmin olunması prinsipi ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipə görə fiziki şəxslərin onların sağlamlığı və həyatı üçün sağlam və əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təmin edilməlidir. İqtisadiyyatın ətraf təbii mühitə təsir göstərə bilən hər hansı sahəsinin və digər vasitələrin inkişafının planlaşdırılması zamanı ekoloji tələblərə əməl olunmalıdır. Fiziki şəxslərin həyat və sağlamlığına, onların əmlakına və mənafeyinə vurulan zərəre görə hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Təbii resurslardan (ehtiyatlardan) səmərəli və qənaətlə istifadə etmək ekologiya hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri sırasına daxildir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) **müstəsna mülkiyyətidir**. Lakin hüquqi və fiziki şəxslər təbii ehtiyatlardan istifadə edə bilərlər. Bu zaman onlar ətraf mühitin ekoloji tarazlığını pozmamalı, israfçılığa yol verməməlidirlər.

Əhalini ekoloji cəhətdən əhəmiyyəti olan informasiya ilə təmin etmək ekologiya hüququnun sahəvi prinsipi sayılır. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, vətəndaşların ekoloji vəziyyət haqqında vaxtında, tam və düzgün məlumat almaq hüququ vardır və bu hüquq kütləvi informasiya vasitələrində müntəzəm məlumat verilməsi ilə təmin olunur. Ekoloji vəziyyət haqqında məlumat həm respublika üzrə, həm də onun ayrı-ayrı rayonları, şəhərləri,

zonaları və sahələri üzrə ola bilər.

Ekoloji hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin labüdlüyü də ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə təqsirkar şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər ətraf mühitin qorunması haqqında qanunvericiliyi pozduqları üçün məsuliyyət daşıyırlar.

**Ekologiya
hüququnun
sistemi**

Ekologiya hüququ quruluşca (strukturu baxımından) **iki hissədən** ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən.

Ümumi hissə odur ki, o özündə ümumi xarakterli məsələləri (ekologiya hüququnun prinsiplərini, mənbələrini və obyektlərini; təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququnu; ətraf təbii mühitin idarə olunmasını; fiziki şəxslərin ekoloji hüquqlarını; təbiətdən istifadəni; ekoloji hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyəti və digər məsələləri) tənzimləyən normaları birləşdirir.

Xüsusi hissə dedikdə, özündə təbii obyektlərin ayrı-ayrı növlərindən (torpaqdan, yerin təkindən, sulardan, heyvanlar aləmindən, atmosfer havasından və s.) istifadə və onların qorunma qaydalarını müəyyənləşdirən hüquq normaları başa düşülür.

**Ekologiya
hüququnun
mənbəyi**

Normativ hüquqi aktlar ekologiya hüququnun əsas və başlıca mənbə növüdür. Həmin aktların məcmusuna **ekologiya qanunvericiliyi** deyilir.

Ekologiya qanunvericiliyinin əsasını **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəaları** təşkil edir. Konstitusiyada nəzərdə tutulan bir sıra normaların ekologiya hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Konstitusiyanın 14-cü maddəsində ifadə olunan belə bir göstərişin ekologiya hüququ üçün xüsusilə böyük rolu vardır ki, **təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına, yəni dövlətinə mənsubdur**. Deməli, Konstitusiyaya görə təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi dövlətdir.

Bundan əlavə, Konstitusiyaya vətəndaşların bir sıra **ekoloji hüquqlarını möhkəmləndirir**. Belə ki, Konstitusiyaya görə hər bir şəxsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühitin əsl vəziyyəti barədə məlumat toplamaq, habelə ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq kimi hüquqları vardır (39-cu maddə).

Konstitusiyaya həm də şəxslərin üzərinə belə bir **ekoloji vəzifə** qoyur ki, hər kəs ətraf mühiti qorunmalıdır (78-ci maddə).

Azərbaycan Respublikasının qanunları ekologiya qanunve-

riciliyi sistemində mühüm yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, **«Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında»** qanundan (1992) gedir. Bu qanun ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» qanun (1999) ekoloji təhlükəsizlik məsələlərini tənzimləyir. Bu qanunda ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, habelə onun bu sahədə hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanun (1999) ekologiya qanunvericiliyinə aid olan əsas normativ aktlardan biridir. Bu qanun cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini, onlar arasındakı mövcud münasibətləri tənzimləyir. Bu əlaqə və münasibətin əsas məqsədi ətraf mühitin qorunmasından və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Bunlardan əlavə, «Balıqçılıq haqqında» (1999), Su Məcəlləsi (1997), Meşə Məcəlləsi (1997), «Yerin təki haqqında» (1998), Torpaq Məcəlləsi (1999) və digər qanunlar da ekologiya qanunvericiliyinin tərkibinə daxil olan vacib normativ aktlardan sayılır.

Ekologiya qanunvericiliyinə **prezident fərmanları** da daxildir. Prezident fərmanlarının ekoloji ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində rolu böyükdür. Dövlətin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətləri məhz prezident fərmanları ilə müəyyən edilir. Prezident ekoloji siyasəti həyata keçirmək üçün Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi kimi təbiəti mühafizə orqanı yaratmış, onun səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Nazirlər Kabinetinin ekologiya məsələlərinə toxunan qərarları da ekologiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Nazirlər Kabineti təbiətdən istifadə və ətraf mühitin qorunması barədə bir sıra qərarlar qəbul etmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin normativ aktları (təlimatları, əsasnamələri və qaydaları və s.) ekologiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Bu nazirlik ekologiyaya aid ən müxtəlif məsələlər barəsində öz səlahiyyəti çərçivəsində normativ aktlar qəbul edə bilər.

§ 3. Ekologiya hüququnun əsas anlayışları

Ətraf mühitin qorunan obyektləri **Ətraf mühitin qorunan obyektləri** dedikdə, təbii obyektlər başa düşülür. Təbii obyektlər ekologiya hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

Təbii obyektlər dedikdə, ətraf mühitin elə bir elementi başa düşülür ki, bu element qanunla qorunur, təbii yolla əmələ gəlir, insanların yaşayışını təmin edir, onların maddi və mənəvi tələbatını ödəyir, həmçinin ekoloji, iqtisadi-mədəni və sağlamlaşdırıcı funksiya yerinə yetirir. Onlar çirklənməkdən, korlanmaqdan və tükənməkdən qorunur.

Təbii obyektlərə aiddir:

- torpaq;
- yeraltı sərvətlər (faydalı qazıntılar);
- tikinti materialları;
- mineral su yataqları;
- su ehtiyatları;
- meşə ehtiyatları;
- qeyri-meşə ehtiyatları (yabani dərman bitkiləri);
- fauna ehtiyatları (heyvanlar aləmi);
- atmosfer havası.

Bunlar **təbiəti mühafizə (qoruma) obyektləridir**. Bununla belə, elə **təbiət əraziləri** vardır ki, onlar xüsusi olaraq mühafizə edilir. Məsələn, dövlət qoruqları, milli parklar, zooloji parklar, botaniki parklar və s. bu cür yerlərə misal ola bilər.

Vətəndaşların ekoloji hüquqları Vətəndaşların ekoloji hüquqları ekologiya hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Bunlar vətəndaşların **konstitusion hüquqlarıdır**. Həmin hüquqlar «Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında» qanunda da nəzərdə tutulmuşdur. Bu hüquqlar BMT-nin ətraf mühit barədə Stokholm konfransının bəyannaməsində (1972) və Rio-de-Janeyro Ümumdünya konfransının (1992) qərarında da (iqtisadi və ekoloji inkişafın təmin edilməsi barədə) öz əksini tapmışdır.

Göstərilən ekoloji hüquqlar bunlardan ibarətdir:

- **sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;**
- vətəndaşların onların sağlamlığı və həyatı üçün **əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq hüququ;**

- təsərrüfat fəaliyyəti və ya digər fəaliyyət, qəzalar, bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər (zəlzələ, uçqun, sel, tufan və s.) nəticəsində ətraf təbii mühitin **mənfi təsirindən vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ**;
- vətəndaşların **ekoloji məlumat almaq hüququ**.

Biz, əvvəl bu hüquqların məzmununa toxunmuşuq. Buna görə də həmin hüquqların mahiyyətinə yenidən aydınlıq gətirilməsini lazım bilmirik.

Vətəndaşların təbiətdən istifadə etməsi

Təbiətdən istifadə məsələsi ekologiya hüququnun əsas anlayışları sırasına aiddir. Təbiətdən istifadə əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, təbii ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək deməkdir. Bu, təbiətdən istifadəyə iqtisadi mənada verilən anlayışdır. Bu baxımdan **təbiətdən istifadə iqtisadi münasibətlər** deməkdir. Bu münasibətlər ekoloji hüquq normaları ilə tənzimləndikdə isə hüquq münasibətləri formasını alır. Buna **təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətləri** deyilir.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin **subyektləri** dövlət orqanlarından (onlar dövləti təmsil edir) və təbiətdən istifadə edənlərdən (istifadəçilərdən) ibarətdir. Dövlət təbii ehtiyatların mülkiyyətçisidir. O, təbii ehtiyatları ayrı-ayrı subyektlərin istifadəsinə verir. Bu subyektlər **təbiətdən istifadəçilər** adlanır. Həm fiziki şəxslər, həm hüquqi şəxslər, həm dövlət, həm qeyri-dövlət təşkilatları, həm də xarici hüquqi və fiziki şəxslər istifadəçi rolunda çıxış edə bilərlər.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin obyekti təbii ehtiyatlardan (təbii obyektlərdən), məsələn, torpaqdan, yeraltı sərvətlərdən, su obyektlərindən və s. ibarətdir.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin məzmunu bu münasibətlərdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Təbiətdən istifadəçilərin üzərinə aşağıdakı **vəzifələr** düşür: təsərrüfat və digər fəaliyyətlər üçün müəyyən edilmiş ekoloji tələblərə, qüvvədə olan standartlara və ətraf mühitin normativlərinə əməl etmək; təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə müəyyən edilmiş haqqı vaxtında ödəmək; ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə cərimələri vaxtında ödəmək; ətraf mühitin ekoloji tarazlığını pozmamalı və s.

Təbiətdən istifadəçilər həm də **hüquqlara** malikdir. Həmin hüquqlara aiddir: təbii ehtiyatlardan məqsədli şəkildə, təyinatına uy-

ğun olaraq (təyinatı üzrə) istifadə etmək; ətraf mühitə zərər vurmadan ayrılmış təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etmək.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətləri müqavilə əsasında əmələ gəlir. Buna **təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı)** deyilir. Bu müqavilə müvafiq icra hakimiyyət orqanı ilə (bu orqan dövləti təmsil edir) istifadəçi arasında bağlanılır. Həmin müqavilə **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, istifadəçi təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq ödəyir. Haqqın miqdarı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə razılaşdırıldıqdan sonra qüvvəyə minir.

Bəzi hallarda təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün müqavilə (kontrakt) kifayət etmir. Bunun üçün həm də təbii ehtiyatlardan istifadə üçün **xüsusi icazə (lisenziya) alınması** tələb edilir. Belə icazə (lisenziya) olmadıqda təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi etibarsız sayılır.

Təbii ehtiyatlardan istifadə üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi verir. Xüsusi icazənin (lisenziyanın) qüvvədə olma müddəti **beş ildir**.

Təbiətdən istifadənin **iki əsas növü** vardır:

- təbiətdən ümumi istifadə;
- təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə.

Təbiətdən ümumi istifadə bir qayda olaraq, əvəzsizdir (pulsuzdur). Hər bir kəsin sərbəst surətdə meşədə olmaq, meşədə dincəlmək, orada yabanı bitkilərin meyvələrini, qoz, giləmeyvə və göbələk yığmaq hüququ vardır. Təbiətdən ümumi istifadə zamanı hər hansı bir icazə sənədi tələb olunmur.

Təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə isə əsasən əvəzlidir. Belə ki, istifadəçi xüsusi (fərdi) istifadə zamanı müəyyən haqq ödəyir. Bu cür istifadə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada (icazə sənədi, yəni müqavilə və lisenziya əsasında) mümkün ola bilər.

Təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə həm də əvəzsiz ola bilər.

İstifadənin müddətinə görə təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə həm daimi, həm də müvəqqəti ola bilər.

Ekoloji ekspertiza Ekoloji ekspertiza ekologiya hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Bu, yeni anlayışdır. **Təbiətin qorunması məsələsini idarə və ona nəzarət etmək** üçün ekoloji ekspertizanın böyük əhəmiyyəti vardır.

Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin bir formasıdır. **Ekoloji nə-**

zarət isə dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji funksiyalardan biridir. Bəs, ekoloji nəzarət dedikdə nə başa düşülür? Ekoloji nəzarət odur ki, bunun nəticəsində təsərrüfat subyektləri və vətəndaşlar tərəfindən ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsi qaydaları, habelə ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin olunması qaydaları yoxlanılır. Onun **əsas və başlıca məqsədi** ətraf mühiti qorumaqdan və mühafizə etməkdən ibarətdir.

Ekoloji ekspertiza dedikdə, ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərə uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən etmək başa düşülür. Onun məqsədi təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirini və bu təsirlə bağlı olan nəticələri aşkar etməkdən, onun qarşısını almaqdan və proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Ekoloji ekspertizanın **iki əsas forması** fərqləndirilir:

- dövlət ekoloji ekspertizası;
- ictimai ekoloji ekspertiza.

Dövlət icra hakimiyyət orqanının həyata keçirdiyi ekoloji ekspertizaya **dövlət ekoloji ekspertizası** deyilir. Ekoloji ekspertizanın bu formasının gəldiyi nəticələr bütün digər dövlət orqanları üçün məcburi xarakter daşıyır. Belə ki, bu orqanlar həmin nəticələri məcburi surətdə yerinə yetirməlidir.

İctimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən ekoloji ekspertizaya **ictimai ekoloji ekspertiza** deyilir. Onun nəticələri məcburi yox, **tövsiyə və məlumat xarakterinə** malikdir.

Dövlət ekoloji ekspertizasını Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi aparır. Onun **əsas və başlıca məqsədi** təsərrüfat və başqa fəaliyyətlər nəticəsində ətraf mühitə təsirin düzgünlüyünü müəyyənləşdirməkdən, qəbul olunan qərarların ekoloji təhlükəsizlik dərəcəsini müəyyən etməkdən, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi barədə təklif olunan tədbirlərin səmərəli olub-olmamasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının üzərinə **müəyyən vəzifələr** düşür. Həmin vəzifələr bunlardan ibarətdir:

- nəzərdə tutulan və həyata keçirilən, ətraf mühitin vəziyyətinə və əhalinin sağlamlığına hazırda təsir göstərən və ya gələcəkdə təsir göstərəcək **təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ekoloji təhlükəlilik səviyyəsini müəyyən etmək**;
- layihələşdirilən təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ətraf mühi-

tin mühafizəsi haqqında **qanunvericiliyin tələblərinə, gigena-sanitariya normalarına və qaydalarına uyğunluğunu qiymətləndirmək;**

- nəzərdə tutulan ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin **keyfiyyətinin nə dərəcədə əsaslı olduğunu müəyyən etmək.**

İqtisadiyyat obyekt və komplekslərinin tikintisinin layihələri, təsərrüfat fəaliyyəti və digər məsələlər dövlət **ekoloji ekspertizasının obyektləri** hesab olunur.

Ekoloji ekspertiza və dövlət ekoloji ekspertizası ilə bağlı məsələlər «Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında» qanunla (7-ci fəsil), habelə «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanunla (8-ci fəsil) tənzimlənir.

Dövlət ekoloji ekspertizası aparılmasının nəticələri müvafiq rəylə rəsmiləşdirilir. **Rəy** rəsmi sənəd olub, məcburi qaydada yerinə yetirilməlidir. Rəy ekspert komissiyası tərəfindən hazırlanır və bu komissiyaya daxil olan **ekoloqlar** tərəfindən imzalanır.

Müsbət rəy olmadan sənaye və ərzaq məhsullarının istehsalı, işlər görülməsi və xidmətlər göstərilməsi qadağandır.

Ekoloji hüquq pozuntusu və ona görə hüquq məsuliyyəti

Ekoloji hüquq pozuntusu, habelə ekoloji hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyət ekologiya hüququnun əsas anlayışları sırasına daxil olan məsələlərdir.

Ekoloji hüquq pozuntusu qeyd etmək lazımdır ki, hüquq pozuntusunun müstəqil növü deyildir. O, **kompleks (qarışıq) xarakterli anlayışdır.** Belə ki, ekoloji hüquq pozuntusu anlayışı özündə həm mülki hüquq pozuntusunu (mülki xətanı), həm inzibati hüquq pozuntusunu (inzibati xətanı), həm intizam xətasını, həm də hüquq pozuntusunun digər növü olan cinayəti birləşdirir. Bu hüquq pozuntuları təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması barədə qanunvericiliyi pozduğuna, habelə ekologiya sahəsində əmələ gəldiyinə görə onları ümumi ad altında birləşdirmək üçün «ekoloji hüquq pozuntusu» kimi termindən istifadə edilir. Bu, şərti termindir.

Ekoloji hüquq pozuntusu dedikdə, təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması barədə qanunvericiliyi pozan, ətraf mühitə və insanların sağlamlığına zərər vuran təqsirli, hüquqazidd əməl başa düşülür.

Ekoloji hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, ekoloji hüquq pozuntusu törətməkdə təqsir-

kar olan hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər müxtəlif növ hüquqi məsuliyyət daşıyırlar:

- intizam məsuliyyəti;
- mülki-hüquqi məsuliyyət;
- inzibati məsuliyyət;
- cinayət məsuliyyəti.

Ekologiya sahəsində intizam məsuliyyətinə görə təbiətdən istifadə və ətraf mühitin qorunmasının təşkili üzrə öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməyən vəzifəli şəxslərə və digər işçilərə intizam tənbehi tətbiq edilir. İntizam məsuliyyətinin subyektləri o şəxslər olurlar ki, onlar meşə sahələrinin, su obyektlərinin və s. qorunması və istifadəsi işini təşkil etmək vəzifəsi daşıyırlar. Məsələn, «meşəbəyi» öz əmək vəzifələrini yerinə yetirmədikdə intizam məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

Ekologiya sahəsində mülki-hüquqi məsuliyyətə görə ətraf mühitin (təbiətin) mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində ətraf mühitə, insanların sağlamlığına, fiziki şəxslərin, hüquqi şəxslərin və dövlətin əmlakına zərər vurmuş şəxslər zərərin əvəzini ödəməlidirlər. Zərəri hesablamaq üçün **məzənnə metodundan** istifadə olunur. Məzənnələr Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Əgər məzənnə olmadıqda, zərərin həcmi, zərər nəzərə alınmaqla ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına sərf olunan (lazım gələn) **faktiki xərclər miqdarında** müəyyən edilir. Bu miqdarda da zərərin əvəzi ödənilir.

Zərərin əvəzi həm naturada (real ödəmə), həm də pul formasında ödənilə bilər. Zərərvuran şəxs zərərin əvəzini könüllü sürətdə ödəyir. Əgər bu mümkün olmazsa, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Fiziki şəxslərin sağlamlığına ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində zərər vurulduğu hallarda zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilir. Bu zaman zərərchəkən şəxsin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun müalicəsi və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər nəzərə alınır.

Ekologiya sahəsində inzibati məsuliyyətə görə ekoloji hüquq pozuntusu törədən şəxsə xəbərdarlıq, cərimə, ekoloji hüquq pozuntusunun törədilməsində alet və ya bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi, vətəndaşların ona verilmiş xüsusi hüquqdan (ov hüququndan) məhrum edilməsi kimi inzibati tənbeh təd-

birləri tətbiq edilir. Onun əsasları İnzibati Xətalər Məcəlləsində, Torpaq Məcəlləsində, Su Məcəlləsində, Meşə Məcəlləsində, «Yerin təki haqqında» qanunda, «Baliqçılıq haqqında» qanunda, «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» qanunda və digərlərində nəzərdə tutulmuşdur.

İnzibati məsuliyyət müəyyənləşdirilir:

- atmosfer havasının qorunması sahəsində;
- torpaqdan istifadəyə görə;
- yerin təkindən istifadəyə görə;
- sudan istifadəyə görə;
- meşələrdən istifadəyə görə;
- heyvanlar aləmindən istifadəyə görə.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin IX fəslə ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara (inzibati hüquq pozuntularına) həsr edilmişdir.

Ekologiya sahəsində cinayət məsuliyyətinə görə cinayət əməli törətmiş şəxsə müxtəlif cəza növləri tətbiq edilir. Onun əsasları Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslində göstərilmişdir. Həmin fəsil «Ekoloji cinayətlər» adlanır. Məhz **ekoloji cinayətlər** ekologiya sahəsində cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur. Ekoloji cinayətlərə aiddir: işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin qorunması qaydalarını pozma; suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə; atmosferi (havanı) çirkləndirmə; torpaqları korrupsiya; yerin təki və istifadəsi qaydalarını pozma; baliqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz tutma; qanunsuz ov etmə; qanunsuz ağac kəsmə; meşələri məhv etmə və ya korrupsiya və s.

MALIYYƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti, prinsipləri, mənbələri və sistemi

Maliyyə hüququnun anlayışı və predmeti

Maliyyə hüququ Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən biridir. Bu sahə hüquq sistemində özünəməxsus yer tutur.

Maliyyə hüququnun əsas «iş» dövlətin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlıdır. **Dövlətin maliyyə fəaliyyəti** dedikdə isə dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzrə həyata keçirdiyi fəaliyyət başa düşülür. Bu fəaliyyət nəticəsində ümumi ictimai məhsulun və milli gəlirin pul formasında bölüşdürülməsi təmin edilir. Belə fəaliyyətin dövlətin cəmiyyətdəki iqtisadi-sosial prosesləri idarə etmək, istehsal üzərində nəzarəti həyata keçirmək və maddi nemətləri bölüşdürmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Maliyyə fəaliyyəti nəticəsində dövlət büdcəsinə yığılan pul vəsaiti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlir. Büdcənin köməyi və vasitəsilə iqtisadiyyatın inkişafı və ətraf mühitin qorunması üzrə dövlət proqramları realizə olunur (yerinə yetirilir), ölkənin elmi-texniki potensialı möhkəmlənir, mədəniyyət və təhsil inkişaf edir, əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının maddi həyat səviyyəsi (rifahı) yüksəlir, cinayətkarlıqla mübarizə güclənir və s.

Dövlət maliyyə fəaliyyətini öz orqanlarının vasitəsilə həyata keçirir. Praktiki olaraq bütün dövlət orqanları maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Həmin orqanların həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyəti prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlara **maliyyə münasibətləri** deyilir. Məhz bu münasibətlər **maliyyə hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini** təşkil edir. Nizamasalma (tənzimləmə) predmeti isə maliyyə hüququnun Azərbaycan Respublikasının milli (daxili) hüquq sistemində müstəqil yer tutmasını şərtləndirir.

Maliyyə münasibətləri hüquq normaları (maliyyə hüquq nor-

maları) ilə tənzimlənir. Bu normaların sistemi maliyyə hüququnu əmələ gətirir.

Maliyyə hüququ dedikdə, hüququn elə bir müstəqil sahəsi başa düşülür ki, o özündə dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzim edən maliyyə hüquq normalarını birləşdirir.

Maliyyə hüququ ilə tənzimlənən və onun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər (yəni maliyyə münasibətləri) üç əsas və başlıca hüquqi əlamətlə xarakterizə olunur.

Birinci hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətləri həmişə və bütün hallarda dövlətin **maliyyə fəaliyyəti prosesində** yaranır. Bu prosesdən kənarında maliyyə münasibətlərinin əmələ gəlməsi istisna olunur.

Bildiyimiz kimi, istənilən hər hansı münasibət ən azı iki tərəf (subyekt) arasında yaranır. Maliyyə münasibətlərində iştirak edən **tərəflərdən (subyektlərdən) biri hökmən dövlət** (daha doğrusu, dövləti təmsil edən səlahiyyətli dövlət orqanı, məsələn, maliyyə orqanı, kredit təşkilatı, ali və ya yerli dövlət hakimiyyəti orqanları) olmalıdır. Bu xüsusiyyət maliyyə münasibətlərinin **ikinci hüquqi əlaməti** sayılır. Məsələn, müəssisə və ya fiziki şəxs dövlət büdcəsinə vergi ödəyir. Belə halda maliyyə münasibəti əmələ gəlir və bu münasibətin bir tərəfində dövlət çıxış edir.

Maliyyə münasibətində tərəf (subyekt) qismində çıxış edən dövlət **hakimiyyət funksiyasına (səlahiyyətinə)** malikdir. Buna görə də həmin münasibətlər **hakimiyyət xarakterli olub, hakimiyyət-təbəçilik əlaqələri** sayılır.

Üçüncü hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətləri həmişə və bütün hallarda **pul bərəsində yaranır**. Məsələn, dövlətə pul mədaxil etmək və ya dövlət büdcəsindən pul xərcləmək, pul formasında vergi ödəmək və s. Bir sözlə, maliyyə münasibətlərinin predmetini (obyektini) pul təşkil edir ki, o, əmlak anlayışına daxildir. Buna görə də maliyyə münasibətləri **əmlak münasibətləridir**. Lakin onlar **əvəzsiz münasibətlərdir**. Məsələn, vergi ödənilən zaman vergi ödəyicisi bunun əvəzində hər hansı haqq (əvəz) almır və s.

Maliyyə münasibətləri maddi **məzmununa görə** bir neçə növə bölünür:

- büdcə münasibətləri;
- dövlət gəlirləri üzrə münasibətlər:

- dövlət xərcləri üzrə münasibətlər;
- vergi münasibətləri;
- sığorta münasibətləri;
- kredit münasibətləri;
- hesablaşma münasibətləri və s.

Göstərilən münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə tənzimləndikdə **maliyyə hüquq münasibətləri** kimi hüquqi forma alır.

**Maliyyə
hüququnun
mənbələri**

Azərbaycan Respublikasının qanunları və qanunqüvvəli aktları (Prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, nazirliklərinin təlimatları və s.)

maliyyə hüququnun mənbəyini təşkil edir. Maliyyə hüququnun mənbəyi olan bütün normativ aktların məcmusu **maliyyə qanunvericiliyi** adlanır.

Maliyyə qanunvericiliyinin əsasını **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** təşkil edir. Konstitusiyada maliyyə məsələləri ilə əlaqədar prinsiplial əhəmiyyətli bir sıra müddəalar ifadə olunmuşdur. Məsələn, vergiləri tam həcmdə və vaxtında ödəməyi Konstitusiya vətəndaşların (vergi ödəyicilərinin) əsas konstitusion vəzifələrindən biri kimi müəyyən edir (75-ci maddə) ki, bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin son dərəcə vacib əhəmiyyəti vardır. Məsələ burasındadır ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayan vergilərin vaxtında ödənilməsi həmin vəzifənin birbaşa icrasından asılıdır.

Konstitusiyaya görə dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə vermək prezidentin (109-cu maddə), dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb prezidentə təqdim etmək Nazirlər Kabinetinin (119-cu maddə), dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət etmək isə Milli Məclisin səlahiyyətinə aid edilir (95-ci maddə).

Konstitusiya dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və maliyyə qanunvericiliyinin inkişafı üçün **normativ baza** rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası qanunları maliyyə qanunvericiliyinə daxil olan normativ aktlar arasında əsas yer tutur. Xüsusilə **Vergi Məcəlləsinin** rolu və əhəmiyyəti böyükdür. 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən məcəllə maliyyə hüququnun əsas mənbəyi olub, Azərbaycan Respublikasında vergi münasibətlərini (vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi münasibətləri iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq

və vəzifələrini və s.) tənzimləyir.

Büdcə sistemi barədə qanun (2002) maliyyə qanunvericiliyinə aid olan əsas qanunlardan biri kimi tanınır. Xüsusi məzmununa malik olan həmin qanun Azərbaycan Respublikasında büdcə münasibətlərini tənzimləyir.

Qanunqüvvəli aktlar da maliyyə qanunvericiliyinin tərkib hissəsi sayılır. Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsində **Prezident fərmanlarının** əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Onlar bir qayda olaraq, vergi, sığorta, hesablaşma, kredit, bank fəaliyyəti və pul dövriyyəsi kimi vacib məsələlərə aiddir.

Maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində **Nazirlər Kabinetinin normativ aktları** (hakimiyyət aktları) da iştirak edir. Bu aktlar xüsusilə vergi münasibətlərinə toxunur.

Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin və Milli Bankın normativ aktları (təlimatları) qanunqüvvəli aktlar kimi maliyyə qanunvericiliyinə daxildir. Buna görə də onlar maliyyə hüququnun mənbəyi sayılaraq dövlətin maliyyə fəaliyyətinin qaydaya salınmasında heç də az rol oynamır.

Maliyyə hüququnun sistemi Dövlətdə pul vəsaiti fondlarının yığılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması prosesi müəyyən hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onlara **maliyyə hüquq normaları** deyilir. Həmin normalar içərisində ümumi xarakterli ələ normalar vardır ki, onlar maliyyə hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən bütün maliyyə münasibətlərinin hamısına aiddir. Xüsusi xarakterli ələ normalara da rast gəlik ki, onlar maliyyə münasibətlərinin hamısına yox, həmin münasibətlərin yalnız müəyyən (xüsusi) hissəsinə şamil edilir. Bu baxımdan maliyyə hüquq normalarının birləşməsindən ibarət olan maliyyə hüququ iki hissəyə bölünür:

- ümumi hissəyə;
- xüsusi hissəyə.

Ümumi hissə və xüsusi hissə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə (münasibətdə) olmaqla maliyyə hüququnun sistemini əmələ gətirir.

Ümumi hissə dedikdə, maliyyə hüququ ilə tənzimlənən bütün maliyyə münasibətlərinin hamısına tətbiq edilən maliyyə hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, müəyyən edir:

- maliyyə hüququnun prinsiplərini, sistemini və mənbələrini;
- dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, formalarını və metodlarını;

- maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının sistemini və həmin orqanların hüquqi statusunu (vəziyyətini);
- maliyyə hüquq münasibəti iştirakçılarının (subyektlərinin) hüquqi vəziyyətini;

- dövlətdə maliyyə nəzarəti məsələsini.

Xüsusi hissə dedikdə, maliyyə hüququ ilə tənzimlənən maliyyə münasibətlərinin yalnız müəyyən (xüsusi) hissəsinə aid olan və tətbiq edilən maliyyə hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, maliyyə münasibətlərinin ayrı-ayrı konkret növlərini (məsələn, büdcə münasibətlərini, vergi münasibətlərini və s.) nizamlayır və tənzimləyir.

Maliyyə hüququnun xüsusi hissəsi bir neçə institutdan ibarətdir. Həmin institutlara aiddir:

- büdcə hüququ;
- dövlət gəlirləri institutu;
- dövlət xərcləri institutu;
- pul tədavülü (dövriyyəsi) institutu.

Maliyyə hüququnun prinsipləri

Maliyyə hüququ özünün xüsusi (sahəvi) prinsiplərinə əsaslanır. Maliyyə hüququ ilə ictimai münasibətlərin nizamına salınması məhz bu prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir. Digər tərəfdən, maliyyə hüququnun başlıca funksiyası və təyinatı (məqsədi) onun prinsipləri vasitəsilə ifadə olunur.

Maliyyə hüququnun prinsipləri dedikdə, elə əsas başlanğıclar başa düşülür ki, ayrı-ayrı maliyyə hüquq normalarında ifadə olunduğuna görə onlar bütün subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyır.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində maliyyə hüququnun bir neçə sahəvi (xüsusi) prinsipi fərqləndirilir. Planlılıq bu prinsiplərdən biridir.

Planlılıq prinsipi onda ifadə olunur ki, dövlətin maliyyə fəaliyyəti məcburi xarakter daşıyan və büdcə şəklində maliyyə planına əsaslanan fəaliyyətdir. Dövlət qarşından gələn növbəti il üçün öz gəlir və xərclərini hesablamadan inkişaf edə bilməz. O, gəlirlərin daxil olmasına da, pul vəsaitinin xərclənməsinə də göz yetirməli, həmin prosesləri izləməlidir. Bunun üçün dövlətin maliyyə **planına (vahid plan aktına)** malik olması lazımdır ki, ona büdcə deyilir.

Büdcə dövlətin gəlir və xərcləri deməkdir. Cari ilin büdcəsini

icra edərkən dövlətin maliyyə orqanı artıq növbəti il üçün bütçə üzrə gəlir və xərcləri planlaşdırmaqla başlayır.

Maliyyə hüququnun digər prinsipi unitarizm prinsipidir. **Unitarizm prinsipi və ya bütçənin vahidliyi prinsipi** onda ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasında (dövlətinə) yalnız **bir dövlət bütçəsi qəbul edilir (dövlət bütçəsi vahiddir)**.

Unitarizm prinsipi Azərbaycan Respublikasının siyasi-ərazi quruluşuna görə dövlət forması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, göstərilən əlamətə görə bizim respublika unitar dövlətdir. Federativ dövlətdən fərqli olaraq unitar dövlət özündə hər hansı milli dövlət qurumlarını birləşdirmir. Federativ dövlətin tərkibinə isə milli dövlət qurumları (respublikalar) – yəni federasiya subyektləri daxildir. Həmin qurumların hüquqlarını təmin etmək üçün onlara müstəqil bütçə qəbul etmək imkanı verilir. Belə halda isə iki pilləli dövlət bütçəsi qəbul edilir. Bu isə maliyyə hüququnun federalizm prinsipini ifadə edir.

Ümumi (dövlət) xərclərin birinciliyi prinsipini maliyyə hüququnun prinsiplərindən biri kimi tanımaq olar. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, formalaşan bütçəyə ilk növbədə dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan xərclər daxil edilir. Belə ki, dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin (müdafiə, təhsil, səhiyyə və digər məsələlərin) bütçədən maliyyələşdirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir.

Bütçənin hər il təsdiq olunması prinsipi maliyyə hüququnun prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət bütçəsi bir maliyyə (bütçə) ili üçün qəbul edilir və təsdiq olunur.

§ 2. Bütçə hüququ

Bütçənin anlayışı və rolu Bütçə çoxmənalı anlayışdır. O, əsasən üç mənada işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada; maddi mənada.

İqtisadi mənada bütçə dedikdə, pul vəsaitlərinin yığılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması ilə bağlı yaranan iqtisadi (pul) münasibətlərin sistemi başa düşülür. Bu baxımdan bütçə iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir.

Hüquqi mənada bütçə dedikdə, dövlət pul fondlarının yığılması (toplanması), bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması

barədə əsas maliyyə planı başa düşülür ki, həmin plan hüquqi aktdır. Bu baxımdan büdcə hüquqi kateqoriya sayılır. Belə maliyyə planında subyektlərin (iştirakçıların) hüquq və vəzifələri müəyyən edilir.

Maddi mənada büdcə dedikdə, dövlətin yaratdığı pul fondu başa düşülür. Bu fond dövlətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Bunlardan əlavə, büdcə **mülkiyyət hüququ baxımından** da xarakterizə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə (155-ci maddənin 3-cü bəndi) görə dövlət büdcəsinin vəsaiti Azərbaycan Respublikasının (Azərbaycan dövlətinin) mülkiyyətidir. Başqa sözlə desək, **Azərbaycan Respublikası (dövləti) dövlət büdcə vəsaitinin mülkiyyətçisidir**. Deməli, dövlət büdcə vəsaiti mülkiyyət hüququ baxımından dövlət mülkiyyət hüququnun obyektidir.

Büdcənin rolu böyükdür. O, dövlət fəaliyyətinin maliyyə əsasıdır. Büdcə dövlətin fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə bazası yaradır. Onun vasitəsilə dövlət pul fondu yaradır. Həmin fond (yəni büdcə vəsaiti) hesabına qanunvericilik (nümayəndəli), icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, dövlət aparatı, hüquq mühafizə orqanları saxlanılır. Büdcə vəsaitindən dövlət sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, elmin, təhsilin, mədəniyyətin və s. inkişafı üçün istifadə edir. Ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi büdcə vəsaiti hesabına təmin olunur.

**Büdcə hüququnun
predmeti və anlayışı**

Dövlət pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması prosesində maliyyə münasibətləri

əmələ gəlir. Onlara **büdcə münasibətləri** deyilir ki, həmin münasibətlər maliyyə münasibətlərinin bir növüdür. Məhz büdcə münasibətləri **büdcə hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini** təşkil edir.

Büdcə münasibətləri dedikdə, dövlət büdcəsinin formalaşması və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı münasibətlər başa düşülür.

Büdcə münasibətləri maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normaların məcmusu büdcə hüququnu əmələ gətirir. Büdcə hüququ maliyyə hüququnun əsas və başlıca institutudur.

Büdcə hüququ dedikdə, dövlət büdcəsinin yaradılması və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gələn maliyyə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşü-

lür.

Büdcə hüququ vacib əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

- Azərbaycan dövlətinin büdcə quruluşunu;
- büdcənin gəlir və xərclərinin bölüşdürülməsi qaydasını və tərkibini;
- maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının büdcə sahəsində səlahiyyətlərini;
- büdcə prosesini.

**Azərbaycan
Respublikasında
büdcə sistemi**

Hər bir dövlətin ərazisində mövcud olan büdcələrin məcmusuna **büdcə sistemi** deyilir. Büdcə sisteminin təşkili və onun əsaslandığı prinsiplər isə **büdcə quruluşu** adlanır.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemi **iki pilləlidir**. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində iki pilləli büdcə daxildir ki, onlar büdcə sisteminin müstəqil hissələri sayılır:

- dövlət büdcəsi;
- yerli büdcə.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin iki pillədən ibarət olması onun siyasi-ərazi quruluşuna müvafiq olaraq dövlət forması ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası göstərdiyimiz əlamətə görə unitar dövlətdir. Unitar dövlətdə isə büdcə sistemi dövlət büdcəsi və yerli büdcə kimi iki pillədən ibarətdir. Büdcə sistemi barədə qanuna görə Naxçıvan MR büdcəsi də Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sistemində daxildir. Lakin bu hal bizim ölkənin büdcə sisteminin iki pilləli olmasına təsir göstərmir, çünki Naxçıvan MR federasiya subyekti sayılır.

Federativ dövlətlərin (məsələn, ABŞ-ın, RF-in və digərlərinin) büdcə sistemində isə qeyd etmək lazımdır ki, bu formalı dövlətlərin büdcə sistemi üçün üç pillə xarakterikdir. Belə ki, federativ dövlət kimi onların büdcə sistemində üç pilləli büdcə daxildir: federal dövlət büdcəsi; federasiya subyektlərinin büdcəsi; yerli büdcə.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir dövlətin büdcə quruluşu və sistemi həmin dövlətin unitar və ya federativ dövlət olmasından – dövlət quruluşundan asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan həm dövlət büdcəsi, həm də yerli büdcə müstəqildir. Lakin buna baxmayaraq büdcə sistemi vahiddir. Buna **büdcə sisteminin vahid-**

liyi prinsipi deyilir ki, o, büdcə quruluşunun əsasını təşkil edir.

Büdcə sisteminin vahidliyi ölkədə vahid sosial-iqtisadi siyasətin, o cümlədən vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin vacib şərtidir.

Həm dövlət büdcəsi, həm də yerli büdcə müvafiq nümayəndəli hakimiyyət orqanları tərəfindən müstəqil surətdə təsdiq olunur. Digər tərəfdən, həm dövlət büdcə vəsaitinin, həm də yerli büdcə vəsaitinin xərclənmə və onlardan istifadə olunma istiqamətləri sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Bu isə onu göstərir ki, ölkəmizin büdcə quruluşu **büdcələrin müstəqilliyi prinsipinə** əsaslanır.

**Azərbaycan
Respublikasının
dövlət büdcəsi
və onun hissələri**

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi dedikdə, dövlətə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədi başa düşülür.

Dövlətə məxsus vəzifə və funksiyalar isə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) qarşısında iqtisadi-sosial və digər strateji proqramları və problemləri həll etmək, özünəməxsus funksiyaları həyata keçirmək kimi məsələ durur. Bunun üçün maliyyə (pul) vəsaiti toplamaq və həmin vəsaitdən istifadə etmək lazımdır. Lazım olan maliyyə (pul) vəsaitinin toplanmasını və ondan istifadə olunmasını təmin etmək **Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədini** təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi iki hissədən ibarətdir:

- gəlir hissəsindən;
- xərc hissəsindən.

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi özündə həm mərkəzləşdirilmiş gəlirləri, həm də yerli gəlirləri birləşdirir. Bu hissə ibarətdir:

- dövlət vergilərindən;
- qrantlardan (daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımından);
- digər gəlirlərdən.

Mərkəzləşdirilmiş gəlirlər dedikdə, dövlət büdcəsi gəlirlərindən yerli gəlirlər çıxıldıqdan sonra formalaşan gəlirlər başa düşülür. **Yerli gəlirlər** isə ayrı-ayrı şəhər və rayonlar üzrə formalaşan gəlirlərdir. O, müəyyən normativlər əsasında yaranır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə daxil olan vergi-

lər, rüsumlar, digər ödəniş və daxilolmalar **büdcə gəlirləri** adlanır.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsi isə dövlət büdcəsindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaiti əhatə edir. Ona **büdcə xərcləri** deyilir.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsi həm mərkəzləşdirilmiş xərclərdən, həm də yerli xərclərdən ibarətdir. **Mərkəzləşdirilmiş xərclər** dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan müvafiq orqanların (qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları və s.) fəaliyyətinin və sosial tədbirlərin (mədəni, iqtisadi və digər tədbirlərin) maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclərdir. **Yerli xərclər** isə maliyyələşdirilməsi yerli gəlirlər və mərkəzləşdirilmiş gəlirlərdən ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilən xərclərə deyilir.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsinə daxildir:

- cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinət və ödənişlər və s.
- əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması.

Büdcəni tənzimləmək üçün **birbaşa maliyyə yardımı göstərmək kimi** üsuldan istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti dövlət büdcəsindən yerli (aşağı) büdcələrə əvəzsiz olaraq müəyyən pul məbləği formasında maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir. Onun iki növü fərqləndirilir:

- dotasiya;
- subvensiya.

Dotasiya dedikdə, dövlət büdcəsindən yerli (aşağı) büdcələrə onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaiti başa düşülür. Büdcə münasibətlərində dotasiya əvəzsiz olaraq ayrılan müəyyən pul məbləği deməkdir. Həmin məbləğin hansı məqsədlər üçün xərclənməsi nəzərdə tutulmur.

Subvensiya isə dövlət büdcəsindən yerli (aşağı) büdcələrə konkret məqsədlər üçün müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir. Dotasiyadan fərqli olaraq həmin maliyyə vəsaitinin (pul məbləğinin) hansı konkret məqsədlər üçün xərclənməsi məlum olur. Subvensiya məqsədli maliyyələşdirməni həyata keçirmək üçün (məsələn, rayonların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi üçün və s.) verilir.

Subvensiya kimi verilən pul məbləği nəzərdə tutulan məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilməlidir. Əgər həmin vəsait istifadə olunmazsa, geri qaytarılır.

Yerli büdcə Yerli büdcə Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan büdcə pillələrindən (vəsilələrindən) biridir. Belə ki, büdcə sistemi dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən təşkil olunmuşdur. Yerli büdcə dövlət büdcəsi sayılmır. O, qeyri-dövlət – **bələdiyyə büdcəsidir**.

Yerli büdcə dedikdə, yerli özünüidarəetməni həyata keçirən bələdiyyələrə məxsus vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri yerinə yetirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti başa düşülür.

Bütün bələdiyyələr **büdcə hüququna** malikdir. Bu hüququn vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, büdcə hüququnun köməyi ilə **maliyyə bazası** yaradılır. Bu bazadan istifadə etməklə bələdiyyə orqanları yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi, mədəni, ekoloji və digər məsələləri həll edir. Digər tərəfdən, büdcə hüququ bələdiyyə orqanlarına imkan verir ki, onlar öz ərazilərində səlahiyyətləri çərçivəsində büdcə münasibətlərini yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tənzimləsin və qaydaya salsın.

Bələdiyyələrin büdcə hüququ fundamental **prinsipə** əsaslanır ki, o, büdcə qanunvericiliyində birbaşa formulə edilir. Söhbət **yerli büdcənin müstəqilliyi prinsipindən** gedir. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, bələdiyyələr yerli büdcə vəsaitinə sərəncam verməkdə müstəsna hüquqa malikdir. Digər tərəfdən, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdcə fəaliyyətinə qarışmasına və müdaxilə etməsinə yol verilmir. Göstərilən prinsip həm də onda ifadə olunur ki, bələdiyyələr maliyyə ilinin sonuna büdcədə əmələ gəlmiş sərbəst maliyyə qalıqlarına müstəsna surətdə sərəncam verirlər.

Yerli büdcə də iki hissədən ibarətdir:

- gəlir hissəsindən;
- xərc hissəsindən.

Yerli büdcənin gəlir hissəsinə (yerli büdcənin gəlirlərinə) daxildir:

- vergilər və digər ödənişlər;
- həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar.

Yerli büdcənin xərc hissəsinin (yerli büdcənin xərclərinin) həcmi və istiqamətləri isə bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

§ 3. Bütçə prosesi

Bütçə prosesinin anlayışı

Maliyyə hüququ ilə tənzimlənən əsas məsələlərdən biri bütçə prosesi sayılır. Bütçə prosesi bütçə hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

Bütçə prosesi dedikdə, maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənən elə dövlət fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət bütçənin tərtib edilməsinə (formalaşmasına), ona baxılmasına, onun təsdiq olunmasına, icra edilməsinə, habelə bütçənin icrası barədə hesabatın təsdiq olunmasına yönəlir. Bu normalar əsasən, xüsusi bütçə qanununda – «Bütçə sistemi haqqında» qanunda (2002) nəzərdə tutulmuşdur. Bu qanun həm dövlət bütçəsinin, həm də yerli bütçənin tərtibi, təsdiqi və icrası kimi məsələlərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır.

Bütçə prosesinin mərhələləri

Bütçə prosesi mürəkkəb xərakterə malikdir. O, **üç əsas mərhələdən** ibarətdir. Həmin mərhələlərə aiddir:

- dövlət bütçəsi layihəsinin tərtibi;
- dövlət bütçəsinə baxılması və onun təsdiq olunması;
- dövlət bütçəsinin icrası və bu barədə hesabatın təsdiq olunması.

Dövlət bütçəsi layihəsinin tərtibi mərhələsi növbəti bütçə (maliyyə) ilinə 11 ay qalmış başlanır. **Bütçə (maliyyə) ili** yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-dək olan bir illik dövrü əhatə edir. Məhz bu dövr ərzində dövlət bütçəsi qüvvədə olur.

Dövlət layihəsinin tərtibi üzrə bütün praktiki işləri **Maliyyə Nazirliyi** həyata keçirir. Bu nazirlik dövlət bütçəsinin layihəsi üzrə işi təşkil edir. Bütçənin tərtibi işində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların struktur bölmələri, bütçə gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və digər təşkilatlar iştirak edirlər.

Bütçə prosesinin göstərilən mərhələsi bütçə layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi gün başa çatır. Bundan sonra bütçə prosesinin ikinci mərhələsi – **dövlət bütçəsinə baxılması və onun təsdiq olunması mərhələsi** başlanır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiyanın 109-cu maddəsinə uyğun olaraq dövlət bütçəsinin layihəsini baxılmaq və təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir. Dövlət bütçəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbay-

can Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Milli Məclis iclasında dövlət büdcə layihəsinə baxaraq, onu müzakirə edir. Müzakirədə icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir. Üçüncü oxunuşda dövlət büdcəsi tam və bütövlükdə qəbul olunmaq üçün səsə qoyulur. Layihə «**Dövlət büdcəsi haqqında**» **qanunla təsdiq** olunur.

Dövlət büdcəsinin layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmalıdır. Belə ki, o, Milli Məclisdə cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilməlidir.

Dövlət büdcə layihəsi təsdiq olunduqdan sonra büdcə prosesinin üçüncü mərhələsi – **büdcənin icrası və bu barədə hesabatın təsdiq olunması mərhələsi** başlanır.

Dövlət büdcəsinin icrası dedikdə, büdcə üzrə nəzərdə tutulan bütün gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasının (yığılmasının) və büdcə üzrə müəyyənləşdirilmiş (planlaşdırılmış) bütün xərclərin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi başa düşülür. Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasını təmin edən əsas orqan sayılır. Konstitusiyaya görə bu, Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətinə aid olan məsələdir. O, büdcənin icrasını təmin etmək səlahiyyətini Maliyyə Nazirliyinin köməyi ilə həyata keçirir.

Dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, onların tabeliyindəki təşkilatlar tərəfindən **dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə** icra edilir. Dövlət xəzinədarlığının müvəkkil banklarında **xüsusi büdcə hesabı** açılır. Bütün vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər bu hesaba daxil olur. Bu yolla büdcənin gəlir hissəsi formalaşır. Sonra isə büdcə təşkilatlarının və digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, yəni büdcə üzrə planlaşdırılmış xərclərin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Dövlətin bu fəaliyyəti **dövlət büdcəsinin kassa icrası adlanır** ki, bu da dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə yerinə yetirilir. Dövlət xəzinədarlığı dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə **maliyyə əməliyyatlarının uçotunu** aparır. Uçotun aparılmasında məqsəd dövlət maliyyəsindən (büdcə vəsaitindən) istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə əməliyyatlarının uçotu müvafiq uçot qaydalarına uyğun olaraq aparılır.

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi **büdcənin bağlanması** kimi məsələ ilə bağlıdır. Belə ki, büdcəni icra edən orqan büdcə

(maliyyə) ilinin axırında bütün büdcə hesablarını bağlayır. Buna büdcənin bağlanması deyilir. Sonra isə büdcənin icrası barədə hesabat tərtib edilir.

Büdcə prosesi büdcənin icrası barədə hesabatın təsdiq olunması ilə başa çatır. Belə ki, prezident növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq hesabatı və müvafiq qanun layihəsini təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir. Hesablama Palatası həmin layihə barəsində rəy verir. Bundan sonra Milli Məclis təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və dövlət büdcəsinin icrası barədə qanunu təsdiq edir.

Yerli büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası

Yerli büdcənin layihəsi bələdiyyələrin **yerli büdcə məsələləri üzrə daimi komissiyası** tərəfindən hazırlanır. Bu zaman bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti qiymətləndirilir, sosial iqtisadi proqnozlar və məqsədli proqramlar nəzərə alınır. Layihənin hazırlanmasında bələdiyyələrin digər daimi komissiyaları da iştirak edir.

Yerli büdcə layihəsi tərtib olunduqdan sonra baxılmaq, müzakirə olunmaq və təsdiq edilmək üçün bələdiyyə iclasına təqdim olunur. Layihənin müzakirəsi və təsdiqi qaydaları bələdiyyənin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Bələdiyyə iclası yerli büdcəni müzakirə etdikdən sonra onun təsdiq olunması barədə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq qərar qəbul edir. Bundan sonra **yerli büdcənin icrası mərhələsi** başlanır. Bu məsələ, eyni zamanda yerli büdcənin kassa icrası bələdiyyənin müraciəti əsasında **dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə** həll olunur və həyata keçirilir (digər üsullarla da həyata keçirilə bilər).

Daha sonra **yerli büdcənin icrası barədə illik hesabat** tərtib olunur. Hesabat bələdiyyə iclasında təsdiq edilir. Təsdiqetmənin qaydaları bələdiyyənin nizamnaməsində göstərilir. Hesabat təsdiq olunduqdan sonra bu barədə bələdiyyələrin ərazisində yaşayan əhaliyə məlumat verilir.

§ 4. Dövlət gəlirlərinin hüquqi tənzimlənməsi

**Dövlət gəlirləri
hüququnun
anlayışı**

Dövlət gəlirləri əsasən iki mənada işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada.

İqtisadi mənada dövlət gəlirləri dedikdə, dövlətin maliyyə resurslarının (ehtiyatlarının) yaradılması ilə bağlı olaraq yaranan pul münasibətlərinin məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan dövlət gəlirləri **iqtisadi kateqoriya** kimi çıxış edir. Göstərilən pul münasibətləri isə **maliyyə münasibətləridir**. Həmin münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onların məcmusuna dövlət gəlirləri hüququ deyilir. Dövlət gəlirləri hüququ isə hüquqi mənada dövlət gəlirləri deməkdir. Bu baxımdan dövlət gəlirləri **hüquqi kateqoriya** kimi çıxış edir.

Hüquqi mənada dövlət gəlirləri və ya dövlət gəlirləri hüququ dedikdə, dövlətin maliyyə resurslarının yaradılması ilə bağlı olaraq yaranan pul münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan dövlət gəlirləri hüququ maliyyə hüququnun əsas institutlarından biri kimi çıxış edir. Bu institutun əsas funksiyası dövlət gəlirlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Dövlət gəlirləri hüququ özündə bir neçə institutu birləşdirir ki, **vergi hüququ** onlardan biridir. Vergi hüququnun mərkəzi və mühüm anlayışı isə vergi hesab edilir.

**Verginin anlayışı,
funksiyaları və
əhəmiyyəti**

Vergi istənilən cəmiyyətin, ilk növbədə istənilən **dövlətin təbii atributudur**. Belə ki, dövlət və bələdiyyələr maddi cəhətdən təmin olunmasalar onlar öz funksiya və səlahiyyətlərini həyata keçirə, üstlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilməzlər. Bunun üçün zəruri maddi bazanın yaradılması lazımdır. Maddi baza yaratmaq və özünü maliyyə cəhətdən təmin etmək məqsədilə dövlət əhalidən (şəxslərdən) onlara məxsus olan əmlakın bir hissəsini pul formasında (şəkində) məcburi surətdə, əvəzi ödənilmədən, fərdi qaydada alır və dövlət büdcəsinə mədaxil edir (bələdiyyələr isə yerli büdcəyə mədaxil edir). Həmin pul vəsaitinə maliyyə hüququnda və vergi qanunvericiliyində vergi deyilir¹.

¹ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsi.

Vergi dedikdə, şəxslərdən məcburi surətdə, fərdi qayda, əvəzsiz olaraq alınan və dövlət büdcəsinə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən pul vəsaiti (ödənişi) başa düşülür. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin maddi təminatı məqsədi ilə şəxslərdən alınaraq yerli büdcələrə köçürülən pul vəsaiti (ödənişi) də vergi sayılır.

Vergi maliyyə (vergi) qanunvericiliyində müəyyən edilən qayda və həcmdə ödənilir. Hər bir dövlətdə müəyyən edilən bütün **vergilərin əsas məqsədi** büdcəni formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Vergilər **iki əsas funksiya** yerinə yetirir. Fiskal funksiya onların əsas və başlıca funksiyasıdır. Vergilərin **fiskal funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ödənilən vergilər öz funksiya və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dövləti lazım olan maliyyə (maddi) bazası ilə təmin edir.

Vergilərin digər funksiyası isə **tənzimləyici funksiya** adlanır. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergilərin vasitəsi ilə iqtisadiyyat tənzim olunur və sabit iqtisadi yüksəliş təmin edilir. Vergilər iqtisadiyyatı nizamlamaq və qaydaya salmaq vasitəsidir.

Vergilərin əhəmiyyəti və rolu son dərəcə böyükdür. Dövlət büdcəsinə köçürülən vergilər dövlətin əlində elə bir iqtisadi alətə və vasitəyə çevrilir ki, bunun nəticəsində cəmiyyət üçün vacib əhəmiyyətə malik olan məsələlər həll olunur. Vergilər dövlət fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini maliyyələşdirməyin əsas mənbələrindən biridir. Dövləti maliyyə resursları ilə təmin etməyin başlıca metodu vergilərdir.

Vergi hüququ Vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi prosesində müəyyən növ maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlər vergi münasibətləri adlanır. Onlar **əmlak münasibətləri** sayılır. Çünki vergi münasibətləri əmlakın xüsusi növü olan pul – dövlət büdcəsinə (və ya yerli büdcəyə) mədaxil olunan pul ödənişləri barəsində yaranır. Digər tərəfdən onlar **hakimiyyət xarakterli münasibətlərdir**. Ona görə ki, vergi münasibətlərinin bir tərəfində hökmən hakimiyyət funksiya və səlahiyyətlərinə malik olan dövlət (daha doğrusu, dövləti təmsil edən orqanlar) çıxış edir. Vergi münasibətinin digər iştirakçısı (tərəfi) isə dövlətlə hüquqca bərabər olmayan vergi ödəyicisi – ayrı-ayrı şəxslərdir. Buna görə də onlar **hakimiyyət**

¹ Latınca «Fiscus» – dövlət xəzinəsi.

tabeçilik münasibətləridir. Bundan əlavə, vergi münasibətləri dövlətin vergi fəaliyyəti prosesində yaranır. Dövlətin **vergi fəaliyyəti** vergilərin müəyyən edilməsinə və ödənilməsinə yönələn fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət isə dövlət aktlarına əsaslanır. Deməli, vergi münasibətləri hakimiyyət xarakterli əmlak münasibətləri deməkdir.

Vergi münasibətləri dedikdə, vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi ilə bağlı olaraq yaranan hakimiyyət xarakterli əmlak münasibətləri başa düşülür.

Vergi münasibətləri maliyyə (vergi) hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normaların məcmusu vergi hüququ adlanır.

Vergi hüququ dedikdə, vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi prosesində yaranan vergi münasibətlərini tənzimləyən maliyyə (vergi) hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Vergi hüququnun əsas mənbəyi Azərbaycan **Respublikasının Vergi Məcəlləsidir.** Bu Məcəllə vergi ilə bağlı olan bütün məsələləri tənzim edir.

§ 5. Vergilərin ayrı-ayrı növləri

**Fiziki şəxslərin
gəlir vergisi**

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi onların şəxsi gəlirlərindən ödənilən vergidir. O, dünya praktikasında geniş yayılan vergilərdən biridir. Bütçə gəlirlərinin yaranmasında onun az olmayan rolu vardır. Bütçəyə daxil olan pul vəsaitinin xeyli hissəsini fiziki şəxslərin gəlir vergisi təşkil edir. Buna görə də o, bütçə əhəmiyyəti olan vergilərdən biri kimi tanınır. Həmin vergi fiziki şəxslərdən tutulan əsas birbaşa vergi sayılır.

Vergitutma obyektini təqvim ili ərzində fiziki şəxsin bütün fəaliyyət növlərindən əldə etdiyi məcmu gəlir (əmək haqqı, sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir və s.), yəni illik gəlir təşkil edir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Məcəllənin 8-ci fəslə bu növ verginin ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Hüquqi şəxslərin
mənfəət vergisi

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi Vergi Məcəlləsi ilə nizama salınır. Məcəllənin IX fəslə məhz bu vergi növünün tənzimlənməsi-

nə həsr edilmişdir.

Mənfəət vergisi son dərəcə büdcə əhəmiyyətinə malik olan vergidir. Hal-hazırda o, büdcə gəlirləri arasında aparıcı yer tutur.

Mənfəət vergisinin ödəyiciləri hüquqi şəxslərdir. **Vergi tutma obyektini** isə onun mənfəətidir.

Vergi dərəcəsinin həcmi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, müəssisələr öz mənfəətindən 22 faiz dərəcəsi ilə vergi ödəyir. Mənfəət vergisi tutulduqdan (çıxıldıqdan) sonra yerdə qalan mənfəət xalis **mənfəətdir**.

Əlavə dəyər vergisi Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) əsas büdcə gəlirlərindən biridir. Büdcəyə daxil olmaların xeyli hissəsi bu vergi növünün hesabına təmin edilir.

Əlavə dəyər vergisinin tutulması qaydası Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Məcəllənin 11-ci fəslə bu vergi növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Əlavə dəyər vergisi dedikdə, malların, işlərin və xidmətlərin dəyərinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin ölkə ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin pul şəklində büdcəyə tutulması başa düşülür. Qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxs **ƏDV-in ödəyicisidir**.

Aksizlər Aksiz vergi növlərindən biridir. Vergi Məcəlləsinin 12-ci fəslə aksizin tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Aksiz dedikdə, aksizli malların satış qiymətinə daxil olan vergi başa düşülür. Aksizli mallara isə aid edilir: içməli spirt, maya, pivə, spirtli içkilərin bütün növləri; tütün məmulatları; neft məhsulları.

Ölkə ərazisində istehsal olunan, yaxud idxal olunan aksizli mallardan aksiz tutulur. Vergidən azad edilən mallar istisna olunur, yəni onlardan aksiz tutulmur.

Aksizlərin dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Verginin digər növləri Göstərilənlərdən başqa, vergi qanunvericiliyinə daha bir neçə vergi növü məlumdur. Həmin vergilərin də tutulma və ödənilmə qaydaları Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Onlara aiddir:

- əmlak vergisi;
- torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi.

Əmlak vergisi ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsinin 13-cü fəslə ilə tənzimlənir. Həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər (müəssisələr) bu vergi növünün ödəyiciləridir.

Vergitutma obyektləri sayılır: fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililərin və ya onların hissələrinin (binanın), həmçinin avtomobil və özüyəriyən təkərli texnika, su və hava nəqliyyatı vasitələrinin dəyəri; müəssisələrin balansında olan avtonəqliyyat vasitələri; müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəsinə müəssisələrin əmlak vergisi isə dövlət büdcəsinə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahəsinə görə hər il hesablanır. Onun hesablanması torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı deyildir. Torpaq vergisi ilə bağlı olan məsələlər Vergi Məcəlləsinin 14-cü fəslə ilə həll edilir.

Torpaq vergisinin ödəyiciləri qismində əsasən Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslər (müəssisələr) çıxış edirlər. **Vergitutma obyekt**i isə fiziki şəxslərin və müəssisələrin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələri sayılır.

Müəssisələrin torpaq vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilir.

Yol vergisi Azərbaycan Respublikasının avtomobil yollarından istifadəyə görə tutulur. Bu vergi növü ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsinin 15-ci fəslə ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sənişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri (müəssisələr və fiziki şəxslər) **yol vergisinin ödəyiciləridir**. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri **vergitutma obyekt**i sayılır.

Yol vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. Bu vergi növü avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur və bir bank

günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir.

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tutulur. Bu vergi ilə bağlı olan məsələlər Vergi Məcəlləsinin 16-cı fəslə ilə tənzimlənir.

Mədən vergisinin ödəyiciləri yerin təkindən faydalı qazıntılar çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr hesab edilir. Yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar isə **vergitutma obyektini** sayılır.

Mədən vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi isə yerli büdcə (bələdiyyə büdcəsi) üçün tutulur.

§ 6. Maliyyə nəzarəti

Maliyyə nəzarətinin anlayışı və əhəmiyyəti

Maliyyə hüququnun əsas anlayışlarından biri maliyyə nəzarəti hesab olunur. Bu isə təsadüfi deyildir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi məhz maliyyə nəzarətindən asılıdır; maliyyə nəzarətinin düzgün həyata keçirilməsi pul vəsaiti fondları formalaşdırılması və bu fondlardan effektiv istifadə olunması prosesini təmin edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində, ölkənin xalq təsərrüfatının idarə olunmasında, eləcə də maliyyə ehtiyatlarından iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarəti böyük rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun əhəmiyyəti daha da artır. Şübhə yoxdur ki, müasir dövrdə maliyyə nəzarəti xüsusi xarakterli aktual məsələ hesab edilir. Hətta o, xalqın iqtisadi-maliyyə və sosial-siyasi əmin-əmanlığını şərtləndirən vacib amillərdən biri sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarəti vahid dövlət nəzarəti mexanizminin tərkib hissəsidir; o, dövlət nəzarətinin əsas növlərindən biri kimi tanınır. Lakin o, dövlət nəzarətinin digər növlərindən öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsidir; dövlət nəzarətinin digər növlərindən fərqli olaraq onun əsasında pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılmasına, bölüşdürülməsinə və istifadə olunmasına yönələn ictimai-faydalı fəaliyyət durur. Digər tərəfdən maliyyə nəzarətinin obyektini pul münasibətləri təşkil edir

ki, bu münasibətlər maliyyə resurslarının (pul vəsaiti fondlarının) formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması prosesində yaranır.

Maliyyə nəzarəti iki mənada işlədilir:

- maliyyə-iqtisadi mənada;
- hüquqi mənada

Maliyyə-iqtisadi mənada maliyyə nəzarəti dedikdə bütün iqtisadi subyektlərin (dövlətin, müəssisələrin və idarələrin) maliyyə fəaliyyəti üzərində həyata keçirilən nəzarət başa düşülür; xüsusi üsullardan istifadə etməklə subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması, maliyyə əməliyyatlarının yoxlanması maliyyə nəzarətinin mahiyyətini təşkil edir. Yoxlama ibarətdir:

- maliyyə resurslarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini yoxlamaq;
- dövlət qarşısında təsərrüfat subyektlərinin (fiziki və hüquqi şəxslərin) öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmələrini yoxlamaq;
- maliyyə əməliyyatlarının aparılması qaydalarına təsərrüfat subyektlərinin əməl etmələrini yoxlamaq;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaq;
- maliyyə intizamını pozan halları aradan qaldırmaq və onların qarşısını almaq.

Hüquqi mənada maliyyə nəzarəti dedikdə, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzim edən maliyyə hüquq normalarının sistemi başa düşülür; bu mənada ona **maliyyə nəzarəti hüququ** deyilir. Maliyyə nəzarəti hüququ isə maliyyə hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir.

Maliyyə nəzarəti hüququ dedikdə, hüquq normalarının elə sistemi başa düşülür ki, bu normalar pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması sahəsində hərəkətlərin qanuniliyinin və məqsədəuyğunluğunun yoxlanması ilə bağlı münasibətləri tənzim edir. Belə yoxlama nəticəsində həmin fondlara gəlirlərin vaxtında və tam daxil olması, onlardan düzgün və effektiv istifadə edilməsi təmin olunur.

Maliyyə nəzarəti hüququ maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində qanunçuluğu təmin edən vacib hüquqi vasitədir; o, sui-istifa-

də, pul vəsaitlərinin və dövlət əmlakının oğurlanması faktlarını üzə çıxartmaq, təsərrüfatsızlıq, mənimsəmə və israfçılıq kimi mənfəh halların qarşısını almaq məqsədinə xidmət edir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində vacib hüquqi vasitə kimi maliyyə nəzarəti hüququnun rolu və əhəmiyyəti daha da artır.

Maliyyə nəzarəti hüququnun mənbələri

Maliyyə nəzarəti hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları əsasən və başlıca olaraq Azərbaycan Respublikası qanunlarında ifadə olunmuşdur; qanunlar maliyyə nəzarəti hüququnun

vacib mənbəyi sayılır. Söhbət ilk növbədə **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından** gedir. Konstitusiyanın 81-ci maddəsinə əsasən Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanı hesab edilir. Milli Məclis Konstitusiyanın 92-ci maddəsinə əsas tutaraq Hesablama Palatası yaratmışdır ki, o da Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən əsas orqanlardan biridir.

Konstitusiyadan başqa, «Valyuta tənzimi haqqında», «Büdcə sistemi haqqında», «Hesablama Palatası haqqında», «Banklar haqqında», «Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında», Vergi Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi və s. qanunlar da maliyyə nəzarəti hüququnun mənbəyi hesab edilə bilər.

Maliyyə nəzarətinin tənzimlənməsində qanunqüvvəli aktların (Prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, Milli Bankın, Vergi Nazirliyinin) da rolu qeyd edilməlidir. Məsələn, Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsi Prezident tərəfindən təsdiq edilir və bu nazirlik Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlardan biri sayılır.

Maliyyə nəzarəti hüququnun funksiyası və prinsipləri

Maliyyə nəzarəti hüququnun mahiyyəti onun funksiya və prinsiplərində öz əksini tapır. O, üç əsas funksiya yerinə yetirir:

- büdcə qarşısında təsərrüfat subyektlərinin öz maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirmələrini yoxlamaq;
- pul vəsaiti fondlarından istifadə etmək üzrə maliyyə əməliyyatlarını yoxlamaq;
- büdcə, vergi, bank, valyuta və digər münasibətlər sahəsində qüvvədə olan qanunvericiliyə əməl olunmasını təmin etmək.

Maliyyə nəzarəti hüququnun özünə xas bir neçə xüsusi prinsipi

pi vardır. Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən bu prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Həmin prinsiplərə aiddir: **maliyyə nəzarətinin müstəqil surətdə həyata keçirilməsi prinsipi** (bu prinsipə görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqan maliyyə müstəqilliyinə malik olmalıdır); **aşkarlıq prinsipi** (bu prinsipə görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanla ictimaiyyət və kütləvi informasiya vasitələri arasında əlaqə olmalıdır); **obyektivlik prinsipi** (bu prinsipə görə maliyyə nəzarətinin subyektləri yoxlamaları obyektiv surətdə aparmalı və dönmədən mövcud qanunverciliyə əməl etməlidirlər); **səriştəlilik prinsipi** (bu prinsipə görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik olmalı və yoxlamaları müəyyənləşdirilmiş standartlar əsasında aparmalıdırlar); **səmərəlilik prinsipi** (bu prinsipə görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar maliyyə intizamını və qanunvericiliyi pozmağa görə təqsirkar şəxsləri məsuliyyətə cəlb etməlidirlər) və s.

Maliyyə nəzarəti hüququnun subyektləri

Maliyyə nəzarətini həyata keçirməyə səlahiyyəti çatan orqanlara və şəxslərə **maliyyə nəzarəti hüququnun subyektləri** deyilir. Onları iki qrupa bölmək olar:

- dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər;
- qeyri-dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlət maliyyə nəzarətinin əsas subyektlərindən biridir. Prezident maliyyə məsələləri üzrə fərmanlar verir, maliyyə, gömrük və vergilər nazirlərini vəzifəyə təyin edir və onları tutduğu vəzifədən azad edir, habelə Milli Bankın İdarə Heyətinin üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir. Dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim etmək onun səlahiyyətlərinə aid olan əsas məsələlərdən biridir. Maliyyə nəzarətinin növlərindən biri olan prezident nəzarəti məhz Prezident tərəfindən həyata keçirilir.

Prezidentdən başqa, dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər sırasına daxildir:

- Milli Məclisin Hesablama Palatası (o, parlament nəzarətini və büdcə nəzarətini həyata keçirir);
- Maliyyə Nazirliyi (büdcə nəzarətini, eləcə də valyuta nəzarətini həyata keçirir);
- Vergilər Nazirliyi (vergi nəzarətini həyata keçirir);

- Milli Bank (valyuta nəzarətini, habelə bank nəzarətini həyata keçirir);
- Gömrük Komitəsi (valyuta nəzarətini həyata keçirir);
- Nazirlər Kabineti (o, ümumi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank, Vergilər Nazirliyi və Gömrük Komitəsinin vasitəsilə maliyyə nəzarətini həyata keçirir);

Qeydi-dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərə auditorlar aiddir (latınca «auditor» – «dinləyici», «şağırd» deməkdir). Onlar **audit fəaliyyətini** həyata keçirirlər ki, bu fəaliyyət «Auditor xidməti haqqında» qanunla tənzimlənir.

Auditor dedikdə, müəyyən dövr üçün təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətini idarədənəkar müstəqil yoxlayan şəxs başa düşülür. Həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər (auditor firmaları) auditor ola bilərlər.

Maliyyə nəzarətinin növləri Maliyyə nəzarəti ayrı-ayrı meyarlar görə müxtəlif növlərə bölünür. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərin dövlət orqanı olmasından asılı olaraq maliyyə nəzarətinin iki növü fərqləndirilir (bu bölgüyə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əsas bölgü kimi əhəmiyyət verilir):

- dövlət maliyyə nəzarəti;
- qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti

Əgər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilərsə, buna **dövlət nəzarəti** deyilir. Məsələn, prezident nəzarəti, parlament nəzarəti, büdcə nəzarəti və s. bu növ maliyyə nəzarətinə aiddir. Prezidentin, Milli Məclisin, Hesablama Palatasının, Maliyyə Nazirliyinin, Milli Bankın, Vergilər Nazirliyinin, Gömrük Komitəsinin həyata keçirdikləri nəzarəti dövlət maliyyə nəzarəti hesab edilir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti dedikdə, təsərrüfat daxili nəzarət və auditor nəzarəti başa düşülür.

Təsərrüfatdaxili nəzarət dedikdə, müəssisənin özü tərəfindən həyata keçirilən elə bir nəzarət başa düşülür ki, bu nəzarət həmin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasına yönəlir.

Auditor nəzarəti idarədənəkar müstəqil maliyyə nəzarəti olub, auditorlar tərəfindən həyata keçirilir.

Öz məzmununa (obyektinə) görə maliyyə nəzarəti aşağıdakı növlərə bölünür; **büdcə nəzarəti** (bu növ maliyyə nəzarətinin obyektini büdcə münasibətləri təşkil edir); **vergi nəzarəti** (bu növ

maliyyə nəzarətinin obyektı qismində vergi məsələləri çıxış edir); **bank nəzarəti** (bank fəaliyyəti bu növ maliyyə nəzarətinin obyektı sayılır); **valyuta nəzarəti** (valyuta münasibətləri bu növ maliyyə nəzarətinin obyektı qismində çıxış edir); **sığorta nəzarəti** (sığorta fəaliyyəti bu növ maliyyə nəzarətinin obyektını təşkil edir).

Formasına görə maliyyə nəzarətinin üç növü fərqləndirilir: **ilkin maliyyə nəzarəti** (bu növ nəzarət maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılmasına kimi həyata keçirilir); **carı maliyyə nəzarəti** (bu növ maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması prosesində həyata keçirilir); **son maliyyə nəzarəti** (bu növ maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları aparıldıqdan sonra həyata keçirilir).

§ 1. Beynəlxalq hüququn anlayışı, predmeti, sistemi və hüquq sistemində tutduğu yer

Beynəlxalq hüququn anlayışı

⌈ Dövlətlər bir-biri ilə öz aralarında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə müxtəlif əlaqələr girirlər. Bu kimi əlaqələr həm də

dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar, habelə beynəlxalq təşkilatların öz aralarında yarana bilər. Bunlardan əlavə, belə əlaqələrin müxtəlif dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri), həmin şəxslərlə xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında da yaranması mümkündür. Dövlətlərin öz aralarında, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında, müxtəlif dövlətlərin şəxsləri arasında, xarici şəxslərlə dövlətlər arasında, habelə həmin şəxslərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan əlaqələr beynəlxalq münasibətlər adlanır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, **dövlətlərin sərhədlərindən kənara çıxan bütün ictimai münasibətlərin məcmusuna beynəlxalq münasibətlər deyilir.** Məsələn, iki dövlət öz aralarında nəqliyyat sahəsində beynəlxalq müqavilə bağlayır ki, bunun da nəticəsində beynəlxalq münasibət yaranır. Başqa bir misalda, beynəlxalq təşkilat hər hansı dövlətə kredit verir və bu halda da beynəlxalq təşkilatla dövlət arasında yaranan əlaqə beynəlxalq münasibət sayılır. Daha başqa bir misalda, müxtəlif dövlətlərin müəssisələri öz aralarında alqı-satqı, icarə və s. barədə müqavilələr bağlayırlar. Bu kimi əlaqələr də beynəlxalq münasibətlər kimi tanınır.

Beynəlxalq münasibətlər geniş mənalı anlayışdır. Onları, faktiki olaraq, iki növə bölmək mümkündür:

- qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər;
- hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər.

Qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər dedikdə müxtəlif dövlətlərin şəxsləri (xarici fiziki və hüquqi şəxslər), xarici şəxslərlə dövlətlər, habelə fiziki və hüquqi şəxslərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında mülki, vərəsəlik, əmək, ailə və digər sahələrdə yaranan münasibətlər başa düşülür. Məsələn, dövlət sənaye obyektini tikmək üçün xarici şirkəti ilə podrat müqaviləsi

ləsi bağlayır; dövlət xarici kommersion bankından kredit alır; hər hansı dövlətin vətəndaşı xarici banka əmanətə pul qoyur; müəssisə istehsal etdiyi malları dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə xarici ölkəyə daşıdır və s. Bunlar qeyri-hakimiyət xarakterli beynəlxalq münasibətlərdir; bu növ münasibətlər hakimiyət səlahiyyətinə malik olan dövlətlər arasında yaranmır. Buna görə də onlar hakimiyət xarakterli münasibətlər sayılmır. Bu səbəbdən qeyri-hakimiyət xarakterli münasibətlər **beynəlxalq mülki (xüsusi) münasibətlər** də adlanır.

Qeyri-hakimiyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər müvafiq hüquq normalarının vasitəsi ilə tənzimlənir; həmin münasibətləri nizamlayan hüquq normalarının məcmusuna **beynəlxalq xüsusi hüquq** və ya **beynəlxalq mülki hüquq** deyilir. Beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmetini məhz qeyri-hakimiyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin digər növü olan hakimiyət xarakterli beynəlxalq münasibətlərə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bu münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənir. Ona görə ki, həmin münasibətlər hakimiyət daşıyıcısı olan, hakimiyət funksiyasını həyata keçirən dövlətlərin öz aralarında əmələ gəlir. Beynəlxalq xüsusi hüququn isə üzərinə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək vəzifəsi qoyulmur. Başqa sözlə desək, beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir.

Hakimiyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər dedikdə hakimiyət səlahiyyətinə malik olan suveren dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə yaranan münasibətlər başa düşülür. Suveren dövlətlər arasında yarandığına görə onlara **dövlətlərarası münasibətlər** də deyilir. Dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq münasibətlərin vacib hissəsi sayılır.

Dövlətlərarası münasibətlər tək-cə dövlətlər arasında yaranmır; bu münasibətlər həm də, eyni zamanda, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında, eləcə də beynəlxalq təşkilatların öz aralarında yaranır. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, belə halda dövlətlərarası münasibətlər yalnız beynəlxalq təşkilatların növlərindən biri olan hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə əmələ gələ bilər, çünki belə təşkilatların üzvləri hakimiyət səlahiyyətinə malik olan dövlətlərdən ibarətdir; dövlətlər üzv olmaqla öz hakimiyət səlahiyyətinin bir hissəsini həmin təşkilatla-

ra vermiş olurlar. Digər tərəfdən, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar mahiyyətə dövlətlərin birləşmə formasıdır. Beynəlxalq təşkilatların digər növü olan qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onların iştirakı ilə dövlətlərarası münasibətlər deyil, qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər yaranır.

Dövlətlərarası münasibətlər də müvafiq hüquq normalarının köməyi ilə nizamlanır və qaydaya salınır; məhz həmin normaların sistemi beynəlxalq hüquq adlanır. Ona beynəlxalq ümumi hüquq da deyilir. Buna görə «beynəlxalq hüquq» və «beynəlxalq ümumi hüquq» eynimənalı anlayışlar olub, məzmunca üst-üstə düşürlər.

Beynəlxalq hüquq dedikdə dövlətlər arasında, dövlətlərlə hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar və bu təşkilatların öz aralarında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə yaranan hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Zənnimizcə, beynəlxalq hüquqa verilən bu definisiya daha aydın və əhatəli anlayışdır.)

Beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmeti

Hər bir hüquq sisteminin özünün ayrıca tənzimləmə predmeti vardır. Bu sözləri hüquq sisteminin bir hissəsi olan beynəlxalq hüquq barədə də demək olar.

Beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmeti dedikdə onun nizamladığı və qaydaya saldığı ictimai münasibətlər başa düşülür. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüquq hansı növ ictimai münasibətləri nizama salırsa, həmin münasibətlər də beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetini təşkil edir. Buna görə də beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmeti belə bir suala cavab verir: beynəlxalq hüquq hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyir?

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemidir. Burdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası münasibətləri nizamlayır, qaydaya salır. Məhz dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetini təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, beynəlxalq hüquqa, bəzən, həm də **dövlətlərarası hüquq** deyilir.

Dövlətlərarası münasibətlər ictimai münasibətlərin xüsusi növüdür, çünki onlar hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan suveren dövlətlərin iştirakı ilə yaranır. Məhz bu cəhət dövlətlərarası münasibətlər

sibətlərə xüsusi xarakter verir.

Dövlətlərarası münasibətlər məhdud mənada, necə deyərlər, hərfi məzmununda başa düşülməməlidir. Belə ki, bir az qabaqda göstərdiyimiz kimi, dövlətlərarası münasibətlər yalnız dövlətlər arasında yaranan əlaqələr deyildir. Dövlətlərarası münasibətlər həm də, eyni zamanda, hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə də yarana bilər, çünki belə təşkilatlar mahiyyətə dövlətlərin birliyi deməkdir; onların üzvləri dövlətlərdən ibarətdir. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının və s. qurumların üzvləri dövlətlərdən təşkil olunmuşdur. Buna görə də həmin təşkilatların iştirakı ilə yaranan beynəlxalq münasibətlər də (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyi arasında münasibətlər, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə hər hansı dövlət arasındakı beynəlxalq münasibətlər və s.) dövlətlərarası münasibətlər hesab olunur. Odur ki, dövlətlərarası münasibətlər məhdud deyil, geniş və ümumiləşdirilmiş anlayışdır.

Dövlətlərarası münasibətlər dedikdə dövlətlərin və onların birlik forması olan hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə yaranan beynəlxalq əlaqələr başa düşülür.

Geniş və ümumiləşdirilmiş anlayış kimi dövlətlərarası münasibətlər özündə aşağıdakıları birləşdirir, yeni geniş mənada dövlətlərarası münasibətlərə aiddir:

- dövlətlər arasında yaranan münasibətlər;
- dövlətlər və hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan münasibətlər;
- hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatların öz aralarında yaranan münasibətlər.

Dövlətlərarası münasibətlər müxtəlif sahələrdə yarana bilər. Bu baxımdan, yeni məzmunca onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- siyasi xarakterli dövlətlərarası münasibətlər;
- iqtisadi xarakterli dövlətlərarası münasibətlər;
- mədəni sahədə dövlətlərarası münasibətlər;
- xarici əlaqələr sahəsində dövlətlərarası münasibətlər;
- humanitar sahədə dövlətlərarası münasibətlər;
- beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində dövlətlərarası münasibət-

lər;

- dəniz sahəsində dövlətlərarası münasibətlər;
- hava sahəsində dövlətlərarası münasibətlər;
- kosmos sahəsində dövlətlərarası münasibətlər;
- nəqliyyat sahəsində dövlətlərarası münasibətlər və s.

Deyilənləri nəzərə alaraq, beynəlxalq hüquqa daha yığcam elmi tərif verə bilərik: **beynəlxalq hüquq dedikdə siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.**)

Beynəlxalq hüququn funksiyası və məqsədi

Beynəlxalq hüququn sosial təyinatı onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda təzahür edir; həmin funksiyalar beynəlxalq hüququn beynəlxalq münasibətlər sistemində oynadığı rol

əks etdirir, onun təbiətini və xarakterini müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq hüququn funksiyaları dedikdə onun beynəlxalq dövlətlərarası münasibətlərə göstərdiyi təsirin əsas istiqamətləri başa düşülür; onları iki yerə bölmək olar:

- tənzimləyici funksiya;
- mühafizəedici funksiya.

Beynəlxalq hüququn tənzimləyici funksiyasının mahiyyəti onun dövlətlərarası münasibətləri nizamlamasından və qaydaya salmasından ibarətdir. Beynəlxalq hüququn belə funksiya yerinə yetirməsi ona bir az əvvəldə verdiyimiz elmi tərifdən irəli gəlir. Doğrudan da beynəlxalq hüququn elmi tərifindən müəyyən etmək mümkündür ki, o, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək, nizamlamaq və qaydaya salmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Beynəlxalq hüququn mühafizəedici funksiyası onun beynəlxalq münasibətlərin mövcud sistemini qorunmasında ifadə olunur. Bu funksiya, ilk növbədə, beynəlxalq münasibətlər sistemində lazımı qayda yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Ümumi qaydalara görə, beynəlxalq hüququn mühafizəedici funksiyası zərərçəkən dövlətə vurulmuş ziyanın kompensasiya edilməsi, pozulmuş hüquqların bərpa olunması, habelə beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasının təmin edilməsi yolu ilə yerinə yetirilir. Zərərçəkən dövlətə vurulmuş ziyanın kompensasiya edilməsinin, pozulmuş hüquqların bərpa olunmasının, eləcə də beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasının təmin edilməsinin vacib hüquqi vasitəsi isə **beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdir**. Belə ki, dövlətlər onların üstünə düşən beynəlxalq hüquqi vəzifələri

(öhdəlikləri) pozarlarsa, yəni beynəlxalq hüquq pozuntusuna yol verərlərsə və bunun nəticəsində digər dövlətlərə zərər vurarlarsa, beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin bir neçə forması vardır. Həmin formalara aiddir:

- restitusiya;
- kompensasiya;
- satisfaksiya.

Restitusiya dedikdə beynəlxalq hüquq pozuntusu törədən dövlətin zərərçəkən dövlətin hüquqazidd əməl edilənə kimi mövcud olan vəziyyətini bərpa etməsi başa düşülür. Məsələn, başqa dövlətin əmlakını qanunsuz olaraq ələ keçirən hər hansı dövlət onu həmin dövlətin özünə qaytarır.

Kompensasiya dedikdə beynəlxalq hüquq pozuntusu törədən dövlətin həmin pozuntu nəticəsində zərərçəkən dövlətə vurduğu ziyanın əvəzini pulla ödəməsi başa düşülür. Bu məsuliyyət formasından o halda istifadə olunur ki, beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində müəyyən bir dövlətə vurulmuş zərərin əvəzinin restitusiya yolu ilə ödənilməsi mümkün olmasın. Məsələn, hər hansı dövlət başqa dövlətə məxsus olan əmlakı qanunsuz olaraq əldə edir; həmin əmlak məhv olduğuna (məsələn, yandığına və s.) görə onun özünü zərərçəkən dövlətə qaytarmaq qeyri-mümkündür. Belə halda, məlum məsələdir ki, restitusiya kimi məsuliyyət formasından istifadə etmək olmaz. Buna görə də zərərçəkən dövlət əmlakdan məhrum olma nəticəsində ona vurulmuş zərərin kompensasiya edilməsini tələb edə bilər.

Satisfaksiya dedikdə dövlətin nüfuzuna və siyasi mənafeyinə vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsi üçün onun irəli sürdüyü qeyri-maddi xarakterli tələbin təmin olunması başa düşülür. Dövlətin özünün etdiyi hərəkətin qanunazidd olmasını etiraf etməsi, üzr istəməsi, peşman olma və s. beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin bu formasına misaldır.

Beynəlxalq hüquq dövlətlərarası münasibətləri ondan ötrü tənzimləyir ki, **sülh və əməkdaşlığı** təmin edə bilsin. Şübhəsiz, sülh və əməkdaşlıq təmin olunmadan nə beynəlxalq münasibətlər inkişaf edə, nə dövlətlərarası münasibətlər sistemi mövcud ola, nə də sabit və nizama salınmış beynəlxalq birlik yaratmaq mümkün ola bilər. Məhz sülh və əməkdaşlığı təmin etmək **beynəlxalq hüququn əsas məqsədi** sayılır.

**Beynəlxalq hüquq
xüsusi hüquq
sistemi kimi**

Beynəlxalq hüquq dünyada mövcud olan hüquq sistemində hansı yeri tutur? Qeyd etməyə ki, hüquq sistemində beynəlxalq hüququn tutduğu yer beynəlxalq hüquq el-

mində mübahisə doğuran məsələdir. Təsadüfi deyil ki, həmin məsələ haqqında alimlər tərəfindən bir neçə nəzəriyyə irəli sürülmüşdür. Bu məsələ barəsində elmi diskussiya indi də davam edir.

Müasir dünyada yalnız iki növ hüquq sistemi mövcuddur. Həmin hüquq sistemləri bunlardan ibarətdir:

- milli hüquq;
- beynəlxalq hüquq.

Milli hüquq dedikdə dünyada mövcud olan dövlətlərin daxili hüququ başa düşülür; buna görə də ona həm də **dövlətdaxili hüquq** deyilir. Yer kürəsində nə qədər dövlət varsa, bir o qədər də milli (dövlətdaxili) hüquq mövcuddur. Hal-hazırda dünyadakı dövlətlərin sayı 200-ə yaxındır. Deməli, müasir dünyada 200-ə yaxın da milli (dövlətdaxili) hüquq vardır. Başqa sözlə, dünyada mövcud olan hər bir dövlət ayrıca olaraq, öz milli (dövlətdaxili) hüququna malikdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının milli (dövlətdaxili) hüququ, Rusiya Federasiyasının milli (dövlətdaxili) hüququ, Almaniyanın milli (dövlətdaxili) hüququ və s.

Hər bir dövlətin milli (dövlətdaxili) hüququ müstəqil hüquq sahələrinə bölünür: konstitusiya hüququ, maliyyə hüququ, inzibati hüquq, mülki hüquq, cinayət hüququ, əmək hüququ və s. Milli (dövlətdaxili) hüquq məhz bu kimi müstəqil hüquq sahələrindən təşkil olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquq isə vahiddir, bütün dünya dövlətlərinin hamısı üçün ümumidir və onlar üçün məcburidir. Buna görə də demək olmaz ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququ, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq hüququ, Almaniyanın beynəlxalq hüququ və s.

Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli (dövlətdaxili) hüquqlarından fərqlənən və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquq sistemidir; o, xüsusi xarakterli hüquq sistemi kimi xarakterizə olunur.

Beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq bir-birindən ayrılıqda mövcud olan iki müstəqil hüquq sistemləridir. Lakin müstəqil olsalar da həmin hüquq sistemləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqə-

dedir; onlar həmişə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında və həyata keçirilməsində milli (dövlətdaxili) hüququn müəyyən rolu vardır. Beynəlxalq hüquq da, öz növbəsində, milli (dövlətdaxili) hüququn formalaşmasına, öz funksiyasını yerinə yetirməsinə və onun inkişafına vacib təsir göstərir; milli hüququn təkmilləşdirilməsində beynəlxalq hüququn mühüm rol oynaması şəxsizdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ölkələrdə beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətlər sahəsində tətbiqinə yol verilir. Məsələn, Almaniyanın, Rusiya Federasiyasının, Yunanistanın, Bolqarıstanın, İspaniyanın, Ukraynanın və digər ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, beynəlxalq hüquq normaları (beynəlxalq müqavilə normaları) dövlətdaxili hüququn (qanunvericiliyin) tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq hüququn sistemi Beynəlxalq hüququn sistemi mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu səbəbdən indiyə kimi beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş sistemi mövcud deyildir.

Beynəlxalq hüququn sistemi dedikdə onun strüktür baxımından hansı elementlərdən təşkil olunması və bu elementlər arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür. Hüquq norması onun ilkin elementidir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüquq normasından gedir.

Beynəlxalq hüquq normaları arasında elələri vardır ki, onlar ümumi xarakterli münasibətləri və məsələləri tənzim edir; həmin normaların məcmusuna beynəlxalq hüququn ümumi hissəsi deyilir. **Beynəlxalq hüququn ümumi hissəsi** beynəlxalq hüququn prinsiplərini formulə edir, beynəlxalq hüquq subyektivliyini, beynəlxalq hüquq məsuliyyəti və ümumi xarakterli digər məsələləri müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq hüquq normalarının bir qismi isə konkret və xüsusi xarakterli dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək məqsədinə xidmət edir; belə normaların məcmusu **beynəlxalq hüququn xüsusi hissəsini** təşkil edir. Beynəlxalq hüququn xüsusi hissəsinə daxil olan normalar beynəlxalq müqavilə, xarici əlaqə, iqtisadi və digər sahələrdə dövlətlərarası münasibətləri tənzim edir.

Beynəlxalq hüququn xüsusi hissəsi ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Məsələn, beynəlxalq müqavilə hüququ, xarici əlaqələr hüququ, beynəlxalq iqtisadi hüquq və s. Növbəti paraqrafların biri məhz

beynəlxalq hüququn sahələrinə həsr olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis alimlər beynəlxalq hüququ müstəqil hüquq sistemi hesab edirlər; hüquq sistemi isə ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Buna əsaslanan həmin alimlər beynəlxalq hüququ müxtəlif sahələrə ayırırlar; onlar, öz növbəsində, sahələri yarım sahələrə bölürlər.

Hesab edirik ki, beynəlxalq hüququn sahələrə bölünməsi həqiqətə daha uyğundur.

§ 2. Beynəlxalq hüququn subyektləri

Beynəlxalq hüquq subyektliyi «Beynəlxalq hüququn subyektləri» anlayışı «beynəlxalq hüquq subyektliyi» anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, bu və ya digər qurumun (məsələn, hər hansı beynəlxalq təşkilatın və s.) beynəlxalq hüququn subyektini kimi tanınması üçün onun mütləq beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olması tələb edilir. Əgər həmin qurumun beynəlxalq hüquq subyektliyi yoxursa, o, beynəlxalq hüququn subyektini ola bilməz. Məsələn, qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektliyi yoxdur, buna görə də onlar beynəlxalq hüququn subyektini kimi tanına bilməz.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi dedikdə bu və ya digər qurumun beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti və ya imkanı başa düşülür.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi ümumiləşdirilmiş anlayışdır; o, üç elementdən ibarətdir:

- beynəlxalq hüquq qabiliyyəti;
- beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti;
- beynəlxalq delikt qabiliyyəti.

Beynəlxalq hüquq qabiliyyəti dedikdə beynəlxalq hüquq subyektinin subyektiv hüquqlara malik olmaq və hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektini üçün hüquq qabiliyyəti ayrı-ayrı vaxtlarda yaranır. Məsələn, dövlət yaradıldığı andan beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə malik olur; hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar isə onların təsis sənədləri qüvvəyə mindiyi andan beynəlxalq hüquq qabiliyyətli olur.

Beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə beynəlxalq hüquq subyektlərinin öz hərəkətləri ilə özləri üçün hüquq və vəzifələr

yaratmaq, onları həyata keçirmək qabiliyyəti başa düşülür. Məsələn, dövlətlər öz aralarında beynəlxalq müqavilə bağlayan zaman özləri üçün hüquq və vəzifələr yaradırlar.

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyətinin əsas elementi sayılır; beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüquq subyektləri üçün hüquq və vəzifələr yaratmağın əsas vasitəsidir.

Beynəlxalq delikt qabiliyyəti dedikdə beynəlxalq hüquq subyektlərinin törətdikləri beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Məsələn, dövlət öz üstünə düşən beynəlxalq hüquqi vəzifəni pozarsa, beynəlxalq hüquq pozuntusuna yol verir; o, buna görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır. Əgər beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində dövlət başqa dövlətə zərər vurarsa, o, vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Beynəlxalq delikt qabiliyyətinin iki əsas elementi vardır: zərərin əvəzini ödəmək qabiliyyəti, hüququn pozulmasınadək mövcud olan vəziyyəti bərpa etmək qabiliyyəti.

Beynəlxalq hüquq subyektliyinin **iki növü** vardır:

- universal (ümumi) beynəlxalq hüquq subyektliyi;
- məhdud (xüsusi) beynəlxalq hüquq subyektliyi.

Universal (ümumi) beynəlxalq hüquq subyektliyi dedikdə subyektin beynəlxalq hüquqla tənzimlənən bütün münasibətlərdə iştirak etmək, istənilən hüquq və vəzifənin daşıyıcısı olmaq qabiliyyəti başa düşülür. Yalnız dövlət bu növ beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdir.

Məhdud (xüsusi) beynəlxalq hüquq subyektliyi dedikdə subyektin beynəlxalq hüquqla mənzimlənən münasibətdə deyil, yalnız müəyyən münasibətlərdə iştirak etmək qabiliyyəti başa düşülür; beynəlxalq hüquq subyektliyinin bu növünə görə, subyekt ancaq o münasibətlərdə iştirak edə bilər ki, bu, onun öz funksiyasını yerinə yetirməsi üçün lazım olsun. Buna görə də ona həm də **funksional beynəlxalq hüquq subyektliyi** deyilir; bu növ subyektliyə malik olanlar yalnız öz funksiyasını həyata keçirmək üçün zəruri olan hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı ola, onları əldə edə bilər. Beynəlxalq hökumətlərarası (dövlətlərarası) təşkilatlar (məsələn, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı və s.) məhz bu növ beynəlxalq subyektliyə malikdirlər.

**Beynəlxalq hüququn
subyektləri anlayışı
və növləri**

Beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetinə daxil olan münasibətlər subyektlər arasında əmələ gəlir. Əgər subyektlər olmazsa, onda, məlum məsələdir ki, belə münasibətlər də yarana bilməz. Buna görə də subyektlər beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərin əsas elementlərindən biridir.

Beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərin iştirakçılarına beynəlxalq hüququn subyektləri deyilir. Başqa sözlə, beynəlxalq hüququn subyektləri dedikdə beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə iştirak etmək imkanına malik olan qurumlar başa düşülür.

Beynəlxalq hüququn subyektləri iki növə bölünür:

- əsas subyekt;
- törəmə subyekt.

Beynəlxalq hüququn əsas subyekti dedikdə dövlət başa düşülür. Ona görə ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası hüquqdur. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüququn başlıca funksiyası dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməkdir.

Beynəlxalq hüququn törəmə subyekti dedikdə hökumətlərarası (dövlət-lərarası) beynəlxalq təşkilatlar başa düşülür; bu təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır. Belə ki, onların təsis olunması bilavasitə dövlətlərin iradəsindən asılıdır.

Beynəlxalq hüququn subyektləri **fəaliyyət müddətindən** asılı olaraq iki cür olur:

- daimi subyekt;
- müvəqqəti subyekt.

Beynəlxalq hüququn daimi subyekti dedikdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olan dövlət başa düşülür. **Beynəlxalq hüququn müvəqqəti subyekti** müəyyən müddət ərzində mövcud olur; bəzi beynəlxalq təşkilatlar müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaradılmışdır. Sosialist ölkələrini birləşdirən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası, Varşava Müqavilə Təşkilatı və s. beynəlxalq hüququn müvəqqəti subyektinə misaldır.

Dövlət beynəlxalq hüququn əsas subyekti kimi

Beynəlxalq hüquq, başlıca olaraq, suveren siyasi təşkilatlar kimi dövlətlər tərəfindən yaradılır. Dövlət yaratdığı beynəlxalq hüquq normalarını həm də tətbiq edir. Dövlət, ey-

ni zamanda, beynəlxalq hüquq vəzifələri yaradır, onları həyata keçirir. Buna görə də dövlət beynəlxalq hüququn əsas subyekti kimi tanınır və çıxış edir.

Beynəlxalq hüququn subyekti kimi dövlət dörd əlamətlə (elementlə) xarakterizə olunur ki, onlar dövlətin mövcud olmasının mühüm şərtləridir:

- suverenlik;
- ərazi;
- əhali;
- hakimiyyət.

Suverenlik dövlətin ayrılmaz hüququ olub, onun bütün əsas hüquqlarının təməlini təşkil edir. **Dövlət suverenliyi** dedikdə dövlətin öz ərazisində heç kəsdən asılı olmadan, müstəqil surətdə hakimiyyətini həyata keçirməsi, başqa hər hansı dövlətə tabe olmaması və beynəlxalq münasibətlər sahəsində asılı olmaması başa düşülür. Dövlət yalnız öz qanunlarına və beynəlxalq hüquq normalarına tabedir; o, məhz öz qanunları və beynəlxalq hüquq normaları əsasında hərəkət edir.

Dövlətin malik olduğu suverenlik imkan verir ki, o, hər hansı xarici dövlətin hakimiyyətinə tabe olmasın; xarici dövlətlər ona münasibətdə öz hakimiyyətini həyata keçirə bilməzlər. Dövlətin xarici dövlətin qanunvericiliyinə tabe olmaması da onun suverenliyindən irəli gəlir. Dövlət suverenliyə malik olduğu üçün həm də xarici dövlətlərin məhkəməsinə tabe deyildir: onu yalnız razılıq verdiyi halda cavabdeh qismində xarici ölkə məhkəmələrinə cəlb etmək olar.

Ərazi dövlətin əsas əlamətlərindən biridir. Şübhəsiz ki, dövlətin mövcud olması və fəaliyyət göstərməsi üçün o, vacib şərtlərdən biri sayılır. Dövlət ərazisi Yer küresinin müəyyən dövlətin suverenliyində olan hissəsidir. Hər bir dövlət öz ərazisində tam suveren hakimiyyətə malikdir və bu hakimiyyət müstəsna xarakterlidir, yəni həmin dövlətin özünə məxsusdur.

Dövlət ərazisi dövlətin maddi bazasıdır; onsuz dövlət beynəlxalq hüququn suveren subyekti kimi mövcud ola bilməz. Dövlət ərazisi toxunulmaz və bütövdür. Hər bir dövlət başqa dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmalıdır.

Əhali dövlətin mövcud olmasını şərtləndirən və onu xarakterizə edən əlamətlərdən biridir; bu əlamət dövlət ərazisi ilə sıx surətdə bağlıdır, çünki əhali dövlətin ərazisində yaşayan fiziki şəxslərdən ibarətdir; onlar ərazisində yaşadıkları dövlətin qanunlarına

tabedirlər.

Əhalinin ibarət olduğu fiziki şəxslər geniş, ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Buraya daxildir:

- dövlətin öz vətəndaşları;
- həmin dövlətin ərazisində yaşayan xarici ölkə vətəndaşları (əcnebilər);
- həmin dövlətin ərazisində yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- həmin dövlətin ərazisində yaşayan ikiqat vətəndaşlığı olan şəxslər.

Hakimiyyət də dövlətin əsas əlamətlərindən sayılır; o, beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə hakimiyyət daşıyıcısı kimi çıxış edir; dövlət suveren hakimiyyət olmadan subyekt qismində belə münasibətlərdə iştirak edə bilməz. Beynəlxalq hüquqi mənada dövlət dedikdə suveren hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən siyasi təşkilat başa düşülür. Dövlət hakimiyyəti cəmiyyətə siyasi rəhbərlik etmək, bütün cəmiyyət üzvlərinin – xalqın ümumi-məcburi iradəsini həyata keçirmək vasitəsidir.

Beynəlxalq hüququn digər subyektləri

Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn digər növ subyektidir. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, yalnız hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn

subyekti sayılır. Onların digər növü olan qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu növ təşkilatlar beynəlxalq hüququn subyekti hesab olunmur, çünki onların beynəlxalq hüquq subyektliyi yoxdur.

Hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar dedikdə dövlətlər arasında, onlar tərəfindən siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi-texniki, mədəni və digər sahələrdə beynəlxalq problemləri həll etmək üçün yaradılan birliklər başa düşülür. Beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüququn subyekti yalnız o halda ola bilər ki, onu yaradan dövlətlər həmin təşkilatı beynəlxalq hüquq və vəzifələrlə təmin etsinlər. Axi, «beynəlxalq hüququn subyektləri» anlayışı üçün əsas xarakterik əlamət bundan ibarətdir ki, beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmalıdır.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüquqlara malik ola və hüquqi vəzifələr daşıya bilərlər (**beynəlxalq hüquq qabiliyyəti**). Onların hüquq və vəzifələrinin həcmi nizamnamə və digər təsis sənədləri ilə müəyyən edilir; hökumətlərarası beynəl-

xalq təşkilatların nizamnamələri dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrin bir növüdür; nizamnamə onların hüquq və vəzifələrinin mənbəyidir.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həm də öz hərəkətləri ilə hüquq və vəzifələr əldə edə, onları həyata keçirə bilərlər (**beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti**); xüsusən də onlar beynəlxalq müqavilələr bağlamaq yolu ilə özləri üçün hüquq və vəzifələr yarada bilərlər (**beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti**); hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həm dövlətlərlə, həm də öz aralarında beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilərlər; beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinin həcmi və xüsusiyyətləri onların nizamnamələri ilə müəyyən edilir.

Bunlardan başqa hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz hərəkətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdirlər (**beynəlxalq delikt qabiliyyəti**). Xüsusən də onlar törətdikləri beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək qabiliyyətlidir.

Göründüyü kimi, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həm hüquq, həm fəaliyyət, həm də delikt qabiliyyətlidir; onlar isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq subyektiyinin üç elementidir. Buna görə də hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dövlət kimi beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdirlər. Lakin dövlətdən fərqli olaraq, onların beynəlxalq hüquq subyektiyi universal deyil, **məhdud, məqsədli xarakter** daşıyır. Belə ki, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların malik olduqları hüquqların və daşdıqları vəzifələrin həcmi onların nizamnamə məqsədləri ilə müəyyən edilir; nizamnamə məqsədləri isə onları yaradan və təsis edən dövlətlər tərəfindən təyin edilir.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz funksiyasının həyata keçirilməsini təmin edən hüquqlara malik ola, vəzifələr daşıya bilərlər. Bu baxımdan, demək olar ki, onlar **funksional beynəlxalq hüquq subyektiyinə** malikdirlər.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dövlətdən fərqli olaraq, törəmə beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdir. Ona görə ki, suverenlikdən məhrum olduqlarına görə onların beynəlxalq hüquq subyektiyi suverenlikdən irəli gəlmir. Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin iradə ifadəsi ilə yaradılır. Odur ki, onların beynəlxalq hüquq subyektiyi **törəmə** xarakteri daşıyır.

Dövlət və hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan başqa,

aşağıdakılar da beynəlxalq hüququn subyekti hesab olunur:

- milli azadlıq (müstəqillik) və özünün müstəqil dövlətini yaratmaq uğrunda mübarizə aparan millət və xalqlar (məsələn, Fələstin Azadlıq Təşkilatı);
- dövlətəoxşar qurumlar (məsələn, Vatikan);
- fiziki şəxslər (onlar məhdud, qismən beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdirlər; bu məsələ hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğurur; əgər beynəlxalq müqavilə fiziki şəxs üçün beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirərsə, habelə onun üzərinə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət qoyarsa, onda o, beynəlxalq hüququn subyekti ola bilər; digər tərəfdən, fiziki şəxslər beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi və hüquq qaydasını pozarlarsa, beynəlxalq hüquq pozuntusu törədirlər və buna görə onlar beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin subyekti olurlar).

Qərb hüquq elmində beynəlxalq hüquq üzrə bəzi mütəxəssis hüquqşünas alimlər Transmilli Korporasiyanı (TMK) da beynəlxalq hüququn subyekti hesab edirlər. TMK-lar («General Motors», «Ford», «Britiş Petroleym», «Filips», «Mitsui», «Mitsubishi» və s.) dünya iqtisadiyyatında böyük rol oynayırlar; beynəlxalq ticarət və iqtisadi dövriyyədə onların vacib rol oynaması şəxsiz olub inkaredilməzdir. Lakin iqtisadi-maliyyə cəhətdən nə qədər güclü olsalar da TMK-lar dövlətə xas olan əlamətlərdən (süverenlik, ərazi, əhali, hakimiyyət kimi əlamətlərdən) məhrumdur; onları beynəlxalq təşkilat da hesab etmək olmaz.

TMK-lar öz hüquqi statusuna görə müxtəlif ölkələrdə müəssisələri olan kommersiya təşkilatıdır. Buna görə də onları beynəlxalq hüququn subyekti hesab edən müəlliflərin fikri əsassız olub, həqiqətə uyğun gəlmir. TMK-lar yalnız beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmeti (destinatoru) ola bilər. Belə ki, onların fəaliyyəti beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetinə daxil olan məsələdir.

§ 3. Beynəlxalq hüququn mənbələri

Beynəlxalq hüququn mənbələri anlayışı və onların növləri

Beynəlxalq hüquq öz başlıca funksiyasını – dövlət-lərarası münasibətləri tənzimləmək funksiyasını müvafiq hüquq normalarının köməyi ilə həyata keçirir;

onlara beynəlxalq hüquq normaları deyilir.

Beynəlxalq hüquq normalarının mövcud olmasının rəsmi

hüquqi formasına beynəlxalq hüququn mənbəyi deyilir.

Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüquq subyektlərinin, xüsusilə də dövlətlərin iradəsi ilə yaradılır. Beynəlxalq hüququn mənbəyində məhz subyektlər tərəfindən belə normaların yaradılması prosesinin nəticəsi öz əksini tapmışdır. Buna görə də beynəlxalq hüququn mənbəyi beynəlxalq hüquq subyektlərinin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasına yönələn iradəsinin ifadə üsuludur.

Beynəlxalq hüququn mənbələri əsas rol oynayıb-oynamaması baxımından, əhəmiyyətinə görə üç növə bölünür:

- əsas mənbə;
- törəmə mənbə;
- yardımçı mənbə.

Beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi dedikdə beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüquqi adətlər və hüququn ümumi prinsipləri başa düşülür. Beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş, ümumi tanınmış mənbəyidir. Onlar həm də **universal mənbə** hesab olunur.

Beynəlxalq hüququn nizaməsalma predmetinə daxil olan münasibətlər, əsasən və başlıca olaraq, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adətlərin vasitəsi ilə tənzimlənir; onların hüquqi qüvvəyə malik olması beynəlxalq hüququn öz mahiyyətindən irəli gəlir.

Beynəlxalq hüququn törəmə mənbəyi dedikdə hökumətlərərası beynəlxalq təşkilatların qərarları başa düşülür. Söhbət, təbii ki, onların beynəlxalq hüquq norması yaradan qərarlarından gedir.

Hökumətlərərası beynəlxalq təşkilatların qərarları beynəlxalq hüquqla tənzimlənən bəzi məsələlərə, ayrı-ayrı münasibətlərə tətbiq edilir. Buna görə də törəmə mənbə həm də **xüsusi mənbə** adlanır; həm də ona görə ki, hökumətlərərası beynəlxalq təşkilatların qərarlarının hüquq qüvvəsi beynəlxalq hüquqla deyil, onların nizamnaməsi və ya digər təsis sənədi ilə müəyyən olunur.

Beynəlxalq hüququn yardımçı mənbəyi dedikdə məhkəmə qərarları və beynəlxalq hüquq elmi (doktrina) başa düşülür; bu mənbə növü kösməkçi funksiya yerinə yetirir. Belə ki, beynəlxalq hüququn nizaməsalma predmetinə aid olan münasibətlərin digər mənbə növlərinin vasitəsi ilə tənzimlənməsi mümkün olmadıqda, beynəlxalq hüququn yardımçı mənbəyindən istifadə olunur.

Beynəlxalq müqavilə

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüquq normaları yaratmağın əsas vasitəsidir. Buna görə də o, beynəlxalq hüququn başlıca mənbəyi hesab olunur. Bunu nə ilə izah etmək olar? Hüquq ədəbiyyatında bir neçə səbəb göstərilir.

Birinci, beynəlxalq müqavilə tərəflərin hüquq və vəzifələrini kifayət qədər aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verən vasitədir; tərəflərin hüquq və vəzifələrinin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi isə yersiz mübahisələrin qarşısının alınmasını, beynəlxalq müqavilələrdə formulə edilən hüquq normalarının düzgün başa düşülməsini və tətbiqini təmin edir.

İkinci, beynəlxalq müqavilə vasitəsilə beynəlxalq hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan münasibətlərin hamısını tənzimləmək mümkündür. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilə-hüquqi tənzimləmə mexanizminin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Qeyd etməliyə ki, beynəlxalq müqavilənin köməyi ilə istənilən beynəlxalq məsələni hüquqi cəhətdən həll etmək olar.

Üçüncü, beynəlxalq müqavilə özünün formulə etdiyi normalara milli (dövlətdaxili) hüquq normalarının uyğunlaşdırılmasını və onların qarşılıqlı tətbiqini təmin etməyin ən effektiv vasitəsidir.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin təsis sənədində (bu sənəd onun fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir) göstərilir ki, o, beynəlxalq hüquq əsasında mübahisələri həll edərkən beynəlxalq müqavilələri tətbiq edə bilər. Bu, beynəlxalq müqavilənin rəsmi surətdə, BMT səviyyəsində beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi tanınmasını ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilələrin formulə etdiyi beynəlxalq hüquq normaları hal-hazırda öz xüsusi çəkisinə görə beynəlxalq hüquqda əsas yer tutur.

Beynəlxalq hüquqi adətlər

Beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq hüququn ilkin mənbə növüdür. Belə ki, beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq hüququn digər mənbə növlərindən tarixən daha əvvəl yaranmışdır.

Əgər hər hansı beynəlxalq münasibət beynəlxalq müqavilənin vasitəsi ilə nizama salınmamışdırsa, onda həmin sahədə mövcud olan beynəlxalq hüquqi adətlərdən istifadə olunur; beynəlxalq hüquqi adətlər tətbiq edilməklə müvafiq beynəlxalq münasibət tənzimlənir. Belə halda beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq hüququn mənbəyi rolunda çıxış edir.

Beynəlxalq hüquqi adətlər dedikdə bütün dövlətlər və ya bir neçə dövlət arasında beynəlxalq münasibətlərdə uzun müddət daimi və eyni cür tətbiq edilməsi nəticəsində yaranmış, məcburi qüvvəsi olan hüquq norması kimi tanınmış davranış qaydaları başa düşülür.

Beynəlxalq hüquqi adətlərin xarakteristikası BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin təsis sənədində verilmişdir. Burada göstərilir ki, beynəlxalq hüquqi adətlər ümumi praktikanı sübut edən və hüquq norması kimi tanınan davranış qaydalarıdır. Həmin sənəddə həm də qeyd edilir ki, Beynəlxalq Məhkəmə beynəlxalq mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll edərkən beynəlxalq hüquqi adətlərdən də istifadə edə bilər. Bununla da beynəlxalq hüquqi adətlər rəsmən, BMT səviyyəsində beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi tanınmışdır.

Beynəlxalq hüquqi adətlər o zaman beynəlxalq hüququn mənbəyi sayıla bilər ki, onları bütün dövlətlər və yaxud bir neçə dövlət sanksiyalaşdırmış olsun. **Sanksiyalaşdırma** dedikdə beynəlxalq adətlərin dövlətlər tərəfindən hüquq norması kimi tanınması, onların məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin edilməsi və müdafiə edilməsi başa düşülür. Məhz sanksiyalaşdırma yolu beynəlxalq hüquqi adətlərə məcburi xarakter verir. Beynəlxalq hüquqi adətlər dövlətlərin xarici siyasi sənədlərində, beynəlxalq müqavilələrdə, hökumətlərin bəyanatlarında, diplomatik yazışmalarda və s. qeyd olunmaqla sanksiyalaşdırılır. Lakin beynəlxalq müqavilədən fərqli olaraq, beynəlxalq hüquqi adətlər qaydaları aydın şəkildə formulə edən sənəddən məhrumdur.

Beynəlxalq hüquq müəyyən etmir ki, hüquqi qüvvə baxımından beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüquqi adətlərdən üstündür. Onların ikisi də aid olduğu dövlətlər üçün eyni dərəcədə məcburidir.

Beynəlxalq hüquqi adətlər hal-hazırda diplomatik, beynəlxalq dəniz və beynəlxalq ekologiya münasibətləri sahəsində geniş tətbiq edilir. Məsələn, diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin toxunulmazlığı diplomatik münasibətlər sahəsində tətbiq edilən beynəlxalq hüquqi adətə misaldır.

Hüququn ümumi prinsipləri

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin təsis sənədində göstərilir ki, bu orqan mübahisəni beynəlxalq hüquq əsasında həll edərkən hüququn ümumi prinsiplərini də tətbiq edə bilər. Bununla həmin sənədi qəbul edən dövlətlər hüququn ümumi prinsiplərini beynəlxalq

xalq hüququn mənbəyi kimi tanımışlar.

Hüququn ümumi prinsipləri dedikdə həm milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinin, həm də beynəlxalq hüquq sisteminin əsasını və təməlini təşkil edən prinsiplər başa düşülür.

Hüququn ümumi prinsiplərinə aiddir:

- vicdanlı olmaq prinsipi;
- ədalət prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- etibarlı olmaq prinsipi;
- insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipi;
- humanizm prinsipi;
- təqsirə görə məsuliyyət prinsipi və s.

Hüququn ümumi prinsipləri universal əhəmiyyətə malikdir; onlar həm milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində, həm də beynəlxalq hüquq sistemində tətbiq oluna bilər.

**Beynəlxalq
təşkilatların
qərarları**

Qeyd etməliyik ki, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları beynəlxalq hüququn yeni mənbəyidir. Belə ki, onların beynəlxalq hüquq norması yaratmaq fəaliyyəti yaxın zamanlara təsadüf edir.

Dövlətlər yaratdıqları və təsis etdikləri beynəlxalq təşkilatlara hüquq verə bilərlər ki, həmin təşkilatlar üzv dövlətlər üçün məcburi olan və normativ əhəmiyyətə malik olan qərarlar qəbul etsinlər. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin özlərinin yaratdıqları beynəlxalq təşkilatlara belə səlahiyyət vermələrini qadağan edən hər hansı göstəriş ifadə etmir. Buna görə də hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüquq normaları yaratmaq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Lakin bu, heç də beynəlxalq təşkilatları beynəlxalq «qanunvericiyə», hüquq yaratma subyektinə çevirmir.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qərarların hüquqi cəhətdən məcburi olub-olmaması onların nizamnaməsi (və ya digər təsis sənədi) ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı və digərlərinin bəyəndiyi bəzi qaydalar (standartlar) üzv dövlətlər üçün məcburidir. Demək olar ki, bütün hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların, praktiki olaraq, hamısı üzv dövlətlər üçün məcburi olan qərarlar qəbul edirlər.

BMT-nin əsas orqanlarından biri olan Baş Məclisin qərarlarının (qətnamələrinin) hüquqi xarakteri barədə ayrıca danışmaq lazımdır. BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsinə görə, Baş Məclis

sin qərarları məcburi deyil, tövsiyə xarakterlidir. Lakin buna baxmayaraq, onun bəzi qərarları beynəlxalq hüquq normalarını konkretləşdirir və hətta yeni hüquq normaları yaradır. Bir çox alimlər göstərir ki, Baş Məclisin qərarlarının məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

BMT-nin digər vacib orqanı olan Təhlükəsizlik Şurası keçən yüzilliyin axırlarından beynəlxalq hüquq norması yaratmaq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlamışdır; bu orqan 1993-cü ildə öz qətnaməsi ilə Beynəlxalq Tribunalın Nizamnaməsini təsdiq etmişdir; həmin qətnamənin beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi əhəmiyyəti vardır.

Məhkəmə qərarları

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq hüququn mənbə növlərindən biridir. Bu barədə həmin məhkəmənin təsis sənədində göstəriş vardır. Belə ki, Beynəlxalq Məhkəmə mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll edərkən hüquq norması müəyyənləşdirmək üçün yardımçı vasitə kimi öz qərarlarını tətbiq edə bilər. Buna görə də Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları beynəlxalq hüququn yardımçı mənbə növünə aid olunur.

Lakin Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları qüvvədə olan mövcud beynəlxalq hüququ nə dəyişdirir, nə də ona əlavələr edə bilər; bu qərarlardan yalnız o halda istifadə oluna bilər ki, mübahisəli məsələni bilavasitə həll edən (tənzimləyən) beynəlxalq müqavilə normaları və ya beynəlxalq hüquqi adətlər olmasın.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn mənbəyi həm də digər beynəlxalq məhkəmələrin, habelə regional məhkəmələrin qərarları da ola bilər (məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, Avropa Birliyinin Məhkəməsi, MDB-nin İqtisadi Məhkəməsi, BMT-nin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və digər məhkəmələrin qərarları).

Beynəlxalq hüquq elmi (doktrinası)

Beynəlxalq hüquq elmi (doktrinası) beynəlxalq hüququn yardımçı mənbə növlərindən biridir. Bu mənbə növü o halda tətbiq edilə bilər ki, mübahisəli beynəlxalq məsələni (münasibəti) bilavasitə tənzimləyən nə beynəlxalq müqavilə normaları, nə beynəlxalq hüquqi adət, nə beynəlxalq təşkilatın qərarı, nə də məhkəmə qərarı olsun. Bu kimi hallarda məhkəmə hüquq norması müəyyənləşdirmək üçün yardımçı vasitə kimi beynəlxalq hüquq elmindən (doktrinasından) istifadə edə bilər. Bu barədə BMT-nin

Beynəlxalq Məhkəməsinin təsis sənədində göstəriş vardır.

Beynəlxalq hüquq elmi (doktrinası) dedikdə beynəlxalq-hüquqi məsələlər barədə beynəlxalq hüquq üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin (alimlərin) söylədikləri elmi fikirlər, yaratdıqları konsepsiyalar, irəli sürdükləri nəzəriyyələr və s. başa düşülür.

Şübhəsiz, beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis alimlərin elmi fikirləri, ideyaları, konsepsiyaları, nəzəriyyələri və s. əsasında yeni beynəlxalq hüquq norması yaratmaq olmaz, çünki onların hüquq yaratmaq səlahiyyəti yoxdur. Amma məhkəmədə beynəlxalq hüquqa aid mübahisəli məsələlər baxılan zaman onlar bu və ya digər halın müəyyənləşdirilməsi və ya təsdiqlənməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Beynəlxalq hüququn mənbəyi və dövlətdaxili (milli) qanunvericilik

Milli (dövlətdaxili) qanunvericilik beynəlxalq hüququn mənbəyi sayılmır. Ona görə ki, beynəlxalq hüquq bütün dövlətlərin mənafeyinə xidmət edir;

dövlətdaxili (milli) qanunvericilik isə ayrı-ayrı dövlətlərin mənafeyini ifadə edir. Digər tərəfdən, milli (dövlətdaxili) qanunvericilik dövlətin öz daxili səlahiyyəti çərçivəsində qəbul edilir və qüvvədə olur. Lakin buna baxmayaraq, milli (dövlətdaxili) qanunvericilik beynəlxalq hüququn inkişafına, yeni beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasına vacib təsir göstərir.

§ 4. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı

Beynəlxalq hüququn mahiyyəti onun əsas prinsip-lərində təzahür edir; onlar beynəlxalq münasibətlər

sisteminin normativ əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri dedikdə onun özəyini təşkil edən, beynəlxalq-hüquqi tənzimetmənin bütün mexanizmi üçün vacib əhəmiyyəti olan, beynəlxalq hüquq subyektlərinin ümumi davranış istiqamətlərini müəyyənləşdirən normalar başa düşülür.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüququn bütün subyektləri, ilk növbədə, dövlətlər üçün məcburidir; onlar həmilyqlə qəbul olunmuş normalardır. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan xü-

susi xarakterli imperativ normalar hesab olunur; bütün digər beynəlxalq hüquq normaları onlara uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri BMT-nin Nizamnaməsində (2-ci maddə) ümumi şəkildə formulə olunmuş və bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə dəqiqləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir. Həmin sənədlərə aşağıdakılar aiddir:

- Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə (həmin Bəyannamə BMT Baş Məclisinin 24 oktyabr 1970-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmişdir);
- Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1 avqust 1975-ci il tarixli Yekun Aktı;
- Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası (1990-cı il);
- Üzv dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən prinsiplərə dair Bəyannamə (Bəyannamə Asiyada Etimad Müşavirəsində 14 sentyabr 1999-cu ildə qəbul olunmuşdur).

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərdən biri dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipidir. Özü də onun beynəlxalq hüququn prinsipi kimi tanınması keçmiş zamanlara təsadüf edir. Odur ki, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi beynəlxalq hüququn ən «qədim» prinsiplərindən biri sayılır.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, bütün dövlətlər suveren bərabərlikdən istifadə edirlər, eyni (bərabər) hüquq və vəzifələrə malikdir, sosial, iqtisadi, siyasi və digər amillərdən asılı olmayaraq, beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvü sayılırlar, hüquqi cəhətdən bərabərdirlər. Dövlətlərin nə ərazisinin miqyası, nə əhalisinin sayı, nə inkişaf səhiyyəsi, nə də hərbi-siyasi potensialı onların hüquqi cəhətdən bərabər olmalarına təsir edə bilməz. Həmin prinsip həm də bunda ifadə olunur ki, hər bir dövlət digər dövlətin suverenliyinə, siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidir.

Göstərilən prinsip BMT-nin Nizamnaməsində, Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970-ci il), Helsinki Yekun Aktında (1975-ci il), habelə prinsiplərə dair Bəyannamədə (1999-cu il) formulə edilmişdir.

Dövlət suverenliyinə hörmət etmək prinsipi

Bəzi alimlər göstərir ki, dövlət suverenliyinə hörmət etmək prinsipi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin tərkib hissəsidir. Buna görə də onlar belə hesab edirlər ki, dövlət suve-

renliyinə hörmət etmək prinsipi müstəqil şəkildə mövcud deyildir.

Qeyd etməliyə ki, həm dövlətin suveren bərabərliyi, həm də dövlət suverenliyinə hörmət etmək prinsipi beynəlxalq hüququn müstəqil prinsipləridir. Nəzərə almalıyıq ki, dövlət yarandığı andan da həmin prinsip formalaşmağa başlamışdır. Dövlət suverenliyinə hörmət etmək prinsipi bəzi beynəlxalq sənədlərdə formulə edilmişdir. Məsələn, MDB-nin Nizamnaməsində bu prinsip öz əksini tapmışdır və s.

Bütün dövlətlər özlərinin aralarındakı münasibətləri həmin prinsip əsasında qurmalıdır. Bu prinsip olmadan beynəlxalq hüquqi sistem normal fəaliyyət göstərə bilməz Dövlət suverenliyinə hörmət etmək beynəlxalq hüququn bütün subyektlərinin vəzifəsidir.

Qarışmamaq prinsipi

Bu prinsip tarixən çoxdan yaranmışdır. BMT-nin Nizamna-məsində qarışmamaq prinsipi ümumi formada ifadə olunmuşdur. Həmin prinsip həm

də Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə, habelə Helsinki Yekun Aktında müəyyən edilmişdir.

Qarışmamaq prinsipinə görə, heç bir dövlət hər hansı bəhanə ilə birbaşa və ya dolayı yolla başqa dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlərə müdaxilə edə bilməz. Hər hansı dövlətin başqa dövləti özünə tabe etdirmək və özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün hərbi, siyasi və digər hərəkətlər etməsi qadağandır.

Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi

Bu prinsip beynəlxalq münasibətlərdə XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Həmin prinsip bir sıra beynəlxalq sənədlərdə müəyyən edilərsə də, öz qəti ifadəsini BMT-nin Nizamna-məsində tapmışdır. Onun məzmununa isə Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə, habelə Helsinki Yekun Aktında aydınlıq gətirilmişdir.

Göstərilən prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət özünün iştirak etdiyi beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etməkdən və ya güclə hədələməkdən çəkinməlidir; güc dedikdə hərbi-silahlı güc başa düşülür; həmin prinsip təcavüzkar müharibəni sülhə qarşı cinayət hesab edir, istənilən müharibəni qadağan edir.

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

BMT-nin Nizamnaməsi bu prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına daxil etmir. O, müstəqil prinsip kimi,

ilk dəfə olaraq, Helsinki Yekun Aktında formulə edilmişdir. Buna

görə də sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn yeni prinsiplərindən sayılır.

Göstərilən prinsipə görə, dövlətlər hər hansı dövlətin sərhədlərinə qəsd etməkdən çəkinməlidir. Hər hansı dövlətin ərizisinin başqa dövlət tərəfindən ələ keçirilməsinə, tutulmasına və işğal olunmasına yol verilmir. Bütün dövlətlər ərazi iddiasından çəkinməlidir.

Ərazi bütövlüyü prinsipi

Bu prinsipə görə, dövlət ərazisinin zorla tutulması və onun mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi qadağan olunur. Hər bir dövlət digər dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidir. Bütün dövlətlər başqa dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönələn qəşdlərdən çəkinməlidir.

Göstərilən prinsip BMT-nin Nizamnaməsində formulə edilmiş, Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə konkretləşdirilmiş, Helsinki Yekun Aktında müstəqil prinsip kimi təsbit olunmuşdur.

Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi

Bu prinsipə görə, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında bütün mübahisələr yalnız dinc vasitələrlə həll olunmalıdır. BMT-nin Nizamnaməsində həmin prinsipə böyük diqqət yetirilir. Burada mübahisələri həll etməyin dinc vasitələri (danışıqlar aparmaq, vasitəçilik, araşdırma, arbitraj, məhkəmə, barışıq, məsləhət və s.) göstərilir. Sözü gedən prinsip öz ifadəsini həm də Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə, Helsinki Yekun Aktında, habelə MDB-nin Nizamnaməsində tapmışdır.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi

Bu prinsipin formalaşmasında BMT-nin Nizamnaməsi vacib rol oynamışdır. Belə ki, sözü gedən təşkilatın Nizamnaməsi əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə böyük diqqət yetirir.

Göstərilən prinsipin beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə nəzərdə tutulmasına təsadüf olunmur. Beynəlxalq hüquqda, ilk dəfə olaraq, o, müstəqil prinsip kimi Helsinki Yekun Aktında formulə edilmişdir.

Dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri cinsi, irqi, dil və dini fərqlərdən asılı olmayaraq, fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı da daxil olmaqla əsas insan hüquq və azadlıqlarına hör-

mətlə yanaşmalıdırlar. Göstərilən prinsipin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi

Bu prinsipə görə, bütün xalqlar kənar-dan müdaxilə olmadan öz siyasi statusunu sərbəst şəkildə müəyyənləşdir-mək, öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Həmin prinsip həm də bunda ifadə olunur ki, hər bir xalq öz siyasi və iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz olaraq, özü müəyyən edir.

Göstərilən prinsip öz əksini BMT Nizamnaməsində, 1970-ci il Bəyanna-məsində, Helsinki Yekun Aktında və digər beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır.

Dövlətlərin əməkdaşlıq etmələri prinsipi

Bu prinsipə görə, dövlətlər iqtisadi, siyasi və sosial sistem fərqlərindən asılı olmayaraq, bir-biri ilə beynəlxalq sülh

və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu, onların üzərinə düşən əsas və başlıca vəzifələrdən biridir. Əməkdaşlıq prinsipi inteqrasiya proseslərinin genişlənməsində vacib rol oynayır. Beynəlxalq münasibətlərin (iqtisadi, sosial, mədəni, elmi-texniki, ticarət və s.) bütün sahələrində həmin prinsip dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi əsasını müəyyənləşdirir.

Göstərilən prinsip, ilk dəfə olaraq, BMT-nin Nizamnaməsində formulə edilmişdir. 1970-ci il Bəyannaməsi də həmin prinsipi müəyyənləşdirir. Helsinki Yekun Aktında isə onun məzmununu konkretləşdirilir.

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi

Bu prinsipə görə, dövlətlər həm beynəlxalq hüquq üzrə öz öhdəliklərini, həm beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərindən irəli

gələn vəzifələri, həm də iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən yaranan öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməlidir. Onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bu prinsip olmadan beynəlxalq münasibətlər sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür.

Göstərilən prinsip «beynəlxalq müqavilələrə əməl olunması» prinsipi kimi yaranmış və uzun müddət bu adla qüvvədə olmuşdur. Zaman keçdikcə həmin prinsipin məzmunu mühüm dərəcədə dəyişmiş və daha da genişlənməmişdir.

BMT-nin Nizamnaməsində birbaşa təsbit olunan həmin prinsipin geniş xarakteristikası 1970-ci il Bəyannaməsində və Helsinki Yekun Aktında verilmişdir.

§ 5. Beynəlxalq hüququn sahələri (yarımsahələri)

Beynəlxalq müqavilə hüququ

Qeyd etmək vacibdir ki, beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin əsas vasitə və formasıdır. Belə ki, beynəlxalq hüquq öz nizamlaşma predmetinə daxil olan münasibətləri beynəlxalq müqavilələrin köməyi ilə tənzimləyir. Beynəlxalq müqavilə olmadan beynəlxalq hüququn sonrakı inkişafı, praktiki olaraq, mümkün deyildir. Buna görə də beynəlxalq müqavilə hüququ elmi ədəbiyyat səhifələrində beynəlxalq hüququn əsas (baza) sahəsi kimi xarakterizə olunur.

Beynəlxalq müqavilə hüququ dedikdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydasını müəyyənləşdirən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrlə bağlı olan münasibətlər, əsasən, iki beynəlxalq-hüquqi sənədlə tənzimlənir. Həmin sənədlərə aşağıdakılar aiddir:

- Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1969-cu il);
- Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1986-cı il).

Beynəlxalq müqavilələr hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı beynəlxalq müqavilə hesab edilir. Bu, məlum məsələdir, çünki əgər beynəlxalq müqavilə yoxdursa, onda, təbii ki, beynəlxalq müqavilə hüququ da mövcud ola bilməz. Beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq-hüquqi tərifini yuxarıda göstərdiyimiz sənədlərdə verilmişdir. Belə ki, hər iki konvensiyanın 2-ci maddəsində onun anlayışı formulə edilir.

Beynəlxalq müqavilə dedikdə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla nizam salınan beynəlxalq razılaşma başa düşülür.

Anlayışdan görürük ki, beynəlxalq müqavilə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bağlanılır. Odur ki, beynəlxalq müqavilələrin tərəfləri onlar ola bilərlər. Bununla yanaşı, beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, öz milli azadlığı uğrunda

mübarizə aparan xalqlar (misal üçün, Fələstin Azadlıq Təşkilatı) beynəlxalq müqavilənin tərəfi ola bilər.

Beynəlxalq müqaviləni dövləti təmsil edən nümayəndələr bağlayırlar; bundan ötrü onlara xüsusi sənəd verilir ki, həmin sənəddə nümayəndələrin beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyəti ifadə olunur. Lakin bəzi şəxslər (dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri və s.) xüsusi səlahiyyət olmadan beynəlxalq müqavilə bağlaya bilərlər.

Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması mürekkəb bir proses deməkdir; həmin proses bir neçə mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ **beynəlxalq müqavilənin mətnini hazırlamaq** adlanır; müqavilənin mətni isə danışıqlar aparılarkən hazırlanır. Söhbət bilavasitə və ya diplomatik vasitələrdən istifadə etməklə aparılan və ya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilən danışıqlardan gedir. İkinci mərhələdə **beynəlxalq müqavilənin hazırlanmış mətni qəbul** olunur. **İmzalamaq** beynəlxalq müqavilə mətninin qəti olaraq qəbul olunmasını ifadə edir. Üçüncü mərhələ **beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması** adlanır; belə razılıq aşağıdakı formalarda ifadə edilir: imzalamaq; beynəlxalq müqavilə sənədinin mübadiləsi; ratifikasiya (müqavilənin məcburi olmasına dövlətin razılıq verməsi); təsdiqetmə (qəbul etmə); beynəlxalq müqaviləyə qoşulma.

**Xarici əlaqələr
hüququ**

Xarici əlaqələr hüququ beynəlxalq hüququn sahələrindən biri sayılır; bu sahə dövlətlərin xarici siyasəti və diplomatiya məsələləri ilə

bağlıdır.

Xarici əlaqələr hüququ dedikdə dövlətin xarici işlər sahəsindəki orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Xarici işlər sahəsindəki dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlər üç beynəlxalq sənədlə tənzimlənir:

- Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyası (1961-ci il);
- Konsul əlaqədəri haqqında Vyana Konvensiyası (1963-cü il);
- Xüsusi missiyalar haqqında Konvensiya (1969-cu il).

Xarici əlaqələr hüququ üç yarım sahəyə ayrılır. Bunlardan biri **xarici əlaqələr üzrə dövlətdaxili orqanlar hüququ** adlanır. Xarici əlaqələr üzrə dövlətdaxili orqanlar dedikdə xarici ölkələrlə rəsmi münasibətlərdə dövləti təmsil edən dövlət orqanları başa düşülür. Belə orqanlara aiddir: Dövlət başçısı (Prezident); Parla-

ment; Hökumət; Xarici İşlər Nazirliyi. İkinci yarımsahə **diplomatiya hüququ** adlanır. Diplomatiya hüququ dedikdə xarici əlaqələr sahəsində əcnəbi (xarici) dövlət orqanlarının fəaliyyət qaydasını, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. **Xarici əlaqələr sahəsində əcnəbi (xarici) dövlət orqanları** dedikdə, əsasən, diplomatik nümayəndəliklər başa düşülür. **Diplomatik nümayəndəlik** isə müəyyən bir dövlətin başqa dövlət ərazisində olan elə orqanıdır ki, həmin orqan onunla rəsmi münasibətləri həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Diplomatik nümayəndəliyin əsas növü səfirlik hesab edilir. **Səfirlik** dedikdə yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndəlik başa düşülür ki, ona fəvqəladə və səlahiyyətli səfir rəhbərlik edir. Səfirliyin binası, eləcə də səfirliyin özü və əməkdaşları immunitet hüququna malikdirlər. Xüsusən də səfirilər diplomatik immunitətdən istifadə edirlər. **Diplomatik immunitet** dedikdə səfirlərin olduqları dövlət ərazisində inzibati, cinayət və mülki məsuliyyətə cəlb edilməməsi başa düşülür.

Konsul hüququ xarici əlaqələr hüququnun digər yarımsahəsidir. Dövlətlər arasında konsulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə konsul hüququ deyilir.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ beynəlxalq hüququn sahələrindən biridir; onun əsas «iş» beynəlxalq təşkilatlarla bağlıdır. Söhbət hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan gedir.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ dedikdə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi qaydalarını, habelə onlarla digər subyektlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun əsas funksiyası beynəlxalq təşkilatlarla bağlı münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. **Beynəlxalq təşkilat** dövlətlərin elə birlik formasıdır ki, o, müəyyən məqsəd və hər hansı beynəlxalq problemi həll etmək üçün yaradılır; onun vasitə və köməyi ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə əməkdaşlıq həyata keçirilir.

Beynəlxalq təşkilatlar dörd əsas əlamətlə xarakterizə olunur: birinci, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən beynəlxalq müqavilə əsasında, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq yaradılır; belə ki, dövlətlərin beynəlxalq təşkilat yartmaq niyyəti təsis sənədində

(nizamnamə, konvensiya və s.) ifadə olunur ki, həmin sənəd beynəlxalq müqavilənin xüsusi növü sayılır. Məsələn, BMT-nin Nizamnaməsi, MDB-nin Nizamnaməsi, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən Konvensiya və s.

İkinci, beynəlxalq təşkilatlar daim fəaliyyət göstərən birlik olub, sabit təşkilati struktura, orqanlar sisteminə malikdir.

Üçüncü, beynəlxalq təşkilatlar təsis sənədi (aktı) çərçivəsində mövcud olur və fəaliyyət göstərir; təsis sənədində beynəlxalq təşkilatın fəaliyyət predmeti, məqsəd və vəzifələri, səlahiyyətləri, hüququ statusu müəyyən edilir.

Dördüncü, beynəlxalq təşkilatlar konkret fəaliyyət sahəsində əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün yaradılır; onlar bu və ya digər sahədə dövlətlərin səylərini əlaqələndirir. Beynəlxalq təşkilatlar siyasi (məsələn, ATƏT), hərbi (NATO), iqtisadi (Avropa İqtisadi Birliyi), valyuta-maliyyə (Ümumdünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu), sosial (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) və digər sahələrdə dövlətlərin səylərini birləşdirməyə imkan verir.

Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Həmin sahədə yaradılmasından asılı olaraq, onların bir neçə növü fərqləndirilir: beynəlxalq siyasi təşkilat (ATƏT), beynəlxalq iqtisadi təşkilat (Avropa İttifaqı), beynəlxalq hərbi təşkilat (NATO), beynəlxalq nəqliyyat təşkilatı (Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı), beynəlxalq ticarət təşkilatı (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı), beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatı (Beynəlxalq Valyuta Fondu), beynəlxalq kredit təşkilatı (Ümumdünya Bankı, yeni beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı), beynəlxalq elm və mədəniyyət təşkilatı (YUNESKO) və s.

Üzv dövlətlərin əhatə dairəsindən asılı olaraq, beynəlxalq təşkilatlar iki növə bölünür: universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, BMT, YUNESKO və s.), beynəlxalq regional təşkilatlar (MDB, Avropa Şurası və s.)

BMT beynəlxalq təşkilatlar arasında əsas yer tutur. 26 iyun 1945-ci il tarixdə San-Fransisko şəhərində (ABŞ) beynəlxalq təşkilat yaradılması barədə Birləşmiş Millətlər Konfransı keçirildi; bu Konfransda BMT-nin Nizamnaməsi imzalandı ki, o, 24 oktyabr 1945-ci ildən qüvvəyə mindi. BMT nə dövlət hakimiyyətinə malikdir, nə də dünya hökuməti funksiyasını yerinə yetirir; o, beynəlxalq münasibətlərin, praktiki olaraq, bütün sahələrində dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirən beynəlxalq təşkilatdır.

Onun dörd əsas **orqanı** vardır:

- Baş Məclis;
- Təhlükəsizlik Şurası;
- İqtisadi və Sosial Şura;
- Beynəlxalq Məhkəmə.

BMT-nin üzvü olan dövlətlərin sayı 192-dir (1 yanvar 2008-ci il vəziyyətinə görə). Azərbaycan Respublikası da BMT-nin üzvüdür.

Beynəlxalq İqtisadi hüquq Beynəlxalq hüquq normaları yalnız siyasi, hərbi, elmi-texniki və mədəni sahələrdə deyil, həm də iqtisadi sahədə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyir; məhz iqtisadi sahədə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının sistemi beynəlxalq iqtisadi hüquq adlanır.

Beynəlxalq iqtisadi hüquq dedikdə beynəlxalq hüququn subyektləri arasında yaranan iqtisadi münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Növbəti fəsilərin biri «Beynəlxalq iqtisadi hüququn əsasları» adlanır. Buna görə beynəlxalq iqtisadi hüquq mövzusunda toxunuruq.

Beynəlxalq hüququn digər sahələri Göstərilənlərdən başqa, beynəlxalq hüququn digər sahələri də vardır. **Beynəlxalq humanitar hüquq** həmin sahələrdən biridir. Beynəlxalq humanitar hüquq dedikdə əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönələn normaların məcmusu başa düşülür. Onun əsas mənbələri bunlardan ibarətdir:

- İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi (1948-ci il);
- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966-cı il);
- Mülki və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq Pakt (1966-cı il).

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində beynəlxalq humanitar hüquq müxtəlif adlar altında nəzərdə tutulur. Məsələn, o, bəzən «beynəlxalq insan hüquqları hüququ», «insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi hüququ» və s. adlanır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn sahələrindən biri sayılır. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ deyilir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn yeni sahəsidir. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək məsə-

ləsində dövlətlərin əməkdaşlıq etmələrinin zəruriliyi həmin sahənin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Beynəlxalq dəniz hüququ beynəlxalq hüququn sahələrindən biri kimi hesab edilir. Dünya okeanından istifadə ilə bağlı olaraq dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcusuna beynəlxalq dəniz hüququ deyilir. Beynəlxalq dəniz hüququ dəniz məkanının hüququ statusunu (hüquqi rejimini) müəyyənləşdirir. Dünya okeanını çirkənləndirmədən ümumi cəhətdən qoruyur.

Beynəlxalq hava hüququ da beynəlxalq hüququn sahələri sırasına aid edilir. Hava məkanından istifadə ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi beynəlxalq hava hüququ adlanır. Beynəlxalq hava hüququ bir tərəfdən beynəlxalq hava məkanında uçuşların hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir, digər tərəfdən isə bu və ya digər dövlətin hava məkanında beynəlxalq uçuşları hüquqi cəhətdən nizamlayır. Beynəlxalq hava uçuşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək onun güddüyü əsas məqsədlərdən biri sayılır.

Beynəlxalq kosmos hüququ da beynəlxalq hüququn sahəsi kimi tanınır. Kosmosun tədqiqi və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq yaranan dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi beynəlxalq kosmos hüququ adlanır. O, kosmik məkanın hüquqi rejimini müəyyən edir, habelə ondan istifadə ilə bağlı dövlətlərin fəaliyyətini tənzimləyir.

Beynəlxalq cinayət hüququ da beynəlxalq hüququn sahəsi hesab edilir. Cinayətkarlıqla mübarizə ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə beynəlxalq cinayət hüququ deyilir.

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ (MÜLKİ) HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. Beynəlxalq xüsusi (mülki) hüququn anlayışı, predmeti və hüquq sistemində tutduğu yer

**Beynəlxalq xüsusi
hüququn anlayışı**

√ Mülki münasibətlər (məsələn, ailə-nigah, vərəsəlik, alqı-satqı, mülkiyyət və digər münasibətlər), adətən, eyni bir dövlətin

ərazisində yaranır. Belə münasibətlər həmin dövlətin hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biri olan mülki hüquqla tənzimlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları öz aralarında bu ölkə ərazisində alqı-satqı, bağışlama, kirayə və ya digər hər hansı mülki-hüquqi müqavilə bağlayırlar. Bu müqavilələrdən yaranan münasibətlər Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ ilə tənzimlənir, yəni həmin münasibətlərə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu – Mülki Məcəlləsi tətbiq ediləcəkdir.

Yaranan hər hansı mülki münasibət bir deyil, iki dövlətlə bağlı olduqda isə məsələ mürəkkəbləşir. Məsələnin mürəkkəb xarakter alması bununla bağlı olur ki, müvafiq münasibətə hansı dövlətin qanunu tətbiq edilməlidir. Məsələn, İngiltərənin hər hansı firması ilə Azərbaycan Respublikasının müəssisəsi öz aralarında Bakı şəhərində alqı-satqı müqaviləsi bağlayırlar. Başqa bir misalda, xarici nəqliyyat müəssisəsi Azərbaycan Respublikasına mənsub olan müəssisənin istehsal etdiyi malları hər hansı əcnəbi ölkəyə daşımaq üçün onunla yük daşınması müqaviləsi bağlayır. Daha başqa bir misalda, xarici ölkədə təhsil alan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı həmin xarici ölkənin vətəndaşı ilə ailə qurur, onunla nigaha girir və yaxud xarici ölkələrindən birində yaşayış evi və digər əmlakı olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşının vəfat etməsi ilə bağlı olaraq vərəsəlik münasibəti yaranır.

Göründüyü kimi, göstərdiyimiz hallarda yaranmış mülki münasibətlər (alqı-satqı münasibəti, daşıma münasibəti, ailə-nigah münasibəti, vərəsəlik münasibəti və s.) iki dövlətlə bağlı olur. Təbii ki, belə bir sual ortaya çıxır: bu kimi münasibətləri tənzimləməkdən ötrü hansı ölkənin qanunu tətbiq edilməlidir? Məsələn, xarici ölkə vətəndaşı ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşı arasında

həmin ölkədə nigah bağlanan zaman hansı ölkənin qanunu tətbiq olunmalıdır: xarici ölkənin qanunu, yoxsa Azərbaycan Respublikasının qanunu? Bu kimi suallara beynəlxalq xüsusi hüquq cavab verir. Bəs, beynəlxalq xüsusi hüquq nəyə deyilir?

Yuxarıda çəkdiyimiz misallarda yaranmış mülki münasibətlər iki dövlətlə bağlı olduğuna görə, yeni bir dövlətin sərhədlərindən kənara çıxdığı üçün beynəlxalq xarakter alır. Odur ki, həmin münasibətlərə beynəlxalq mülki münasibətlər deyilir. Şübhəsiz, beynəlxalq mülki münasibətlər müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir. Məhz həmin normaların məcmusu və sistemi beynəlxalq xüsusi hüquq adlanır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq dedikdə beynəlxalq mülki münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmeti

Beynəlxalq xüsusi hüquqa verdiyimiz tərifdən bəlli olur ki, onun köməyi və vəsiyəsi ilə **beynəlxalq mülki münasibətlər** tənzimlənir; məhz həmin münasibətlər

beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmetini təşkil edir.

Sual olunur: beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan mülki münasibətlər nəyin əsasında beynəlxalq xarakter alır? Qeyd etmək vacibdir ki, əgər yaranan hər hansı mülki münasibət iki dövlət ilə bağlı olarsa, bu münasibətdə **xarici element** vardır. Məhz bu və ya digər münasibətdə xarici elementin iştirak etməsi həmin münasibətin beynəlxalq xarakter almasına səbəb olur. Buna görə də ona **xarici (beynəlxalq) elementli mülki münasibət** deyilir.

Xarici element, birinci, beynəlxalq mülki münasibətin tərəfinə aid ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının müəssisəsi Bakı şəhərində Almaniyanın hər hansı firması ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilədə Almaniya firmasının iştirak etməsi həmin alqı-satqı münasibətində xarici element olmasını ifadə edir.

İkinci, xarici element beynəlxalq mülki münasibətin obyektinə aid ola bilər. Məsələn, xarici ölkədə əmlakı olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşının vəfat etməsi ilə vərəsəlik münasibəti yaranır ki, həmin münasibətdə xarici element iştirak edir. Belə ki, yaranmış vərəsəlik münasibətinin obyektini – miras qalmış əmlak

xarici ölkə ərazisindədir.

Üçüncü, xarici element beynəlxalq mülki münasibətin yaranmasına səbəb olan fakta aid ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkədə işləyən iki vətəndaşı həmin ölkədə ailə qurmaq üçün öz aralarında nigah müqaviləsi bağlayırlar. Bu misalda nigah müqaviləsi beynəlxalq ailə-nigah münasibətinin yaranmasına səbəb olan faktır; xarici element də məhz bu fakta aiddir.

Xarici elementli mülki münasibətlər (beynəlxalq mülki münasibətlər) geniş anlayışdır. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- xarici elementli mülkiyyət münasibətləri;
- xarici elementli müqavilə münasibətləri;
- xarici elementli kredit-hesablaşma münasibətləri;
- xarici elementli nəqliyyat-daşıma münasibətləri;
- xarici elementli müəlliflik münasibətləri;
- xarici elementli patent münasibətləri;
- xarici elementli ailə münasibətləri;
- xarici elementli vərəsəlik münasibətləri;
- xarici elementli əmək münasibətləri və s.)

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində mövqeyi

Hüquq sistemində ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüquq hansı yeri tutur. Bəzi alimlər göstərir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biridir. Bu mülahizə həqiqətə uyğun olmayan fikirdir. Belə ki, hər bir dövlətin öz beynəlxalq xüsusi hüququ vardır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq xüsusi hüququ, Fransanın beynəlxalq xüsusi hüququ, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüququ və s. Beynəlxalq hüquq isə vahiddir, ümumidir. Belə ki, bütün dünya ölkələrinin hamısı üçün ümumi və vahid olan beynəlxalq hüquq mövcuddur. Buna görə də, zənn edirik ki, beynəlxalq xüsusi hüququ beynəlxalq hüququn tərkibinə aid etmək, onun sahəsi kimi tanımaq qeyri-realdır.

Digər müəlliflər hesab edirlər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq hər bir dövlətin daxili (milli) hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biridir. Bu fikir də real və inandırıcı deyil. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquq onun dövlətdaxili (milli) hüquq sisteminin müstəqil sahəsi kimi tanınması üçün tələb edilən şərtlərə (meyarlara) cavab

vermir və bunun üçün tutarlı elmi zəmin yoxdur.

Bəzi müəlliflər müəllif işə beynəlxalq xüsusi hüquqa mülki hüququn yarım sahəsi (tərkib hissəsi) kimi baxırlar. Biz, məhz bu fikrin əsaslı olmasını qəbul edirik. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquqla beynəlxalq mülki münasibətlər tənzimlənilir. Mülki münasibətlər işə beynəlxalq xarakterli əlaqələr olmasından asılı olmayaraq, həmişə mülki hüququn nizamlaşdırma predmetinə daxildir.)

§ 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri

Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri anlayışı

Beynəlxalq mülki münasibətlərin iştirakçılmasına **beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri** deyilir. Bu subyektlər, faktiki olaraq, aşağıda göstərilən dörd qrupa bölünür:

nürlər:

- fiziki şəxslər;
- hüquqi şəxslər;
- dövlət;
- beynəlxalq təşkilatlar.

Göstərilən şəxslərin beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti olmaları üçün onların mülki hüquq subyektliyinə malik olmaları tələb edilir. **Mülki hüquq subyektliyi** dedikdə işə şəxsin mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür.

Mülki hüquq subyektliyi iki əsas elementdən ibarətdir:

- **mülki hüquq qabiliyyətindən** (mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq qabiliyyətindən);
- **mülki fəaliyyət qabiliyyətindən** (öz hərəkətləri ilə özləri üçün mülki hüquq və vəzifələr yaratmaq, onları həyata keçirmək qabiliyyətindən).

Fiziki şəxslər

Fiziki şəxslər beynəlxalq xüsusi hüququn ən aktiv və universal subyekti sayılır. Belə ki, onlar beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərin hamısında iştirak edə bilirlər.

Fiziki şəxslər dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- xarici ölkə vətəndaşları (əcənəbilər);
- vətəndaşlığı olmayan şəxslər (apatridlər).

Fiziki şəxslər subyekt qismində, hər şeydən əvvəl, xarici döv-

lätin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə müxtəlif xarakterli beynəlxalq mülki münasibətlərə daxil ola bilərlər. Məsələn, iki müxtəlif dövlətin vətəndaşları öz aralarında mülki münasibətə aid müqavilə bağlayırlar və s.

Fiziki şəxslər subyekt rolunda həm də xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq mülki münasibətlərə girə bilərlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı xarici dövlətin buraxdığı istiqrazı alır; bu zaman onlar arasında borc münasibəti yaranır.

Fiziki şəxslər subyekt qismində müxtəlif məzmunlu beynəlxalq mülki münasibətlərin (məsələn, mülkiyyət, ailə-nigah, vərəsəlik, müqavilə və digər münasibətlərin) iştirakçısı ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki-hüquqi vəziyyəti (mülki hüquq və vəzifələri) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» və «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» qanunlarla müəyyən olunur. Onlar Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər surətdə bütün mülki hüquqlardan istifadə edir və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində həmin şəxslər barədə diskriminasiyaya (ayrı-seçkiliyə, hüquqların tapdalanmasına) yol verilmir.

Xarici ölkə vətəndaşları Azərbaycan Respublikasında olarkən onların mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri **vətəndaşı olduqları ölkənin qanunu** ilə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri isə **daimi yaşadıkları ölkənin qanunu** ilə müəyyən edilir. Lakin onlar Azərbaycan Respublikasında mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərindən bizim ölkə vətəndaşları ilə bərabər surətdə istifadə edirlər.

Hüquqi şəxslər Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri sırasına həm də hüquqi şəxslər daxildir. Hüquqi şəxslər dedikdə dövlət təşkilatları və idarələri, özəl müəssisələr (səhmdar cəmiyyətlər, kooperativlər, tam ortaqlıqlar, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, firmalar, şirkətlər, korporasiyalar və s.) başa düşülür.

Qeyd etməliyik ki, fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də beynəlxalq xüsusi hüququn əsas subyektii sayılır; onlar xarici dövlətin hüquqi şəxsləri, xarici dövlətin özü və xarici fiziki şəxslərlə, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq mülki münasi-

bətlərə daxil ola bilərlər. Bu münasibətlərdə subyekt qismində iştirak edən hüquqi şəxsləri iki qrupa bölmək olar:

- milli (yerli) hüquqi şəxslər;
- xarici hüquqi şəxslər.

Milli (yerli) hüquqi şəxslər dedikdə bu və ya digər dövlətin öz hüquqi şəxsləri başa düşülür. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hər hansı istehsal müəssisəsi xarici ölkənin firması ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu misalda Azərbaycan Respublikasının müəssisəsi milli hüquqi şəxs sayılır.

Xarici hüquqi şəxslər dedikdə isə başqa dövlətin hüquqi şəxsləri başa düşülür. Məsələn, yuxarıda çəkdiyimiz misalda xarici ölkənin firması xarici hüquqi şəxs hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslər müxtəlif beynəlxalq mülki münasibətlərdə subyekt qismində iştirak edə bilərlər. Bundan ötrü onların **mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərinə** malik olmaları tələb edilir; onların mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri təsis olunduqları ölkənin qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin xarici hüquqi şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərinin məzmunu (həcmi) isə təsis olunduqları ölkənin qanunu ilə deyil, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu ilə müəyyənləşdirilir; həmin qanuna görə, bizim ölkəmizdəki xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri ilə bərabər mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərinə malikdirlər. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri hansı mülki hüquqlara (məsələn, mülkiyyət hüququna, müqavilə bağlamaq hüququna və s.) malik ola və onları əldə edə bilərlərsə, həmin hüquqlara xarici hüquqi şəxslər də malik ola və onları əldə edə bilərlər.

Dövlət Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektlərindən biri dövlət hesab edilir. Lakin fiziki və hüquqi şəxslərlə müqayisədə o, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas və tipik subyektii sayılmır. Dövlət beynəlxalq hüququn – dövlətlərarası münasibətlərin əsas subyektidir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda isə əsas subyekt dövlət deyil, ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri hesab edilir. Amma dövlət beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə, yəni beynəlxalq mülki münasibətlərdə subyekt qismində iştirak edə bilər; bununla yanaşı, dövlətin belə münasibətlərdə iştirak etməsi beynəlxalq xüsusi hüquq üçün tipik deyildir.

Beynəlxalq mülki münasibətlərdə iştirak edən dövlətin beynəl-

xalq xüsusi hüququn subyektı kimi tanınması üçün həmin münasibətlərdə qarşı tərəf rolunda hökmən xarici fiziki və hüquqi şəxslərin çıxış etmələri tələb olunur. Əgər bu münasibətlərin qarşı tərəfi xarici dövlətdən və ya hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatdan ibarət olarsa, onda dövlət beynəlxalq xüsusi hüququn deyil, beynəlxalq hüququn subyektı sayılır.

Dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq mülki münasibətlərin əhatə dairəsi çox da geniş deyil. O, hər şeydən əvvəl, **beynəlxalq xarakterli mülkiyyət münasibətlərində** iştirak edə bilər. Məsələn, dövlətin xarici ölkələrdə əmlakı ola bilər və bu zaman o, həmin əmlakın mülkiyyətçisi sayılır. Dövlət həm də xarici şəxslərlə bağladığı **beynəlxalq müqavilə münasibətlərində** (alqı-satqı, podrat, borc, kredit, icarə və digər müqavilələrdən yaranan münasibətlərdə) çıxış edə bilər. Məsələn, dövlət xarici ölkədə səfirliyin binasını tikdirmək üçün xarici tikinti frıması ilə podrat müqaviləsi bağlayır və ya səfirlik üçün binanı kirayəyə götürmək məqsədilə xarici şəxslə kirayə müqaviləsi bağlayır və yaxud xarici özəl bankdan kredit almaq məqsədi ilə onunla kredit müqaviləsi bağlayır və s.

Dövlətin, eyni zamanda, **beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərində** də iştirak etməsi mümkündür. Məsələn, dövlət xarici ölkədəki əmlakın vərəsəsi olur; başqa bir misalda, hər hansı fiziki şəxs öz əmlakını xarici dövlətə vəsiyyət edir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektı kimi dövlətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq immunitətdən istifadə edir. Ona görə ki, hər bir dövlət hüquqi cəhətdən bərabər olub, suverenliyə (suveren bərabərliyə) malikdir.

Beynəlxal immunitet dedikdə dövlətə verilən elə bir hüquq başa düşülür ki, bu hüquqa görə, o, başqa dövlətin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətinə tabe olmayaraq, onlardan azad edilir; bu hüquq dövlətə imkan verir ki, xarici dövlətin icra-inzibati, məhkəmə və digər hakimiyyət orqanları tərəfindən ona hər hansı məcburi tədbir tətbiq edilməsin. Misal üçün, dövlət xarici firma ilə bağladığı hər hansı müqavilədən irəli gələn öhdəliyini yerinə yetirmir və bununla o, hüquq pozuntusuna yol verir (məsələn, dövlət xarici özəl bankdan aldığı krediti qaytarmır və ya onun qaytarılmasını gecikdirir). Bu kimi hallarda xarici firma krediti qaytarmayan dövləti cavabdeh qismində öz ölkəsinin məhkəməsinə verə bilməz, çünki dövlətin məhkəmə immuniteti vardır. Lakin

dövlətin məhkəmə immunitetinə malik olması o demək deyildir ki, hüquq pozuntusuna yol verən dövləti, ümumiyyətlə, məhkəməyə vermək olmaz. Şübhəsiz, dövlət də hər bir fiziki və hüquqi şəxs kimi öz müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməməyə və bununla da hüquq pozuntusu törətməyə görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Odur ki, dövləti cavabdeh kimi yalnız öz milli məhkəməsinə cəlb etmək olar. Dövləti cavabdeh qismində həm də xarici ölkənin məhkəməsinə vermək olar, bu şərtlə ki, o, öz immunitet hüququndan istifadə etməsin. Belə ki, dövlət özü könüllü surətdə immunitet hüququndan imtina edə bilər. Qeyd etməliyik ki, immunitet dövlətin vəzifəsi deyil, hüququdur. Buna görə də o, immunitet hüququndan imtina edə bilər.

Dövlət həm də xarici **məhkəmə qərarlarının icrasından immunitetə** malikdir. Belə ki, xarici dövlətin məhkəməsi bu və ya digər dövlət barəsində qərar çıxara bilər; həmin qərarı məcburi surətdə icra etmək olmaz, çünki dövlət immunitet hüququna malikdir; dövlət yalnız razılıq verərsə, onun barəsində xarici məhkəmənin çıxardığı qərar icra edilə bilər.

Dövlətin, eyni zamanda, **iddianın qabaqcadan təmin edilməsindən immunitet hüququ** vardır. Belə ki, xarici şəxs öz olduğu ölkənin məhkəməsində hər hansı dövlət barəsində iddia qaldıra bilər; məhkəmə iddianı qabaqcadan təmin etmək məqsədi ilə həmin dövlətin əmlakı üzərinə həbs qoyur; bunun hüquqi əhəmiyyəti olmayacaqdır, çünki dövlət immunitet hüququna malikdir.

Dövlət, bir qayda olaraq, öz suveren hakimiyyət funksiyasını həyata keçirmək üçün beynəlxalq mülki münasibətlərə daxil olduğu hallarda (məsələn, xaricdə səfirlik binası tikdirmək üçün xarici firma ilə müqavilə bağladığı hallarda və s.) immunitet hüququndan istifadə edir; dövlət xarici şəxslərlə beynəlxalq ticarət-kommersiya münasibətlərinə girdiyi hallarda isə belə hüquqa malik olmur.

Beynəlxalq təşkilatlar

Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri sırasına həm də **beynəlxalq təşkilatlar** daxildir. Həm dövlətlərarası (hökumət-lərarası), həm də qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatları beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti ola bilərlər. Onların subyekt qismində mülki-hüquqi müqavilə, mülkiyyət, vərəsəlik və digər beynəlxalq xarakterli mülki münasibətlərdə çıxış etmələri mümkündür.

Beynəlxalq hüququn subyekti hesab edilməsinə baxmayaraq, dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərməsi və mövcud olması üçün mülki-hüquqi xarakterli beynəlxalq münasibətlərə girirlər; lakin bu münasibətlərin qarşı tərəfi fiziki və hüquqi şəxslərdən ibarət olmalıdır. Onlar öz fəaliyyəti prosesində müxtəlif növ müqavilələr bağlaya bilərlər ki, həmin müqavilələr nizamnamə məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlir. Məsələn, onlar binanın və ya nəqliyyat vasitəsinin icarəyə (kirayəyə) götürülməsi, tikinti-təmir işləri görülməsi, malların satın alınması və digər məsələlər barədə müqavilə bağlaya bilərlər.

§ 3. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri

Beynəlxalq müqavilələr Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbə növlərindən biridir; onlar beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının yaradılmasında vacib rol oynayırlar.

Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr müxtəlif sahələrdə bağlana bilər. Söhbət, ilk növbədə, **beynəlxalq ticarət sahəsində** bağlanan beynəlxalq müqavilələrdən gedir. 1980-ci ildə Vyana şəhərində Malların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir; bu Konvensiya beynəlxalq alqı-satqı münasibətlərini tənzimləməkdə vacib rol oynayır. Azərbaycan Respublikası həmin Konvensiyanın iştirakçısı deyildir.

Beynəlxalq müqavilələr nəqliyyat fəaliyyəti sahəsində də bağlanmışdır. Onlara aiddir: Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Beynəlxalq Brüssel Konvensiyası (1924-cü il), Dənizlə yük daşınması haqqında BMT Konvensiyası (1978-ci il), Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyası (1929-cu il), Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi haqqında Cenevrə Konvensiyası (1956-cı il), Beynəlxalq qarışıq yük daşımaları haqqında BMT Konvensiyası (1980-ci il) və s. Azərbaycan Respublikası yalnız Varşava və Cenevrə konvensiyalarının üzvüdür.

Əqli mülkiyyət sahəsində də bir neçə beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, onlar beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi sayılır. Söhbət Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris Konvensiyasından (1883-cü il), Ədəbi-bədii əsərlərin mühafizəsi haq-

qında Bern Konvensiyasından (1886-cı il), Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Cenevrə Konvensiyasından (1952-ci il) gedir. Azərbaycan Respublikası hər üç konvensiyanın iştirakçısıdır.

Bəzi beynəlxalq müqavilələr **investisiya ilə bağlı məsələlərin** tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Buraya aiddir: Dövlətlər və başqa dövlətlərin şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında Vaşinqton Konvensiyası (1965-ci il), İnvestisiya təminatı üzrə çoxtərəfli Agentliyin yaradılması haqqında Seul Konvensiyası (1991-ci il). Azərbaycan Respublikası hər iki konvensiyanın üzvüdür. Azərbaycan Respublikası həm də ayrı-ayrı xarici ölkələrlə investisiyanın qorunması barədə ikitərəfli sazişlər bağlamışdır; ikitərəfli sazişlər həm də nəqliyyat, ticarət gəmiçiliyi və digər sahələrdə imzalanmışdır.

Daxili qanunvericilik

Daxili qanunvericilik beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbə növlərindən biridir. **Daxili qanunvericilik** dedikdə hər bir dövlətin milli qanunvericiliyi başa düşülür.

Daxili qanunvericiliyə, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul olunan **beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanun** aiddir; belə qanun Avstriyada, Macarıstanda, Venesuelada, Gürcüstanda, Polşada, Rumıniyada, İsveçrədə, Türkiyədə, Azərbaycan Respublikasında və s. ölkələrdə qəbul edilmişdir.

Bir sıra dövlətlərdə isə beynəlxalq mülki münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq barədə ayrıca qəbul olunmuş qanunla deyil, həmin dövlətlərin Mülki Məcəlləsi səviyyəsində tənzimlənilir. Belə ki, bəzi dövlətlərin Mülki Məcəlləsində ayrıca bir fəsil beynəlxalq mülki münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir ki, həmin fəslə daxil olan hüquq normalarının köməyi ilə beynəlxalq xüsusi hüquqi məsələlər nizamlanır. Almaniya, Yaponiya, Kuba, Latviya, Vyetnam, İspaniya, Monqolustan, Estoniya və digər dövlətlərdə mülki məəcəllələrin ayrıca bir fəslə məhz beynəlxalq xüsusi hüquqa həsr edilmişdir.

Beynəlxalq ticarət dövriyyə adətləri

Beynəlxalq ticarət dövriyyə adətləri də beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbə növlərinə aid edilir; belə adətlər beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin yazılmamış qaydalarıdır. Onlara həm də **beynəlxalq işgüzar dövriyyə adətləri** də deyilir.

Beynəlxalq ticarət dövriyyə adətləri dedikdə ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və hüquqi şəxslərin arasında sahibkarlıq sahəsində

münasibətlərdə yaranan davranış qaydaları başa düşülür. Beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi (dəniz ticarəti) və beynəlxalq pul hesablaşmaları sahəsində onların əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür.

Beynəlxalq ticarət dövriyyə adətlərinin hüquq normaları kimi məcburi qüvvəyə malik olması və beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilməsi üçün onların dövlət tərəfindən **sanksiyalaşdırılması**, yeni tanınması və müdafiə olunması tələb edilir; onlar yalnız bundan sonra tənzimləməkdən ötrü beynəlxalq mülki münasibətlərə tətbiq oluna bilər.

§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları

Kollizion normalar

Beynəlxalq xüsusi hüquq müxtəlif hüquq normalarından ibarətdir; onlara beynəlxalq xüsusi hüquq normaları deyilir. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları üç qrupa bölünür:

• kollizion normalar;

• maddi normalar;

• xüsusi normalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mülki münasibətlər tənzimlənərkən həmişə belə bir sual ortaya çıxır: müvafiq münasibət hansı ölkənin qanunu ilə tənzimlənəlməlidir? Axı, bir az qabaqda göstərdik ki, beynəlxalq mülki münasibətlər, yəni beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlər ən azı iki dövlətlə bağlıdır. Şübhəsiz, eyni bir mülki münasibət (məsələn, vərəsəlik münasibəti və ya mülkiyyət münasibəti və ya ailə-nigah münasibəti və s.) iki müxtəlif dövlətin qanunu ilə eyni cür, bir qaydada tənzimlənmə bilməz, çünki dövlətlərin qanunları eyni olmayıb, bir-birindən fərqlənir. Buna görə də müvafiq beynəlxalq mülki münasibəti tənzimləyən zaman iki dövlətin qanunları arasında kolliziya yaranır («kolliziya» latın sözü olub, «toqquşma» deməkdir), onlar necə deyirlər «toqquşurlar». Məhz bu kimi hallarda yuxarıda bəzində danışdığımız sual – məsələ yaranır ki, ona kollizion məsələ (problem) deyilir. **Kollizion məsələ** dedikdə müvafiq beynəlxalq mülki münasibətə tətbiq edilməli olan qanunu (iki dövlətdən hansının qanununu) seçmək və müəyyənləşdirmək problemi başa düşülür. Bu, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas problemi; beynəlxalq xüsusi hüququn da əsas məqsədi məhz həmin prob-

lemi həll etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq kollizion məsələni, yəni əsas problemi özünün müvafiq hüquq normalarının vasitəsi ilə həll edir; həmin normalara kollizion normalar deyilir; buna görə də bir sıra ölkədə beynəlxalq xüsusi hüquqa **kollizion hüquq** deyilir.

Kollizion norma dedikdə beynəlxalq mülki münasibətləri mahiyyətə tənzimləməyən, yəni bu münasibətlərdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməyən, lakin hansı ölkənin qanununun tətbiq edilməsini göstərən hüquq norması başa düşülür; kollizion norma yalnız göstərir ki, müvafiq münasibətə onu tənzimləmək üçün hansı ölkənin qanunu tətbiq edilməlidir. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsində göstərilir ki, əmlaka mülkiyyət hüququ həmin əmlakın olduğu ölkənin (yerin) qanunu ilə tənzimlənir; burada kollizion norma ifadə edilmişdir.

Kollizion normaların vasitəsi ilə hüquqi tənzimləmə iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə hansı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi müəyyənləşdirilir, yəni müvafiq münasibətə tətbiq edilməli olan qanunvericilik seçilir. İkinci mərhələdə isə seçilmiş və müəyyənləşdirilmiş qanunvericilik tətbiq edilir və tənzimlənməyi tələb edən müvafiq münasibət nizamlanır.

Kollizion norma quruluşuna görə adi hüquq normasından fərqlənir. Məlum olduğu kimi, adi hüquq norması quruluşca üç elementdən ibarətdir: dispoziisiya, hipoteza, sanksiya.

Kollizion normalar isə, öz quruluşuna görə iki elementdən ibarətdir:

- həcm;
- bağlama.

Kollizion normanın həcmi dedikdə onun elə bir elementi başa düşülür ki, bu element tənzimləməyi tələb edən beynəlxalq mülki münasibətin özünü müəyyənləşdirir. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, vərəsəlik münasibətlərinə miras qoyanın son daimi yaşadığı ölkənin qanunu tətbiq edilir. Burada ifadə edilən kollizion norma tənzimlənməyi tələb edən münasibətin vərəsəlik münasibəti olmasını göstərir. Buna görə də «vərəsəlik münasibətləri» həmin normanın həcmi hesab edilir.

Kollizion normanın bağlaması dedikdə onun elə bir elemen-

ti başa düşülür ki, həmin element hansı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiq edilməsini göstərir. Yuxarıdakı misalda «miras qoyanın son daimi yaşadığı ölkənin qanunu» həmin kollizion normanın bağlamasıdır.

Kollizion normalar müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Yaranma mənbəyinə görə onların iki növü fərqləndirilir:

- daxili kollizion normalar;
- müqavilə kollizion normaları.

Daxili kollizion normalar hər bir ölkənin milli qanunvericiliyində nəzərdə tutulan normalara deyilir; bu növ normalar ayrı-ayrı dövlətlərin mülki məcəllələrində, beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarda və digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulur.

Müqavilə kollizion normalar dedikdə beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan kollizion normalar başa düşülür; beynəlxalq müqavilələr imkan yaradır ki, həmin müqavilələrin iştirakçısı olan dövlətlərin hamısı üçün eyni olan kollizion normalar müəyyənləşdirilsin; belə normalara **unifikasiyalaşdırılmış kollizion normalar** deyilir.

Maddi hüquq normaları

Beynəlxalq xüsusi hüquq həm də maddi hüquq normalarından ibarətdir. Maddi hüquq normaları kollizion normalardan fərqli olaraq, **göndərici normalar sayılmır**. Belə ki, onlar hər hansı dövlətin qanunvericiliyinin üstünə göndərmir, bu və ya digər dövlətin qanunvericiliyini seçmir, müəyyənləşdirmir.

Maddi hüquq normaları beynəlxalq müqavilələrin köməyi və vasitəsi ilə yaradılır; bu növ normaların yaradılması ilə ayrı-ayrı ölkələrin daxili qanunvericiliyindəki fərqlər aradan qaldırılır, həmin ölkələr üçün eyni olan, yəni unifikasiyalaşdırılmış qaydalar formulla edilir. Belə ki, maddi hüquq normaları yaradan beynəlxalq müqavilələr həmin müqavilələri imzalayan və onları ratifikasiya edən bütün dövlətlərin hamısı üçün məcburi olub, bu dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Məsələn, Malların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyasının, hava daşımaları sahəsində Varşava Konvensiyasının, sənaye mülkiyyətinin qorunması sahəsində Paris Konvensiyasının və digər beynəlxalq müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində yaranan beynəlxalq mülki münasibətlərə həmin konvensiyalar birbaşa (bilavasitə) tətbiq edilir və bu münasibətləri mahiyyətcə tənzimləyir.

Xüsusi hüquq normaları

Hər bir ölkənin daxili qanunvericiliyi xüsusi olaraq, beynəl-xalq mülki münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədinə xidmət edən və həmin münasibətlərin nizamlanması üçün nəzərdə tutulan normalar müəyyənləşdirir; belə normalar xüsusi normalar adlanır ki, onlar məzmununa görə maddi hüquq normaları sayılır və birbaşa tətbiq edilir.

Xüsusi normalar dedikdə birbaşa qüvvəsi olan elə daxili maddi hüquq normaları başa düşülür ki, onlar beynəlxalq mülki münasibətləri tənzimləmək üçün birbaşa tətbiq edilir. Bu növ normalara aiddir:

- xarici vətəndaşların mülki hüquqlarını və vəzifələrini müəyyənləşdirən normalar (məsələn, mülkiyyət, ailə, vərəsəlik və digər sahələrdə);
- xarici investisiya münasibətlərini tənzimləyən normalar;
- xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən normalar;
- dövlətin vətəndaşlarının xaricdə hüquqi vəziyyətini (hüquq və vəzifələrini) müəyyənləşdirən normalar və s.

§ 5. Beynəlxalq xüsusi hüququn məzmunu (elementləri)

Mülkiyyət hüququ

Beynəlxalq xüsusi hüquq məzmunca bir neçə elementdən ibarətdir. Mülkiyyət hüququ həmin elementlərdən biridir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda **mülkiyyət hüququ** dedikdə beynəlxalq xarakterli mülkiyyət məsələlərini tənzim edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür; onun əsas funksiyası beynəlxalq mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı kollizion məsələləri həll etməkdən ibarətdir; həmin məsələnin mahiyyətini isə belə münasibətlərə tətbiq edilməli olan qanunvericiliyi seçmək təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq xarakterli mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən normalar «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun IV fəslinə daxil olan 20-22-ci maddələrdə ifadə olunmuşdur. Həmin münasibətləri tənzimləmək üçün «**əmlakın olduğu ölkənin qanunu**» tətbiq edilir. Nəqliyyat vasitələri ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinə isə həmin vasitələrin «**qeydiyyatdan keçdiyi ölkənin qanunu**» tətbiq olunur.

Mülkiyyət hüququ ilə həm də qeyri-dövlət xarici investisiya

münasibətləri tənzimlənilir ki, bu münasibətlər müxtəlif ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranır.

Öhdəlik hüququ Öhdəlik hüququ beynəlxalq xüsusi hüququn məzmununu təşkil edən əsas elementlərdən biridir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda **öhdəlik hüququ** dedikdə həm əqd (müqavilə), həm də müqavilədən kənar münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda öhdəlik hüququ ilə tənzimlənən münasibətlər, hər şeydən əvvəl, xarici iqtisadi əqdlərdən (müqavilələrdən) əmələ gəlir. Onlara **beynəlxalq sahibkarlıq əqdləri (müqavilələri) və ya beynəlxalq kommersiya əqdləri (müqavilələri)** də deyilir.

Beynəlxalq sahibkarlıq (kommersiya) sahəsində bağlanan və tərəfləri ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində fəaliyyət göstərən əqdlərə (müqavilələrə) **xarici iqtisadi əqdlər (müqavilələr)** deyilir. Məsələn, beynəlxalq daşıma müqaviləsi və ya malların beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi və s. xarici iqtisadi əqdlərə (müqavilələrə) misal ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi əqd (müqavilə) münasibətlərinə bu münasibətlərdə iştirak edən **tərəflərin seçdikləri ölkənin qanunu** tətbiq edilir; tərəflər hansı ölkənin qanununun tətbiq edilməsi barədə razılığa gəlmişlərsə, o ölkənin qanunu da tətbiq edilməlidir. Bu barədə «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 24-cü maddəsinin 1-ci bəndində göstəriş vardır. Məsələn, iki xarici firma Bakı şəhərində müqavilə bağlayırlar və həmin müqavilədə belə bir şərt nəzərdə tuturlar ki, tərəflər arasındakı münasibətlər Türkiyə Respublikasının qanunu ilə tənzimlənilsin.

Müqavilədən kənar öhdəlik hüququ Beynəlxalq xarakterli qeyri-müqavilə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemində **müqavilədən-kənar öhdəlik hüququ** deyilir. Onun köməyi ilə iki növ münasibət tənzimlənilir:

- delikt münasibətləri;
- əsassız əmlak əldə etmə ilə bağlı münasibətlər.

Delikt münasibətləri bir şəxs tərəfindən digər şəxsin əmlakına, sağlamlığına və ya həyatına zərər vurulması nəticəsində yaranır. Əgər həmin münasibətlərdə xarici element olarsa, onlara **beynəlxalq xarakterli delikt münasibətləri** deyilir. Müqavilədən kənar öhdəlik hüququnun da əsas məqsədlərindən biri bu

münasibətlərlə bağlı kollizion məsələni həll etməkdən, yəni həmin münasibətlərə tətbiq edilməli olan qanunvericiliyi seçməkdən ibarətdir. Məsələn, xarici ölkə vətəndaşı Azərbaycan Respublikasında olarkən bizim ölkə vətəndaşlarının birinə mübahisə zəminində xəsarət yetirir; bunun nəticəsində həmin vətəndaşın sağlamlığı pozulur, o, işə çıxmadığına görə əmək haqqından məhrum olur, həkim müalicəsinə və dərman alınmasına xeyli xərc çəkir və bunlarla bağlı olaraq zərərə düşür. Sual olunur: vurulmuş zərərin əvəzi hansı ölkənin (xarici vətəndaşın mənsub olduğu dövlətin, yoxsa Azərbaycan Respublikasının) qanunu əsasında ödənilməlidir?

Göstərilən sualın cavabı «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilmişdir. Adı çəkilən Qanunun 26-cı maddəsinə görə, vurulmuş zərərin əvəzi «**ziyanının vurulduğu ölkənin qanunu**» ilə müəyyən edilir. Deməli, göstərilən halda Azərbaycan Respublikasının qanunları tətbiq edilməlidir.

Müqavilədənkenar öhdəlik hüququ ilə həm də **əmlakın əsassız əldə edilməsi nəticəsində yaranan münasibətlərlə** bağlı kollizion məsələ həll olunur. Əgər həmin münasibətlərdə xarici element iştirak edərsə, onlar beynəlxalq xarakterli münasibətlər hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində bəzi ölkə vətəndaşlarından biri xarici ölkə vətəndaşının əmlakını qanunsuz olaraq əldə edir (məsələn, ondan səhifə iki dəfə kirayə haqqı alınır və s.) və bunun nəticəsində o, əsassız olaraq əmlakından məhrum olur. Belə halda məlum məsələdir ki, xarici ölkə vətəndaşına zərər vurulur. Sual olunur: onun əsassız olaraq məhrum edildiyi əmlak həmin vətəndaşa hansı ölkənin qanunu əsasında qaytarılmalıdır?

Göstərilən sualın cavabı «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə görə, **əmlak hansı ölkədə əsassız olaraq əldə edilmişsə**, o ölkənin qanunu da tətbiq edilməlidir. Buna görə də barəsində danışdığımız məsələ Azərbaycan Respublikasının qanunu əsasında həll edilməlidir.

Vərəsəlik hüququ Vərəsəlik hüququ beynəlxalq xüsusi hüququn əsas elementlərindən biridir. Beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının məcmusu **vərəsəlik hüququ** adlanır. Vərəsəlik hüququnun əsas funksiyası belə münasibətlərlə bağlı kollizion mə-

sələni həll etməkdən ibarətdir ki, hansı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiq olunmasını müəyyənləşdirmək, yəni tətbiq edilməli olan qanunvericiliyi seçmək həmin məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Bəzi dövlətlərin qanunu göstərir ki, beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərinə miras qoyanın vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu, digər dövlətlərin qanununa görə isə miras qoyanın yaşadığı ölkənin qanunu tətbiq edilməlidir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7 fəslə (29-30-cu maddələri) beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin fəslə görə vəsiyyət üzrə beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərinə vəsiyyət edənin seçimi ilə onun **vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu** tətbiq edilə bilər. Burada həm də göstərilir ki, beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri «**miras qoyanın son daimi yaşadığı ölkənin qanunu**» ilə tənzimlənilir.

Ailə hüququ Beynəlxalq xüsusi hüququn məzmununu təşkil edən əsas anlayışlardan biri ailə hüququ hesab edilir.

Beynəlxalq xarakterli ailə-nigah münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının sistemində **ailə hüququ** deyilir. Əgər ailə-nigah münasibətlərində xarici element iştirak edərsə, onda həmin münasibətlər beynəlxalq xarakter alır. Ailə hüququnun da əsas vəzifəsi bu münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq ailə-nigah münasibətləri **Ailə Məcəlləsi** ilə tənzimlənilir; sözü gedən Məcəllənin 7-ci bölməsi bu münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin münasibətlər isə nigah bağlanması, etibarsız hesab edilməsi və pozulması ilə bağlı olaraq yaranan, habelə ər-arvad arasındakı əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləridir və s.

Azərbaycan Respublikasında nigahın bağlanmasının forma və qaydaları **bizim ölkə qanunu ilə**, nigah bağlamağın maddi şərtləri (nigah yaşı, qohumluq münasibəti, qarşılıqlı razılaşma və xəsətlik barədə şərtlər) isə **nigah bağlayanın vətəndaşı olduğu dövlətin qanunu ilə** müəyyən edilir.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı, onun predmeti və sistemi

Beynəlxalq iqtisadi
hüququn anlayışı

Hər bir dövlət öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün ticarət, nəqliyyat, investisiya, energetika, valyuta-ma-

liyyə, turizm və digər sahələrdə başqa dövlətlərlə müxtəlif məzmunlu əlaqələrə girir. Məsələn, iki dövlət öz aralarında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq barədə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlayır ki, həmin müqavilə göstərilən sahədə onların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Başqa bir misalda, iki dövlət malların idxal-ixrac emeliyyatının həyata keçirilməsi barədə razılığa gəlirlər və s. Dövlətlər arasında yaranan belə əlaqələr beynəlxalq iqtisadi münasibətlər adlanır. **Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər** ayrı-ayrı dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarını bir-birinə bağlayan təsərrüfat əlaqələridir.

Dövlətlər arasında normal beynəlxalq iqtisadi münasibətlər olmadan integrasiya prosesi həyata keçirilə bilməz. Belə münasibətlər nəticəsində planetdə vahid dünya bazarı məkanı yaranır, habelə dünya təsərrüfatı vahid kompleksə çevrilir.

Bundan ötrü, ilk növbədə, bu münasibətlərin hüquq normaları ilə nizama salınması, lazımi qaydada hüquqi tənzimlənməsi tələb edilir. Məhz belə tənzimlənmənin köməyi və vasitəsi ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin normal inkişafı təmin olunur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sisteminə isə beynəlxalq iqtisadi hüquq deyilir. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, həmin hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər dövlətlər arasında əmələ gəlir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər həm də beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlarla (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı, Ümumdünya Bankı və s.) dövlətlər arasında, habelə onların öz aralarında yarana bilər. Bu cür beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, digər tərəfdən, ayrı-ayrı öl-

kələrin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında (məsələn, müəssisə xarici firmaya mal satır və bu zaman onlar arasında alqı-satqı münasibətləri yaranır; müəssisə istehsal etdiyi malları xarici ölkəyə göndərmək üçün daşıyıcı ilə yükdaşıma-nəqliyyat münasibətinə girir və s.), habelə həmin şəxslərlə xarici dövlət arasında əmələ gələ bilər (məsələn, dövlət xarici bankdan kredit alır və bu zaman kredit münasibətləri yaranır). Bu növ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüquqla deyil, beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquqla tənzimlənir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, beynəlxalq iqtisadi hüquqa belə anlayış verə bilərik: **beynəlxalq iqtisadi hüquq dedikdə dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında yaranan beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.**

Beynəlxalq iqtisadi hüququn predmeti

Beynəlxalq iqtisadi hüququn predmeti dedikdə, onun ibarət olduğu hüquq normalarının tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin

özü başa düşülür. Bir az əvvəldə göstərdik ki, beynəlxalq iqtisadi hüquqla beynəlxalq iqtisadi münasibətlər tənzimlənir. Məhz beynəlxalq iqtisadi münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüququn predmetini təşkil edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn tənzimləmə predmetinə daxil olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iki əsas və başlıca xüsusiyyəti vardır: birinci, bu münasibətlər hakimiyyət xarakterli əlaqələrdir, çünki həmin münasibətlər hakimiyyət səlahiyyətinə və funksiyasına malik olan dövlətlər arasında yaranır. Hökumətlərərsi beynəlxalq təşkilatların üzvləri dövlətlərdən ibarət olduğuna görə belə təşkilatların iştirak etdikləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlər də hakimiyyət xarakterli əlaqələrdir. **Hakimiyyət xarakteri daşımayan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (məsələn, iki ölkənin müəssisələri arasında yaranan alqı-satqı və digər münasibətlər) beynəlxalq iqtisadi hüququn tənzimləmə predmetinə aid deyil; ikinci, beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dövlətlərərsi münasibətlərdir, çünki həmin münasibətlərin iştirakçıları, əsasən və başlıca olaraq, dövlətlər və ya dövlətlərin üzv olduqları və onların yaratdıqları hökumətlərərsi (dövlətlərərsi) beynəlxalq təşkilatlardır.**

Beynəlxalq aləmdə mövcud olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əhatə dairəsi kifayət dərəcədə genişdir. Buraya, hər şey-

dən əvvəl, **beynəlxalq ticarət münasibətləri (beynəlxalq ticarət)** daxildir. Beynəlxalq ticarət isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tarixən əsası, başlıca forması sayılır. Təsadüfi deyildir ki, onu haqlı və düzgün olaraq, müxtəlif xalqlar arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin birinci müjdəçisi, iqtisadi əməkdaşlığın ən təbii yolu hesab edirlər. Məhz beynəlxalq ticarətin köməyi və vasitəsi ilə müxtəlif dövlətlərin milli iqtisadiyyatları bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Beynəlxalq ticarətin əhəmiyyəti həm də bundan ibarətdir ki, o, dünya bazarının yaranmasında böyük rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq ticarət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən alqı-satqı əqdlərinin bağlanması praktikası vahid dünya bazarının formalaşması prosesinə mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissələrindən biridir. Qeyd etməliyik ki, dövlətlərarası xarici iqtisadi əlaqələrin, eləcə də bu əlaqələrin əsasında duran beynəlxalq ticarətin təmin olunmasında beynəlxalq nəqliyyat başlıca vasitə kimi çıxış edir. Belə ki, malların bir dövlətin ərazisindən digər dövlətin ərazisinə daşınması, nəql edilməsi beynəlxalq nəqliyyatın köməyi ilə heyata keçirilir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dairəsinə həm də **beynəlxalq investisiya münasibətləri** daxildir ki, bu münasibətlər müəyyən bir dövlətin digər dövlətə investisiya kapitalı ixrac etməsi ilə bağlı olaraq yaranır. Investisiya kapitalını ixrac edən dövlət **eksportçu dövlət**, digər dövlət isə **importçu dövlət** adlanır. Dövlətlərarası beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli xarakterdə ola bilər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əqli (intellektual) mülkiyyət sahəsində də yaranması mümkündür ki, həmin münasibətlərə **beynəlxalq əqli (intellektual) mülkiyyət münasibətləri** deyilir. Beynəlxalq əqli mülkiyyət münasibətləri əqli mülkiyyət obyektlərinin (ixtiraların, faydalı modellərin, sənaye nümunələrinin, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, firma adlarının, əmtəə nişanlarının və s.) beynəlxalq hüquqi qorunması ilə bağlı olaraq dövlətlər arasında yaranır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə aid olan məsələlərdən biri **beynəlxalq kredit münasibətləri** hesab edilir. Beynəlxalq kredit münasibətləri isə dövlətlərin bir-birinə, habelə beynəlxalq kredit-maliyyə təşkilatlarının (məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Ümumdünya Bankının və s.) ayrı-ayrı dövlətlərə kredit vermələri

ilə bağlı olaraq əmələ gəlir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər həm də valyuta-maliyyə sahəsində yaranır. Onlara **beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri** deyilir. Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri milli valyutaların beynəlxalq dövriyyəsi (mübadiləsi), habelə beynəlxalq ödəniş və hesablaşmanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır.

Beynəlxalq mülkiyyət (əmlak) münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir növüdür. Belə ki, mülkiyyət hüququ əsasında dövlətə məxsus olan əmlak (dövlət əmlakı) nəinki dövlət-daxili (milli) səviyyədə, həmçinin beynəlxalq səviyyədə qorunur və mühafizə edilir. Bu zaman beynəlxalq mülkiyyət münasibətləri əmələ gəlir ki, həmin münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənir.

**Hüquq sistemində
beynəlxalq iqtisadi
hüququn yeri**

Hüquq sistemində beynəlxalq iqtisadi hüquq hansı yeri tutur? Qeyd etməliyik ki, alimlər bu suala birmənalı şəkildə cavab vermirlər. Belə ki, hüquq sistemində beynəlxalq iqtisadi hüququn hansı yeri tutması məsələsi müəlliflər arasında mübahisə doğuran mövzudur.

Bəzi alimlər göstərir ki, beynəlxalq hüquq sistemində beynəlxalq iqtisadi hüquq müstəqil yer tutur. Buna görə də onlar beynəlxalq iqtisadi hüquqa müstəqil hüquq sahəsi kimi baxırlar.

Digər amillər isə söylənilən bu fikrin tam əleyhinə olaraq, beynəlxalq iqtisadi hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi tanımırırlar. Onlar beynəlxalq iqtisadi hüququ beynəlxalq hüququn (beynəlxalq ümumi hüququn) tərkib hissəsi – onun yarım sahələrindən biri hesab edirlər.

Zənnimizcə, beynəlxalq iqtisadi hüququn beynəlxalq hüququn yarım sahəsi olması barədə fikir həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, beynəlxalq hüquqla həm də dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər tənzimlənir. Bu münasibətləri tənzimləmək üçün beynəlxalq hüquq xüsusi olaraq, ayrıca hüquq normaları nəzərdə tutur ki, məhz həmin normaların sistemi yarım sahə kimi beynəlxalq iqtisadi hüququ əmələ gətirir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn beynəlxalq hüququn yarım sahəsi kimi sayılması üçün tələb edilən əsas və başlıca şərt bundan ibarətdir ki, onun ayrıca olaraq, öz nizamlaşma predmeti – tənzimlədiyi ictimai münasibətlər olmalıdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, belə münasibətlər vardır. Məlum məsələdir ki, beynəlxalq həyatda dövlətlə-

rarası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər mövcuddur və həmin münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüququn predmetini təşkil edir.

§ 2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri anlayışı

Beynəlxalq iqtisadi hüququn nizamasalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər – beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, məlum olduğu kimi, müvafiq subyektlər arasında əmələ gəlir; onlara beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri deyilir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri dedikdə beynəlxalq iqtisadi hüquq münasibətlərinin iştirakçıları başa düşülür.

Yalnız beynəlxalq hüquq subyektiyyəinə malik olan şəxslər beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti kimi tanına bilər. Beynəlxalq hüququn subyektiyyəini dedikdə isə hakimiyyət xarakterli dövlətlərərası beynəlxalq hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti və imkanı başa düşülür.

Beynəlxalq hüquq subyektiyyəinə yalnız dövlətlər və hökumətlərərası (dövlətlərərası) beynəlxalq təşkilatlar malikdirlər. Buna görə də ancaq onlar beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti ola bilər. Odur ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətlər;
- hökumətlərərası (dövlətlərərası) beynəlxalq təşkilatlar.

Dövlət beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas subyekti kimi

Dövlət beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas və başlıca subyekti sayılır. Ona görə ki, beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hakimiyyət xarakterli əlaqələndir.

Dövlət isə hakimiyyət daşıyıcısıdır. Başqa sözlə desək, dövlət hakimiyyət səlahiyyəti və funksiyası olan subyektdir. Buna görə də o, hakimiyyət xarakterli beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə subyekti qismində çıxış edə bilər.

Dövlət subyekti qismində beynəlxalq iqtisadi hüquqi münasibətlərin bu və ya digər növündə iştirak edə bilər. Dövlət subyekti rolunda beynəlxalq ticarət, investisiya, kredit münasibətlərində daha tez-tez hallarda çıxış edir. Bu kimi münasibətlərin iştirakçısı olarkən dövlət immunitet hüququndan istifadə edir. Immunitet beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti kimi dövlətin hüquqi vəziyyətini xarakterizə edən əsas əlamətdir.

Dövlət immuniteti dedikdə dövlətə verilən elə bir hüquq başa düşülür ki, bu hüquqa görə o, hər hansı xarici dövlətin hakimiyyət xarakterli hərəkətinə tabe olmur. Başqa sözlə, əgər dövlət xarici dövlət qarşısında öhdəliyini (hər şeydən əvvəl, beynəlxalq müqavilədən irəli gələn öhdəliyini) yerinə yetirməzsə, xarici dövlət həmin dövlətə cavabdeh qismində öz məhkəməsinə cəlb edə bilməz (yeni məhkəməyə verə bilməz), onun əmlakı üzərində həbs qoya bilməz, onun barəsində çıxarılmış məhkəmə qərarını icra edə bilməz və s. Məsələn, dövlət xarici dövlətdən aldığı krediti qaytarmadıqda xarici dövlət onu cavabdeh qismində öz məhkəməsinə cəlb edə bilməz. Ona görə ki, həmin dövlət immunitet hüququna malikdir. Lakin əgər dövlət razı olarsa, xarici dövlət onu öz məhkəməsinə verə və onun barəsində digər hərəkətlər edə bilər (məsələn, əmlakı üzərinə həbs qoya bilər və s.); bu zaman dövlət immunitet hüququndan könüllü surətdə imtina edərək ondan istifadə etmir. Məsələn, yuxarıdakı misalda krediti qaytarmayan dövlət mübahisəli məsələni həll etmək üçün razılıq verə bilər ki, xarici dövlət öz məhkəməsində onun barəsində mülki iddia qaldırsın.

Immunitətdən nəinki dövlətin özü, həmçinin onun orqanları və mülkiyyəti (əmlakı) istifadə edə bilər. Məsələn, dövlətin xaricdəki diplomatik nümayəndəlikləri (səfirliklər, konsulluqlar və s.) immunitet hüququna malikdirlər. Bu kimi immunitet diplomatik immunitet adlanır. Diplomatik immunitet isə dövlət immunitetinin tərkib hissəsidir. Diplomatik immunitətdən həm də dövlətlər arasında diplomatik əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan müvafiq şəxslər istifadə edirlər. Məqsəd bu əlaqələrin maneəsiz olaraq həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Dövlət mülkiyyətinin (əmlakının) immuniteti dövlət immunitetinin növlərindən biri olub, onun vacib tərkib hissəsi sayılır. Bu növ immunitətdən diplomatik əlaqələrdə istifadə olunan dövlət əmlakı (məsələn, səfirliyin binası və sair əmlak), habelə hərbi dövlət gəmiləri istifadə edə bilər.

**Hökumətlərarası
beynəlxalq təşkilatlar**

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri sırasına həm də beynəlxalq təşkilatlar aiddir. Elə buradaca dərhal göstərməliyik ki, beynəlxalq təşkilatların hamısı beynəlxalq hüququn subyektii ola bilməz. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatlar iki cür olur:

- qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar;

- hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hüquq subyektliyi yoxdur. Bu səbəbdən onlar beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektini kimi tanınmırlar.

Hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdirlər və bu səbəbdən onlar beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektini sayılırlar. Belə ki, həmin təşkilatların üzvləri, əsasən və başlıca olaraq, ayrı-ayrı dövlətlərdən ibarətdir. Üzv olmaqla həmin dövlətlər öz hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsini hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlara verir. Onlar hakimiyyət səlahiyyətlərini üzv-dövlətlərin həm ərazisinə, həm də əhalisinə münasibətdə həyata keçirirlər. Buna görə də onlar, **məhdud da olsa, beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olurlar**. Başqa sözlə, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquqi vəziyyəti məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyi ilə xarakterizə olunur. Bu cəhəti ilə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektliyi dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyektliyindən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, dövlət universal (qeyri-məhdud) beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdir.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar da immunitet hüququna malikdir. Belə beynəlxalq təşkilatlar immunitet hüququ ilə ona görə təmin olunurlar ki, öz nizamnamə funksiyalarını və səlahiyyətlərini maneəsiz olaraq həyata keçirə bilsinlər. Buna görə də onların immuniteti **funksional immunitet** hesab olunur.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların immunitet hüququna malik olmasının səbəbi bundan ibarətdir ki, onların üzvləri dövlətlərdir. Məlum məsələdir ki, üzvləri immunitet hüquqlu dövlətlərdən ibarət olan beynəlxalq təşkilatlar da belə hüquqdan istifadə etməlidir.

Beynəlxalq təşkilatları müxtəlif əsaslara görə təsnif etmək mümkündür. Onlar **tərkib kimi əsasa** görə iki növə bölünür:

- hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar.
- qeyri-hökumət (qeyri-dövlət) beynəlxalq təşkilatlar.

Bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvləri dövlətdən ibarətdir. Qeyri-hökumət (qeyri-dövlət) beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə, onları ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və ya hüquqi şəxsləri təsis edirlər (onlar barədə bir az sonra söhbət açılacaqdır). Hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlara Birləşmiş Millətlər Təşkilatını (BMT), Müstəqil

Dövlətlər Birliyini (MDB), Beynəlxalq Valyuta Fondunu (BVF) və digərlerini, qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlara isə Beynəlxalq Ticarət Palatasını (BTP), Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasını (BHNA – İATA) və başqalarını misal göstərmək olar.

İştirakçıların tərkibi kimi əsasə görə beynəlxalq təşkilatların iki növü fərqləndirilir:

- universal beynəlxalq təşkilatlar;
- regional beynəlxalq təşkilatlar.

Universal beynəlxalq təşkilatlar odur ki, dünya dövlətlərinin əksəriyyəti bu təşkilatların üzvüdür. Başqa sözlə, əgər dünya dövlətlərinin çoxu üzv qismində beynəlxalq təşkilatda iştirak edərlərsə, o, universal beynəlxalq təşkilat sayılır. Məsələn, BMT, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) və s. universal beynəlxalq təşkilatlar sırasına aiddir.

Əgər beynəlxalq təşkilatın üzvləri müəyyən bir bölgənin dövlətlərindən ibarət olarsa, ona **regional beynəlxalq təşkilatlar** deyilir. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı özündə, əsasən, Qərbi Avropa dövlətlərini birləşdirir. MDB keçmiş ŞSR-in tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalardan ibarətdir.

Hansı funksiyanı yerinə yetirməsi kimi əsasə görə beynəlxalq təşkilatların aşağıdakı növləri vardır:

- beynəlxalq siyasi təşkilatlar;
- beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar;
- beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları;
- beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları;
- beynəlxalq humanitar təşkilatlar;
- beynəlxalq nəqliyyat təşkilatları və s.

Beynəlxalq siyasi təşkilatların əsas funksiyası siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməkdən ibarətdir. **Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar** odur ki, onların fəaliyyət predmeti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən ibarətdir. Məsələn, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və s. buna misaldır. **Beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları** valyuta-maliyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək funksiyasını yerinə yetirir (məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.). **Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının səlahiyyətinə** maliyyə-kredit sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək daxildir (məsələn, Ümumdünya Bankı və s.). **Beynəlxalq humanitar təşkilatlar** humanitar sahədə beynəlxalq

əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir və s. **Beynəlxalq nəqliyyat təşkilatlarının** fəaliyyət predmetini nəqliyyat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək təşkil edir. Məsələn, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT – İKAO) və s.

Elə beynəlxalq təşkilatlar vardır ki, onlar universal funksiya yerinə yetirirlər; bu təşkilatların fəaliyyət predmeti ayrı-ayrı, müxtəlif sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməkdən ibarətdir. (məsələn, BMT və s.). BMT-nin funksiyasına həm siyasi, həm iqtisadi, həm humanitar, həm də digər sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək daxildir.

**Birləşmiş Millətlər
Təşkilatı (BMT)**

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas subyektlərindən biridir.

Belə ki, BMT çərçivəsində universal səviyədə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq həyata keçirilir. Onu «xalis» və «təmiz» beynəlxalq iqtisadi təşkilat, başqa sözlə, yalnız beynəlxalq iqtisadi məsələlərlə məşğul olan qurum hesab etmək olmaz. Məlum olduğu kimi, BMT sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış universal beynəlxalq təşkilatdır. O, həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində universal səlahiyyətə malikdir. Təsədüfi deyildir ki, beynəlxalq iqtisadi problemləri həll etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək BMT-nin əsas nizamnamə məqsədlərindən biridir.

Baş Məclis BMT-nin əsas orqanlarından biridir; burada BMT üzvü olan dövlətlərin hamısı təmsil olunurlar. Baş Məclisin həyata keçirdiyi fəaliyyət məzmunca kifayət dərəcədə geniş olub, çoxaspektlidir; beynəlxalq iqtisadi məsələlər onun fəaliyyətində başlıca yer tutur.

BMT sosial, siyasi və mədəni sahələrdən başqa, həm də, eyni zamanda, iqtisadi sferada dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə edir və bu barədə müvafiq qətnamə qəbul edir. Təsədüfü deyil ki, Baş Məclis tərəfindən beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllinin tənzimlənməsinə həsr edilən çoxsaylı qətnamələr qəbul edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Baş Məclisin qəbul etdiyi qətnamələr məcburi deyil, tövsiyə xarakteri daşıyır.

İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS) BMT-nin iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən başlıca orqanlarından biridir. BMT-nin Nizamnaməsinin X fəslində bu orqanın səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Onun əsas işi iqtisadi sahədə əməkdaşlığı həyata keçirməkdən

və iqtisadi problemləri həll etməkdən ibarətdir.

EKOSOS BMT-nin beş regional komissiyasını yaratmışdır ki, həmin strukturlar ayrı-ayrı bölgələrdə iqtisadi əməkdaşlığı həyata keçirirlər:

- **EEK** (Avropa İqtisadi Komissiyası);
- **ESKATO** (Asiya və Sakit okean İqtisadi Komissiyası);
- **EKA** (Afrika İqtisadi Komissiyası);
- **EKZA** (Qərbi Asiya İqtisadi Komissiyası);
- **EKLAK** (Latin Amerikasası və Karib hövzəsi İqtisadi Komissiyası).

Göstərilən hər bir Komissiyanın fəaliyyətinin məqsəd və funksiyaları bunlardan ibarətdir: region dövlətlərinin iqtisadi inkişafına kömək etmək; region dövlətlərinin həyat səviyyəsinin artırılmasına yardım etmək; üzv dövlətlər, habelə üzv dövlətlərlə digər ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsir göstərmək.

YUNKTAD (Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı) BMT-nin iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində əsas orqanlarından biri sayılır. 1964-cü ildə yaradılan bu təşkilatda BMT üzvü olan bütün dövlətlərin hamısı iştirak edir. Beynəlxalq ticarətin inkişafına təsir göstərmək YUNKTAD-ın əsas funksiyalarından biri sayılır.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti kimi BMT-ni xarakterizə edərkən **Təhlükəsizlik Şurasının** fəaliyyətinə də toxunmaq lazımdır. Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin əsas orqanlarından biri sayılır. BMT-nin nizamnaməsində göstərilir ki, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün birbaşa məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin normal inkişafının vacib şərti sayılır. Bundan əlavə, Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizliyi pozan iqtisadi xarakterli mənfi hallarla (qanunsuz silah alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz ticarəti, çirkli pulların yuyulması və digər hallarla) mübarizə aparmaq səlahiyyətinə malikdir. Təhlükəsizlik Şurası həm də sülh və təhlükəsizliyin pozulmasını aradan qaldırmaq üçün ayrı-ayrı dövlətlərə embarqo, ticarət blokadası və iqtisadi xarakterli digər sanksiyalar tətbiq edə bilər.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT)

Ümumdünya Ticarət təşkilatı (ÜTT) beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı BMT çərçivəsindən kənarında həyata keçirən təşkilatdır.

O, xüsusi olaraq, iqtisadi-ticarət məsələləri ilə məşğul olduğuna görə beynəlxalq iqtisadi təşkilat (və yaxud beynəlxalq ticarət təş-

kilatı) hesab edilir.

ÜTT 15 aprel 1994-cü il tarixli Mərakeş Sazişi (ÜTT-nin təsis edilməsi barədə Saziş) əsasında yaradılmış, 1995-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 150-dən çox dövlət onun üzvüdür. ÜTT özündə, praktiki olaraq, dünyanın əsas ticarət dövlətlərini birləşdirir. Azərbaycan Respublikası hələ ki onun üzvü deyildir. Azərbaycanın ona daxil olması üçün hal-hazırda danışıqlar gedir.

ÜTT-nin əsas məqsədi ədalətli rəqabət əsasında çoxtərəfli və açıq ticarət münasibətləri yaratmaqdan, bu münasibətləri təmin etməkdən ibarətdir. Hal-hazırda o, dünya miqyasında beynəlxalq ticarətin şərtlərini, prinsiplərini və normalarını işləyib hazırlayan yeganə real mərkəzdir.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Ümumdünya Bankı)

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına **Ümumdünya Bankı** da deyilir; o, BMT-nin 1944-cü ildə Bretton-Vudsda (ABŞ-da) keçirilən beynəlxalq

valyuta-maliyyə konfransında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə eyni vaxtda yaradılmışdır.

Ümumdünya Bankı öz xarakterinə görə beynəlxalq iqtisadi təşkilat olub, beynəlxalq maliyyə –valyuta münasibətlərinin xüsusi sahəsi üzrə yaradılmışdır; hüquqi vəziyyətinə görə o, **beynəlxalq hökumətlərarası maliyyə təşkilatı** hesab olunur. Ümumdünya Bankı BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarından biri kimi tanınır.

Ümumdünya Bankının üzvü olan ölkələrin sayı 190-dan artıqdır. Azərbaycan Respublikası da Ümumdünya Bankının üzvüdür və onun göstərdiyi maliyyə yardımından fəal surətdə istifadə edir.

Ümumdünya Bankının əsas məqsədi kreditlər vermək və maliyyə yardımı göstərməklə üzv – ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına dəstək verməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti sayılır. O, **beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar** sırasına aid edilir.

1944-cü ildə BMT-nin Bretton-Vudsda keçirilən beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransında yaradılan Fond 1947-ci ilin mart ayından fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. BVF beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatıdır. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı statusuna malikdir.

Hal-hazırda 190 dövlət BVF-nin üzvüdür. Azərbaycan Res-

publikası da BVF-nin iştirakçısıdır. Fondun xətti ilə ölkəmizə lazımcınca maliyyə yardımı göstərilmişdir.

Valyutanın sabitliyini qorumaq, üzv-dövlətlər arasında valyuta münasibətlərini qaydaya salmaq, milli valyutaların devalvasiyasına yol verməmək, beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olan valyuta məhdudiyyətlərini aradan götürmək və digər yollarla beynəlxalq ticarətin və valyuta əməkdaşlığının inkişafına yardım etmək BVF-nin əsas məqsədi sayılır. BVF üzv dövlətlərə qısa və orta müddətli kreditlər verir.

Avropa İttifaqı Avropa İttifaqının (Aİ) yaradılması barədə müqavilə 1992-ci ilin fevral ayında Maastrix şəhərində (Hollandiya) imzalanmışdır. Həmin müqavilə Avropa İttifaqının yaradılması barədə **Maastrix müqaviləsi** kimi tanınır.

Avropa İttifaqının tərkibinə üç təşkilat daxildir:

- Avropa İqtisadi Birliyi və yaxud Avropa Birliyi (bu Birliyin yaradılması barədə 1957-ci ildə Romada müqavilə imzalanmışdır);
- Avropa Kömür və Polad Birliyi (Birlik 1951-ci ildə Paris şəhərində imzalanmış beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmışdır);
- Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyi (Birliyin yaradılması barədə 1957-ci ildə Romada beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır).

Avropa İttifaqı məhz göstərdiyimiz üç təşkilatın birləşməsi əsasında yaradılmışdır; onun 27 üzvü vardır (Almaniya, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, Danimarka, Avstriya, Finlandiya, İsveç, İrlandiya, Böyük Britaniya, Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Kipr, Rumıniya, Bolqarıstan).

Avropa İttifaqı çərçivəsində üzv - dövlətlərin **İqtisadi və Valyuta İttifaqı** yaradılmışdır ki, həmin İttifaq ümumi valyuta - maliyyə sisteminə və vahid valyuta olan avroya əsaslanır. **Avro** dövlətlərarası maliyyə əməliyyatları aparmaq üçün 1999-cu ilin yanvar ayının 1-dən dövriyyəyə buraxılmışdır.

Avropa İttifaqı çərçivəsində həm də, eyni zamanda, **Gömrük İttifaqı** formalaşmışdır. Avropa İttifaqının vahid gömrük tarifi tətbiq olunur. Bunların əsasında Avropa İttifaqının vahid xarici ticarət siyasəti həyata keçirilir. Ticarət məhdudiyyətləri aradan götürülmüşdür; sərbəst ticarət rejimi tətbiq edilir. Avropa İttifaqı daxilində işçi qüvvəsi və kapital sərbəst hərəkət edir; vahid iqtisadi

məkan yaradılmışdır. Xüsusi xarakterli hüquq sistemi formalaşır və inkişaf edir ki, ona **Avropa hüququ** deyilir; **Avropa Məhkəməsi** fəaliyyət göstərir. Vahid vətəndaşlığın qəbul edilməsi məsələsi nəzərdən keçirilir; Avropa İttifaqının vahid Konstitusiyası hazırlanır.

Qeyd etməliyik ki, dövlətlərin xüsusi növ birliyi və intiqrasiya mexanizmi olan Avropa İttifaqı hüquqi cəhətdən beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə (subyektiyinə) malik deyil. Beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə, başqa sözlə, beynəlxalq hüquq subyektiyinə Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olan üç təşkilat malikdir. Həmin təşkilatlar adından çoxlu sayda beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır.

Beləliklə, Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi yoxdur; onun tərkib hissələri olan üç təşkilatın isə beynəlxalq hüquq subyektiyi vardır.

Əvvəllər Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi-ticarət sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. Başqa sözlə, əvvəldən və başlanğıcdan Avropa İttifaqı iqtisadi-ticarət xarakterli məqsəd güdmüşdür. Sonradan o, ümumi iqtisadi və siyasi ittifaqa çevrildi.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)

MDB çərçivəsində regional səviyyədə iqtisadi əməkdaşlıq həyata keçirilir. O, 8 dekabr 1991-ci il tarixdə imtazanmış Minsk sazişi, habelə 21 dekabr 1991-ci ildə qəbul olunmuş Almaata Bəyannaməsi və Protokolu əsasında yaradılmışdır.

MDB üzvü 12 dövlətdən ibarətdir (Azərbaycan, Ermənistan, Belarusiya, Rusiya, Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Tacikistan, Qırğıstan). Məlum Abxaziya və Osetiya hadisələri ilə əlaqədar olaraq, Gürcüstan MDB təşkilatından çıxmasını bəyan etmişdir (avqust 2008-ci il).

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində MDB öz beynəlxalq – hüquqi statusuna görə **beynəlxalq dövlətlərarası regional təşkilat** kimi xarakterizə olunur. Buna görə də onun **məhdud (funksional) beynəlxalq hüquq subyektiyi** vardır. Odur ki, MDB beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti sayılır; həm də ona görə ki, iqtisadi əməkdaşlıq onun əsas məqsəd və funksiyası sayılır.

MDB çərçivəsində əməkdaşlıq konkret məsələlər üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər əsasında həyata keçirilir ki, onların sayı kifayət dərəcədə çoxdur. Çoxtərəfli sazişlərdə MDB üzvü olan müxtəlif ölkələr iştirak edir:

- Avrasiya Kömür və Metal Birliyinin yaradılması haqqında

Saziş (1995-ci il);

- İqtisadi İttifaqın yaradılması barədə Müqavilə (1993-cü il);
- Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında Saziş (1994-cü il);
- Dövlətlərarası İqtisadi Komitənin yaradılması haqqında Saziş (1994-cü il);
- Gömrük İttifaqı haqqında Saziş (1995-ci il);
- Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması barədə Müqavilə (2000-ci il);
- Vahid iqtisadi məkanın yaradılması haqqında Saziş (2003-cü il) və s.

MDB-nin fəaliyyətinin hüquqi əsasını onun 21 yanvar 1993-cü ildə qəbul olunmuş nizamnaməsi təşkil edir. Nizamnamənin V fəslə iqtisadi-sosial əməkdaşlığa həsr olunmuşdur. Burada MDB çərçivəsində vahid iqtisadi məkanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

**GUAM – Demokratiya
və İqtisadi İnkişaf
Naminə Təşkilat**

GUAM iqtisadi xarakterli subregional birlikdir. Bu qurum 1997-ci ildə, ilkin olaraq, MDB üzvü olan 4 ölkə (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) arasında yaradılmış, 1999-cü ildə Özbəkistan quruma daxil olmuş (GU-ÖAM) və sonradan 2002-ci ildə bu ölkə qurumda öz fəaliyyətini dayandıraraq 2005-ci ildə təşkilatdan çıxmışdır. 2006-cı ildə keçirilmiş Zirvə Toplantısında (Kiyev ş.) GUAM – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilatın nizamnaməsi imzalanmışdır.

GUAM Xəzər dənizinin neftini istismar etmək və enerji daşıyıcılarını Rusiyanın iştirakı olmadan dünya bazarına çıxarmaq üçün boru kəməri şəbəkəsi yaratmaq məqsədilə təsis olunmuşdur; o, əsasən və başlıca olaraq, iqtisadi əməkdaşlığı həyata keçirmək funksiyasını yerinə yetirir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, GUAM-in son zamanlar hərbi-siyasi quruma çevrilməsi müşahidə olunur.

**Avropa Təhlükəsizlik
və Əməkdaşlıq
Təşkilatı (ATƏT)**

ATƏT-in yaranmasının əsasında Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) və bu toplantıda qəbul olunan Yekun Aktı durur. Məlum olduğu kimi, ATƏM 1975-ci ildə Helsinkidə 33 Avropa dövlətinin, həmçinin ABŞ və Kanadanın dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilmişdir. 1994-cü ildə Budapeşt Zirvə Toplantısında Helsinki

prosesinin inkişafının nəticəsi olaraq, ATƏM ATƏT-ə çevrildi. Bununla da ATƏT yaradıldı.

ATƏT beynəlxalq **regional hökumətlərarası təşkilatdır**: onun əsas məqsədlərindən biri iştirakçı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına yardım etməkdən ibarətdir. **İqtisadi Forum** ATƏT-in orqanlarından biridir; burada iqtisadi problemlər, iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

Məlum olduğu kimi, ikinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın sosial-iqtisadi həyatı son dərəcə ağırlaşmış və çətinləşmişdi.

Dağıdılmış Qərbi Avtopanı ABŞ-ın köməyi ilə bərpa etmək, mümkün sosial partlayışların qarşısını almaq, xarabalığı və bərhad vəziyyəti aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatı bazar təsərrüfatı modeli əsasında inkişaf etdirmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Marşalın təşəbbüsü ilə xüsusi tədbirlər sistemi hazırlandı ki, həmin sistem tarixdə «**Marşal planı**» kimi tanınır. Marşal planının əsasında Qərbi Avropa ölkələrinə ABŞ-ın yardım etməsi dayanırdı. Həmin planı həyata keçirmək üçün 1948-ci ildə **Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı** yaradıldı. 1960-cı ildən həmin qurum İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı adlanır.

Təşkilatın üzvləri 30 dövlətdən ibarətdir; burada, əsasən, yüksək inkişaf səviyyəli sənaye dövlətləri iştirak edir. O, **regional beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat** sayılır. Üzv dövlətlər tərəfindən ümumi iqtisadi-ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin olunması, dünya iqtisadi mübadiləsinin inkişafına yardım edilməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək göstərilməsi siyasətinin əlaqələndirilməsi Təşkilatın məqsədini təşkil edir.

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)

Təşkilat 1960-cı ildə 7 Avropa ölkəsi tərəfindən Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır; məqsəd üzv dövlətlər

arasında azad ticarəti təmin etməkdən ibarət olmuşdur. 1966-cı ildə üzv dövlətlər arasında kəmiyyət məhdudiyəti və rüsum olmadan azad ticarət zonası yaradılmışdır.

AATA beynəlxalq iqtisadi təşkilatdır. Onun çərçivəsində regional səviyyədə dövlətlərarası iqtisadi-ticarət əməkdaşlığı həyata keçirilir. AATA beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olduğundan beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdir.

Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası (NAFTA)

NAFTA beynəlxalq hökumətlərərsı təşkilatdır. 1992-ci ildə yaradılan təşkilatın 3 üzvü vardır. Bunlara aşağıda göstərilən dövlətlər aiddir: ABŞ, Kanada, Meksika. Onun əsas məqsədi üzv dövlətlər arasında sərbəst ticarət münasibətlərini təmin etməkdən ibarətdir.

Ümumi Cənub Bazarı (MERKOSUL)

MERKOSUL tərkibcə dörd dövlətdən ibarətdir: Argentina, Braziliya, Paraqvay, Uruqvay. Təşkilatın əsas məqsədi dörd dövlət arasında ümumi bazar və gömrük ittifaqı yaratmaqdan ibarətdir.

MERKOSUL beynəlxalq regional hökumətlərərsı təşkilat olub, beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdir.

And Qrupu

And Qrupuna aşağıdakı dövlətlər daxildir: Boliviya, Kolumbiya, Peru, Ekvador, Venesuela. Qrupun üzvü olan dövlətlər arasında azad ticarət zonası, ümumi bazar və gömrük ittifaqı yaradılmışdır.

Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN)

ASEAN iqtisadi-siyasi əməkdaşlıq təşkilatıdır; onun tərkibinə Bruney, İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand, Filippin, Laos, Kamboca, Vyetnam və Myanma daxildir.

Təşkilat çərçivəsində azad ticarət zonası yaradılması, ümumi güzəştli gömrük tarifi müəyyən olunması və ümumi Asiya valyutasının dövriyyəyə buraxılması nəzərdə tutulur.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

Təşkilat iqtisadi əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün yaradılmışdır. Buraya daxildir: Azərbaycan, Əfqanıstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Özbəkistan.

Təşkilat dövlətlərərsı regional beynəlxalq təşkilatdır; o, öz xarakterinə görə beynəlxalq iqtisadi təşkilat sayılır.

§ 3. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti sayılmayan qurumlar

Qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar

Elə qurumlar vardır ki, onlar beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərdiklərinə görə beynəlxalq təsisat anlayışına aid olunurlar. Beynəlxalq təsisat dedikdə iki və daha artıq dövlətin və ya onların fiziki və yaxud hüquqi şəxslərinin yaratdıqları birlik başa düşülür. Hökumətlərərsı beynəlxalq təşkilatdan başqa, beynəl-

xalq təsisat anlayışına həm də aşağıdakılar aid edilir:

- qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar;
- paratəşkilatlar;
- beynəlxalq konfrans.

Hökumətlərarası (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatlardan başqa, beynəlxalq təsisat anlayışına daxil olan qurumlardan heç birinin beynəlxalq hüquq subyektliyi yoxdur. Buna görə də onlar beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektli sayılmır.

Qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq təsisatlardan biridir; bu təşkilatlar hər hansı sahədə qeyri-kommersiya xarakterli beynəlxalq fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və ya hüquqi şəxsləri tərəfindən yaradılır. Qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər sahə, o cümlədən ayrı-ayrı iqtisadi sahələr üzrə yaradıla bilər. Əgər onlar iqtisadi sahələr üzrə təsis edilərsə, onlara **qeyri-hökumət beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar** deyilir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası (BTP) ən geniş tanınan qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlardan biridir. 1919-cu ildə yaradılmış bu qurum beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində universal əhəmiyyətə malikdir.

BTP ayrı-ayrı ölkələrin milli ticarət-sənaye palatalarını, sahibkarlıq birliklərini və təsərrüfat şirkətlərini birləşdirir. Buna görə də o, dövlətlərarası deyil, qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilat sayılır.

BTP-nin məqsədi bunlardan ibarətdir: beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına kömək etmək; beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına mane olan halları aradan qaldırmaq; beynəlxalq səviyyədə işgüzar əlaqələri möhkəmləndirmək və s.

Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsi BTP-nin vacib orqanı sayılır. 1923-cü ildə yaradılan məhkəmə beynəlxalq kommersiya mübahisələrinə baxır.

Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (BHNA – IATA) qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlarından biridir; o, hava nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən iqtisadi xarakterli beynəlxalq təşkilatdır. 1945-ci ildə yaradılmış bu təşkilat özündə ayrı-ayrı ölkələrin aviaşirkətlərini birləşdirir.

IATA-nın məqsədi bunlardan ibarətdir: müntəzəm və iqtisadi cəhətdən sərfəli olan hava nəqliyyatının inkişafına yardım etmək; müxtəlif ölkələrin aviaşirkətləri arasında əməkdaşlığın inkişafını təmin etmək; aviaşirkətlərin kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi nə-

ticələrinin yaxşılaşdırılmasına yönələn tədbirlər görmək.

Beynəlxalq paratəşkilatlar

Beynəlxalq paratəşkilatlar beynəlxalq təsisat anlayışına aid olunan qurumlardan biridir. Beynəlxalq təşkilatlara oxşadıqlarına və bənzədiklərinə görə onlara paratəşkilatlar deyilir (yunanca «para» «oxşayan», «bənzəyən» deməkdir). Beynəlxalq təşkilatlar kimi paratəşkilatlar, birinci, ayrı-ayrı üzvlərdən ibarətdir; üzv rolunda həm dövlətlər, həm də ayrı-ayrı ölkələrin hüquqi şəxsləri çıxış edə bilərlər. Məsələn, Paris Klubunun üzvləri dövlətlərdən, London Klubunun üzvləri isə dövlətlərə kredit verən kommersiya banklarından ibarətdir; ikinci, paratəşkilatların fəaliyyəti və işi müntəzəm xarakter daşıyır; üçüncü, paratəşkilatların da bu və ya digər məsələləri müzakirə edib qərar qəbul etmək hüququ vardır.

Lakin beynəlxalq paratəşkilatlar beynəlxalq təşkilatlardan fərqli cəhətlərə malikdir: birinci, paratəşkilatların formal təşkilati strukturu yoxdur; ikinci, paratəşkilatlar təsis sənədi (nizamnamə) olmadan fəaliyyət göstərirlər; üçüncü, paratəşkilatlar beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malik deyil; dördüncü, paratəşkilatların qəbul etdikləri qərarların məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Paratəşkilatların iki növü fərqləndirilir:

- qeyri-hökumət beynəlxalq paratəşkilatlar;
- hökumətlərarası beynəlxalq paratəşkilatlar.

Qeyri-hökumət beynəlxalq paratəşkilatların tərkibi ayrı-ayrı ölkələrin hüquqi şəxslərindən ibarətdir; belə paratəşkilatların üzvü dövlət ola bilməz. Məsələn, yuxarıda adını çəkdiyimiz London Klubu ayrı-ayrı ölkələrin kommersiya banklarını birləşdirir.

Hökumətlərarası beynəlxalq paratəşkilatların tərkibinə ayrı-ayrı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar daxildir. «Böyük Səkkizlik» bu növ paratəşkilata misaldır. Hüquqşünas alimlərindən ukraynalı A.S.Şumilyova MDB-ni də hökumətlərarası paratəşkilat hesab edir.

«Böyük Səkkizlik»

Əvvəlcə 1975-ci ildə «Böyük Yeddilik» yarlanmışdır. Tərkibinə 1997-ci ildə Rusiyanı daxil etdikdən sonra «Böyük Yeddilik» «Böyük Səkkizlik» adlanır. Hal-hazırda «Böyük Səkkizlik» öz tərkibində Rusiyadan başqa, Qərb dünyasının 7 aparıcı dövlətini birləşdirir. Həmin dövlətlərə aiddir: Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, Almaniya, Fransa, Yaponiya. 1977-ci ildən başlayaraq Avropa İqtisadi Birliyi sözü gedən paratəşkilat çərçivəsində keçirilən iclasların rəsmi

iştirakçısıdır.

BMT çərçivəsindən kənarında beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsində «Böyük Səkkizlik» xüsusi rol oynayır. O, hər hansı ciddi beynəlxalq məsələnin (təhlükəsizlik, terrorizm, narkobiznes və digər məsələnin) həllində, o cümlədən qlobal və ya lokal əhəmiyyətli istənilən beynəlxalq iqtisadi problemin yoluna qoyulmasında universal səlahiyyətə malikdir. «Böyük Səkkizlik» çərçivəsində hər il keçirilən iqtisadi sammitlər beynəlxalq valyuta və kredit siyasətinin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi həyata aid olan məsələlər «Böyük Səkkizlik» paratəşkilatının iclaslarında müzakirə olunan vacib mövzulardan biridir; bu icaslarda ayrı-ayrı dövlətlərə iqtisadi maliyyə yardımı göstərilməsi, borclu olan dövlətlərin borcunun silinməsi və iqtisadi əhəmiyyətli digər məsələlər müzakirə edilir. Beynəlxalq həyatda, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında «Böyük Səkkizlik» qurumunun fəaliyyətinin qlobal əhəmiyyətə malik olması şəxsizdir. Lakin onun qərarlarının məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Beynəlxalq İqtisadi Konfrans

Beynəlxalq İqtisadi Konfrans paratəşkilat sayılır; o, həm də beynəlxalq müşavirə, forum, toplantı, görüş və s. adlana bilər.

Beynəlxalq iqtisadi konfrans dedikdə müəyyən bir iqtisadi məsələni müzakirə etmək üçün ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələrinin və onları təmsil edən şəxslərin iştirakı ilə keçirilən görüş başa düşülür; burada beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın bu və ya digər problemi müzakirə edilib həll olunur.

Beynəlxalq İqtisadi Konfransın olduğu yer daimi və həmişəlik xarakter daşımır; o, bu və ya digər yerdə, yəni ayrı-ayrı yerlərdə keçirilə bilər. Başqa sözlə, beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, Beynəlxalq İqtisadi Konfransın hüquqi ünvanı olmur.

Beynəlxalq İqtisadi Konfrans təsis sənədləri əsasında fəaliyyət göstərmir. Belə ki, onun hər hansı təsis sənədi olmur. Buna görə də Beynəlxalq Konfrans öz işi prosedurunu və qaydasını hər bir konkret halda özü müəyyənləşdirir. Həm də ona görə ki, Beynəlxalq Konfransın daimi işləyən və fəaliyyət göstərən orqanı yoxdur.

Beynəlxalq İqtisadi Konfransa misal olaraq BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransını (1964-cü il), Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsini (1975-ci il) və s. göstərmək olar.

§ 4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri

**Beynəlxalq
iqtisadi hüququn
mənbə növləri**

Beynəlxalq iqtisadi hüquq ayra-ayrı hüquq normalarından ibarətdir; həmin normalar bu və ya digər formada müxtəlif aktlar vasitəsilə ifadə oluna bilər. Belə ifadə formaları, faktiki olaraq, beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi adlanır.

lari, faktiki olaraq, beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi adlanır.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn üç mənbə növü vardır:

- beynəlxalq müqavilə;
- beynəlxalq hüquqi adətlər;
- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları.

**Beynəlxalq
müqavilə**

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbə növüdür. Dövlətlər arasında bağlanan, onlar üçün hüquq və vəzifələr yaradan

yazılı sənəd beynəlxalq müqavilə adlanır.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilə dedikdə, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq çoxtərəfli iqtisadi-ticarət müqavilələri başa düşülür. Buraya, ilk növbədə, Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş (1947-ci il) daxildir; bu Saziş 1994-cü ildə ona əlavələr və dəyişikliklər edilməklə yeni redaksiyada qəbul olunmuşdur.

Mərakeş Sazişlər Paketinə daxil olan sazişlər də çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi (ticarət) müqavilələr sırasına aid edilir; həmin sazişlər Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi bazasını təşkil edir, iştirakçı dövlətlər üçün Beynəlxalq Ticarət Məcəlləsi sayılır.

Beynəlxalq təşkilatların təsis sənədləri (nizamnamə, statut və s.) beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi hesab edilir; həmin sənədlər mahiyyətə beynəlxalq müqavilə hesab edilir və bu müqavilədə ifadə olunan normalar beynəlxalq iqtisadi hüquqa aid olur. Məsələn, BMT-nin Nizamnaməsi, MDB-nin Nizamnaməsi və s. təsis sənədi kimi beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyini təşkil edir. Bundan əlavə, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa İttifaqının, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının və digər qurumların yaradılması haqqında müvafiq sazişlər (təsis sənədləri) də beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi sayılır.

Beynəlxalq iqtisadi-ticarət müqavilələri həm də iki dövlət arasında bağlana bilər ki, onlara **ikitərəfli müqavilələr** deyilir. Bura-

ya daxildir: ticarət müqavilələri; iqtisadi-ticarət, sənaye və elmi-texniki əməkdaşlıq barədə sazişlər; kredit sazişləri; qarşılıqlı mal göndərilməsi barədə sazişlər; beynəlxalq valyuta hesablaşmaları haqqında sazişlər; investiyanın qorunması haqqında sazişlər; kli-rinq sazişləri (bu sazişlər dövlətlər arasında iqtisadi-ticarət əmə-liyyatlarının aparılması zamanı bankda hesablaşmanın nağdsız formada qarşılıqlı əvəzləşdirmə yolu ilə həyata keçirilməsini nə-zərdə tutur) və s.

Beynəlxalq hüquqi adətlər

Beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq iqtisadi münasibət-lərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Əgər bu münasibət-lər beynəlxalq müqavilələrin köməyi ilə tənzimlənməzse, onda beynəlxalq hü-quqi adətlərdən istifadə olunur. Məsələn, dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə xüsusi hüquq və üstünlük verilməsi beynəlxalq adətdir və o, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləməkdən ötrü tət-biq edilə bilər.

Beynəlxalq hüquqi adətlər dedikdə tədricən beynəlxalq praktikada yaranan, uzun müddət dövlətlərin hərəkətlərində tək-rarlanmaqla vərdişə çevrilən və onlar tərəfindən sanksiyalaşdırı-lan, yeni məcburi qüvvəsi olan hüquq norması kimi tanınan və müdafiə edilən davranış qaydaları başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq adətlər beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsiplərinin əsas mövcudolma formasıdır. Digər tərəf-dən, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq adətlərdən yaranmışdır və həmin adətlər bu prinsiplərin (məsə-lən, beynəlxalq müqaviləyə məcburi surətdə əməl olunması prin-sipi, dövlətlərin hüquq bərabərliyi prinsipi, dövlət suverenliyinə hörmət etmək prinsipi və s.) əsasında durur.

Beynəlxalq adətlərin beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi olması və tənzimləməkdən ötrü beynəlxalq iqtisadi münasibətlə-rə tətbiq edilməsi üçün onların dövlət tərəfindən sanksiyalaşdır-ması tələb olunur. **Beynəlxalq adətlərin sanksiyalaşdırılması** dedikdə dövlət tərəfindən onların məcburi hüquqi qüvvəsi olan hüquq norması kimi tanınması başa düşülür. Dövlətlər tərəfindən sanksiyalaşdırılmış beynəlxalq adətlər buna görə **beynəlxalq hü-quqi adətlər** adlanır. Məsələn, beynəlxalq adətlərin ikitərəfli bey-nəlxalq müqavilələrə, çoxtərəfli sənədlərə (misal üçün, BMT-nin Nizamnaməsinə, BMT-nin Beynəlxalq hüququn prinsipləri haq-qında Bəyannaməsinə, ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktına

və s.) daxil edilməsi onların dövlətlər tərəfindən sanksiyalaşdırılmasını ifadə edir.

**Hökumətlərarası
beynəlxalq təşkilat-
ların qərarları**

Beynəlxalq hüququn mənbələri sırasına, eyni zamanda, həm də hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları daxildir.

Belə ki, həm hökumətlərarası beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (məsələn, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və s.), həm də iqtisadi xarakterli beynəlxalq təşkilatların (belə təşkilatların yerinə yetirdiyi funksiyalara həm də iqtisadi funksiya daxildir, məsələn, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı və s.) beynəlxalq hüquqi normativ əhəmiyyətə malik olan qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti vardır; bu qərarlar üzv dövlət üçün məcburidir. Buna görə də onlar beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi sayılır.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları dedikdə onların peqlament, qətnamə, direktiv və digər formalarda qəbul etdikləri aktlar başa düşülür; bu aktlarda beynəlxalq iqtisadi hüquq normaları ifadə olunur; yalnız hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüquq normaları yaratmaq səlahiyyətinə malikdir. Qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatların isə belə səlahiyyəti yoxdur və buna görə də onların qəbul etdikləri qərarlar beynəlxalq hüquqi normativ əhəmiyyətə malik olmayaraq, beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbəyi kimi tanınmır.

§ 5. Beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi prinsipləri

**Beynəlxalq iqtisadi
hüququn xüsusi
prinsipləri**

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda istifadə edilən prinsipləri iki yerə bölmək olar:

- beynəlxalq hüququn prinsipləri;
- beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi

prinsipləri.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri dedikdə dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraqlarını, beynəlxalq hüququn məzmununu əks etdirən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan ümumiləşdirilmiş normalar başa düşülür. Bu prinsiplərdən elələri vardır ki, onlar beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı təmin etmək xüsusiyyətinə malikdir. Buna görə də həmin prinsiplər beynəlxalq iqtisadi hüquq üçün də əhəmiyyətlidir və burada tətbiq olunur. Belə prinsiplərə aiddir: güc tətbiq etməmək prinsipi; mübahisənin dinc

yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; əməkdaşlıq prinsipi; ərazi bütövlüyü prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda, əsasən və başlıca olaraq, onun öz xüsusi prinsipləri tətbiq edilir. **Beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi prinsipləri** dedikdə beynəlxalq iqtisadi hüququn mahiyyətini və məzmununu əks etdirən əsas normalar başa düşülür. Belə prinsiplərə aiddir:

- iqtisadi əməkdaşlıq prinsipi;
- təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi;
- iqtisadi diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi;
- qarşılıqlı fayda prinsipi;
- milli rejim prinsipi;
- ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipi;
- preferensial rejim və ya preferensiya prinsipi.

Iqtisadi əməkdaşlıq prinsipi

Iqtisadi əməkdaşlıq prinsipinə görə, hər bir dövlət başqa dövlətlərlə beynəlxalq iqtisadi-ticarət münasibətlərini sərbəst şəkildə inkişaf etdirə bilər; digər tərəfdən, dövlətlər qlobal xarakterli beynəlxalq iqtisadi məsələləri həll etmək üçün başqa dövlətlərlə əməkdaşlıq etməlidir.

Dövlət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə daxil olarkən qarşı tərəfə də dövləti müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan seçir, əməkdaşlığın forma və metodlarını sərbəst şəkildə müəyyənləşdirir; hər bir dövlət bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının, eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal beynəlxalq iqtisadi problemləri (məsələn, nəqliyyat təhlükəsizliyini təmin etmək, ətraf mühiti qorumaq, Dünya okeanı resurslarından istifadə etmək, iqtisadi inkişafa yardım göstərmək, beynəlxalq iqtisadi sistemi yenidən qurmaq və s.) yoluna qoymaq və həll etməkdən ötrü dövlətlərin üzərinə iqtisadi əməkdaşlıq etmək kimi məsuliyyətli vəzifə düşür.

Təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi

Təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipinə görə, hər bir dövlətin öz təbii ehtiyatlarına sərbəst şəkildə sahiblik etmək, sərəncam vermək və onlardan istifadə etmək hüququ vardır; dövlətlər öz iqtisadi fəaliyyətlərini müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan həyata keçirirlər.

Dövlət aparılan xarici iqtisadi əməliyyatlar (idxal-ixrac, valyuta və digər əməliyyatlar) üzərində nəzarəti həyata keçirir, təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarını müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın inkişaf metodlarını və xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkil formalarını təyin edir, öz ərazisində transmilli korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləyir, vurulmuş zərərin əvəzini ödəməklə xarici xüsusi mülkiyyəti milliləşdirir və digər hüquqlardan istifadə edir.

Iqtisadi diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi

Iqtisadi diskriminasiyaya yol verməmək prinsipinə görə, hər bir dövlətin üzərinə belə bir vəzifə düşür ki, o, ayrı-seçkilik və hüququ tapdalama yolu ilə digər dövlətin

iqtisadi vəziyyətini pisləşdirməməlidir. Əgər dövlət başqa bir dövlətin iqtisadi vəziyyətini (məsələn, ticarət, nəqliyyat, kredit və digər sahələrdə) pisləşdirən hər hansı hərəkət edərsə, bu, onun həmin dövlətə münasibətdə iqtisadi diskriminasiyaya yol verməsini ifadə edir. Məsələn, kredit alınmasında, ondan istifadə olunmasında və kreditin geri qaytarılmasında kredit alan başqa dövlətlərlə müqayisədə dövlətin vəziyyətini pisləşdirən şərtlərin müəyyən edilməsi kredit diskriminasiyası sayılır; kredit diskriminasiyası isə iqtisadi diskriminasiya hesab edilir.

Iqtisadi diskriminasiya iqtisadi məsələlərdə müəyyən bir dövlətin vəziyyətinin heç bir əsas olmadan pisləşdirilməsi, həmin dövlətin hüquqlarının tapdalanması və ona münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verilməsi deməkdir. Məsələn, müəyyən bir dövlət bütün ölkələrə kredit verdiyi halda, heç bir əsas olmadan, ədalətsiz şəkildə hər hansı dövlətə kredit vermir və ya yüksək faiz dərəcəsi müəyyənləşdirir.

Qarşılıqlı fayda prinsipi

Qarşılıqlı fayda prinsipi iki prinsipə six surətdə bağlıdır: dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi, dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlığı prinsipi.

Qarşılıqlı fayda prinsipi məhz bu iki prinsipdən irəli gəlir.

Qarşılıqlı fayda prinsipinə görə, dövlətlər arasındakı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qarşılıqlı surətdə faydalı olmalıdır; hər bir dövlət bu münasibətlərdən fayda əldə etməlidir; fayda isə həm maddi, həm də qeyri-maddi xarakterdə ola bilər. Fayda ədalətli şəkildə dövlətlər arasında bölüşdürülməlidir.

Milli rejim prinsipi

Milli rejim prinsipinə görə, xarici dövlət və ya xarici dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) başqa dövlətdə iqtisadi sahədə hüquqlardan hə-

min dövlət ilə (və ya onun şəxsləri ilə) bərabər surətdə istifadə edirlər. Bu prinsipin tətbiq edilməsi ya beynəlxalq sazişlərdə, ya da dövlətin daxili (milli) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmalıdır.

Milli rejim prinsipi tətbiq edilə bilər: mülkiyyət sahəsində, əqli mülkiyyət sahəsində, ticarət sahəsində, vergi sahəsində, investisiya sahəsində, nəqliyyat sahəsində, maliyyə-kredit sahəsində və s.

Milli rejim prinsipi diskriminasiya etməmək prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, milli rejim prinsipi həmin prinsipin realizə olunma forması və üsuludur.

Beynəlxalq iqtisadi münasiqətlərdə milli rejim prinsipinin rolu və əhəmiyyəti artır; bu prinsip, xüsusilə, beynəlxalq investisiya sahəsində vacibdir.

Ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipi

Ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipi dövlətlər arasında yaranan qarşılıqlı ticarət münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Təsadüf

deyil ki, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin 1-ci maddəsində həmin prinsip formulə edilmişdir. Dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması effektiv liberallaşdırma metodu olduğuna görə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində o, beynəlxalq iqtisadi hüququn başlıca və mərkəzi prinsipi kimi xarakterizə olunur.

Ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipinə görə, dövlət müvafiq sahədə tərəfdaş dövlət (və onun şəxsləri) üçün daha münasib (güzeştli) şərtlər müəyyənləşdirməlidir ki, həmin şərtlərdən istənilən üçüncü ölkə istifadə edə bilsin. Dövlət bu prinsipini o halda tətbiq edə bilər ki, bu və ya digər beynəlxalq müqavilədə ən əlverişli şərait yaratmaq haqqında şərt nəzərdə tutulsun.

Göstərilən prinsip müəyyən sahələrdə tətbiq edilə bilər: ticarət sahəsində, nəqliyyat tranziti sahəsində, ticarət gəmiçiliyi sahəsində, gömrük sahəsində və s.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı beynəlxalq müqavilələrin əksəriyyətində həmin prinsipin tətbiqi barədə müvafiq norma müəyyən edilmişdir.

Preferensiya prinsipi Preferensiya prinsipinə görə, bir dövlət digər dövlət üçün adi şərtlərə nisbətən güzeştli şərtlər, preferensiya (üstünlük, imtiyaz) müəyyənləşdirir.

Məsələn, müvafiq gömrük ittifaqının üzvü olan dövlətlər öz aralarında güzeştli tarif dərəcələri müəyyən edirlər. Başqa misalda, bir neçə dövlət gömrük rüsumu və kəmiyyət məhdudiyyəti olmadan

azad ticarət zonası yaradır. Dövlətlərin ümumi bazar yaratmaları da bu prinsipin ifadə formasıdır.

Əgər dövlətlər öz aralarında azad ticarət zonası, vahid gömrük ittifaqı və ümumi bazar yaradılması barədə razılığa gəlirlərsə, bu, preferensiya prinsipinin tətbiqini ifadə edir.

§ 6. Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu (tərkibi)

Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu dedikdə onu təşkil edən elementlər başa düşülür. Həmin elementlərə aşağıdakı-lar aiddir:

- beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq hüququ;
- beynəlxalq ticarət hüququ;
- beynəlxalq valyuta-maliyyə hüququ;
- beynəlxalq nəqliyyat hüququ;
- beynəlxalq investisiya hüququ;
- beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq hüququ Beynəlxalq iqtisadi hüququn elə normaları vardır ki, həmin normalar dövlətlər arasında beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində münasibətləri tənzim edir. Məhz həmin normaların sisteminə **beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq hüququ** deyilir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, hər şeydən əvvəl, **BMT sistemi çərçivəsində** həyata keçirilir. Özü gə bu sistem çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq **universal səviyyədə** realizə olunur.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın universal səviyyədə həyata keçirilməsində, ilk növbədə, **BMT-nin** özünün rolu qeyd edilməlidir. Belə ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi xarakterli beynəlxalq problemləri həll etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi BMT-nin məqsədlərindən biridir (BMT-nin Nizamnaməsinin 1-ci maddəsi). Digər tərəfdən, BMT-nin Nizamnaməsinin 9-cu fəslə beynəlxalq iqtisadi-sosial əməkdaşlığa həsr olunmuşdur.

BMT beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərini özünün müvafiq orqanları – Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi-Sosial Şura, YUNKTAD (Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı) kimi orqanları vasitəsilə həll edir.

BMT sistemində həm də **ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar** daxildir ki, onlar universal səviyyədə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın

həyata keçirilməsində vacib rol oynayırlar. Söhbət, ilk növbədə, BMT-nin Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Ümumdünya Bankı), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT – IMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT – ICAO) və Sənaye İnkişafı Təşkilatı (YUNIDO) kimi ixtisaslaşdırılmış təşkilatlardan gedir.

BMT sistemi çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq həm də **regional səviyyədə** həyata keçirilir. Belə ki, BMT-nin beş regional Komissiyası (EEK, ESKATO, EKA, EKZA, EKLAQ) beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı regional səviyyədə həyata keçirməklə məşğuldurlar.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq **BMT çərçivəsindən kənar** da realizə olunur. Belə ki, BMT sistemində aid olmayan elə təşkilatlar vardır ki, onlar beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı həyata keçirirlər. Söhbət, ilk növbədə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatından, Beynəlxalq Ticarət Palatasından, OPEK-dən (Neft İxrac Edən Ölkələrin Təşkilatından) və «Böyük Səkkizlik»dən gedir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq həm də BMT çərçivəsindən kənar da ayrı-ayrı **regionlar üzrə** həyata keçirilir. Belə forma və səviyyədə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın tənzimlənməsində Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı, GUAM, ATƏT, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası, NAFTA, MERKOSUL, AND Qrupu, ASEAN və digərləri vacib rol oynayırlar.

Beynəlxalq ticarət hüququ

Beynəlxalq ticarət hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir. Belə ki, ticarət sahəsində dövlətlər arasında müəyyən əlaqələr əmələ gəlir ki, həmin əlaqələrə dövlətlərarası beynəlxalq ticarət münasibətləri deyilir; bu münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi məhz beynəlxalq ticarət hüququ adlanır. Elə buradaca qeyd etməliyəm ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn elementlərindən biri olan **beynəlxalq ticarət hüququ** yalnız dövlətlərarası beynəlxalq ticarət münasibətlərini tənzim edir; bu münasibətlər ticarətlə bağlı olaraq yaranır.

Ticarət dedikdə təsərrüfat sahəsi başa düşülür ki, bu sahələrin istehsal dairəsindən istehlak dairəsinə hərəkətini təmin edir; buna görə də ticarət istehsalçıları və istehlakçıları arasında vasitə yaradan fəaliyyət növü hesab olunur. Onun daxili ticarət, xarici ticarət, beynəlxalq ticarət kimi növləri fərqləndirilir. **Daxili**

ticarət müəyyən bir ölkə ərazisində həyata keçirilən ticarətdir; o, topdansatış və pərakəndə satış ticarətindən ibarətdir. **Xarici ticarət** dedikdə, müəyyən bir dövlətin başqa ölkələrlə apardığı ticarət əməliyyatı başa düşülür ki, bu əməliyyat malların idxalından (import) və ixracından (eksport) ibarətdir. Bütün ölkələrin həyata keçirdikləri xarici ticarətin məcmusuna **beynəlxalq ticarət** deyilir.¹

Beynəlxalq ticarət – beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formasıdır. Təsadüfi deyil ki, dünya iqtisadi dövriyyəsinin həcmi- nin 80 %-i beynəlxalq ticarətin payına düşür. Beynəlxalq iqtisadi hüquq da məhz beynəlxalq ticarəti tənzimləmək məqsədinə xidmət edir.

Beynəlxalq ticarətin (ümumiyyətlə ticarətin) **predmetini** mal təşkil edir; **mal** dedikdə isə bazarda satılmaq üçün hazırlanan və istehsal olunan əmək məhsulu başa düşülür. Beynəlxalq ticarət hüququnun nizaməsalma predmetini məhz malların idxal və ixracı ilə bağlı olaraq yaranan dövlətlərarası beynəlxalq ticarət münasibətləri təşkil edir; bu zaman iki metoddan istifadə edilir: ikitərəfli tənzimləmə metodu, çöxtərəfli tənzimləmə metodu. Onlar **beynəlxalq ticarət hüququnun metodları** hesab olunur. Həmin metodların köməyi və vasitəsilə beynəlxalq iqtisadi hüquq dövlətlər arasında **beynəlxalq ticarət əməkdaşlığını** tənzim edir, bu tənzimləmənin beynəlxalq hüquqi formalarını müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində **çöxtərəfli beynəlxalq ticarət-iqtisadi müqavilələr** mühüm rol oynayır; bunlardan ən vacibi **Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdir (TTBS)**. 23 dövlət tərəfindən imzalanmış və mətni 1947-ci ildə hazırlanmış Baş Saziş 1 yanvar 1948-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Beynəlxalq ticarətin sonrakı inkişafı, əsasən və başlıca olaraq, həmin sazişin təsiri altında həyata keçirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, qüvvəyə mindiyi dövrdən başlayaraq XX əsrin axırlarına kimi Baş Saziş çöxtərəfli ticarət müqaviləsi funksiyasını yerinə yetirmişdir; 1995-ci ilə TTBS Ümumdünya Ticarət Təşkilatına çevrilərək, bu gün o, mahiyyətə, bir növ Beynəlxalq Ticarət Məcəlləsi kimi görünür.

Baş Sazişin məqsədi bundan ibarətdir: ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipinə uyğun gömrük tariflərini ardıcıl olaraq, qarşılıqlı

¹ Əfəndiyev O.F. Əliyev E.Ə. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. Lüğət-məlumat kitabı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005, s. 50-51.

və çoxtərəfli əsaslarla azaltmaq; idxalı (importu) gömrük tarifləri vasitəsilə tənzimləmək; idxalın kəmiyyət tənzimlənməsini (idxalın qeyri-tarif məhdudlaşdırılmasını, xüsusən də kəmiyyət məhdudlaşdırılmasını) aradan qaldırmaq.

Gömrük tariflərinin azaldılması məsələsinə vaxtaşırı çağırılan **tarif konfranslarında** baxılır; həmin konfrans **raund** adlanır. Ümumən 8 raund keçirilmişdir ki, həmin raundlarda Baş Saziş çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqları aparılmışdır.

Axıncı raund **Uruqvay raundu** adlanır (1986-1994-cü illərdə keçirilmişdir); bu raund Baş Saziş sisteminin köklü surətdə dəyişdirilməsinə və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına çevrilməsinə gətirib çıxartdı.

Uruqvay raundunun gedişində Baş Sazişin 1947-ci ildə hazırlanmış mətni yeni redaksiyada qəbul olundu. Baş Sazişin bütün maddələri, ona edilmiş əlavələr və dəyişikliklərlə birlikdə yeni mətnə daxil edildi. Hüquq ədəbiyyatında bu sənəd əvvəlki redaksiyada Baş Saziş – 47, yeni redaksiyada isə Baş Saziş – 94 adlanır. Hal-hazırda Baş Saziş – 94 qüvvədədir; o, tərkib hissəsi kimi Mərakeş Sazişlər Paketinə daxildir; həmin Paket isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi bazasını təşkil edir.

Baş Saziş – 94-də 148 (2003-cü il vəziyyətinə görə) dövlət iştirak edir; əsas ticarət dövlətləri onun iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası Baş Saziş – 94-də iştirak etmir .

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı dövlətlər arasında ticarət əməkdaşlığını tənzimləmənin əsas beynəlxalq hüquqi forması sayılır; bu qurum Uruqvay raundu nəticəsində yaranmışdır. 1994-cü il aprelin 15-də həmin raundun iştirakçısı olan 104 dövlət Mərakeş şəhərində **Ümumdünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi barədə Saziş** imzaladılar; bəzən onu Mərakeş Sazişi də adlandırırlar.

MDB üzvü olan ölkələrdən yalnız Gürcüstan, Moldova və Qırğızıstan Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvüdürlər; qalanları isə onun üzvü deyil.

Öz hüquqi statusuna görə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı **hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır**; çünki onun üzvləri 150 dövlətdən ibarətdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının **əsas məqsədi** ədalətli rəqabət əsasında çoxtərəfli və açıq ticarət münasibətlərinin yaradıl-

masından ibarətdir; bu məqsədə çatmaq üçün **gömrük rüsumlarının azaldılması** kimi üsuldən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Vahid beynəlxalq ticarət hüququ yaratmaq və bazar rəqabətinin vahid standartlarını hazırlamaq isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının **strateji məqsədi** sayılır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı öz fəaliyyətini aşağıdakı **prinsiplər** əsasında həyata keçirir:

- ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipi;
- milli rejim prinsipi;
- milli iqtisadiyyatın yalnız tarif metodları ilə müdafiə olunması prinsipi;
- ardıcıl surətdə tarif güzəştlərinin müəyyən edilməsi prinsipi;
- açıqlıq prinsipi (bu prinsipə görə, xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzim edən istənilən milli qanunvericilik və inzibati qaydalar dərc edilməli, hamının, o cümlədən xarici şəxslərin həmin qaydalarla tanış olmaları təmin edilməlidir).
- bağlılıq prinsipi (bu prinsipə görə, hər bir dövlətin müəyyənləşdirdiyi güzəşt onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində öz üzərinə götürdüyü öhdəliklə bağlı olmalıdır).

Beynəlxalq valyuta-maliyyə hüququ

Milli valyutaların beynəlxalq tədavulu (mübadiləsi), kredit verilməsi və beynəlxalq hesablaşmanın həyata keçirilməsi ilə

əlaqədar dövlətlər arasında müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir; həmin münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusuna **beynəlxalq valyuta-maliyyə hüququ** deyilir.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə hüququnun nizaməsalma predmetini üç növ münasibət təşkil edir:

- beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri;
- beynəlxalq kredit münasibətləri;
- beynəlxalq hesablaşma münasibətləri.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri valyuta və maliyyə məsələləri ilə bağlı olaraq, dövlətlər arasında, habelə dövlətlərlə beynəlxalq-maliyyə təşkilatları arasında yaranır; dövlətlərarası valyuta əməkdaşlığının həyata keçirilməsində bu münasibətlərin vacib rolu vardır. Belə əməkdaşlıq nəticəsində isə **valyuta-maliyyə sistemi** formalaşsa bilər. 1944-cü ildə Bretton-Vuds şəhərində (ABŞ) keçirilən beynəlxalq konfransda məhz belə sistem yaradıldı. Ona **Bretton-Vuds valyuta-maliyyə sistemi** deyilir.

Bretton-Vuds valyuta-maliyyə sistemi bazar iqtisadiyyatına

malik olan dövlətlərin dünyada ilk müasir, universal xarakterli çöxtərəfli valyuta-maliyyə sistemidir; bu sistem ABŞ-ın təşəbbüsü, Böyük Britaniyanın dəstəyi ilə yaradılmışdır.

Bretton-Vuds valyuta-maliyyə sistemi çərçivəsində münasibətləri tənzimləmək üçün iki beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat – BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatları təsis edildi:

- Beynəlxalq Valyuta Fondu;
- Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Ümumdünya Bankı).

Dünyanın, praktiki olaraq, bütün dövlətləri hər iki təşkilatda iştirak edirlər; 190 dövlət həm fondun, həm də bankın üzvüdürlər. Hər il «Böyük Səkkizlik» çərçivəsində keçirilən iqtisadi sammitlər məhz fondun və bankın vasitəsilə beynəlxalq valyuta-maliyyə siyasətinin aparılmasında vacib rol oynayır.

Bretton-Vuds valyuta-maliyyə sisteminin hüququ bazasını **Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Ümumdünya Bankının nizamnamələri** təşkil edir ki, həmin sənədlər 1944-cü ildə Bretton-Vudsda keçirilən beynəlxalq konfransda qəbul olunmuş və 27 dekabr 1945-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu valyutanın sabitliyinin qorunmasında, üzv dövlətlər arasında valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində, valyutanın devalvasiyasına yol verilməməsində və beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olan valyuta məhdudiyətlərinin aradan qaldırılmasında böyük rol oynayır; fondun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri üzv dövlətlərə maliyyə yardımı etməkdən, onlara qısa və orta müddətə kreditlər verməkdən ibarətdir.

Ümumdünya Bankı inkişaf etməkdə olan, habelə keçid dövrünü yaşayan ölkələrin bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsinə kömək edir, onların milli iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrini maliyyələşdirir və maliyyə yardımı göstərir.

Beynəlxalq kredit münasibətləri dövlətlər arasında, habelə dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq kredit-maliyyə təşkilatları arasında kredit sahəsində yaranır; həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə **beynəlxalq kredit hüququ** deyilir. Beynəlxalq kredit hüququnun iki növ tənzimləmə mənbəyi vardır:

- beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş (hamılıqla qəbul olunmuş) prinsipləri;
- ikitərəfli və ya çöxtərəfli dövlətlərarası kredit sazişləri.

Beynəlxalq kredit hüququnun nizaməsalma predmetini dövlətlərarası beynəlxalq kredit münasibətləri təşkil edir; bu münasibətlər Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv dövlətlərə maliyyə yardımı göstərməsi nəticəsində də yarana bilər. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu çərçivəsində üzv dövlətlərə maliyyə yardımı mülki-hüquqi mənada kredit vermək yolu ilə göstərilir; kredit vermək onun yardımçı funksiyasıdır ki, bu funksiya Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas funksiyasını (valyutanın sabitliyini və dönerli olmasını qorumaq funksiyasını) təmin etmək məqsədinə xidmət edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv dövlətlərə verdiyi kredit **«Stendbay» Sazişi** ilə rəsmiləşdirilir; ona «kredit tranşı» deyilir ki, bu, mahiyyət etibarilə, mülki-hüquqi baxımdan kreditdir.

Beynəlxalq kredit münasibətləri Ümumdünya Bankının üzv dövlətlərə maliyyə yardımı göstərməsi nəticəsində də yarana bilər; kredit şəklində edilən maliyyə yardımı həmin dövlətlərdə sənaye və aqrar sektorlarda, infrastrukturun inkişafında konkret layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlir.

Beynəlxalq hesablaşma münasibətləri beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri arasında hesablaşma sahəsində yaranır; həmin münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemine **beynəlxalq hesablaşma hüququ** deyilir.

Beynəlxalq hesablaşma hüququnun **nizaməsalma predmetini** beynəlxalq dövlətlərarası hesablaşma-ödəniş münasibətləri təşkil edir; bu münasibətlərin əsasında sərbəst valyuta dövriyyəsi və ödəniş-hesablaşma sistemi durur.

Beynəlxalq ödəniş-hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsində Beynəlxalq Valyuta Fondu vacib rol oynayır; bu təşkilatın yaratdığı sistem sərbəst dönerli valyutadan istifadə olunmasını nəzərdə tutmaqla həm sərbəst valyuta dövriyyəsinin (mübadiləsinin), həm də ödəniş-hesablaşma sisteminin beynəlxalq hüquqi əsasını təşkil edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsi, eləcə də onun qəbul etdiyi məcburi hüquqi aktlar (üzv dövlətlər üçün məcburi olan qərarlar) beynəlxalq hüquqi normativ əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq ödəniş-hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsində həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli sazişlərdən istifadə oluna bilər. İkitərəfli sazişlərə aiddir: beynəlxalq valyuta hesablaşma və kredit barədə saziş; mal dövriyyəsi və ödəniş barədə saziş;

klirinq sazişi (bu sazişə görə, hər bir iştirakçı dövlət öz banklarında xüsusi klirinq hesabı açmalarını öhdəsinə götürür və bu hesab əsasında qarşılıqlı əvəzləşdirmə yolu ilə nağdsız hesablaşma həyata keçirilir; klirinq sazişindən, adətən, sərbəst dövrəli valyuta tətbiq etməyən ölkələr istifadə edirlər).

Beynəlxalq ödəniş-hesablaşma münasibətlərini tənzimləmək üçün həm də Veksel haqqında çoxtərəfli Konvensiya (1988-ci il) tətbiq edilir.

Beynəlxalq nəqliyyat hüququ

Beynəlxalq iqtisadi hüququn nizamasalma predmetini təşkil edən iqtisadi münasibətlər həm də nəqliyyat sahəsində yaranan bi-

lər; nəqliyyat sahəsində yaranan iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məhz **beynəlxalq nəqliyyat hüququnun** vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmununa daxil olan əsas elementlərdən biridir. Ona görə ki, beynəlxalq nəqliyyat dövlətlərarası xarici iqtisadi münasibətlərin, bir sözlə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin təmin olunmasının vacib və mühüm vasitəsidir. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması, bir az qabaqda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq ticarət sayılır; beynəlxalq ticarət üçün isə alqı-satqı və idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması xarakterikdir ki, həmin əməliyyatlar məhz beynəlxalq nəqliyyatın vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman nəqliyyatla bağlı olaraq, dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq nəqliyyat təşkilatları arasında müəyyən münasibətlər yaranır; həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi beynəlxalq nəqliyyat hüququ adlanır.

Beynəlxalq nəqliyyat hüququnun əsas «işlərindən» biri **hava nəqliyyatı sahəsində iqtisadi münasibətlərin** beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Beynəlxalq hava daşımaları, əsasən və başlıca olaraq, **Varşava Konvensiyası** ilə (1929-cu il) tənzimlənir; bu Konvensiya hava yolu ilə həm yük daşımalarını, həm də sərnişin daşımalarını nizama salır.

Varşava Konvensiyasında dünyanın 120-dən çox dövləti iştirak edir; Azərbaycan Respublikası da bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hava nəqliyyatının həyata keçirdiyi fəaliyyətin təşkilati-hüquqi əsasını **Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyası** (1944-cü il) təşkil

edir; bu Konvensiya üç vacib prinsipdən çıxış edir ki, həmin prinsiplərin beynəlxalq hava nəqliyyatının fəaliyyəti üçün vacib əhəmiyyəti vardır: öz quru və su əraziləri üzərindəki hava məkanına dövlətin müstəsna və tam suveren hüququnun tanınması prinsipi; dövlətə məxsus olan milli hava məkanından uçuşların icazə əsasında həyata keçirilməsi prinsipi; hava gəmilərinin uçuş zamanı hərəkət marşrutlarına əməl etmələri prinsipi.

Çıxaqo Konvensiyasında BMT üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikası da onun üzvüdür.

Beynəlxalq hava nəqliyyatının fəaliyyətinin tənzimlənməsində **beynəlxalq təşkilatlar** vacib rol oynayırlar. Söhbət, ilk növbədə, **Beynəlxalq Mülki Asiasiya Təşkilatından** (BMAT – İKAO) gedir; 200-ə yaxın dövlət bu təşkilatın üzvüdür. Azərbaycan Respublikası da onun iştirakçısıdır.

BMAT hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır; o, həm də BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı kimi statusa malikdir. Beynəlxalq hava nəqliyyatının inkişafına yardım etmək, beynəlxalq hava naviqasiyasının prinsiplərini hazırlamaq, ölkələrin və dünya xalqlarının təhlükəsiz, müntəzəm və iqtisadi cəhətdən sərfəli hava nəqliyyatına olan tələbatını təmin etmək BMAT-in məqsədi sayılır.

Beynəlxalq hava nəqliyyatı sahəsində münasibətlər həm də **ikiterəfli sazişlərlə** tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Böyük Britaniya, Fransa, İran, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Misir, Səudiyyə Ərəbistanı və digər ölkələrlə belə sazişlər bağlamışdır.

Beynəlxalq nəqliyyat hüququnun vasitəsi ilə həm də **dəniz nəqliyyatı sahəsində iqtisadi münasibətlər** tənzimlənir. Bu münasibətlərin nizama salınmasında, hər şeydən əvvəl, 1924-cü ildə Brüssel şəhərində qəbul edilmiş Beynəlxalq Konvensiyasının rolu qeyd edilməlidir ki, ona **Haaqa qaydaları** deyilir. Azərbaycan Respublikası həmin Konvensiyada iştirak etməsə də, onun əsas müddəaları dövlətdaxili (milli) dəniz qanunvericiliyində (Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində) öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq dəniz yük daşımaları həm də **Hamburq qaydaları** ilə tənzimlənir. Hamburq qaydaları **Dənizlə yük daşınması haqqında BMT Konvensiyasıdır**; həmin Konvensiya 1978-ci ildə qəbul edilmiş və 1992-ci ildən qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq dəniz nəqliyyatı ilə bağlı məsələlər ikitərəfli sazişlərlə də tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Bolqarıstan, Gürcüstan, Rumıniya, Türkiyə, Türkmənistan və digər ölkələrlə belə

sazişlər bağlamışdır.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT – IMO) dəniz nəqliyyatının fəaliyyətində vacib rol oynayır. 150-dən çox dövlət onun üzvüdür. Buna görə də BDT hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır. Onun həm də BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı kimi statusu vardır. Dəniz daşımalarının həyata keçirilməsində əməkdaşlıq etmək, dənizdə təhlükəsizliyi təmin etmək, dəniz mühitini mühafizə etmək, dənizin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq, ticarət gəmiçiliyinin effektivliyini artırmaq və s. BDT-nin məqsədi sayılır.

Beynəlxalq dəmir yolu daşımaları iki beynəlxalq müqavilə ilə tənzimlənir:

- KOTİF – Bern Konvensiyaları (Əlavə Sazişlə);
- BDYS – SMQS.

KOTİF (beynəlxalq dəmir yolu daşımaları sahəsində konvensiyalar) Qərbi və Mərkəzi Avropada həyata keçirilən dəmir yolu daşımalarını tənzim edir; 1980-ci ildə qəbul olunan KOTİF 1985-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

BDYS – SMQS (Beynəlxalq dəmir yolu ilə yük əlaqələri haqqında Saziş) MDB üzvü olan ölkələr və ona yaxın olan ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq dəmir yolu daşımalarını tənzim edir; bu Sazişdə MDB üzvü olan 11 ölkə (o cümlədən Azərbaycan Respublikası), Çin, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Baltikyanı respublikalar, Bolqarıstan, Vyetnam, Monqolustan, İran, Albaniya və Polşa iştirak edir. Saziş 1950-ci ildə qəbul edilmiş və 1951-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq avtomobil daşımaları iki konvensiya ilə tənzimlənir:

- Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi haqqında Konvensiya – BYDM (1956-cı il);
- BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında Gömrük Konvensiyası – BYD Konvensiyası (1975-ci il).

Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi haqqında Konvensiya 1956-cı ildə Cenevrədə qəbul olunmuş, 1961-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyada iştirak edir.

Konvensiya beynəlxalq avtomobil yük daşınması müqaviləsinin bağlanma qaydasını, icrası və xitam olunmasını tənzim edir, daşıyıcının məsuliyyətini müəyyənləşdirir.

Gömrük Konvensiyası beynəlxalq avtomobil daşımalarının beynəlxalq yol kitabçası (BYD – TIR) əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur; həmin kitabça Konvensiya üzvü olan hər bir ölkədə beynəlxalq avtomobil daşımalarını həyata keçirən daşıyıcıya verilə bilər; kitabça milli assosiasiyalar (birliklər) tərəfindən verilir. Beynəlxalq yol kitabçası əsas verir ki, gömrük rüsumu alınmasın, habelə gömrük nəzarəti həyata keçirilməsin.

Konvensiyada 60 dövlət iştirak edir. Azərbaycan Respublikası da bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Beynəlxalq avtomobil daşımaları ikitərəfli sazişlərlə də tənzimləyə bilər. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran, Türkiyə, Litva, Moldova, Hollandiya, Qırğızıstan və digər ölkələrlə belə sazişlər bağlamışdır.

**Beynəlxalq
investisiya hüququ**

Beynəlxalq investisiya hüququ dövlətlər arasında investisiya sahəsində yaranan münasibətləri tənzim edir; onlara **dövlət-**

lərəarası beynəlxalq investisiya münasibətləri deyilir.

Dövlətlərəarası beynəlxalq investisiya münasibətləri investisiya məsələləri ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir. Investisiya anlayışı barədə isə hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi definisiya verilmir. Belə ki, indiyə kimi investisiyaya uğurlu və dolğun tərif verən hər hansı vahid universal beynəlxalq hüquqi akt qəbul olunmamışdır.

Investisiya dedikdə pul, qiymətli kağız, daşınar və daşınmaz əmlak, əqli mülkiyyət və digər əmlak nemətləri başa düşülür; investisiya müəyyən bir sahəyə yönələn kapital qoyuluşu deməkdir. Buna görə «investisiya» və «kapital qoyuluşu» eynimənalı, məzmunca üst-üstə düşən anlayışlardır.

Investisiya, adətən, qısa deyil, orta və ya uzun müddətə qoyulur. Digər tərəfdən, o, əsasən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, investisiya sahibkarlıq xarakteri daşıyır.

Beynəlxalq investisiya münasibətlərində beynəlxalq iqtisadi hüququn iki subyekti iştirak edir:

- ixracatçı dövlət;
- idxalçı dövlət.

İxracatçı dövlət başqa dövlətə investisiya qoyan dövlətdir; **idxalçı dövlət** isə investisiya qoyulan dövlətə deyilir, yəni hansı dövlətə investisiya yatırılırsa, həmin dövlət idxalçı dövlət sayılır.

Beynəlxalq investisiya münasibətlərini tənzimləyən çoxtərəfli konvensiya mövcud deyil. Buna görə də həmin münasibətlər, əsasən, ikitərəfli sazişlərlə tənzimlənir; onlara **investisiyaların təşviqi və müdafiəsi haqqında ikitərəfli sazişlər** deyilir. Belə sazişlər XX əsrin ortalarından başlayaraq, investisiya sahəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən başlıca hüquqi vasitə hesab edilir.

Hal-hazırda dünyada dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və müdafiəsi haqqında 300-dən artıq saziş bağlanmışdır. Bu sahədə Almaniya öndə gedir. Belə ki, Almaniya 60-dan çox belə saziş imzalamışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, İsveçrə, Hollandiya və digərləri investisiyaların təşviqi və müdafiəsi barədə saziş bağlamaq praktikasından geniş istifadə edir. Belə praktika Azərbaycan Respublikasında da inkişaf etmişdir. Belə ki, bizim ölkəmiz Türkiyə, Almaniya, Rusiya Federasiyası, Böyük Britaniya və digər ölkələrlə investisiyaların təşviqi və müdafiəsi haqqında sazişlər bağlamışdır. Investisiyalar üçün münasib və əlverişli şərait yaratmaq, onları təşviq və müdafiə etmək həmin sazişlərin **məqsəd və predmetini** təşkil edir. Burada həm də investisiyanın anlayışı verilir.

Investisiyaların təşviqi və müdafiəsi haqqında sazişlər, adətən, 5-10 il müddətinə bağlanır; bəzi hallarda isə onların bağlanma müddəti 15-20 il müəyyənləşdirilir. Çox vaxt həmin sazişlərin qüvvədə olma müddətinin uzadılmasına (prolonqasiyaya) yol verilir.

Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ Dövlətlər arasında həm də əqli mülkiyyət sahəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər yarana bilər. Belə ki, əqli mülkiyyət iqtisadi məzmunu və əmtəə (əmlak) dəyəri olan nemətdir. Həmin münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının **sistemi beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ** adlanır.

Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ iki əsas elementdən ibarətdir:

- beynəlxalq müəlliflik hüququ;
- beynəlxalq patent hüququ.

Beynəlxalq müəlliflik hüququ dedikdə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin qorunması sahəsində dövlətlər arasında yaranan münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Əsərlərin beynəlxalq hüquqi qorunması isə iki çoxtərəfli beynəlxalq konvensiyanın köməyi ilə həyata keçirilir. Həmin konvensiyalardan biri **Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haq-**

qında Bern Konvensiyası (1886-cı il) adlanır. Azərbaycan Respublikası həmin Konvensiyanın üzvüdür.

Bern Konvensiyası Bern İttifaqının hüquqi əsasıdır. Bern İttifaqı isə əsər müəlliflərinin hüquqlarını qorumaq üçün yaradılmış təşkilatdır.

Əsər müəlliflərinin hüquqlarının (əsərlərin) beynəlxalq hüquqi qorunmasını təmin edən ikinci beynəlxalq müqavilə **Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya (Cenevrə) Konvensiyası** (1952-ci il) adlanır. Azərbaycan Respublikası da bu Konvensiyanın üzvüdür. Adı çəkilən Konvensiyaya görə, müəllifin əsəri müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 25 il qorunur. Cenevrə Konvensiyası bu cəhəti ilə Bern Konvensiyasından fərqlənir. Belə ki, Bern Konvensiyası əsərin qorunma müddətini 50 il müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq patent hüququ sənaye mülkiyyəti obyektlərinin (əmtəə nişanlarının, xidmət nişanlarının, sənaye nümunələrinin, ixtiraların, faydalı modellərin, coğrafi göstəricilərin, istehsal sirrinin, məxfi informasiyanın və s.) qorunması ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi isə **Paris Konvensiyası** (1883-cü il) vasitəsilə həyata keçirilir; bu Konvensiya sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq səviyyədə qorunmasına həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Paris Konvensiyasının üzvüdür.

Patent münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində **Patent kooperasiyası haqqında Vaşinqton Müqaviləsi** (1970-ci il) vacib rol oynayır. Azərbaycan Respublikası bu Müqavilənin də iştirakçısıdır.

TRIPS (Əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri barədə Saziş) əqli mülkiyyətin beynəlxalq hüquqi qorunmasını kompleks şəkildə həyata keçirən sənəddir. 1994-cü ildə imzalanmış bu sənəd Mərakeş Sazişlər Paketinə daxildir. Buna görə də o, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olan dövlətlər üçün məcburidir. Azərbaycan Respublikası TRIPS-də iştirak etmir.

TRIPS əqli mülkiyyətin bütün növlərinin (əsərlər, ixtiralar və s.) beynəlxalq hüquqi mühafizəsini təmin edir; bu, onun başlıca xüsusiyyətlərindən biridir.

§ 7. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə məcburetmə tədbirləri

Iqtisadi xarakterli məcburetmə tədbirləri

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas məqsədi dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Onun üzərinə beşəriyyət qarşısında duran iqtisadi xarakterli global problemlərin həllinə, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın geniş səviyyədə inkişafına yardım etmək vəzifəsi düşür.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn öz məqsədinə çatmasına və üzərinə qoyulan vəzifənin yerinə yetirilməsinə, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə, iqtisadi xarakterli məcburetmə tədbirləri kömək edir. Lakin belə tədbirlərin tətbiqi hüquqauyğun olmalıdır. Əgər iqtisadi xarakterli məcburetmə tədbirləri BMT-nin Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirilərsə, belə tətbiq hüquqauyğun hesab edilir. Həmin tədbirlərdən siyasi təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə edilməsi, şübhəsiz, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin normal inkişafına mənfi təsir göstərən amil rolunu oynayır.

BMT-nin Nizamnaməsində göstərilir ki, sülh üçün təhlükə yarandığı, sülh pozulduğu və ya təcavüzkarlığa yol verildiyi hallarda BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası öz qərarının icrası üçün silahlı gücdən istifadə ilə bağlı olmayan tədbirlər – iqtisadi xarakterli sanksiyalar tətbiq edə bilər. **Iqtisadi sanksiyalar** dedikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tam və ya qismən kəsilməsi başa düşülür. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tam və ya qismən kəsilməsi isə üç əsas formada ifadə oluna bilər:

- embarqo;
- blokada;
- boykot.

Embarqo Embarqo beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində qadağancedici tədbirlərdən biridir. Belə ki, embarqo tədbirinin tətbiqi nəticəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qadağan edilir. **Embarqo** dedikdə müəyyən növ malın müvafiq dövlətə ixrac edilməsinin və ya müəyyən növ malın bu dövlətdən idxal olunmasının kəsilməsi, qadağan edilməsi başa düşülür.

Embarqo, adətən, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq,

kollektiv sanksiya kimi tətbiq olunur. Bununla yanaşı, bu qadağanedici tədbir ayrıca olaraq, konkret dövlət tərəfindən fərdi qaydada tətbiq edilə bilər.

Embarqo, bir qayda olaraq, müharibə və hərbi münaqişə zamanı tətbiq edilir; ondan dinc vaxtı da istifadə edilməsi mümkündür.

İqtisadi blokada İqtisadi blokada da beynəlxalq qadağanedici tədbirdir; bu tədbir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin kəsilməsinin daha ciddi formasıdır.

Blokada dedikdə ölkənin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tam şəkildə qarşısının alınması başa düşülür; bu zaman nəinki müvafiq dövlətlə, həmçinin onun fiziki və hüquqi şəxsləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri həyata keçirilmir.

İqtisadi blokada həm ticarət sahəsində, həm kredit əməliyyatı sahəsində, həm də texnologiya sahəsində tətbiq oluna bilər. Ona görə də iqtisadi blokadanın üç forması fərqləndirilir: ticarət blokadası; kredit blokadası; texnologiya blokadası.

Boykot Hər hansı ölkədən idxalın və həmin ölkəyə ixracın qadağan edilməsinə **boykot (iqtisadi boykot)** deyilir. Buna görə də boykot beynəlxalq qadağanedici tədbirdir. Blokada kimi, o da iqtisadi münasibətlərin kəsilməsinin daha ciddi formasıdır. Embarqodan fərqli olaraq, boykot hərtərəfli xarakterə malikdir; boykot nəinki dövlət orqanları tərəfindən, həmçinin həmin dövlətin ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən həyata keçirilə bilər.

MÜNDƏRİCAT

Dərsliyin 6-cı nəşrinə ön söz..... 3

I BÖLMƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ ƏSASLARI

FƏSİL I AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ QƏBUL EDİLMƏSİ, ONUN MAHIYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ ƏHƏMIYYƏTİ

- § 1. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi 6
- § 2. Konstitusiyanın anlayışı, mahiyyəti, məzmunu və əhəmiyyəti 10

II FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSIYA QURULUŞUNUN ƏSASLARI

- § 1. Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti 17
- § 2. Azərbaycan dövlətinin əsasları 22

III FƏSİL ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSUNUN (VƏZİYYƏTİNİN) ƏSASLARI. VƏTƏNDAŞLARIN KONSTITUSION HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

- § 1. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları 31
- § 2. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) növləri 35
- § 3. İctimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar) 44
- § 4. Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar (azadlıqlar) 52
- § 5. Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas vəzifələri 66

IV FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ ONUN ORQANLARI

- § 1. Qanunvericilik hakimiyyəti və onun orqanları 70
- § 2. İcra hakimiyyəti və onun orqanları 79
- § 3. Məhkəmə hakimiyyəti 87
- § 4. Naxçıvan Muxtar Respublikası 94

V FƏSİL
YERLİ ÖZÜNÜDARƏETMƏNİN
KONSTITUSİYA ƏSASLARI

- § 1. Yerli özünüdarəetmənin təşkili və bələdiyyə orqanları 99
- § 2. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təşkilati formaları və iqtisadi əsasları..... 103

VI FƏSİL
HÜQUQ VƏ QANUN

- § 1. Qanunvericilik sistemi..... 107
- § 2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi..... 112

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
HÜQUQUNUN ƏSASLARI

VII FƏSİL
HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

- § 1. Hüququn anlayışı, onun həyata keçirilməsi və məhyyəti 116
- § 2. Hüququn əsas anlayışları 124
- § 3. Hüquq pozuntusu və hüquqi məsuliyyət 141

VIII FƏSİL
İNZİBATİ HÜQUQUN ƏSASLARI

- § 1. İnzibati hüququn anlayışı, predmeti, metodu, mənbəyi və sistemi..... 149
- § 2. İnzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri.. 152
- § 3. İnzibati məsuliyyət..... 157

IX FƏSİL
CINAYƏT HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- § 1. Cinayət hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi. Cinayət hüququnun predmeti, metodu, vəzifə və funksiyaları 161
- § 2. Cinayət hüququnun prinsipləri 168
- § 3. Cinayət..... 170
- § 4. Cinayət tərkibi 173
- § 5. Cinayətin edilmə mərhələləri 182

§ 6. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran (istisna edən) hallar	186
§ 7. Cinayətdə iştirakçılıq.....	192
§ 8. Cəzanın anlayışı, məqsədi, sistemi və növləri.....	196
§ 9. Cəzanın sistemi və növləri.....	198
§ 10. Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə ...	202

X FƏSİL

MÜLKİ HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. Mülki hüquq barədə ümumi müddəalar	208
§ 2. Mülki hüquq münasibətləri.....	215
§ 3. Fiziki şəxslər mülki hüququn subyekti kimi	216
§ 4. Hüquqi şəxslər	220
§ 5. Hüquqi şəxslərin növləri	225
§ 6. Mülki hüququn digər subyektləri	227
§ 7. Mülki hüquqda əqdlər	228
§ 8. Əşya hüququ	233
§ 9. Öhdəlik hüququ	237
§ 10. Vərəsəlik hüququ	244
§ 11. Əqli mülkiyyət hüququ	249
§ 12. Mülki-hüquqi müqavilənin əsas növləri	256

XI FƏSİL

AİLƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ailə hüququ barədə ümumi müddəalar	269
§ 2. Nikahın bağlanması və nikaha xitam verilməsi.....	272
§ 3. Ər-arvadın hüquq və vəzifələri.....	275
§ 4. Ailə hüququnun digər əsas anlayışları.	277

XII FƏSİL

ƏMƏK HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Əmək hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və sistemi.	281
§ 2. Kollektiv müqavilə və saziş.....	286
§ 3. Əmək müqaviləsi.....	289
§ 4. Əmək müqaviləsinin növləri.....	294
§ 5. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları.....	296
§ 6. İş və istirahət vaxtı.....	300
§ 7. Əmək hüququnun digər əsas anlayışları.....	306

XIII FƏSİL

EKOLOGİYA HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- ⌘ § 1. Ekologiya hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri 312
- § 2. Ekologiya hüququnun prinsipləri, sistemi və mənbələri 315
- § 3. Ekologiya hüququnun əsas anlayışları..... 319

XIV FƏSİL

MALİYYƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- ⌘ § 1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti, prinsipləri, mənbələri və sistemi..... 326
- § 2. Bütçə hüququ 331
- § 3. Bütçə prosesi 337
- § 4. Dövlət gəlirlərinin hüquqi tənzimlənməsi 340
- § 5. Vergilərin ayrı-ayrı növləri..... 342
- § 6. Maliyyə nəzarəti 345

XV FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ƏSASLARI

- ⌘ § 1. Beynəlxalq hüququn anlayışı, predmeti, sistemi və hüquq sistemində tutduğu yer..... 351
- § 2. Beynəlxalq hüququn subyektləri 359
- § 3. Beynəlxalq hüququn mənbələri 365
- § 4. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri 371
- § 5. Beynəlxalq hüququn sahələri (yarımsahələri) 376

XVI FƏSİL

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ (MÜLKİ) HÜQUQUN ƏSASLARI

- ⌘ § 1. Beynəlxalq xüsusi (mülki) hüququn anlayışı, predmeti və hüquq sistemində tutduğu yer 382
- § 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri 385
- § 3. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri 390
- § 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn normaları 392
- § 5. Beynəlxalq xüsusi hüququn məzmunu (elementləri)..... 395

XVII FƏSİL

BEYNƏLXALQ İQTİSADI HÜQUQUN ƏSASLARI

φ § 1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı, onun pred- meti və sistemi	399
§ 2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri	403
§ 3. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektı sayılmayan qurumlar	414
§ 4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri	418
§ 5. Beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi prinsipləri	420
§ 6. Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu (tərkibi).....	424
§ 7. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə məcburetme tədbirləri	437

Allahverdiyev Sabir Salman oğlu
Odlar Yurdu Universitetinin professoru

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyasının və hüququnun
əsasları

(yenidən işlənmiş və əlavə olunmuş 6-cı nəşr)

Korrektor: **Cəmilə Əhmədova**
Kompüter tərtibatçısı: **Natiq Nəcəfov**

Çapa imzalanmışdır: 15 oktyabr 2009-cu il

Formatı: 60x84 1/16

Mətbəə kağızı № 1

Fiziki çap vərəqi: 27,75

Tirajı: 300

Qiyməti: **12,00** manat

«Digesta» nəşriyyatı
Bakı, Mətbuat pr., 24
tel.: **438-04-57**

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.